

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний авіаційний університет

**СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО
ТА МІЖНАРОДНІ
ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ:
СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ**

Монографія

За редакцією С.Г. Мізюк

К О Н Д О Р
Київ 2019

УДК 339.9:334.02

C24

Рекомендовано до друку Вченою радою Національного авіаційного університету (протокол № 8 від 23 жовтня 2019 року).

Рецензенти:

Войтко С. В. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної економіки НТУУ «КПІ імені Ігоря Сікорського»;

Новікова А. М. – доктор економічних наук, старший науковий співробітник, заступник директора з наукової роботи Державного автотранспортного науково-дослідного та проектного інституту Міністерства інфраструктури України.

C24 Світове господарство та міжнародні економічні відносини : сучасні трансформації та перспективи розвитку: монографія / за редакцією Мізюк С. Г. – К. Видавничий дім «Кондор», 2019. – 392 с.

ISBN 978-617-7841-42-4

Колективна монографія присвячена аналізу трансформацій у світовому господарстві та посиленню інтеграційних процесів у міжнародних економічних відносинах у добу глобалізації. У дослідженнях послідовно розглянуто, що процеси транснаціоналізації економіки впливають на господарську діяльність усіх країн світу, посилюють та укріплюють світові господарські зв'язки, ведуть до трансформації векторів розвитку «Північ-Південь» та «Схід-Захід».

У монографії викладено результати досліджень, які показують, що розвиток економіки та суспільно-політичні перетворення в Україні актуалізують низку питань, від вирішення яких буде залежати подальший поступ українського суспільства у напрямку інтеграції його до кола країн з розвинутою економікою.

Монографія може бути корисною для науковців, викладачів, докторантів, аспірантів, студентів та всіх, хто цікавиться проблемою опосередкованості буття соціуму сферою економіки.

Результати досліджень друкуються мовою оригіналу в редакції авторів. Оpubліковані матеріали відображають власну думку та наукову позицію авторів і можуть не збігатися з точкою зору редакції. За зміст матеріалів відповідальність несуть їх автори.

ISBN 978-617-7841-42-4

© Мізюк С. Г. та ін., 2019

© Видавничий дім «Кондор», 2019

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ I. МІЖНАРОДНА БЕЗПЕКА В СУЧАСНИХ СВИТОГОСПОДАРСЬКИХ ПРОЦЕСАХ	7
1.1. Проблеми регулювання безпеки цивільної авіації в умовах глобалізації (Ісаєнко В.М., Бугайко Д.О.).....	7
1.2. Компоненти та складові єдиної державної політики забезпечення безпеки міжнародної цивільної авіації (Мізюк С.Г., Мізюк В.В.).....	16
1.3. Безпека та ефективність галузі цивільної авіації в умовах глобалізації світового ринку авіаційних перевезень (Ісаєнко В.М., Бугайко Д.О.).....	22
1.4. Проблеми регулювання ціноутворення в умовах глобалізації ринку авіаційних перевезень (Ісаєнко В.М., Бугайко Д.О.).....	41
РОЗДІЛ II. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНО-ІННОВАЦІЙНА ЕКОНОМІКА В ЗРОСТАННІ МІЖНАРОДНОЇ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ РОЗВИНЕНИХ ДЕРЖАВ СВІТУ	60
2.1. Інноваційна та технологічна політика розвинених держав світу як чинник підвищення їх конкурентоспроможності (Жаворонкова Г.В.)....	60
2.2. Технологічний імператив розвитку розвинених держав світу (Жаворонкова Г.В.).....	69
2.3. Знання та креативність як ресурси конкурентоспроможності в міжнародній економіці (Жаворонкова Г.В.).....	76
2.4. Вплив інститутів культури, цінностей та ментальності на формування інноваційної економіки у глобальному світі (Жаворонкова Г.В.).....	86
РОЗДІЛ III. ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ВИРІШЕННЯ ГЛОБАЛЬНИХ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ	100
3.1. Значення екологічного фактора у розвитку міжнародних економічних відносин в умовах транснаціоналізації та глобалізації (Князева Т.В.).....	100
3.2. Інституалізація міжнародної екологічної політики: теоретико-методологічний підхід (Князева Т.В.).....	116
3.3. Україна в системі сучасного міжнародного екологічного співробітництва (Князева Т.В.).....	127
3.4. Практичні підходи до впровадження закордонних екологічних практик в стратегічний розвиток вітчизняних корпорацій (Князева Т.В.)	140
РОЗДІЛ IV МІЖНАРОДНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ПРАВОПОРЯДОК ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА В ДОБУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	155
4.1. Теоретичні засади розвитку категорії «міжнародна безпека». Соціально-економічна безпека на національному та глобальному рівнях (Сімахова А.О.).....	155
4.2. Психологічні виміри міжнародного економічного правопорядку (Радзівіл О.А.).....	162
4.3. Неоліберальний міжнародний економічний правопорядок і витоки його кризи (Радзівіл О.А.).....	168

РОЗДІЛ V. ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ ТА МІЖНАРОДНА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.....	183
5.1. Залучення інвестицій для модернізації та створення нової інфраструктури як пріоритетний напрям міжнародної економічної діяльності України (<i>Садловська І. П.</i>).....	183
5.2. Стратегії розвитку міжнародних авіаперевізників (<i>Вінецька Р.М., Петровська С.В.</i>).....	196
5.3. Міжнародна конкурентоспроможність підприємств (<i>Андрієнко М.М., Коваленко Н.В.</i>).....	205
5.4. Ринкова вартість міжнародних банків: поняття та моделі управління (<i>Кочетков В.М.</i>).....	220
5.5. Міжнародне фінансування для вирішення глобальних екологічних проблем у проектах сталого розвитку (<i>Дяченко М. О., Нігородова С. А., Петруха С. В.</i>).....	228
РОЗДІЛ VI. ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНИХ СВІТОГОСПОДАРСЬКИХ ПРОЦЕСІВ В ТЕНДЕНЦІЯХ ТЕХНОГЛОБАЛІЗАЦІЇ	245
6.1. Геоекономічна конкуренція в умовах нового економічного порядку (<i>Груцинська Н.М.</i>).....	245
6.2. Становлення мережевої економіки як каталізатора геоекономічних процесів (<i>Груцинська Н.М.</i>).....	259
6.3. Причини та джерела конфліктів в глобальних трансформаційних умовах (<i>Груцинська Н.М.</i>).....	270
6.4. Забезпечення економічної безпеки шляхом реалізації принципів економічної дипломатії (<i>Груцинська Н.М.</i>).....	280
РОЗДІЛ VII. РЕЦЕПЦІЯ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	295
7.1. Самоідентифікація локальних цивілізацій в умовах глобальних соціальних змін (<i>Кошетар У.П.</i>).....	295
7.2. Виклики глобалізації для стабільності соціальних систем (<i>Дуксенко О.П.</i>).....	304
7.3. Генезис сутності поняття «інтелектуальний капітал» (<i>Максименко Ж.В.</i>).....	316
РОЗДІЛ VIII. ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ВЕКТОРИ «ЗАХІД – СХІД» ТА «ПІВНІЧ – ПІВДЕНЬ» У ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ.....	329
8.1. Феномен векторів «Захід – Схід» та «Північ – Південь» (<i>Ороховська Л.А.</i>).....	329
8.2. Зміна співвідношення векторів «Захід – Схід» та «Північ – Південь» у процесі глобалізації світу (<i>Мізюк С.Г., Ороховська Л.А.</i>).....	343
8.3. Україна в контексті перехрестя векторів «Захід – Схід» та «Північ – Південь» (<i>Ороховська Л.А.</i>).....	362
ВИСНОВКИ (<i>Мізюк С.Г.</i>).....	384
Про авторів.....	387

ВСТУП

Вступ людства у третє тисячоліття спонукає дослідників до осмислення його економічного, політичного та культурного розвитку, до виявлення тенденцій становлення світового господарства та розвитку міжнародних відносин, оскільки на межі тисячоліть розпочалася нова фаза людської історії – епоха глобалізації, яка характеризується переходом від роздробленості народів, країн і регіонів до їх єдності. Світовий соціальний, економічний, екологічний, культурний простір, який протягом тисячоліть являв собою конгломерат розмаїтих національних держав, зараз перетворюється на простір без кордонів. Формування глобальних економічних зв'язків, екологічний, демографічний виклики неможливо вирішити поодиноч, локальними зусиллями й засобами. Вирішення цих проблем можливе тільки при об'єднанні зусиль усієї світової спільноти. Цього вимагають спільні загрози і проблеми.

Значну стурбованість викликає стан екології земної кулі, яка відкрито приноситься в жертву інтересам капіталу. Розкручена Заходом гонка надспоживання поглинає все більше природних ресурсів, веде до незворотних змін оточуючого середовища з катастрофічними для всього світу наслідками. Не менші проблеми виникли і в соціокультурній сфері. Засобами інформації насаджується масова культура, відбувається маніпуляція свідомістю і почуттями людей, їх інтересами і потребами. Ці проблеми змушують задуматися над тим, що всі жителі планети є громадянами світу, що єдиному людству нема альтернативи, і тому в інтересах збереження цивілізації на планеті мають існувати не тільки спільні для всіх принципи та правила співжиття, але і спільна відповідальність за долю Землі.

Глобалізація – явище, яке досить активно заявило про себе в останні десятиліття ХХ ст. і проявилось у формуванні глобальних економічних, фінансових, культурних, правових і політичних сфер. Цей феномен по-новому поставив питання про сутність міжнародних відносин, про характер зв'язків і взаємовпливів між локальними

спільнотами, якими виступають окремі етноси, країни і цілі регіони. В умовах глобалізації уряди країн світу мають реально враховувати той факт, що вони здійснюють керівництво в умовах культурного розмаїття – адже майже всі країни неоднорідні за своїм етнічним складом. Якщо раніше в історії головною формою культурної експансії були війни, пряме насилля і асиміляція, то сьогодні ми зіштовхуємося з іншими формами культурної агресії: економічною допомогою, яка веде до залежності, з санкціями, інформаційним впливом, обробкою масової думки, насадженням масової культури. Світ, все більш тісно пов'язаний економічно, не може існувати, якщо люди не навчаться поважати культурне розмаїття і не прийдуть до єдності на основі людяності.

Внесок авторів у створення монографії такий: В.М. Ісаєнко та Д.О. Бугайко – параграфи 1.1, 1.3 та 1.4; С.Г. Мізюк та В.В. Мізюк – параграф 1.2; Г.В. Жаворнкова – розділ 2; Т.В. Князева – розділ 3; А.О. Сімахова – параграф 4.1; О.А. Радзівіл – параграфи 4.2 та 4.3; І.П. Садловська – параграф 5.1; Р.М. Вінецька та С.В. Петровська – параграф 5.2; М.М. Андрієнко та Н.В. Коваленко – параграф 5.3; В.М. Кочетков – параграф 5.4; М.О. Дяченко, С.А. Нігородова та С.В. Петруха – параграф 5.5; Н.М. Грушинська – розділ 6; У.П. Кошетар – параграф 7.1; О.П. Дуксенко – параграф 7.2; Ж.В. Максименко – параграф 7.3; Л.А. Ороховська – параграфи 8.1 та 8.3; С.Г. Мізюк та Л.А. Ороховська – параграф 8.2; С.Г. Мізюк – вступ та висновки.

Авторський колектив висловлює щире подяку за висловлені критичні зауваження рецензентам – доктору економічних наук, професору Войтку Сергію Васильовичу, завідувачу кафедри міжнародної економіки НТУУ «КПІ імені Ігоря Сікорського» та доктору економічних наук, старшому науковому співробітникові Новіковій Аллі Михайлівні, заступнику директора з наукової роботи Державного автотранспортного науково-дослідного та проектного інституту Міністерства інфраструктури України.

РОЗДІЛ І. БЕЗПЕКА ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ ГАЛУЗІ ЦИВІЛЬНОЇ АВІАЦІЇ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ СВІТОВОГО РИНКУ АВІАЦІЙНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ

1.1. Проблеми регулювання безпеки цивільної авіації в умовах глобалізації

Проблема безпеки авіації є одним із найпріоритетніших викликів з першого дня виконання польотів. Плинули роки, змінювалась та розвивалася техніка, авіоніка, двигуни, засоби навігації, але проблема не втрачала власної актуальності. Мета ІКАО: забезпечення безпечного й упорядкованого розвитку всіх аспектів міжнародної цивільної авіації. ІКАО розробляє Стандарти і Рекомендовану практику. Вони викладені в 19 Додатках до Конвенції про міжнародну цивільну авіацію. Нові стратегії ІКАО є підґрунтям подальшого сталого розвитку глобальної цивільної авіації.

Якщо поринути в історію, то можливо контактувати, що перші повоєнні десятиріччя відзначалися дуже високим рівнем аварійності. Практично кожний тисячний рейс мав серйозні проблеми з безпекою. При цьому в переліку основних причин подій перше місце займали відмови авіаційної техніки. На цьому етапі найбільш дієвим інструментом протистояння катастрофам стали зворотні методи – розслідування авіаційних подій та серйозних інцидентів. Саме вони внесли безцінний вклад у модернізацію авіаційної техніки. Спільна робота фахівців багатьох країн світу призвела до того, що поступово технічні фактори, хоч і мають місце при розвитку аварійних ситуацій у авіації, але здебільшого втратили критичний характер.

Досягнення конструкторів, науковців і експертів дозволили до 70-х років зменшити ймовірність катастрофи до однієї на 100 тисяч польотів. Період з 70-х по 90-і роки ХХ ст. ознаменувався активним розвитком Стандартів та Рекомендованої практики ІКАО у межах 18 додатків до Чиказької конвенції [18]. Серед основних методів, які широко використовуються на цьому етапі, можливо визначити превентивні. Превентивний метод – на базі аналізу структури і діяльності організації, визначення вразливих місць розробляються

заходи щодо їх усунення та знижується рівень ризику. При цьому критичною ланкою системи «людина – техніка – середовище» стала саме людина. Дослідження у сфері людського фактору отримали безперечний пріоритет.

Подальший розвиток інструментарію безпеки авіації включив у себе підходи прогнозованого методу. Прогнозований метод фіксує характеристики системи, які проявляються в режимі реального часу в нормальних умовах. Отримало зміну і осмислення ролі людського фактору у процесі розвитку кризових ситуацій. У розвиток досліджень людського фактору була запропонована концепція організаційного фактору. Під організаційним фактором розуміється наступна сентенція – якщо у відповідній ситуації людина допускає катастрофічну помилку, винна не тільки людина, але винна й система, яка дозволила людині допустити таку помилку та не надала додаткових засобів захисту.

Комплексне застосування трьох вищезазначених методів дозволило збільшити глобальний рівень безпеки до 1 катастрофи на 10 мільйонів польотів. Ці цифри є підтвердженням беззаперечного прогресу світової системи безпеки авіації. Але, на жаль, цифри не завжди у повній мірі розкривають дійсну картину. За оцінками провідних світових організацій цивільної авіації кожні 15-20 років відбувається подвійне зростання кількості рейсів. Отже зменшення ймовірності катастрофи, на жаль, не відміняє ймовірність людських втрат [21].

Ясно усвідомлюючи таку тенденцію, ІКАО наголосило на необхідності зміни глобального підходу до проблеми безпеки авіації. Було запропоновано новий Додаток 19 до Конвенції про міжнародну організацію цивільної авіації «Управління безпекою польотів». Запропоновано об'єднання Стандартів та Рекомендованих практик з шести різних Додатків з метою:

- посилення ролі держави на вищому рівні (координація між усіма ресурсами і всіма зацікавленими сторонами);
- забезпечення наявності юридичної основи в одному документі;
- розвитку узгоджених стандартів, які можуть застосовуватися до різних ресурсів;
- поліпшення виявлення і розвитку майбутніх потреб;

- організації спеціалізованої групи експертів ІКАО у галузі безпеки авіації для співпраці, з Європейським союзом, Європейським агентством а безпеки та іншими регіональними авіаційними організаціями;

- забезпечення глобального підходу шляхом реалізації нових стратегій ІКАО по безпеці цивільної авіації [26].

Було запропоновано нове визначення безпеки авіації: «Безпека – такий стан авіатранспортної системи, при якому ризик знижується до прийняттого рівня внаслідок безперервного процесу визначення загрози і управління ризиком і утримується на цьому рівні, або знижується далі» [21].

Згідно положень нових стратегій ІКАО по безпеці авіації система управління безпекою авіації (СУБА) являє собою упорядкований підхід до управління, що включає: необхідні організаційні структури, сфери відповідальності, політику та процедури. Згідно системного підходу до проблем безпеки авіації ІКАО, будь-який продукт / послуга, які надаються авіаційними організаціями, повинні бути безпечними. З метою забезпечення цієї мети ІКАО прийняті нові документи. Широке застосування новітніх проактивних методів забезпечило виявлення нових загроз та проведення корекції менеджменту змін до загроз, які були визначені в минулому.

Основним стратегічним документом для реалізації системного підходу ІКАО у галузі безпеки авіації є Глобальний план забезпечення безпеки польотів (ГПБП). ГПБП – це директивний документ високого рівня з питань стратегії, планування. ГПБП визначає стратегію постійного вдосконалення, що включає цілі держав, які повинні бути досягнуті шляхом:

- впровадження ефективних систем контролю за забезпеченням безпеки польотів,
- реалізації державних програм з безпеки польотів (ГосПБП),
- розробки вдосконалених систем контролю за забезпеченням безпеки польотів, включаючи випереджаюче управління ризиками [11].

Згідно до нових стратегій ІКАО, кожна держава вимагає впровадження системи управління безпекою авіації наступними авіаційними організаціями: затвердженими навчальними

організаціями; експлуатантами літаків або вертольотів; затвердженими організаціями з технічного обслуговування; організаціями, відповідальними за конструкцію типу або виготовлення повітряних суден; постачальниками обслуговування повітряного руху; експлуатантами сертифікованих аеродромів. У сучасних умовах принципового значення набуває розвиток культури безпеки. Культура безпеки – це ряд стійких цінностей і положень, що стосуються питань безпеки, які поділяються усіма співробітниками на всіх рівнях організації. Це рівень інформованості кожного співробітника організації щодо можливих ризиків і загроз, що викликаються їх діяльністю. Культура безпеки встановлює рамки прийнятного поведінки на робочому місці шляхом введення норм і обмежень. Вона забезпечує основу для прийняття рішень керівниками і персоналом.

Цивільна авіація – це система відригто типу, на яку має вплив широкий спектр технічних, природніх, людських та економічних загроз. Кожна загроза призводить до потенційної можливості розвитку низки ризиків. При цьому, за оцінками провідних світових організацій цивільної авіації, кожні 15 – 20 років відбувається подвійне зростання кількості рейсів. За таких умов застосування нових стратегій ІКАО по безпеці цивільної авіації вбачається найбільш ефективним інструментом забезпечення допустимого рівня безпеки світової цивільної авіації [29].

Розвиток світової цивільної авіації супроводжується безперервним технологічним прогресом і вимагає постійного вдосконалення в області контролю і зменшення небезпечних факторів в її діяльності. Однак, незважаючи на всі зусилля щодо запобігання збоїв і помилок, вони, тим не менш, будуть мати місце, і стовідсотковий рівень безпеки не можливо досягти. Жоден вид людської діяльності і жодна штучна система не можуть гарантовано вважатися абсолютно безпечними, тобто вільної від ризиків. Безпека є відносним поняттям, яке передбачає, що в «безпечній» системі наявність факторів ризику вважається прийнятною ситуацією.

Згідно з визначенням ІКАО, безпека являє собою стан, при якому ризик заподіяння шкоди людям або майну знижений до прийнятного рівня і підтримується на цьому або нижчому рівні за допомогою безперервного процесу виявлення джерел небезпеки та контролю

факторів ризику. Дієвим інструментом зниження рівня ризиків є глобальна співпраця у міжнародній цивільній авіації. Однією з основних цілей діяльності провідних світових і регіональних організацій в галузі цивільної авіації є створення єдиної глобальної системи забезпечення безпеки авіації.

Співпраця держав членів ІКАО спрямована на глобальну підтримку Стандартів і Рекомендованої Практики ІКАО (ICAO SARPS), які постійно оновлюються в межах 19 додатків до Чиказької конвенції 1944 року. Стратегічні цілями ІКАО є забезпечення безпеки польотів, авіаційної та екологічної безпеки. Важливим кроком розвитку безпеки світової цивільної авіації стало рішення про введення в дію з листопада 2013 року 19 Додатку до Чиказької Конвенції, присвяченого управління безпеки авіації. Новий додаток включив в себе концепцію Державної програми з безпеки польотів і 8 критичних елементів системи нагляду за безпекою польотів. Додаток охоплює діяльність в сфері авіації загального призначення і комерційної авіації. Додаток 19 підсилює роль держави в підтримці безпеки на державному рівні, підкреслюючи концепцію спільної роботи щодо забезпечення безпеки у всіх сферах, в координації з провайдерами аеронавігаційного обслуговування.

Новий додаток розробляється в два етапи. Перший етап полягає в узагальненні вже існуючих положень з управління безпекою, що містяться в 6 Додатках в один новий Додаток. При цьому проводиться перенесення головних положень що стосуються управління безпекою польотів з наступних Додатків:

Додаток 1 – Видача свідоцтв авіаційному персоналу;

Додаток 6 – Експлуатація повітряних суден, Частина I – Міжнародний комерційний повітряний транспорт – Літаки, Частина II – Міжнародна авіація загального призначення – Літаки і Частина III – Міжнародні польоти – Вертольоти;

Додаток 8 – Льотна придатність повітряних суден;

Додаток 11 – Обслуговування повітряного руху;

Додаток 13 – Розслідування авіаційних подій та інцидентів;

Додаток 14 – Аеродроми, Том I – Проектування та експлуатація аеродромів.

Принциповою відмінністю положень Додатку 19 стало розширення концептуальних рамок системи управління безпекою польотів до рівня організацій, відповідальних за конструкцію типу або виготовлення повітряних суден, підвищення рівня Стандартів в галузі безпеки, розширення повноважень державної системи контролю над забезпеченням безпеки польотів до рівня всіх постачальників обслуговування і продукції.

Особливу увагу приділено збору, аналізу даних про безпеку польотів і обміну ними і правовим принципам захисту інформації в системах збору та обробки даних про безпеку польотів [38]. Виходячи з даних підходів було опубліковане четверте видання, Документу 9859 «Керівництва з управління безпекою авіації», що базується на концептуальних рамках Державної програми з безпеки польотів та Системи управління безпекою польотів [50]. Другий етап розробки Програми 19 буде присвячений визначенню розширених Стандартів і Рекомендованої Практики в сфері єдиної системи управління безпекою авіації.

Співпраця в рамках корпоративних об'єднань (наприклад, Міжнародної асоціації авіаційного транспорту (IATA), Асоціації авіаційного транспорту Америки (ATA) і Організації з обслуговування аеронавігації цивільної авіації (CANSO) [35].

Співпраця в рамках національних і міжнародних авіаційних асоціацій (наприклад, Національної асоціації бізнес-авіації (NBAA), Європейської асоціації бізнес-авіації (EBAA) та інших).

Співпраця в рамках міжнародних федерацій національних асоціацій (наприклад, Міжнародної федерації асоціацій лінійних пілотів (IFALPA) і Міжнародної федерації асоціацій диспетчерів повітряного руху (IFATCA).

Діяльність міжнародних органів з безпеки авіації (наприклад, Світового фонду безпеки польотів (FSF) і Міжнародного товариства дослідників безпеки авіації (ISASI));

Співпраця в рамках галузевих / урядових груп (наприклад, Групи безпеки комерційної авіації (CAST) і Панамериканської групи безпеки комерційної авіації (PAST));

Проведення великих форумів з безпеки авіації за участю виробників авіаційної техніки та обладнання [30].

Позитивним аспектом такої співпраці є відпрацювання комплексного підходу до проблеми безпеки авіації з урахуванням не тільки суто технічних і технологічних питань, а й визначенням комерційних і економічних ризиків для різних суб'єктів авіатранспортного ринку. Це вкрай важливо, враховуючи, що в умовах глобалізації спостерігається стала тенденція зменшення державної підтримки авіаційних підприємств.

За таких умов світова цивільна авіація орієнтується на досягнення трьох основних цілей – безпеки, ефективності та економічної доцільності. Проблеми в досягненні будь-якої з них ставить під загрозу нормальне функціонування галузі [42]. При цьому відкритість до негативних наслідків загальносвітових, регіональних і національних фінансових криз, трагічні події, пов'язані з діяльністю терористичних організацій (такі як події 11 вересня в США), природні катаклізми (виверження вулканів, цунамі, землетруси та ін .) призводить до того, що саме питання ефективності та економічної доцільності є одними з пріоритетних при вирішенні завдання підтримки відповідного рівня безпеки [47].

Фактично філософія безпеки авіації змінюється з розуміння її суто технічної та технологічної складової і поширюється на визначення ступеня тяжкості ризиків для майна, життя і здоров'я людей, навколишнього середовища, фінансової безпеки і юридичної відповідальності авіатранспортного підприємства, його іміджу і суспільної довіри до нього. При цьому досягається гармонізація, цілісність і експлуатаційна взаємозамінність системи комплексної безпеки галузі; поширюється у всесвітньому масштабі обмін інформацією, пов'язаною з безпекою авіації; проводиться виявлення і усунення глобальних системних джерел небезпеки на ранньому етапі. Для ефективного управління безпекою авіації необхідний системний підхід до розробки політики, процедур і рекомендованої практики. Управління безпекою об'єднує різні види авіаційної діяльності в єдине ціле [32].

Питання забезпечення безпеки польотів завжди залишається головним пріоритетом розвитку галузі. Об'єднані членством у Міжнародній організації цивільної авіації та зобов'язаннями у рамках Конвенції про міжнародну цивільну авіацію (Чиказьку конвенцію 1944

року) авіаційні держави докладають зусилля щодо підвищення рівня безпеки авіації. При цьому суттєву роль грають координація їх діяльності, визначення спільних загроз та підходів до управління ризиками, єдина термінологія та механізми сповіщення та обміну інформацією.

Одним із ефективних інструментів впровадження системного підходу до проблем безпеки авіації є Глобальний план забезпечення безпеки польотів (ГПЗБП) (Doc 10004) – директивний документ високого рівня з питань стратегії, планування та впровадження, розроблений одночасно з Глобальним аеронавігаційним планом (Doc 9750) [11, 12].

Глобальний план забезпечення безпеки польотів і Глобальний аеронавігаційний плани координують міжнародні, регіональні і національні ініціативи щодо системного розвитку міжнародної цивільної авіації.

Глобальний план забезпечення безпеки польотів спрямовано на:

- впровадження ефективних систем контролю за забезпеченням безпеки польотів,
- реалізації державних програм з безпеки польотів,
- розробки вдосконалених систем контролю за забезпеченням безпеки польотів, включаючи випереджаюче управління ризиками [11].

Основною метою Глобального плану забезпечення безпеки польотів є узгоджена розробка регіональних і державних планів забезпечення безпеки польотів. Він спрямований на надання допомоги державам і регіонам при здійсненні ними політики, планування та впровадження в області безпеки польотів. Постійне підвищення рівня безпеки польотів, досягається за допомогою:

- розробки глобальних стратегій, які містяться в Глобальному плані забезпечення безпеки польотів і Глобальному аеронавігаційному плані;
- розробки та оновлення Стандартів та Рекомендованої Практики (SARPS) і Правил аеронавігаційного обслуговування (PANS);
- моніторингу тенденцій і показників безпеки польотів;

- впровадження цільових програм забезпечення безпеки польотів для усунення недоліків в цій області та інфраструктурних недоліків;
- ефективного реагування на порушення роботи авіаційної системи, обумовлені стихійними лихами, конфліктами або іншими причинами [11].

Впровадження Глобального плану забезпечення безпеки польотів державам слід здійснювати, спираючись на основоположні системи національного контролю за забезпеченням безпеки польотів. У рамках Глобального плану забезпечення безпеки польотів з метою надання плану дій з світового авіаційного співтовариства запропоновано Глобальну дорожню карту забезпечення безпеки польотів. Координації дій різних авіаційних країн дозволить координувати дії і виправляти невідповідності і уникати дублювання зусиль.

ICAO сприяє розвитку співробітництва між державами та іншими зацікавленими сторонами з метою забезпечення узгодженого, прозорого і на випередження підходу до забезпечення безпеки польотів. До кола зацікавлених сторін входять ICAO, держави, що підписали Конвенцію про міжнародну цивільну авіацію (Чиказьку конвенцію 1944 року), міжнародні та регіональні авіаційні організації, регіональні групи по забезпеченню безпеки польотів (RASG), регіональні організації з нагляду за безпекою (RSOO), регіональні організації з розслідування авіаційних подій та інцидентів (RAIO), представники галузі, постачальники аеронавігаційного обслуговування, експлуатанти, аеродроми, виробники авіаційної техніки і обладнання, організації з технічного обслуговування авіаційної техніки і обладнання. Глибока інтеграція дій і системний підхід до реалізації стратегії безпеки авіації є запорукою розвитку галузі світової цивільної авіації. Поетапна імплементація положень вищезазначеного документу дозволить досягнути єдиного підходу щодо реалізації вимог безпеки авіації в усіх 193 країнах- членах ICAO [33].

1.2. Компоненти та складові єдиної державної політики забезпечення безпеки міжнародної цивільної авіації

Сучасний етап розвитку міжнародної цивільної авіації характеризується високим рівнем динамічності процесів, які викликані значним збільшенням інновацій у всіх сферах життя суспільства в умовах глобалізації. Високий рівень динамічності цих процесів впливає на збільшення вірогідності виникнення ризиків та загроз безпеці цивільної авіації. Тому питання їх державного регулювання набувають все більшої вагомості в умовах глобалізації з метою забезпечення безпеки цивільної авіації.

Дослідженню проблем забезпечення ефективності безпеки цивільної авіації і міжнародного співробітництва у сфері забезпечення авіаційної безпеки присвячені праці О.В. Ареф'євої, В.П. Бабака, Д.О. Бугайко, Б.Д. Леонова, В.В. Мізюка, С.Г. Мізюк, М.М. Новікової, В.П. Харченка, Н.В. Плахотнюк, В.М. Загорулька, О.В. Руденка, Н.В. Жмур, Г.А. Клименка та інших. За результатами досліджень праць науковців та документації з міжнародних форумів з проблем забезпечення безпеки міжнародної цивільної авіації слід зазначити, що сфера регулювання проблем забезпечення безпеки авіації на глобальному рівні зазнала значних змін, починаючи з другого десятиріччя XXI сторіччя, а саме з початку зростання інновацій у галузі міжнародної цивільної авіації.

В умовах світових інтеграційних процесів у сфері міжнародної цивільної авіації перед Міжнародною організацією цивільної авіації (ІСАО), державами-членами та іншими міжнародними авіаційними організаціями виникають важливі питання в напрямку реформування глобальної системи цивільної авіації. Необхідно зазначити, що всі зміни, що відбуваються у сфері міжнародної цивільної авіації, носять комплексний характер та засновані на викликах і можливостях соціального, політичного, правового, адміністративного, комерційного, техніко-технологічного характеру.

Динамічні перетворення, які викликані впровадженням інновацій, ставлять перед уповноваженими органами з питань цивільної авіації держав-членів ІСАО завдання розробки належних нормативно-правових актів, що регулюють різні аспекти безпеки міжнародної

цивільної авіації. Динамічний розвиток інновацій та прогнози данні щодо зростання удвічі обсягів перевезень повітряним транспортом до 2030 року свідчать про необхідність впровадження системного підходу до вирішення проблем безпеки авіації, тобто впровадження системи управління безпекою міжнародної цивільної авіації.

З метою ефективного забезпечення безпеки цивільної авіації кожна держава-член ІКАО має розробити та впровадити Державну програму безпеки польотів, Державну програму авіаційної безпеки, Державну програму спрощення формальностей та інші нормативно-правові акти з різних аспектів безпеки цивільної авіації з метою зменшення ризиків завдання збитків цивільній авіації, людям чи майну до прийнятного рівня, керування та утримування цього процесу. Цю мету можливо досягти впровадженням ефективного безперервного нагляду та контролю з боку уповноважених органів з питань цивільної авіації держав-членів за суб'єктами авіаційної діяльності.

ІКАО визначає ефективність безпеки в цивільній авіації, досягнутому державою або суб'єктом авіаційної діяльності рівню безпеки польотів, авіаційної безпеки, екологічної безпеки, тощо, та характеризується цільовим показником ефективності забезпечення безпеки авіації. Зрозуміло, що для забезпечення ефективності безпеки цивільної авіації необхідно створити ефективну систему її управління.

Міжнародна організація цивільної авіації (ІКАО) пропонує концептуальні підходи до реалізації Державної політики щодо забезпечення безпеки цивільної авіації (далі – Державна політика), які полягають у створенні системи управління, що призначена для державного регулювання та адміністрування питань забезпечення безпеки. Реалізація Державної політики має відповідати масштабу та складності питань забезпечення безпеки цивільної авіації та потребує координації зусиль державних органів виконавчої влади, які відповідають за авіаційну галузь, або задіяні у забезпеченні окремих питань безпеки цивільної авіації [23].

Основними завданнями реалізації Державної політики є:

- забезпечення нормативно – правовими актами;
- забезпечення гармонізації державних регламентуючих та адміністративних структур;

- забезпечення моніторингу і оцінки загальних показників ефективності забезпечення безпеки;
- координація і постійне поліпшення функцій держави в галузі управління безпекою;
- підтримка ефективної реалізації Державної політики.

За структурою Державна політика складається з перелічених нижче компонентів та елементів. Кожен компонент складається з елементів, які містять процедури і заходи, які використовуються державою для управління безпекою цивільної авіації [27].

Компонент 1. Державна політика та цілі в сфері безпеки цивільної авіації визначає умови управління безпекою в рамках своєї авіаційної системи та включає в себе визначення сфер відповідальності та звітності по тематиці Державної політики для різних державних структур;

Державна політика визначає методика, інструкції, регламенти, засоби адміністративного контролю, документи і процедури щодо управління недоліками в галузі забезпечення безпеки цивільної авіації.

Елемент 1.1. Національна законодавча база з забезпечення безпеки цивільної авіації та спеціальні нормативні положення, розроблені та прийняті у відповідності до міжнародних та національних стандартів, які визначають інструмент управління безпекою авіації в країні.

Державна політика та цілі в сфері безпеки авіації мають забезпечувати керівництво та персонал чітко сформульованими методиками, інструкціями, регламентами, засобами адміністративного контролю, документами і процедурами виправлення недоліків, які направлені на управління безпекою цивільної авіації. Робота у цих напрямках дозволяє державі відігравати керівну роль у галузі забезпечення безпеки цивільної авіації та має можливість розвитку в системі повітряного транспорту.

Елемент 1.2. Державні сфери відповідальності/звітності у напрямку забезпечення безпеки цивільної авіації визначає сама держава та документально оформлює вимоги і сфери відповідальності/звітності щодо створення та ведення Державної політики у сфері безпеки цивільної авіації (ДПБЦА). Процес забезпечення включає вказівки з планування, організації, розробки, підтримки та постійного поліпшення ДПБЦА, яка відповідає цілям держави в сфері

забезпечення безпеки цивільної авіації та містить документальне обґрунтування необхідності залучення ресурсів для її реалізації.

Елемент 1.3. Розслідування авіаційних подій та інцидентів проводяться компетентними органами, процес незалежного розслідування яких визначений державою з єдиною метою – запобігання подій та інцидентів у діяльність цивільної авіації, а не розподілу провини та відповідальності за неї. Головне завдання полягає у незалежності функцій розслідування від функцій інших організацій, що в подальшому надає можливість підвищення ефективності організації процесу незалежного розслідування.

Елемент 1.4. Правозастосовна політика держави визначає обставини та умови, при яких виконавці мають право самостійно, згідно нормативів, розслідувати ситуацію, в яких мають місце певні відхилення від вимог забезпечення безпеки цивільної авіації, на виконання вимог ухваленого відповідного державного органу.

Правозастосовна політика також визначає обставини та умови, при яких необхідно ліквідувати відхилення від вимог забезпечення безпеки за допомогою правозастосовних процедур.

Компонент 2. Державне управління факторами ризику для забезпечення безпеки цивільної авіації має включати в себе встановлення вимог до суб'єктів авіаційної діяльності, що гарантують впровадження кожним виконавцем забезпечення безпеки в державі, необхідних процедур виявлення небезпечних факторів і засобів управління факторами ризику задля забезпечення безпеки.

Крім виявлення та управління держава також може застосовувати принципи управління факторами ризику задля забезпечення безпеки цивільної авіації в області регламентування та в рамках Державної політики в сфері безпеки.

Визначені фактори ризику, які виявляються шляхом аналізу внутрішніх даних показників ефективності забезпечення безпеки, можуть зажадати координації або узгодження з державним регламентуючим органом в авіаційній галузі відповідних заходів щодо зменшення ризику.

Елемент 2.1. Вимоги безпеки до суб'єктів управління безпекою авіації.

Держава створює засоби керування чинниками небезпеки, які складаються з процедур виявлення чинників та управління факторами ризику задля забезпечення безпеки цивільної авіації. Вони включають у себе відповідні вимоги, конкретні експлуатаційні положення та принципи забезпечення безпеки суб'єктів авіаційної діяльності, які періодично переглядаються з метою забезпечення їх актуальності та доцільності.

Елемент 2.2. Показники ефективності забезпечення безпеки держава погоджує з суб'єктами авіаційної діяльності з метою збереження їх актуальності та доцільності, а також контролює показники ефективності цієї системи за цільовими та прийнятними значеннями. Уповноважений орган з питань цивільної авіації має визначити показники ефективності для кожної складової безпеки цивільної авіації.

Компонент 3. Державне забезпечення безпеки авіації здійснюється безпосередньо через контроль і нагляд за суб'єктами авіаційної діяльності та за допомогою вдосконалення своїх регламентних та адміністративних процесів. Особливу увагу потрібно приділяти даним з безпеки, а саме їх збору, аналізу та поширенню цих даних з метою зосередження та розподілу ресурсів в тих місцях, де є найбільший ризик або наявність виникнення проблем безпеки [17].

Елемент 3.1. Контроль за забезпеченням безпеки авіації здійснює держава, яка створює механізми, що гарантують виявлення небезпечних факторів, а також управління факторами ризиків для безпеки до встановлених нормативно-правових засобів контролю (вимогам, конкретним експлуатаційним положенням і принципам реалізації).

Створені механізми нагляду та контролю за суб'єктами авіаційної діяльності мають включати в себе проведення перевірок з метою забезпечення належної інтеграції нормативно-правових засобів контролю за факторами ризику для забезпечення безпеки та застосування нормативно-правових засобів контролю за факторами ризику.

Даний елемент відноситься до методів, які використовуються державою задля дієвого моніторингу процесу створення і впровадження його системи контролю за забезпеченням безпеки.

Елемент 3.2. Одним з основних елементів державного забезпечення безпеки є збір, аналіз та обмін даними з безпеки цивільної авіації. Метою є створення механізму, який забезпечує збір та зберігання даних щодо небезпечних факторів і факторів ризику задля забезпечення безпеки на мікро- та макрорівнях. Одним з елементів механізму є процедура подання звітів про авіаційні події та інциденти в ICAO, де буде здійснюватися збір та розповсюдження інформації на глобальному рівні.

Елемент 3.3. Організація нагляду за проблемними, або які вимагають уваги, секторами на основі даних з безпеки авіації пов'язана зі створенням державою процедури пріоритизації інспекцій, перевірок та оглядів найбільш проблемних секторів, які були виявлені в результаті аналізу даних про небезпечні фактори, їх наслідки та оцінки ризику задля забезпечення безпеки польотів.

Компонент 4. Державне сприяння забезпечення безпеки цивільної авіації передбачає створення державою як внутрішніх так і зовнішніх процедур забезпечення або проведення програм підготовки персоналу в галузі безпеки авіації, а також надання та поширення інформації з безпеки польотів. Зміст цього компонента міститься у двох елементах.

Елемент 4.1. З метою розвитку персоналу, держава проводить підготовку, підвищує рівень інформованості та забезпечує двосторонній обмін інформацією у галузі забезпечення цивільної безпеки для сприяння розвитку в суб'єктах авіаційної діяльності культури безпеки. На підприємствах відбувається внутрішнє навчання, надання та поширення інформації про безпеку авіації, що загалом дозволяє створювати ефективну і дієву політику у напрямку забезпечення безпеки авіації.

Елемент 4.2. Для сприяння розвитку організаційної культури суб'єктів авіаційної діяльності, держава проводить підготовку персоналу у вигляді зовнішнього навчання, надає та поширює інформацію про безпеку авіації, забезпечує інформованість про фактори ризику, а також здійснює двосторонній обмін інформацією задля забезпечення безпеки авіації.

Для забезпечення цього процесу держава повинна мати відповідну платформу або засоби надання інформації для підтримки впровадження системи управління забезпечення безпеки цивільної

авіації. Цим елементом системи може бути інтегрований засіб надання інформації для суб'єктів авіаційної діяльності у всіх секторах авіаційної галузі або виділений канал зв'язку відповідно до регламенту організації у взаємодії з суб'єктами авіаційної діяльності, що знаходяться безпосередньо в її підпорядкуванні.

Таким чином, розглянуті підходи до формування системи управління безпекою авіації та визначені основні складові єдиної Державної політики повинні складатися з компонентів та елементів, а також процедур та заходів щодо забезпечення безпеки авіації.

Держава виконує функції регулювання і адміністрування питань забезпечення безпеки авіації, які відповідають масштабам і складності системи цивільної авіації держави, потребують координації діяльності багатьох державних органів влади що відповідають за авіаційну галузь, а також потребують їх координації зі світовою системою забезпечення безпеки авіації.

Системний підхід, щодо забезпечення безпеки міжнародної цивільної авіації визначений у даному параграфі монографії, забезпечить належний рівень безпеки в умовах можливого збільшення вірогідності виникнення ризиків та загроз від зростання інновацій у сфері міжнародної цивільної авіації як на рівні держави так і на глобальному рівні.

1.3. Безпека та ефективність галузі цивільної авіації в умовах глобалізації світового ринку авіаційних перевезень

Європейське агентство з безпеки авіації (EASA), держави-члени, Європейська комісія, Повноважний орган з нагляду за продуктивністю аеронавігації ЄС і Євроконтроль спільно розробили Європейську програму безпеки авіації (EASP).

Європейська програма безпеки авіації (EASP) сприяє державам-членам у виконанні своїх юридичних зобов'язань і сприяє подальшому підвищенню рівня безпеки. Був зроблений висновок про те, що ряд систем, прийнятих в Європейському Союзі, потребують подальшого вдосконалення в частині вимог і принципів управління безпекою авіації. Внаслідок розподілу ролей між ЄС і державами-членами (який

встановлено в основних правилах EASA) виникає нагальна потреба для держав-членів працювати спільно з EASA з метою максимальної реалізації державних програм з безпеки авіації (SSP). При цьому визнано, що розробка програми з безпеки авіації в ЄС (тобто EASP) є найбільш ефективним засобом виконання цих обов'язків і підтримки членів ЄС, а також асоційованих держав при розробці та реалізації їх власних програм з безпеки авіації.

Запропонований підхід до європейської безпеки авіації ґрунтується на трьох елементах:

- *Політичні цілі державної влади (Стратегія)*. Стратегічні елементи прописані Європейською комісією спільно з Радою Європи та Європейським парламентом.

- *Інтегрований набір правил і заходів, спрямованих на підвищення безпеки (удосконалення програми)*. Європейська програма безпеки авіації (EASP) відповідає глобальній програмі безпеки авіації, яка розроблена ICAO. Друга версія EASP опублікована в грудні 2015 р. Основні зміни наведені в доповіді Європейської комісії.

- *«Європейський план безпеки авіації (EPAS)»*. Для досягнення високого рівня безпеки необхідно проводити оцінку безпеки і складати відповідний план дій. Цей План по забезпеченню безпеки, який має назву «Європейський план безпеки авіації (EPAS)» оновлюється щороку.

Трьома ключовими категоріями питань, що розглядаються в Європейському плані з безпеки авіації (EPAS) на 2016-2020 роки є:

- *Системні питання*: системні проблеми, які впливають на авіацію в цілому і відіграють певну роль в разі аварій і інцидентів. Оскільки вони лежать в основі питань експлуатації, поліпшення можуть мати неявний вплив на особливості експлуатації. Приклад системного питання: потенційні загрози можуть виникнути, якщо завдання і обов'язки не належним чином розподілені серед персоналу аеропорту.

- *Питання експлуатації*: питання, тісно пов'язані з подіями, задокументованими в процесі експлуатації і виявленими за допомогою аналізу даних. Приклади питань по експлуатації: велика кількість авіаційних подій та серйозних інцидентів при пересуванні повітряного судна ПС по злітно-посадковій смугі.

- *Нові виклики:* проблеми, які очікуються або передбачаються в майбутньому. Приклад нової проблеми: нові загрози кібербезпеки аеропорту.

Ці дії включають в себе:

- Розробку нового або внесення змін до чинного законодавства;
- Посилену діяльність по здійсненню нагляду за безпекою авіації;

- Просування питань безпеки авіації;

- Початок досліджень або вивчень в даній області.

Наведемо найбільш важливі напрямки авіаційної діяльності та проблемні види авіаційних операцій на території та в зоні аеропорту, які регулюються в Європейському плані з безпеки авіації (EPAS) на 2016-2020 роки.

- *Управління безпекою.* Систематичне і проактивне управління безпекою дозволяє повноважним органам і організаціям усунути потенційні загрози щодо виникнення авіаційних подій, як зазначено у Додатку 19 до Чиказької Конвенції.

- *Відстеження ПС, аварійно-рятувальні роботи та розслідування авіаційних подій.* Необхідне подальше вдосконалення систем збору польотних даних з метою підтримки досліджень з безпеки.

- *Безпека операцій на злітно-посадковій смузі ЗПС.* Виїзду за межі ЗПС часто передують невідповідний прийнятим нормам контакт з ВПП. Він являє собою найбільш критичну зону ризику для авіаційних подій з не летальним результатом в державах-членах EASA. Несанкціоновані виїзди на ЗПС є 6-й найбільш частою причиною всіх авіаційних подій та серйозних інцидентів. Найбільш поширеними порушеннями при зіткненні з ЗПС є втрата управління на землі; швидка або повільна посадка; посадка в умовах сильного бічного вітру; перерваний зліт на високій швидкості; інциденти через поломку шасі ПС.

- *Безпека наземних операцій.* Безпека наземних операцій включає в себе як зіткнення на землі, так і наземне обслуговування. Випадки, пов'язані з наземним обслуговуванням є четвертою найбільш частою причиною авіаційних подій з летальним результатом. Вони

також завдають значної шкоди повітряним судам і обладнанню. Найбільш поширеними порушеннями при наземних операціях є недозволені виїзди / вихід на доріжки для руління повітряних суден чи ЗПС; уникнення маневрування при рульній, зіткнення повітряних суден і зіткнення з повітряними судам.

- *Нові вироби, системи, технології та види діяльності.* У наступні роки нормативні оновлення будуть необхідні для контролю за впровадженням нової техніки, систем, технологій, видів діяльності і попередження, пов'язаних з ними тенденцій, а також з метою зниження ризиків безпеки авіації. Особлива увага приділяється використанню Дистанційно пілотованих авіаційних систем (ДПАС) та БПЛА [4].

Авіаційно-транспортна галузь є системою відкритого типу, на яку впливає широкий спектр технічних, природних, людських та економічних небезпек. Кожна небезпека спричиняє створення низки ризиків. За таких умов застосування нової Стратегії безпеки цивільної авіації ІКАО вважається найбільш ефективним інструментом для забезпечення прийняттого рівня безпеки у глобальній цивільній авіації. Однією з найбільш ефективних інструментів захисту цивільної авіації є підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації авіаційних спеціалістів, яка будується на сучасних компетентнісних підходах до проблем безпеки авіації [24, 25, 38].

Наукова діяльність в цьому напрямку була розпочата відразу після створення Міжнародної організації цивільної авіації (ІКАО). Так у червні 1946 року аеронавігаційного комітетом ІКАО були розпочаті дослідження у галузі підготовки та перепідготовки авіаційних спеціалістів. Діяльність Спеціалізованої наради з видачі свідоцтв особовому складу завершилася розробкою міжнародних Стандартів і Рекомендованої Практики з видачі свідоцтв особовому складу, які в даний час складають основу Додатка 1 до Чиказької конвенції про міжнародну цивільну авіацію [13-16, 24, 25, 38].

Однак на сучасному етапі розвитку глобальної цивільної авіації виникають нові виклики, які потребують стратегічного підходу щодо їх вирішення. Згідно з Повідомленням для преси колишнього Президента Ради ІКАО пана Роберто Кобе Гонсалеса, «У найближчі кілька років буде спостерігатися величезний відтік частини існуючої

робочої сили в зв'язку з виходом на пенсію. Будуть введені в експлуатацію тисячі нових повітряних суден, нові технології змінять сам характер авіаційних спеціальностей. Галузі потрібні пілоти, авіадиспетчери, технічний і управлінський персонал, здатний ефективно задовольняти потреби, пов'язані з мінливими умовами праці» [ICAO, РІО 15/08, [28]].

Наступним концептуальним викликом авіаційній галузі є стрімке зростання кількості польотів та авіаційних перевезень пасажирів, багажу, пошти та вантажу. Згідно Прогнозу ICAO щодо перспектив розвитку для повітряного транспорту на період до 2025 року, прогнозується збільшення міжнародного авіаційного трафіку за сценарієм «швидше за все» на 4,6 відсотка щорічно (оптимістичний прогноз 5,3 відсотка в рік, песимістичний прогноз 3,4) [49]. Прогнози провідних виробників повітряних суден та двигунів, які наведені в таблиці 2, знаходяться в діапазоні зростання від 4,8 до 5,0 відсотка в рік для пасажиро-кілометрів, та від 6,0% до 6,8% для тонно-кілометрів на період до 2026 рр. [49].

За таких умов ICAO прогнозує наочну проблему необхідності розвитку людських ресурсів з метою забезпечення безпеки, ефективності і стабільності глобальної авіатранспортної системи. ICAO визнає, що професійна кваліфікація є критичним елементом для досягнення оптимальних рівнів безпеки польотів, і розробляє стратегії навчання, що дозволяють домогтися того, щоб майбутня світова система повітряного транспорту підтримувалася досить компетентними та кваліфікованими фахівцями. До числа стратегій відноситься план дій з надання допомоги державам-членам у підтримці високих стандартів підготовки персоналу. Цей план включає: визначення необхідної кількості пілотів, технічного персоналу і авіадиспетчерів, а також відповідні вимоги до їх підготовки; приведення Стандартів ICAO у відповідність до сучасних методик навчання; визначення заходів, які необхідно почати здійснювати з партнерами по галузі і об'єднання всіх сторін навколо єдиної стратегії розвитку підготовки та перепідготовки авіаційних кадрів [1].

На 39 Асамблеї ICAO було приділено особливу увагу розвитку системи підготовки та перепідготовки авіаційного персоналу.

Асамблеї було запропоновано розглянути можливість створення централізованої бази даних про існуючі у всьому світі курси підготовки та перепідготовки персоналу, яка б доповнювала і удосконалювала мережу TRAINAIR PLUS і пов'язані з нею ініціативи [1].

Окрім цього було розглянуто можливість заснування комітету, в завдання якого входить визначення ресурсів для підготовки персоналу та потреб в такій підготовці та управління ними, з метою усунення прогалин у підготовці персоналу на національному і регіональному рівні, сприяння плануванню регіональної координації підготовки персоналу для раціоналізації використання ресурсів, а також з метою сприяння поширенню накопичених знань і обміну ними [1].

ІКАО розглядає заходи з підготовки та перепідготовки кадрів як стратегічні механізми реалізації, що застосовуються в рамках скоординованої, ефективної і результативної системи підготовки фахівців в області авіації і інших навчальних заходів, що сприяє реалізації стратегій розвитку людських ресурсів, що розроблені державами-членами. Міжнародний інформаційно-координаційний центр підготовки авіаційного персоналу (GAT) ІКАО, заснований в січні 2014 року, є координаційним і контактним пунктом для всіх заходів ІКАО, пов'язаних з підготовкою персоналу [1].

При цьому ІКАО наполягає на перспективності застосування компетентісного підходу до процесу підготовки та перепідготовки авіаційних фахівців. Згідно ІКАО, компетенція визначається як «поєднання знань, навичок і установок, необхідний для виконання завдання на запропонованому рівні відповідно до встановлених стандартів» [16].

На сучасному етапі розвитку глобальної цивільної авіації виникають нові виклики, які потребують стратегічного підходу щодо їх вирішення. Одним із найбільш актуальних викликів є необхідність підтримання високого рівня компетентності авіаційних кадрів в умовах прогресу тенденцій зростання обсягу авіаційних перевезень. Національний авіаційний університет виступає сучасною інноваційною платформою для організації підготовки та перепідготовки фахівців глобальної авіаційної системи. Багаторічна співпраця з провідними організаціями у галузі цивільної авіації Міжнародною організацією цивільної авіації (ІКАО), Європейською конференцією цивільної авіації (ЕСАС), Європейською організацією з

безпеки аеронавігації (EUROCONTROL), чисельними закордонними та українськими ВНЗ, організаціями та установами є підґрунтям задля подальшого зростання рівня компетентності авіаційних фахівців різних країн світу шляхом проходження підготовки та перепідготовки у стінах університету [36].

Через 10 років обсяг перевезення пасажирів світовою авіацією сягне 14 млрд чол. Це зумовлює у наступні 20 років необхідність підготовки для світової цивільної авіації понад 491 тис пілотів, 100 тисяч диспетчерів повітряного руху, мільйона бортпровідників та понад пів мільйона технічного персоналу обслуговування літаків. За оцінками експертів у період до 2036 року галузь повітряного транспорту сприятиме створенню 15,5 млн. прямих робочих місць і залучення \$1,5 трлн \$ ВВП для світової економіки. У той же час, існуюча, а головне, прогнозована пропускна спроможність авіаційних навчально-тренувальних центрів є далекою від попиту на навчання перерахованих авіаційних фахівців. Згідно «Глобального плану забезпечення безпеки польотів на 2017-2019» ІКАО загальносвітовий рівень забезпечення 4 критичного елементу надзору за безпекою авіації, який стосується наявності кваліфікованого авіаційного технічного персоналу, складає всього 47,7%. Це найменший показник серед всіх 8 критичних елементів та один з головних GAP у світової авіації [31].

Відповідно до стратегій ІКАО реалізація системи управління безпекою авіації регулюється на трьох ієрархічних рівнях – *глобальному, регіональному та національному*.

Глобальний рівень ґрунтується на стандартах та рекомендованій практиці (SARPS) Міжнародної організації цивільної авіації (ІКАО), опублікованих у додатках до Конвенції про міжнародну цивільну авіацію (Чиказьку конвенцію). Система управління безпекою авіації ІКАО ґрунтується на управлінських зобов'язаннях і спрямована на досягнення завдань безпеки, ефективності та економічної ефективності.

Регіональний рівень (який базується на діяльності регіональних авіаційних організацій, таких як EUROCONTROL, Європейська конференція цивільної авіації (ЕСАС), Європейське агентство з авіаційної безпеки (ЕАСА), тощо) адаптує стандарти та рекомендовані практики ІКАО до регіональних особливостей та вимог.

Національний рівень (який базується на діяльності Національних авіаційних організацій, таких як національні наглядові органи (NSA), органи цивільної авіації (CAA), державні авіаційні адміністрації (SAA) та національні авіаційні та транспортні університети та навчальні центри, такі як Національний авіаційний університет. На цьому рівні забезпечується впровадження стандартів. Глобальний, регіональний та національний рівні є ієрархічно взаємопов'язаними та взаємно узгодженими.

Слід підкреслити, що вищі навчальні та науково-дослідні установи відіграють важливу роль у розробці навчальних програм, технологій та правил. Однак, потреби авіаційного сектору не зупиняються тільки на авіаційному персоналі – кібербезпека, екобезпека, біотехнології (наприклад, для виробництва біопалива), економіка та менеджмент, міжнародне авіаційне право також потребують профільних фахівців найвищої кваліфікації. Візитівкою міжнародної авіаційної освіти у період глобалізації є мультидисциплінарність. При цьому створюється потреба у підготовці 50-60 млн фахівців суміжних економічних секторів (*induced and catalytic business*), які пов'язані з діяльністю авіаційного сектору. І майже весь цей перелік можна знайти в назвах спеціальностей, за якими навчаються студенти НАУ сьогодні. Якщо подивитися ще далі – перспективи розвитку галузі глобально вказують на відчутне зростання потреб як в новій техніці, так і в авіаційному персоналі, а особливо в каталітичному зростанні суміжних секторів, особливо – туризму та логістики.

Плідна міжнародна співпраця провідних авіаційних і транспортних університетів допомагають сформулювати рекомендації щодо трьох рівнів регулювання галузі цивільної авіації. Для глобального рівня це розробка міжнародних стандартів і рекомендацій у сфері авіації та обмін передовим досвідом. Для регіонального рівня це рекомендації щодо адаптації стандартів до регіональних особливостей та вимог. Для національного рівня це безпосереднє впровадження глобальних і регіональних стандартів у процесі підготовки нової генерації авіаційних спеціалістів, а також розвиток новітніх інноваційних напрямів підготовки суміжних економічних секторів. Науково-інноваційна діяльність університетів спрямована на впровадження інноваційних технологій у сфері авіаційного транспорту, а підготовка висококваліфікованих фахівців є основою для його подальшого розвитку [6].

Розвиток світової цивільної авіації супроводжується нестримним технологічним прогресом, що вимагає постійного удосконалення в області контролю і зменшення небезпечних факторів в її діяльності. Однак, нажаль, стовідсотковий рівень безпеки є недосяжною метою. Незважаючи на всі зусилля щодо запобігання збоїв і помилок, вони, тим не менш, будуть мати місце. Жоден вид людської діяльності і жодна штучна система не можуть гарантовано вважатися абсолютно безпечними, тобто вільними від ризику. Безпека є відносним поняттям, що припускає, що в «безпечній» системі наявність факторів ризику вважається прийнятною ситуацією. Згідно визначення ІКАО, безпека являє собою стан, при якому ризик заподіяння шкоди людям або майну знижений до прийнятного рівня і підтримується на цьому або більш низькому рівні за допомогою безперервного процесу виявлення джерел небезпеки і контролю факторів ризику [51].

Суттєве значення у цьому питанні відіграє глобальне співробітництво, що зумовлено міжнародним характером цивільної авіації. Тобто в сучасних умовах доречно говорити про створення єдиної глобальної системи забезпечення безпеки авіації, що передбачає налагодження взаємодії та співпраці на всіх рівнях. Глобальне співробітництво здійснюється в рамках таких міжнародних форумів, як:

- Співпраця держав членів ІКАО щодо глобального підтримання Стандартів та Рекомендованої практики ІКАО (SARPS), які постійно оновлюються в межах 18 додатків до Чиказької конвенції 1944 року. На 38 Асамблеї цієї організації яку буде проведено у жовтні 2013 року планується ввести новий 19 додаток до конвенції, який буде присвячено розробці комплексної системи управління безпекою авіації. Отже стратегічними цілями ІКАО є забезпечення безпеки авіації, авіаційної та екологічної безпеки.

- Співпраця в межах корпоративних об'єднань (наприклад, Міжнародної асоціації авіаційного транспорту (IATA), Асоціації авіаційного транспорту Америки (ATA) і Організації з обслуговування аеронавігації цивільної авіації (CANSO));

- Співпраця в межах національних і міжнародних авіаційних асоціацій (наприклад, Національної асоціації бізнес-авіації (NBAA), Європейської асоціації бізнес-авіації (ЕВАА) та інших);

- Співпраця в межах міжнародних федерацій національних асоціацій (наприклад, Міжнародної федерації асоціацій лінійних пілотів (IFALPA) і Міжнародної федерації асоціацій диспетчерів повітряного руху (IFATCA);
- Діяльність міжнародних органів з безпеки авіації (наприклад, Всесвітнього фонду безпеки польотів (FSF) та Міжнародного товариства дослідників безпеки авіації (ISASI));
- Співпраця в межах галузевих / урядових груп (наприклад, Групи безпеки комерційної авіації (CAST) та Панамериканської групи безпеки комерційної авіації (PAST));
- Проведення великих форумів з безпеки авіації за участю виробників авіаційної техніки та обладнання.

Позитивним аспектом такої співпраці є відпрацювання комплексного підходу до проблеми безпеки авіації з урахуванням не тільки суто технічних та технологічних питань, а й визначенням комерційних та економічних ризиків для різних суб'єктів авіатранспортного ринку. Це є вкрай важливим з огляду на те, що в умовах глобалізації наявна постійна тенденція зменшення державної підтримки авіаційних підприємств. За таких умов світова цивільна авіація спрямована на досягнення трьох основних цілей – безпеки, ефективності та економічної доцільності. Проблеми у досягненні будь якої з них ставить під загрозу її нормальне функціонування. При цьому нестримне зростання цін на авіаційне паливо, відкритість до негативних наслідків загальносвітових, регіональних та національних фінансових криз, трагічні події, пов'язані з діяльністю терористичних організацій (такі як події 11 вересня у США), природні катаклізми (виверження вулканів, цунамі, землетруси тощо) призводить до того, що саме питання ефективності та економічної доцільності є одними з пріоритетних при вирішенні завдання підтримки відповідного рівня безпеки.

Нажаль в світі збільшується кількість катастроф та інцидентів, викликаних в тому числі і суто економічними факторами – бажанням зекономити авіаційне паливо, знизити непрямі витрати підприємств за рахунок скорочення професійних кадрів з багаторічним досвідом роботи у галузі тощо. З іншого боку наслідки великої авіаційної катастрофи можуть позначитися на багатьох зацікавлених сторонах.

Фактично філософія безпеки авіації змінюється з розуміння її суто технічної та технологічної складової і поширюється на визначення ступенів тяжкості ризиків для майна, життя та здоров'я людей, навколишнього середовища, фінансової безпеки та юридичної відповідальності авіатранспортного підприємства, його іміджу та громадської довіри до нього. При цьому досягається гармонізація, цілісність та експлуатаційна взаємозамінність системи комплексної безпеки галузі; поширюється у всесвітньому масштабі обмін інформацією, пов'язаної з безпекою польотів; проводиться виявлення і усунення глобальних системних джерел небезпеки на ранньому етапі. Для ефективного управління безпекою авіації необхідний системний підхід до розробки політики, процедур і рекомендованої практики. Отже управління безпекою об'єднує різні види діяльності в єдине ціле.

Важливим елементом підтримання життєздатності цивільної авіації є створення безпечної, ефективної та екологічно стабільної аеронавігаційної системи на глобальному, регіональному та національному рівнях. Управління повітряним рухом є одним із основних компонентів підтримки безпеки та ефективності світової цивільної авіації. Системний підхід до безпеки світової аеронавігаційної системи включає в себе аспекти людського фактору, процедур і технологій виконання конкретних завдань в існуючому та прогнозованому середовищі. Для цього потрібна система організації повітряного руху, яка дозволяє оптимальним чином використовувати розширені можливості, обумовлені технічним прогресом. Діяльність ІКАО з задоволення потреб міжнародної цивільної авіації спрямована на координацію процесів глобального планування та підтримку глобальної системи організації повітряного руху в ході еволюції, яка заснована на технології концепції систем CNS / ATM. З цією метою організацією ІКАО був розроблений та запропонований Глобальний аеронавігаційний план в якому містяться розраховані на ближньо- і середньострокову перспективу рекомендації щодо вдосконалення аеронавігаційної системи в цілях забезпечення єдиних підходів з боку держав [40].

Особливу актуальність ця проблематика має в європейському регіоні, так як європейський повітряний простір є одним із найбільш завантажених у світі. В пікові дні він обслуговує понад 33000

цивільних повітряних судів. Однак аналіз статистичних даних та прогноз розвитку авіаперевезень вказує на постійну тенденцію їх зростання. За таких умов розмежоване забезпечення управління повітряного руху з боку окремих країн Європи вже не є достатньо ефективним. Фактично тільки використовуючи глобалістичні підходи, можливо підвищувати ефективність та удосконалювати безпеку аеронавігації. Виходячи з даних висновків, у 2004 році Європейська комісія виступила з ініціативою з реформування архітектури європейської системи управління повітряним рухом під назвою Єдине Європейське Небо (Single European Sky (SES)) [41].

Основними цілями Єдиного Європейського Неба є: реструктуризація європейського повітряного простору в залежності від руху потоків та створення додаткових потужностей, а також підвищення загальної ефективності системи управління повітряним рухом. Особливостями цієї нової інституційної та організаційної системи управління повітряним рухом в Європі є розподіл регулюючої діяльності в залежності від надання послуг, а також можливість транскордонного обслуговування повітряного руху. Не зважаючи на те, що згідно розділу 1 Конвенції про міжнародну цивільну авіацію (Чиказької конвенції 1944 року) повний державний суверенітет власного повітряного простору є безперечним правом кожної держави, було запропоновано безпрецедентну глобалізаційну реорганізацію європейського повітряного простору, який більше не обмежений національними кордонами. Така система спирається на відпрацювання загальних правил і стандартів, які охоплюють широке коло питань, таких, як політ, обмін даними та сферу телекомунікацій.

З метою науково-технічної та фінансової підтримки ініціативи Єдиного Європейського Неба Європейський Союз розробив програму SESAR, яка дозволить підвищити ефективність управління повітряним простором Європи та підвищити рівні безпеки та екологічного захисту. Глобалістична партнерська програма SESAR спрямована на усунення фрагментарного підходу до проблем безпеки, ефективності та економічної доцільності системи управління повітряним рухом шляхом синхронізації діяльності всіх зацікавлених сторін і акумуляції відповідних ресурсів [35].

Уніфікація вимог та стандартів, об'єднання ресурсів, налагодження трансграничного партнерства дозволяє значно підвищити безпеку, пропускну здатність та ефективність повітряного простору. При цьому підвищується економічна ефективність комерційної експлуатації авіаперевізників за рахунок «зпрямління» маршрутів та зменшується екологічний тиск на оточуюче середовище.

Однак, на жаль, тенденція глобалізації авіаційного ринку надає не тільки переваги розвитку світової цивільної авіації, але й приховує низку ризиків, які в той чи іншій мірі здатні негативно впливати на її рівні безпеки, ефективності та економічної доцільності.

Основною тенденцією глобалізації є розвиток транскордонного співробітництва, яке ставить за мету найбільш ефективні економічні результати діяльності. Знаковим прикладом глобалізаційних аспектів у цивільному літакобудуванні є проект фірми Боїнг, щодо розробки далекомагістрального літака Боїнг-787 «Дрімлайнер». Компанія отримала 844 замовлення на літак від авіакомпаній і лізингових фірм літаків по всьому світу. В залежності від замовленої версії, ціна коливається від \$ 206 800 000 до \$ 243 600 000 за літак. Восени 2011 року цей лайнер нарешті вийшов на комерційні рейси, які тривали трохи більше року. У середині січня 2013-го експлуатація Боїнгів-787 була припинена в більшості регіонів світу. Федеральне управління цивільної авіації США (FAA) і Європейське агентство авіаційної безпеки (EASA) таким чином відреагували на серію інцидентів технічного характеру з електроапаратурою нових літаків.

Аналогічні заходи вжиті авіаційною владою Японії після низки аварійних ситуацій з аналогічними літаками японських авіакомпаній. Одним із найбільш проблемних питань його експлуатації є перегрів новітніх батарей, які застосовуються на цьому літаку. Збитки, які несе виробник та експлуатанти вимірюються мільйонами доларів. Однак швидко вирішити проблеми доробки недосконалих складових, в перш за все новітніх батарей живлення літака, на жаль практично неможливо, так як в одній тільки Японії виробляється майже 35% від загального числа комплектуючих для «Дрімлайнера». Так як в умовах глобалізації саме міжнародний аутсорсінг вбачається авіабудівниками найбільш ефективною формою економії ресурсів, виникаючий при цьому розподіл задач розробки і виготовлення різних частин літака

між різними компаніями в декількох країнах виявився досить складною річчю. Економія ресурсів на етапі розподілу робіт між міжнародними компаніями може призводити до проблем координації серійного виробництва, зниження якості продукції та, як наслідок, зменшення рівня безпеки польотів та збільшення незапланованих витрат, як з боку виробників так і з боку експлуатантів.

Суттєвим фактором ризику для світової цивільної авіації є зміни у філософії міждержавного регулювання авіаційних перевезень та ставлення держави до авіакомпаній. Протягом багаторічної історії держави розвивали принцип «національного авіаперевізника» та будували системи двосторонніх міждержавних угод на принципах угод Бермудського типу 2. Ці угоди дозволяли жорстко контролювати комерційні права іноземних авіакомпаній, такі як свободи повітря, тарифи, ємності, пункти виконання перевезень, умови призначення авіаперевізників, переважне володіння та фактичний контроль країн за ними тощо.

Однак останні десятиріччя ми спостерігаємо зміну філософії держав щодо призначення та комерційний захист національних авіакомпаній. Вперше відмову від підтримки власних авіакомпаній задекларували Сполучені Штати Америки. Вважалося, що даний підхід позитивно відобразиться на якості послуг, що надаються авіакомпаніями. Розвиток цієї ідеології призвів до фактичної відмови у фінансуванні власних авіаперевізників з боку багатьох країн. Яскравим прикладом цього є фактична заборона фінансової підтримки авіаперевізників з боку країн ЄС та застосування цього принципу до авіакомпаній, які працюють на ринку повітряних перевезень ЄС [5].

З іншого боку, розвитком цієї ідеології стало підписання чисельних двосторонніх угод «відкритого неба», які в частковій чи в повній мірі не містять питань комерційного контролю з боку держав, що є ознакою лібералізації ринків авіатранспортних послуг [48]. Суттєвих змін потерпає процедура призначення авіаперевізника на міжнародну авіалінію. Історично держави, як правило, не надавали права призначення на авіалінію авіаперевізникам, які не знаходяться в переважному володінні і під фактичним контролем держави. У результаті процесів глобалізації та лібералізації застосування критерію національного володіння і контролю ставали все більш недоречними.

Багато перевізників вже не належать державі, а деякі передали контрольний пакет акцій громадянам власних країн.

Позитивним аспектом цих глобалістичних підходів без сумніву є то що на ринку залишаються та працюють більш ефективні перевізники, які відповідають необхідному рівню безпеки та надають більш привабливі з цінової та якісної складових авіаційні послуги. При цьому далеко не завжди є впевненість, що при такому володінні авіаперевізник буде в першу чергу представляти інтереси власної держави. Потужні світові авіаперевізники активно застосовують новітні форми комерційного співробітництва. Поширюється практика глобалістичних фінансових операцій, коли потужні авіакомпанії з різних регіонів світу скуповують контрольні пакети акцій іноземних авіаперевізників. Тобто існує ризик підконтрольної діяльності з боку іншої сторони, що особливо актуально при розвитку глобальних та стратегічних альянсових взаємовідносин.

Не меншою небезпекою є той факт, що в сучасних умовах кожен перевізник знаходиться в ситуації постійного зростання прямих та непрямих операційних витрат, викликаних перш за все динамічним зростанням цін на авіаційне паливо (за останні 15 років можливо констатувати їх десятикратне зростання), збільшенням аеропортових та аеронавігаційних витрат, негативними наслідками фінансових криз тощо. При цьому авіаперевізники фактично не в змозі пропорційно підвищувати авіаційні тарифи з огляду на жорстку конкуренцію, а введення додаткових паливних зборів на жаль не є достатньою мірою. За таких умов зараз фактично проходить процес перерозподілу як світового так і національного ринку авіаперевезень. Цей період відзначається низкою гучних банкрутств не тільки невеликих авіакомпаній, але й, в не далекому минулому, лідерів світового та національного ринку авіаційних перевезень.

Глобалізація міжнародного повітряного транспорту включає в себе багато аспектів і є невід'ємною складовою сучасного етапу його розвитку.

Серед позитивних її аспектів можливо визначити:

- розвиток глобальної системи забезпечення безпеки цивільної авіації, яка об'єднує провідні міжнародні та регіональні, міждержавні

та недержавні організації з метою підвищення рівня безпеки, ефективності та економічної доцільності її діяльності;

- координацію дій щодо стандартизації та розширення транскордонних меж у питаннях надання аеронавігаційного обслуговування,
- розвиток конкуренції авіаперевізників та створення недискримінаційного середовища на міждержавних ринках авіаційних перевезень.

З іншого боку ця тенденція налічує в собі багато загроз та ризиків, починаючи з можливості втрати комерційного контролю за власним ринком авіаперевезень на рівні держави, закінчуючи банкрутством та знищенням національних авіаперевізників внаслідок жорсткої конкуренції з боку фінансово потужних авіакомпаній членів глобальних альянсів авіаперевізників та авіакомпаній дискаунтерів (Low-Cost Airlines) [8].

Аналізуючи сучасний стан розвитку українських авіакомпаній, можливо виділити наступні основні фактори виникнення їх комерційних та економічних ризиків:

- зміна філософії багатостороннього та двостороннього регулювання міжнародної авіатранспортної діяльності;
- конкуренція з боку зарубіжних авіаперевізників класичного типу;
- конкуренція з боку зарубіжних low-cost авіаперевізників-дискаунтерів;
- внутрішня конкуренція українських авіакомпаній.

Історія багатостороннього та двостороннього регулювання міжнародної авіатранспортної діяльності являє собою постійну боротьбу двох основних концепцій – жорсткого регулювання комерційної діяльності авіакомпаній та філософії дерегулювання.

Перевагами жорсткого регулювання є захист власних ринків та, відповідно, авіаперевізників від конкуренції іноземних авіакомпаній. Негативною складовою є обмеження доступу вітчизняних авіакомпаній на зарубіжні ринки. Перевагами дерегуляції є розвиток вільної конкуренції і, як наслідок, розвиток гнучкої пропозиції, що орієнтована на замовника. Негативною складовою є відмова держави від комерційного захисту вітчизняних авіакомпаній, а інколи

(наприклад у країнах ЄС) і фактична заборона державної підтримки національних авіакомпаній.

У перше десятиріччя розвитку національної цивільної авіації в авіаційних міждержавних стосунках України панувала філософія жорсткого регулювання. Більшість міждержавних угод використовували елементи Бермудської угоди 2 при наданні, як правило, 1-4 свобод повітря. Така філософія надавала можливість паритетно використовувати іноземний повітряний простір та відповідно відкривати конкурентам доступ до свого ринку. Докорінною зміною цієї філософії є розвиток взаємодії з країнами ЄС на основі принципів «відкритого неба».

У грудні 2006 року Європейська Комісія отримала повноваження розпочати переговори з Україною з питань міжнародного авіаційного сполучення. У грудні 2007 року відбувся перший раунд переговорів між делегаціями України та Європейського Співтовариства та його країн-членів щодо широкомасштабної авіаційної угоди між Україною та Європейським Союзом про Спільний авіаційний простір. Обидві Сторони ставили за мету укладення Угоди, заснованої на принципах поступової лібералізації ринків, використання спільних правил в усіх аспектах авіаційної діяльності, співпраці України з авіаційними структурами Співтовариства та сприяння промисловому та операційному співробітництву.

Метою угоди є створення для всіх комерційних структур дружнього довкілля для ведення бізнесу. 23-24 липня 2008 року представники України та Європейського Співтовариства і його держав-членів провели в Брюсселі другий раунд переговорів щодо укладання Угоди про Спільний авіаційний простір. Делегації підкреслили важливість: 1) повного застосування в Україні та ЄС стандартів ІКАО з безпеки польотів та виконання плану дій для покращення нагляду за безпекою польотів, наданого Україною стороні ЄС; 2) подальшої гармонізації стандартів безпеки польотів в Україні з вимогами ЄС через укладення Угоди про САП, включаючи встановлення необхідних взаємовідносин між Державною авіаційною адміністрацією та Європейським Агентством з безпеки польотів польотів. Українська сторона висловила бажання до більш тісної співпраці з Комітетом з безпеки польотів (the Air Safety Committee).

Обидві сторони відмітили зростаючий розвиток ринку авіаперевезень між Україною та ЄС та підкреслили те, що існуючі рамки двосторонніх угод мають бути повністю використані для забезпечення зростаючого попиту.

Враховуючи всі позитивні складові реалізації вищезазначеної філософії, доцільно зупинитися на наступних двох факторах комерційних та економічних ризиків українських авіакомпаній: конкуренції з боку зарубіжних авіаперевізників класичного типу та конкуренції з боку зарубіжних low-cost авіаперевізників – дискаунтерів.

Конкуренція з боку зарубіжних авіаперевізників класичного типу є найбільш поширеним типом конкуренції за всю історію розвитку українських авіакомпаній. Основним критерієм привабливості українського авіаційного ринку є його стрімке та безупинне зростання. При цьому обсяг пасажирів, які використовують рейси іноземних компаній значно перевищує міжнародне завантаження вітчизняних авіакомпаній. Цю тенденцію спіткала низка причин серед яких можливо визначити:

- участь провідних зарубіжних у глобальних альянсах авіаперевізників, що надає їм можливості економії масштабу за рахунок оптимізації мережі авіаліній, парку ПС, що використовується, застосування наскрізних конфіденційних тарифів та комплексної системи лояльності і залучення постійної клієнтури;
- високій рівень сервісу, безпеки та відповідальності (General conditions of service, insurance and liability) та, як наслідок, високий імідж більшості іноземних перевізників;
- наявність вигідних слотів у провідних аеропортах світу;
- лібералізація та зменшення контролю за конкурентною боротьбою з боку держави;
- часткова невідповідність міжнародним стандартам якості низки перевізників України.

Частково зменшує рівень конкурентної боротьби використання перевізниками України угод типу Code-share agreement. При цьому фактично конкуренти об'єднують свої ресурси з метою максимального підвищення економічної ефективності експлуатації міжнародних авіаліній. Негативною складовою для перевізника, що розвивається, є втрата можливості ведення агресивної комерційної політики на

перспективному ринку, що може привести до домінування цілей більш досвідченої та стабільної авіакомпанії. Не входження жодної української авіакомпанії до глобальних альянсів авіаперевізників також зменшує їх пріоритетність з точки зору потенційного постійного клієнта.

Серед найбільш жорстких конкурентів українських авіакомпаній класичного типу можливо визначити low-cost авіаперевізників – дискаунтерів. Вдало використовуючи економію масштабу, саме ці перевізники фактично формують нову кон’юнктуру ринку. Як свідчить досвід авіакомпаній Західної Європи, саме розвиток вищезазначених перевезень створив неабиякі проблеми класичним європейським авіакомпаніям та став однією з вагомих причин розвитку глобальних альянсів перевізників. До певного часу розвиток їх діяльності в Україні стримувався, як нормативно-правовою базою (двосторонніми угодами про повітряне сполучення), так і технологічними проблемами українських аеропортів. Політика лібералізації авіасполучення та заохочення з боку держави вільної конкуренції фактично залишили без захисту класичного українського перевізника.

За таких умов українським авіакомпаніям класичного типу не залишається нічого іншого, як поступово використовувати в своїй роботі певні риси авіакомпаній дискаунтерів, а саме гнучку, спрямовану на фактор завантаження (load factor) тарифну політику та тотальну економію витрат. При цьому вітчизняні авіакомпанії а ргіорі будуть знаходитись у не вигідному становищі, отже парк їх літаків має більший вік експлуатації, дискаунтна тарифна політика спричинить відтік в дешевий бік платоспроможного постійного клієнта (що спричинить зниження факторів доходів (yield-factor)). Згідно методології IATA скорочення витрат, як правило починається з адміністративних витрат, тобто з високою долею ймовірності можливо прогнозувати скорочення персоналу та перевід менеджерів на більш низькі ставки. А при цьому постає проблема утримання задовільного рівня безпеки авіаперевізника як технічної та технологічної (safety, security, environmental protection), так і комерційно-економічної безпеки.

На жаль, за таких не в повній мірі сприятливих зовнішніх умов, суттєвою проблемою є також явна та крихта конкуренція поміж самими авіаперевізниками України. Авіаперевізники використовують лише

окремі елементи маркетингових альянсів: Multilateral Interline Agreement (MITA), Bilateral Interline Agreement (BITA), Code-share blocked space agreement, Code-share free-sale agreement, що дозволяє авіакомпаніям використовувати спільні можливості для організації комп'ютерних внутрішніх перевезень трансферних пасажирів на міжнародні рейси та частково збільшувати комерційне завантаження міжнародних авіаліній [5].

1.4. Проблеми регулювання ціноутворення в умовах глобалізації ринку авіаційних перевезень

Міжнародні авіаційні тарифи розглядаються з трьох позицій: яким чином вони розробляються, як вони затверджуються/відхилюються і які критерії використовуються для прийняття рішення про їх затвердження/відхилення. На початковому етапі тарифи розглядаються як пропонувані тарифи, і їх конкретна вартість і умови застосування можуть розроблятися авіаперевізниками або індивідуально, або колективно. В обох випадках вони представляються відповідному уряду на затвердження. При двосторонній координації тарифів назначені авіаперевізники представляють узгоджені тарифи відповідним повноважним органам на затвердження згідно рекомендацій ICAO щодо міжнародних угод про авіаційне сполучення. Окрім цього механізму авіакомпанії проводять координацію тарифів на світовому та регіональному рівнях в межах відповідних конференцій IATA.

В останні роки IATA фактично поєднала індивідуальну та багатосторонню розробку тарифів шляхом надання авіаперевізникам при відповідних умовах можливості представляти на затвердження тарифи (конфіденційні тарифи авіакомпаній), відмінні від тарифів узгоджених на багатосторонній основі (опублікованих тарифів IATA). Все більшого значення в процесі координації, гармонізації та лібералізації тарифів відіграють регіональні організації в галузі цивільної авіації та глобальні альянси авіаперевізників. Отже основною ціллю статті є структуризація вимог існуючих рівнів регулювання міжнародних авіаційних тарифів з метою розробки комплексу заходів підвищення конкурентоздатності авіакомпаній

України шляхом розвитку їх тарифної політики в умовах глобалізації ринку авіаперевезень.

Міжнародні тарифи є одним з трьох основних елементів регулювання міжнародного повітряного транспорту, двома іншими елементами є доступ до ринку і провізна ємкість. В наш час можливо виділити шість рівнів регулювання міжнародних авіаційних тарифів.

- багатостороння уніфікована координація тарифів в межах світового рівня регулювання повітряного транспорту, яка пропонується IATA;
- багатостороння координація тарифів в межах регіонального рівня регулювання повітряного транспорту, яка пропонується IATA та провідними регіональними організаціями в галузі цивільної авіації;
- двостороння координація тарифів в межах міждержавних угод про авіаційне сполучення, яка пропонується ICAO;
- національна політика координації тарифів авіаперевізників;
- консолідована тарифна політика перевізників, яка проводиться в межах глобальних, стратегічних та маркетингових авіаційних альянсів;
- одностороння тарифна політика авіаперевізників, яка базується на потенційних можливостях та припущеннях вищезазначених рівнів регулювання.

Багатостороння координація тарифів в межах світового та регіонального рівнів регулювання повітряного транспорту, яка пропонується IATA та провідними регіональними організаціями в галузі цивільної авіації. Найстарішою і найбільш поширеною системою багатобічної координації тарифів є система, використовувана конференціями IATA з перевезень. Конференції проводять узгодження міжнародних тарифів в межах тарифних зон TC1 (Південна, Центральна та Північна Америка), TC2 (Європа, Близький Схід, Африка), TC3 (Центральна та Південно-Східна Азія, Далекій Схід, Австралія і Океанія), поміж парами тарифних зон та на загальносвітовому глобальному рівні. При цьому організація IATA проводить лише координаційну та методологічну роботу. Всі рішення щодо структури та розмірів тарифів приймають безпосередньо авіакомпанії члени IATA шляхом обговорення та взаємного узгодження.

Еволюція розвитку опублікованих тарифів IATA безпосередньо пов'язана з процесами глобалізації та лібералізації всесвітнього ринку

авіаційних перевезень. Фактично свого розвитку вона отримала в рамках запропонованих міждержавних угод Бермудського типу 1, де, на відміну від угод Чикагського типу, було введено державне регулювання ємності та багатостороння координація тарифів в межах заходів ІАТА.

Фактично до середини 70 років минулого сторіччя ця система була загальнообов'язковою для всіх перевізників членів ІАТА. Однак ситуація, що склалася на ринку, визначила різкі відмінності в економічних та потенційних можливостях авіаперевізників. Тобто перевізники одних країн фактично мали значні переваги перед авіаперевізниками інших країн. Це викликало розвиток двох взаємно протилежних філософій розвитку комерційного співробітництва на авіалініях – жорсткого регулювання комерційних прав в тому числі тарифів з боку держав (міждержавні угоди Бермудського типу 2) та лібералізації (міждержавні угоди лібералізованого типу та відкритого неба). Концепція першого підходу вважала за недостатнє регулювання за допомогою інструментарію ІАТА та вводила жорстке регулювання на двосторонньому міждержавному рівні. Концепція другого підходу в ідеалі спрямована на розвиток чистої нестримуваної конкуренції, в якій обмеження тарифної політики авіаперевізників має негативну оцінку.

Отже, на сьогоднішній день, система опублікованих тарифів ІАТА має обмежене застосування. Після проведення відповідних конференцій скоординовані угоди представляються зацікавленим урядам на затвердження. Уряди індивідуально і колективно зайняли наступну позицію відносно діяльності ІАТА по багатобічній координації тарифів:

- покладаються на неї як на основний засіб встановлення міжнародних тарифів зважаючи на переваги, що отримуються їх національними авіакомпаніями, і як на засіб спрощення всесвітньої системи інтерлайна;
- зайняли нейтральну позицію, не забороняючи її і не вимагаючи її дотримання;
- ввели умови або обмежили її застосування (наприклад, вимагаючи, щоб перевізники представляли тарифи, відмінні від тарифів, узгоджених на багатобічній основі, або вимагаючи, щоб узгоджені тарифи надавалися всім авіакомпаніям на основі інтерлайна

з метою пом'якшення контрконкурентних аспектів вказаного процесу).

Система IATA по багатобічній координації тарифів протягом багатьох років перетворилася в більш гнучку, чітку і менш обов'язкову систему встановлення міжнародних тарифів. Тобто авіаперевізники мають можливість при певних обставинах представити затвердження конфіденційні тарифи, які відрізняються від тарифів, багатобічно узгоджених на конференціях з перевезень. При певних обставинах авіаперевізники, що не є членами IATA, можуть брати участь в координації тарифів. Ці зміни за наполяганням держав також відображають реакцію на виключно конкурентні умови в області міжнародного повітряного транспорту. Відповідно, питання полягає в тому, чи дозволять ці зміни в процесі багатобічної координації тарифів адаптуватися цій системі до більш конкурентних умов або зроблять її абсолютно непридатною до вироблення рішень, які задовольняють потреби авіаперевізників і урядів при багатобічній координації тарифів.

Двостороння координація тарифів в межах міждержавних угод про авіаційне сполучення, яка пропонується ІСАО та національна політика координації тарифів авіаперевізників. Причинами регулювання міжнародних тарифів з боку держави є:

- надання національному перевізникові або перевізникам реальних можливостей для здійснення міжнародних повітряних перевезень;
- забезпечення національного перевізника або перевізників справедливими і рівними умовами для участі в конкурентній боротьбі при виконанні міжнародних повітряних перевезень;
- підтримка відповідних національних цілей і завдань, наприклад заохочення міжнародного туризму і торгівлі;
- заохочення конкуренції міжнародного повітряного транспорту, наприклад шляхом надання гнучкості окремим авіаперевізникам відносно використання тарифів на їх розсуд;
- задоволення потреб користувачів міжнародного повітряного транспорту;
- збереження відмінності між регулярними і нерегулярними повітряними перевезеннями.

Види тарифних режимів, які розроблені державами, відображають як причини регулювання тарифів, так і той факт, що ці причини не

завжди однаково розуміються всіма зацікавленими державами. Таким чином, декілька тарифних режимів є компромісом, що відображає різні причини, які є у держав відносно регулювання міжнародних авіатарифів. Таке положення у поєднанні із зусиллями авіаперевізників по використанню тарифів, які відповідають різним ринкам і різним сегментам одного і того ж ринку, призвело до створення складної системи міжнародних авіатарифів.

Важливість визначення терміну «тариф», з погляду регулювання, пов'язана з тим, які аспекти ціноутворення враховуються (і через це регулюються вживаним міжнародним режимом) і які не враховуються (і тому фактично залишені на розсуд національних урядів або авіаперевізників). Тому визначення державою терміну «тариф» відображатиме той ступінь, з яким воно бажає регулювати цей аспект діяльності міжнародного повітряного транспорту. Держави, які хочуть регулювати всі аспекти тарифів, використовуватимуть широке всеосяжне визначення. Держави, що бажають регулювати тільки певні аспекти, використовуватимуть більш обмежене визначення.

У процесі координації авіаційних тарифів розроблені різні критерії оцінки. Ці критерії можуть бути розділені на чотири категорії:

- критерії, в яких визначаються чинники, не пов'язані з конкретною вартістю та умовами застосування тарифів;
- критерії, пов'язані з вартістю;
- критерії, пов'язані з умовами;
- критерії, що стосуються потенційних наслідків запропонованого тарифу.

Деякі з критеріїв, в яких визначаються чинники, що відрізняються від вартості і умов конкретного тарифу, включають наступне:

- Чи є тариф узгодженим (результат координації тарифу або між перевізниками маршруту, або на багатобічній основі через механізм IATA)?
- Чи був вказаний тариф представлений за власною ініціативою авіакомпанії (наприклад, з метою захоплення лідерства) або він є зустрічним тарифом?
- Якщо тариф представлений іноземною авіакомпанією, то яку думку мають національні авіакомпанії?

- Які дії були зроблені іншою зацікавленою державою (державами) відносно тарифів, запропонованих авіакомпаніями держави, що проводила оцінку?

Використовуються наступні критерії, пов'язані з вартістю, в яких оговорюється рівень ціни:

- Чи перевищує ціна верхню встановлену межу?
- Чи знаходиться ціна в встановлених межах та чи відповідає вона умовам зони ціноутворення?
- Чи розумно співвідноситься ціна з довгостроковими повністю розподіленими відповідними витратами авіакомпанії з урахуванням потреби в позитивному прибутку на капітал?

Перший з вищезгаданих, критеріїв служить в якості загальної верхньої межі тарифів. Відносно пасажирських тарифів він зазвичай застосовується до нормального економічного тарифу при умові, що преміальні і пільгові тарифи, визначатимуться на основі нормального економічного тарифу і тим самим рухатимуться в тому ж напрямі, як і пасажирський тариф. Проте з урахуванням ситуації, коли середнє збільшення витрат може не відображати фактичну зміну витрат окремого авіаперевізника на конкретному маршруті, держави можуть санкціонувати збільшення рівня вартості вище за загальну межу, якщо представлені зацікавленою авіакомпанією дані виправдовують таке збільшення.

Другий критерій достатньо легко застосовувати, але може бути витрачено значний час і зусилля для досягнення згоди у відношенні узгоджених змін в початкових тарифах і/або зонах ціноутворення і умовах, які необхідно враховувати при швидких змінах на ринках і у витратах, авіакомпаній. Деякі держави намагалися подолати цю перешкоду шляхом розробки спрощеного автоматичного коректування початкових тарифів. У деяких методах передбачається збільшення пов'язане з темпами інфляції, або передбачаються межі коректування для початкових тарифів, які дозволяють збільшувати або зменшувати нормальний економічний тариф в межах фіксованого відсотка цього тарифу, використовуюваного в попередній рік/сезон.

Хоча третій критерій усуває проблему усереднювання першого критерію шляхом фіксації уваги на витрати окремої авіакомпанії, він вимагає наявності докладної інформації про витрати та достатньо складних розрахунків, а також деякі необхідні суб'єктивні припущення

відносно визначення терміну «досить співвідносні», а також відносно того, яким чином слід розподіляти витрати авіакомпанії. У випадках, пов'язаних з тарифами, також потрібна інформація відносно кількості пасажирів, що використовують кожен вид тарифів.

Критерії, які більше відносяться до якісних аспектів, включають питання про те, чи вважає держава що:

- тариф є штучно низьким, зважаючи на пряму або непряму урядову дотацію або підтримку;
- або тариф є невинуватим низьким, з урахуванням ситуації на конкурентному ринку;
- або тариф є виключно високим, що завдає шкоду споживачам;
- або тариф є невинуватим високим або обмежувальним, на підставі зловживання домінуючим положенням.

Зважаючи на розпливчатий і суб'єктивний характер цих критеріїв держави зіткнулися з труднощами при узгодженні і, відповідно, при застосуванні цих видів критеріїв до конкретних тарифів.

Держави оцінюють тарифні умови, в тому числі, з точки зору:

- визначення пільгових зон у домовленостях про зональне ціноутворення;
- збереження меж поміж різними видами пасажирських тарифів для регулярних перевезень; чартерними пасажирськими тарифами для нерегулярних перевезень і пільговими тарифами для пасажирів на регулярних перевезеннях.

Це досягається шляхом введення жорсткіших обмежень на відповідний вид тарифів або послуг чим на інші види. Що стосується зв'язку між тарифами регулярних перевезень і чартерними тарифами, то рішення відносно того, до якого виду послуг застосовуватимуться більш обмежувальні умови, залежатиме від обставин і цілей, які можуть включати, наприклад, досягнення задовільного балансу між цими двома видами повітряних перевезень або усунення негативної дії на регулярні перевезення.

У деяких критеріях перевага спрямована на потенційну дію пропонованого тарифу. Наприклад: чи буде він невинуватим дискримінаційним; чи є він грабіжницьким; чи буде він сприяти створенню монополії; чи призведе він до загальних втрат всіх авіаперевізників на маршруті або на групі маршрутів відповідних авіаперевізників з урахуванням їх довгострокових відповідних витрат.

З урахуванням розповсюдження і тривалого використання міжнародних тарифів уряди повинні вирішити питання про те, яку позицію в області регулювання слід прийняти відносно координації тарифів, тобто процесу, за допомогою якого дві або декілька авіакомпаній визначають міжнародні тарифи і правила для їх побудови і використання, які повинні представлятися відповідним урядам на затвердження. На двосторонній основі призначені авіакомпанії пропонують узгоджені тарифи для відповідної пари міст відповідним повноважним органам двох держав для їх затвердження. Якщо призначені авіакомпанії не можуть домовитися по відношенню до тарифів, то авіаційні повноважні органи або самі держави укладають угоду по відношенню до відповідних тарифів. В угодах передбачається, що призначені авіакомпанії консультуються з іншими авіаперевізниками по відношенню до ділянки або до цілого маршруту. Багато угод також вимагають побічно або недвозначно, щоб авіаперевізники використовували в міру можливості багатобічну систему IATA по координації тарифів.

Друге питання для держав і авіаперевізників полягає в тому, що, з урахуванням різних думок держав про багатобічну координацію тарифів, чи зможе цей вид діяльності ефективно функціонувати, якщо одна або декілька крупних авіаційних держав вирішать не санкціонувати її частково або повністю.

Важливим питанням в процесі двостороннього узгодження тарифів є питання лідерства в ціноутворенні (можливості надання на затвердження нові тарифи чи першими змінювати тарифи існуючі). Отже, інша сторона в цьому випадку може надавати лише зустрічні тарифи, тобто погоджуватись чи не погоджуватись з думкою лідера у ціноутворенні). Таке положення на ринку ставить перевізника в менш сприятливі умови перед конкурентом.

Деякі держави в односторонньому або двосторонньому порядку або за умови взаємності по відношенню до їх авіаперевізників узяли на себе зобов'язання затверджувати зустрічні тарифи. Оскільки, зазвичай, держави затверджують зустрічні тарифи авіаперевізників, що здійснюють перевезення по третій і четвертій свободах повітря, питання полягає в тому, якою мірою держави допускають конкуренцію з боку інших авіаперевізників, наприклад, перевізників, що здійснюють право п'ятої свободи і перевізників, що використовують інтерлайн при обслуговуванні відповідного ринку. Таким чином,

держави, які розглядають перевезення між двома країнами як перевезення авіаперевізників з правами третьої і четвертої свободи, схильні розглядати затвердження зустрічних тарифів інших перевізників на лімітованій основі.

Як на еволюцію застосування опублікованих тарифів IATA, так і на еволюцію розвитку двостороннього регулювання тарифів суттєвий вплив окреслили дві основні концепції розвитку міжнародних перевезень: жорстке регулювання (Бермудські угоди 2) та лібералізації (лібералізовані угоди та угоди відкритого неба). Фактично світовий ринок поділився в цьому питанні у пропорції 50 на 50). Але в останнє десятиріччя треба відмітити тенденцію збільшення угод лібералізованого типу. Фактично, перші та найстаріші супротивники лібералізації країни Євросоюзу (до яких з боку США протягом ряду років проводилась політика унеможливлення організації «Фортеці Європи» (жорсткого регулювання трансатлантичних авіатрас)), об'єднав потенційні можливості регіональної цивільної авіації, самі виступили ініціаторами підписання угод відкритого неба не тільки з країнами сусідами (серед яких і Україна), але й з старим конкурентом Сполученими Штатами Америки.

Поступове зменшення комерційного регулювання призводить до полегшення тарифних режимів та спрощенням процесу координації авіаційних тарифів. Вищою формою реалізації цієї ідеології є угоди «відкритого неба», де повністю усунуто державне регулювання ціноутворення. З одного боку, це надає авіаперевізникам необмежені можливості щодо розвитку власної тарифної політики та блокує можливість державного обмеження чи, навпаки, державної підтримки тарифної політики. З іншого боку, фактично відміння захисні та преференційні заходи по відношенню до більш слабких авіакомпаній.

В Україні до 2005 року по більшості міжнародних авіаліній працювали Бермудські угоди 2, завдяки яким українська цивільна авіація власно й змогла вийти на міжнародний ринок авіаперевезень та зайняти на ньому власний сегмент. Парафування у 2005 році горизонтальної угоди про відкрите небо з країнами ЄС викликало принципову та тривалу дискусію її прихильників та супротивників. Серед її позитивних факторів можливо визначити розвиток інтеграції України до ЄС, збільшення потенційних можливостей не тільки аеропорту хаба Бориспіль, але й регіональних аеропортів та подальший розвиток систему керування повітряним рухом. Серед вад

досить небезпечне становище авіакомпаній України, які не входять в жодний глобальний альянс авіаперевізників. Отже, без розробки чіткої програми лібералізації та інструментарію преференційних дій, у тому числі й в питаннях ціноутворення, авіаперевізники, які назначені на мережу маршрутів відкритого неба, можуть повторити негативний досвід національних авіакомпаній Болгарії та Румунії.

Консолідована тарифна політика перевізників, яка проводиться в межах глобальних, стратегічних та маркетингових авіаційних альянсів. Як зазначалося вище, протягом багатьох років в світі поступово розвивалася та охоплювала все більш значні ринки філософія лібералізації. Ця тенденція призвела до суттєвого збільшення рівня конкуренції на міжнародних авіамаршрутах. Однак, протягом ряду років, як вважалося, майже ідеальна ідея вільної конкуренції, містила в собі певні вади та тенденції стагнації та негачії. Без сумніву, на певному етапі конкуренція в першу чергу вигідна для замовника, пасажирів чи власника вантажу. Конкуренція вимагає від перевізника постійно поліпшувати пропозицію, як під кутом якості обслуговування так і під кутом розвитку гнучкості тарифної політики. Однак постійне зростання експлуатаційних витрат авіакомпаній, пов'язане з низкою факторів і, в першу чергу, геометричне зростання цін на авіаційне паливо провокує перевізників на підтримання постійного режиму економії ресурсів, що, в свою чергу, призводить до зниження якості обслуговування, а в недопустимому випадку – до зниження відповідного рівня безпеки. З іншого боку, постійна експлуатація на межі рентабельності чи взагалі збитковості авіалінії фактично ставлять під загрозу нормальне існування всієї авіакомпанії. У цьому випадку авіакомпанії практикують розробку та застосування власного механізму регуляції тарифної політики і, як наслідок, конкуренції.

Етапи тарифної координації проходять поступово та зазнають різного рівня розвитку, виходячи з завдань комерційної політики авіакомпанії. Першим кроком подолання конкуренції є підписання *Bilateral Interline Agreement (BITA)*. Якщо авіакомпанії вважають за доцільне, вони відкривають одна перед одною елементи своєї конфіденційної тарифної системи та узгоджують скрізні конфіденційні тарифи за основними парними трансферними напрямками (за допомогою *Special Prorate Agreement (SPA)*). Наступним кроком консолідації дій є підписання угод сумісної експлуатації авіалінії *Code*

– *Share Agreement*: спочатку з блоковим продажем (*Code – Share Blocked Space Agreement*), а потім з вільною дистрибуцією двох перевізників (*Code – Share Free Sale Agreement*). При цьому ступінь прихованості конфіденційних тарифів авіаперевізників один перед одним значно зменшується по всій мережі маршрутів і практично відсутній при продажу на сумісну авіалінію. Вищезазначені процедури свідчать про розвиток маркетингових альянсових взаємовідносин. Розширення мережі маршрутів та подальша гармонізація тарифної політики вказує на зміцнення зкоординованих дій авіаперевізників.

Найбільш впливовим на ринок авіаперевезень є утворення стратегічних та глобальних альянсів авіаперевезень. Причиною їх створення є постійне зростання експлуатаційних витрат авіаперевізників та нестримний конкурентний тиск з боку авіакомпаній дискаунтерів, які активно розвивають свою діяльність в різних тарифних зонах IATA. Консолідація найпотужніших авіаперевізників, які представляють усі регіони світу, призводить до геометричного зростання їх конкурентних переваг, які досягаються завдяки:

- проведенню багатосторонньої координації міжнародних пасажирських тарифів;
- гармонізації системи лояльності перевізників;
- організації перехресного продажу авіаперевезень за багатосторонніми угодами *Multilateral Interline Agreement (MITA)*;
- глобальної сумісної експлуатації маршрутів;
- оптимізації використання парку ПС;
- пропонування оптимізованого прямого та трансферного розкладу.

Наступним кроком може буде одностороннє чи багатостороннє взаємофінасування та інвестування, що надає консолідації ознак стратегічного альянсу. Найбільш впливовими на наш час є чотири глобальні альянси авіаперевізників «*Star Alliance*», «*One World*», «*Sky Team*», які виконують більше 50% регулярних пасажирських міжнародних авіаперевезень у світі. Кожен глобальний альянс включає в собі потужні авіакомпанії, які репрезентують усі три тарифні зони IATA TC1, TC2, TC3. Отже, пасажир, який звернувся до власних кас чи інтернет-сайту альянсу та його посередників у будь якій тарифній зоні, може отримати наскрізний тариф практично за будь-яким

маршрутом, що дуже схоже на застосування опублікованих тарифів IATA. Але при цьому ціна за його перевезення буде меншою, авіакомпанії альянсу нададуть більш зручний розклад, йому буде гарантоване виконання стандартів якості альянсу (*General Conditions of Service*), забезпечено відповідний рівень страхування (*Insurance*), відповідальності (*Liability*) та надано можливість використання глобальною накопичувальною системою лояльності, що має 100% переваги перед будь-яким авіаперевізником класичного (не дискаунтного) типу. Внаслідок цих оптимізаційних дій авіаперевізники альянсу можуть проводити суттєву економію витрат на прямі та непрямі експлуатаційні витрати, витрати на маркетинг та продаж авіаперевезень, а також на адміністративні витрати (внаслідок скорочення персоналу шляхом гармонізації штатного розпису авіакомпаній). Вищезазначені позиції призводять до використання у повному обсязі економії масштабу та надають змогу пропонувати пасажиру більш гнучку, дешеву та ефективну тарифну політику.

Одностороння тарифна політика авіаперевізників, яка базується на потенційних можливостях та припущеннях вищезазначених рівнів регулювання. Розвиток власної міжнародної тарифної політики є одним із пріоритетних інструментів конкурентної боротьби авіаперевізників. Фактично перед тарифною політикою стоять два основних завдання – збільшення завантаження міжнародних рейсів авіакомпанії (*Load Factor*) та показника доходів на 1 пасажиро-кілометр (*Yield Factor*). Як правило, ці показники знаходяться в диспозиції один до одного. Структура та розмір тарифів безпосередньо залежать від особливостей діяльності перевізника. У наш час можливо виділити три основні види авіакомпаній і, як наслідок, три форми тарифної політики:

- тарифна політика міжнародної регулярної авіакомпанії;
- тарифна політика авіакомпанії дискаунтера;
- тарифна політика чартерної авіакомпанії.

Тарифна політика міжнародної регулярної авіакомпанії є найбільш розробленим та складним інструментом системи формування попиту та стимулювання збуту авіакомпанії. Її розробка полягає в детальному дослідженні зовнішніх та внутрішніх факторів ціноутворення [3]. Вона відчуває безпосередній вплив всіх вищезазначених рівней регулювання зі всіма їх перевагами та вадами.

Внаслідок цього аналізу авіакомпанії розробляють нормальні тарифи (*Normal Fares*), які є базовими тарифами за трьома класами обслуговування (F – перший, C – бізнес та Y – економічний, можуть вводитись додаткові класи H – преміум). Ці види тарифів є основним інструментом авіакомпанії для отримання максимального *Yield Factor*.

З метою отримання максимального *Load Factor* авіакомпанії використовують інструментарій спеціальних тарифів (*Special Fares*) та знижок (*Discounted Fares*). Рішення про їх введення приймаються на підставі показників еластичності попиту та структури існуючого та потенційного пасажиропотоку. Спеціальні тарифи структуруються за особливостями попиту на екскурсійні (*Excursion Fares*), заохочувальні (*Promotional Fares*), групові (*Group Fares*) та тарифи інклюзивів туру (*Inclusive Tours Fares*). *Discounted Fares* є не тарифами, а знижками на тарифи, які пропонуються спеціальним категоріям пасажирів. Головною вадою широкого застосування цих елементів тарифної політики є можливість заповнення комерційного завантаження пріоритетно за заниженими цінами чи провокування відтоку продажу квитків за нормальними тарифами до сегменту продажу за спеціальними тарифами та знижками.

З метою запобігання зазначеним негативним тенденціям авіакомпанії проводять регулювання доступу до спеціальних тарифів по мережі продажу (стратегічний контроль) та в часовому інтервалі (оперативний контроль). Для першого напряму регулювання проводиться ретельне маркетингове дослідження попиту та приймаються рішення щодо відкриття можливості продажу за пільговими тарифами на власній території та за кордоном. При цьому враховуються канали продажу: власний безпосередній (каси авіакомпанії), власний безконтактний (телефонні центри та продаж *e-ticket* через інтернет), продаж через посередників (партнерів за угодами *Interline (MITA, BITA)*, *SPA* та *Code - Share Agreement*, генеральних агентів за угодами *General Sales Agreement*, агентів за угодами *Passenger Sales Agreement*, турфірм, які проводять продаж за «м'яким» чи «жорстким блоком»). Оперативний контроль полягає у пропорційному зменшенні доступу до знижених тарифів по мірі наближення дня вильоту з практично повною відміною спеціальних тарифів в день вильоту для продажу в аеропорту. Окрім цього самі правила застосування спеціальних тарифів, як правило містять в собі запобіжні обмеження такі як сезонність, день тижня, мінімальний та

максимальний термін перебування у країні, категорію пасажирів (*Promotional Fares*), розмір групи (*Group Fares*), наявність туристичного обслуговування (*Inclusive Tours Fares*).

Заключним етапом тарифної політики є розробка системи лояльності авіакомпанії, яка надає їй змогу, по-перше, заощадити себе від неминучих дрібних програшів в тарифній конкурентній боротьбі на ринку авіаперевезень, а з іншого боку, стимулювати розвиток диверсифікації послуг, використання яких вводиться до загальної накопичувальної системи. Тарифна політика міжнародної регулярної авіакомпанії потребує суттєвих фінансових внесків (які фінансуються з категорії *Overheads Costs*) та постійного моніторингу з боку відділів тарифів, продажу, оперативного контролю комерційного завантаження, маркетингу, лояльності, договірної та інших).

Принципово відрізняється від неї тарифна політика авіакомпаній дискаунтерів (*Low Cost Airlines*). Її особливістю є максимальне спрямування на досягнення 100% завантаження рейсів (*Load Factor*) за умов тотальної економії витрат. Ці авіакомпанії до 100% продажу проводять через мережу Інтернет, не використовують класичних посередників, надають спрощену тарифну пропозицію виключно одного класу обслуговування. Філософія цього виду бізнесу полягає у формуванні попиту завдяки демпінгу на ринку. Отже, при цьому ми бачимо фактично єдиний тариф Y класу обслуговування, розмір якого вдало конкурує з пропозиціями спеціальних тарифів класичних авіаперевізників. Низький показник *Yield Factor* компенсується економією масштабу на маршрутній мережі. З іншого боку, можливо констатувати поступову еволюцію двох моделей авіаперевізників, спрямовану на зустріч одна одній. Так, авіакомпанії дискаунтери все ширше використовують знижки *Discounted Fares*, які активно використовують в рекламі, при цьому поступово збільшують базові авіатарифи. Регулярні міжнародні авіаперевізники зайняті структурованою економією експлуатаційних витрат та використовують комплекс консолідаційних дій, спрямованих на використання економії масштабу.

Питання регулювання тарифної політики чартерних авіакомпаній та чартерних рейсів, як правило, в меншому обсязі контролюється з боку вище визначених рівнів. Але, при цьому, зростає вплив регулювання з боку регулярних міжнародних авіаперевізників, які назначені на авіалінії. Тарифи встановлюватися з розрахунку комерційної

доцільності і можуть бути включені в загальну чартерну ціну (разовий чартер та серія чартерів), собівартість блок-часу для оренди ПС разом з екіпажем (угоди АСМІ), надаватися у вигляді тарифів для пасажирів чи у вигляді тарифів-нетто при продажі м'якого чи жорсткого блоку (спліт-чартер).

Розвиток процесів глобалізації та лібералізації на ринку авіаперевезень змінює існуючу систему регулювання міжнародних авіаційних тарифів. З одного боку, ці зміни надають авіакомпаніям змогу більш вільно розвивати власну міжнародну тарифну політику, з іншого боку, підвищують вже існуючий високий рівень конкуренції на ринку. Сучасні тенденції вказують на поступовий процес відмови від процесу протекціонізму держав та розвиток інструментарію регулювання тарифів не на міждержавному рівні, а на рівні авіакомпаній, що консолідуються. Чіткий моніторинг змін політики регулювання ціноутворення та розробка комплексу преференційних дій у галузі тарифної політики необхідні для підтримання задовільного рівня конкурентоспроможності українських авіакомпаній.

Список використаних джерел

1. Ассамблея — 39-я сессия. Развитие людских ресурсов в контексте инициативы «ни одна страна не остается без внимания»: база данных о курсах подготовки персонала и комитет по управлению ресурсами для подготовки персонала a39-wp/348 ex/134 31/08/16 revision no. 1 16/9/16.

2. Бугайко Д.А. Особенности разработки тарифной политики международного рейса // Проблеми підвищення ефективності інфраструктури: збірник наукових праць: (випуск 9) – К.: НАУ. – 2003. – С. 223–227.

3. Бугайко Д.О. Проблеми регулювання ціноутворення в умовах глобалізації ринку авіаційних перевезень. Проблеми системного підходу в економіці: Збірник наукових праць. – К.: НАУ, 2007. – Вип. 22. – С. 54–66.

4. Бугайко Д. Регіональне регулювання безпеки аеропортів на рівні ЄС. АЕРО-2016. Повітряне і космічне право: [Матеріали Всеукраїнської конференції молодих учених і студентів, Київ, НАУ, 24 листопада 2016. Том 2]. – Тернопіль. Вектор 2016. – С. 141 – 143.

5. Бугайко Д.О. Фактори виникнення комерційних та економічних ризиків українських перевізників в умовах глобалізації ринку авіатранспортних послуг // Проблеми підвищення ефективності інфраструктури: Збірник наукових праць. – К.: НАУ, 2008. – Вип.20. – С.37–43.

6. Бугайко Д.О., Павеска М. Роль міжнародного співробітництва університетів у системі безпеки авіації. Стратегічні орієнтири розвитку НАУ в умовах динамічного освітнього середовища. Збірник статей і матеріалів за ред. проф. В.Ісаєнка. – К.:НАУ, 2019 – С.153 – 157.

7. Бугайко Д.О., Турсунова Н.Г. (Узбекистан). Проблемы распознавания и оценки рисков в сфере воздушного транспорта // Проблеми системного підходу в економіці – електронний збірник наукових праць. – 2007. – Вип. 2. – Київ: НАУ, 2007.

8. Бугайко Д.О., Харченко В.П. Безпека та ефективність галузі цивільної авіації в умовах глобалізації світового ринку авіаційних перевезень. Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право) : наук. журн. – К.:НАУ, 2013. – №1. – С. 229 –232.

9. Бугайко Д.О., Чепурна А.В. Влияние процессов глобализации мирового рынка авиаперевозок на развитие гражданской авиации Украины // Проблеми підвищення ефективності інфраструктури: збірник наукових праць. – К.: НАУ, 2008. – Вип.17. – С.202–205.

10. Всемирная авиатранспортная конференция «Проблемы и возможности либерализации». – 24-29 марта 2003 г. – Монреаль.

11. Глобальний план забезпечення безпеки польотів (ГПЗБП) (Дос 10004), ІСАО, Монреаль.

12. Глобальний аеронавігаційний план (Дос 9750) ІСАО, Монреаль.

13. Документ ІКАО Дос 9625 «Руководство по критериям квалификационной оценки тренажерных устройств имитации полета», том 1 – «Самолеты».

14. Документ ІКАО Дос 9841 «Руководство по утверждению учебных организаций».

15. Документ ІКАО Дос 9868 – «Правила аеронавігаційного обслуговування. Підготовка персонала» (PANS-TRG). – Главы 5, 6.

16. Документ ІКАО Дос 9995 «Руководство по подготовке персонала на основе анализа фактических данных».

17. Doc 9137-AN898. Керівництво по аеропортовим службам. Видання четверте, 2015 рік.
http://aviadocs.com/icaodocs/Docs/9137_p1_cons_ru.pdf
18. Конвенція про міжнародну цивільну авіацію (Doc 7300), підписана у Чикаго 7 грудня 1944 року.
19. Офіційний сайт Державіаадміністрації України // www.avia.gov.ua
20. Политика и инструктивный материал в области экономического регулирования международного воздушного транспорта: ICAO, Doc 9587.
21. Руководство по СУБП. Doc 9859. Издание третье . – ICAO, Монреаль, 2013.
22. Руководство по регулированию международного воздушного транспорта: ICAO, Doc 9626.
23. Повітряний кодекс України від 19.05.2011 № 3393-VI.
24. Приложение 1 ИКАО – «Выдача свидетельств авиационному персоналу».
25. Приложение 6 ИКАО – «Эксплуатация воздушных судов».
26. Приложение 19 к Конвенции о международной организации гражданской авиации. «Управление безопасностью полетов».
27. Doc 9859. Руководство по управлению безопасностью полетов (РУБП). http://www.scac.ru/ru/wp-content/uploads/2016/DOC_9859_3.pdf
28. С возрастанием спроса на квалифицированных авиационных специалистов карьера в области воздушного транспорта становится многообещающей. Срочный выпуск. Сообщение для прессы. ICAO, P/O 15/08.
29. Сулова Г., Бугайко Д. Нові стратегії ІКАО по безпеці цивільної авіації. Матеріали Науково-практичної конференції «Цивільна авіація України ХХІ століття» – К.: НАУ, 2018 [5].
30. Харченко В.П., Бугайко Д.О. Безпека та ефективність галузі цивільної авіації в умовах глобалізації світового ринку авіаційних перевезень // Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право) : наук. журн. – К.:НАУ, 2013. – №1. – С. 229–232.
31. Харченко В.П., Бугайко Д.О., Павеска М. Глобальна стратегія перепідготовки авіаційних кадрів. Авіа-2017: Матеріали ХІІ Міжнародної науково-технічної конференції. – К.:НАУ, 2017. – С. 30.1 – 30.5.

32. Харченко В.П., Бугайко Д.А., Вангбо. Проблемы регулирования безопасности гражданской авиации // АЕРО-2013. Повітряне і космічне право: [Матеріали Всеукраїнської конференції молодих учених і студентів, Київ, НАУ, 22 листопада 2013] – К.: Комп'ютерпрес. 2013. – С. 480–485.
33. Харченко В., Бугайко Д., Павеска М., Вангбо. Роль глобального плану забезпечення безпеки польотів (ГПБП) для розвитку світової цивільної авіації. Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасна університетська правова освіта і наука» Том 2.– К.: НАУ, 2018. – Т.2. – С. 168 – 171.
34. Airline passenger tariff. Rules / IATA – Montreal-Geneva. Chicago.
35. Bugayko D.O. Safety and Effectiveness of Civil Aviation in Conditions of Air Traffic Globalization // Proceedings the fifth World Congress «Aviation in the XXI-st century», «Safety in Aviation and Space Technologies», 25–27 sept. 2012 – Kyiv / NAU. – Kyiv, 2012. – V.2. – P. 3.1.26–3.1.28.
36. Bugayko D., Kharchenko V, Foriash M/ (Poland). New Technologies in the Global Aero - Space Engineering Education// Logistics and Transport– Wroclaw: International University of Logistics and Transport in Wroclaw. – 2014. – №4(24). – P.37–44.
37. Bugayko D., Kulyk M. International Airline Fares Regulations in Conditions of Air Market Globalization and Liberalization. Logistics and Transport– Wroclaw: International School of Logistics and Transport in Wroclaw. – 2009. – №2(9). – P.57-62.
38. Chicago Convention, Annex 19 “Safety Management” ICAO, 2013.
39. Convention, Annex 19 “Safety Management” ICAO 2013.
40. ICAO Global Air Traffic Management Operational Concept, Doc 9854. Montreal: Canada (ICAO), 2005. – 82 p.
41. Kharchenko V.P., Babeichuk D.G., Chinchenko J.V., Bugayko D.O. Principles of Single European Sky Programme Implementation in Ukraine // Proceedings of the National Aviation University. – Kyiv, 2009. – № 4 (47). – P. 9–13.
42. Kharchenko V., Bugayko D. Modern Trends of Aviation Logistics Development – Effectiveness, Safety and Security Aspects – Logistics and Transport– Wroclaw: International School of Logistics and Transport in Wroclaw. – 2013. – № 2(18). – P.17 – 23.

43. Kharchenko V., Bugayko D., Wang Bo. Safety and Security Issues of Aviation Logistics Development. Problems of professional training in logistics in the global competitive environment: Collection of reports. – K.: Logos. 2013. – P. 589–594.
44. Kharchenko V., Bugayko D., Wang Bo. Safety Management System Like Key Instrument of International Civil Aviation Regulation, Materials of V International scientific conference “Legal science and practice, challenges” . – Kyiv: NAU, 2015. – V.3. – S. 10–13.
45. Kharchenko V., Bugayko D., Kulyk M., Iliencko O. Safety of Aviation in Global Context of the World Air Transport Development Proceedings of the NAU. – K.: NAU, 2013. – №3. – P.112–117.
46. Kharchenko V., Bugayko D., Paweska M., Antonova A., Grigorak M. Theoretical Approaches for Safety Levels Measurements – Sequential Probability Ratio Test (SPRT) : Logistics and Transport– Wrocław: International School of Logistics and Transport in Wrocław. – 2017. – №2(34). – P.25 – 31.
47. Kulyk M., Kharchenko V., Bugayko D., Iliencko Problems of World Air Transport Market Globalization // Logistics and Transport– Wrocław: International School of Logistics and Transport in Wrocław. – 2013. – №3 (19). – P.65 – 73.
48. Manual on the Regulation on International Air Transport: ICAO, Doc 9626. Montreal: Canada (ICAO), 2004. – 220 p.
49. Outlook for Air Transport to the Year 2025: ICAO, CIR 313/ AT 134.
50. Safety Management Manual (SMM): ICAO, Doc 9859 AN/460, Canada, Montreal: ICAO, 2013. – 325 p.
51. Safety Management Manual (SMM): ICAO, Doc 9859 AN/460. Montreal: Canada (ICAO), 2009. – 318 p.
52. Safety Management System and Safety Culture Working Group (SMS WG). Guidance on organizational structures, The European Commercial Aviation Safety Team (ECAST), 2009.
53. The European Aviation Safety Programme, EASA, the Member States, the European Commission, the Performance Review Body and Eurocontrol 2011.
54. 5th edition, EPAS 2016-2020, EASA, 2016-10-17.

РОЗДІЛ II. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНО-ІННОВАЦІЙНА ЕКОНОМІКА В ЗРОСТАННІ МІЖНАРОДНОЇ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ РОЗВИНЕНИХ ДЕРЖАВ СВІТУ

2.1. Інноваційна та технологічна політика розвинених держав світу як чинник підвищення їх конкурентоспроможності

Сучасна загальносвітова економіка знаменується радикальними змінами у пріоритетних напрямках економічного прогресу – формується нова парадигма науково-технічного розвитку, ключові акценти якої переміщуються на завдання прискорених інноваційних змін, переходу до стратегії становлення економіки, основаної на знаннях, посилення ролі нових технологій в соціальній сфері, глобалізації процесів створення та використання інтелектуальних ресурсів, технологій, товарів та послуг. Характерною рисою функціонування світового співтовариства є формування соціально-економічної системи, у якій домінуючу роль відіграє інноваційно-технологічна складова економічного зростання, і яка є чинником, що здатний гарантувати державі конкурентні переваги на світовому ринку.

Тому в сучасних умовах економічний розвиток держави неможливо уявити без інноваційного розвитку, особливо враховуючи негативний вплив на економіку країни економічних криз. Адже становлення країни як високотехнологічної конкурентоспроможної держави має відбуватися паралельно з впровадженням новітніх конкурентоспроможних технологій. Сьогодні в країнах, що розвиваються та трансформуються, рівень інноваційної активності, впровадження інновацій та відтворення ринкового сегмента виробництва інноваційної продукції, щоб забезпечити сталий розвиток національної економіки, має активно зростати.

Інноваційний процес пов'язаний з широкими інтелектуальними аспектами обґрунтування і визначення основних його напрямів, моніторингом реалізації, прогнозами й обмеженнями у часі таких інструментів як: програми й проекти, адаптованість до викликів динамічної економіки, розвиток якої визначається інноваціями,

особливо в період кризових явищ, а тому набуває значення інноваційної політики.

Інноваційна політика – одна з головних сфер економічної політики, що означає для держави використання впливу на розвиток суспільно-економічних процесів підтримки і розвитку інновацій. Інноваційна політика входить до підходу щодо розвитку діяльності середовища, яке розглядається як national innovation systems (NIS) – національна інноваційна система (НІС). Дане поняття ввів Ч. Фрімен, який визначив НІС як «мережу інституцій, що співпрацюють в суспільному і приватному секторі, чії дії та ітерації ініціюють імпорт, модифікації і дифузію нових технологій» [4].

Упродовж наступних двадцяти років поняття НІС і ставлення до неї еволюціонувало. Проте, завжди робиться наголос на потребі аналізу інфраструктури, що впливає на інноваційність компаній, зокрема і на інноваційну політику держави.

Сьогодні щодо НІС вже загальнішим є використання підходу Ч. Едквіста, який пропонує більш ширше її визначення. Воно охоплює всі важливі чинники економічного, соціального, політичного, організаційного та інституційного значення, як і інші чинники, що впливають на розвиток, дифузію і використання інновацій. Це визначення також адаптовано в The Oxford Handbook of Innovations, де водночас підкреслюються значення локальних умов, поєднаних з процесом формування головних елементів, тобто організацій та інституцій. У цьому контексті передбачається, що інноваційна політика підтримуватиме й ініціюватиме дії, пов'язані з інноваційним менеджментом в компаніях через різні інструменти.

На сьогодні поняття «інноваційна політика» має різні інтерпретації. Під час теоретичного аналізу даного наукового феномену особливого значення набуває розуміння ключових термінів і понять, таких як: об'єкт, суб'єкт, предмет, мета, завдання. Основні характеристики інноваційної політики, як економічної категорії наведені на рис. 2.1.

Аналіз структури і змісту поняття «інноваційна політика» дозволяє зробити такі висновки: трактування поняття, запропоновані різними авторами, не відповідають вимогам системності і комплексності; наявність великої кількості підходів до формулювання поняття.

Рис. 2.1. Інноваційна політика як економічна категорія

Тому, з урахуванням розглянутих трактувань, узагальнено таке визначення, а саме: «*державна інноваційна політика*» – сукупність заходів державних органів влади, спрямованих на формування, підтримку, активізацію та реалізацію інноваційного потенціалу країни, для створення інноваційного бізнес-середовища, в якому інформація та знання стають основними факторами інноваційного розвитку держави [22].

Враховуючи еволюцію розбудови економіки у світі, виділяють три етапи становлення інноваційної політики:

Перший етап: 80-ті роки ХХ ст. – підтримка інновацій за окремими напрямами, зокрема: стимулювання НДДКР у компаніях; розширення фінансування інновацій; стимулювання інноваційної діяльності й поліпшення інноваційного менеджменту в малих і середніх фірмах; стимулювання кооперації між дослідними центрами, університетами й компаніями. Другий етап: 90-ті роки ХХ ст. – інноваційна політика як комплекс наукової, промислової та регіональної політики, метою якої було створення інноваційного середовища. Серед нових механізмів інноваційної політики з'явились такі: створення інноваційних кластерів; стимулювання організації нових інноваційних компаній; спрощення адміністративної й нормативної бази функціонування інноваційних компаній; використання податкових та інших непрямих методів стимулювання інновацій і дослідження; проведення інформаційних кампаній щодо ролі інновацій в економіці.

Міжнародний досвід довів, що кластерний розвиток, як фактор підвищення національної та регіональної конкурентоспроможності, є характерною й визначальною ознакою даного етапу. Так, кластером, який отримав найбільший прибуток і досяг світового успіху, став фінський кластер з інформаційних та комунікаційних технологій. Після впровадження інноваційної стратегії на його основі, він став найбільш важливим отримувачем державного фінансування на НДДКР. Групування відбулося навколо компанії Nokia, гіганта телекомунікаційного обладнання, який займав близько 40% світового ринку мобільних телефонів. Успіх кластеру став можливим через розумну сегментацію ринку мобільних комунікаційних систем. Іншим важливим гравцем фінського кластеру ІКТ став Linux, розвинена

комп'ютерна операційна система, яка останнім часом рекламувалася як потенційний конкурент компанії Microsoft.

Третій етап: початок XXI ст. Основними тенденціями визначено: системний підхід до формування інноваційної політики; посилення взаємодоповнення міжнародної, національної й регіональної інноваційної політики; нові форми партнерства та підприємницького сектора; нова роль держави як стимулятора інновацій у зв'язку з процесами глобалізації.

Посилюється значення віртуальних співтовариств та їх взаємодії в інноваційній діяльності [11]. В умовах постіндустріального суспільства особлива увага приділяється створенню науково-виробничих ланцюжків, де бізнес заявляє про свої потреби в нових технологіях; наука виконує необхідні НДДКР; держава створює інфраструктуру, регламентує правила взаємодії, знижує фінансові й частково комерційні ризики. Основними завданнями інноваційної політики стає зосередження на методології виявлення, відбору, оцінювання технологій і передбачення технологічних наслідків, встановлення пріоритетів у розв'язанні економічних, екологічних і соціальних проблем, єдності й координації дій механізму інноваційно-технологічного розвитку [38].

Загалом в іноземній економічній літературі виокремлюють такі методи державного регулювання інноваційних процесів, з них прямі методи:

- *державні цільові програми* забезпечують фінансування інновацій у пріоритетних галузях економіки, що визначає держава;
- *адміністративне* регулювання передбачає пряме дотаційне фінансування, що надається відповідно до чинного законодавства;
- *контрактне фінансування* – система договорів між замовниками та підрядниками, де держава виступає замовником та споживачем науково-дослідних розробок, а виконавцями суб'єкти господарювання. США активно використовують даний метод фінансування, забезпечуючи 77% федеральних витрат на НДДКР [27].

Крім того уряд США, для підтримки інноваційних підприємств, активно використовує програми державно-приватного партнерства у

сфері інноваційних розробок та виробництва. Вдалим прикладом може слугувати *Small Business Innovation Research Program (SBIR)* – програма підтримки малих інноваційних підприємств (діє з 1982 року).

Перевагами програми SBIR є:

- надання допомоги малим компаніям у суспільно корисних сферах та, як правило, економічно не вигідних, як то, охорона здоров'я та навколишнього середовища, безпека, енергозбереження та використання альтернативних джерел енергії;

- немає бюджету, не потребує додаткових фінансових вкладень, і тому незалежна від проблем бюджетного дефіциту;

- децентралізована щодо уряду. Вона є власністю абсолютно різних за розмірами і завданнями установ, а саме: Міністерства оборони, Міністерства охорони здоров'я і соціальних служб, Національного управління з аеронавтики і дослідження космічного простору, Міністерства енергетики [35].

З моменту свого створення програма досягла 2 млрд. дол. прибутку на рік, включає в себе одинадцять федеральних агентств, які відраховують 2,5% свого бюджету на наукові дослідження до бюджету SBIR.

Основними напрямками державної інноваційної політики країн ЄС щодо підтримки інноваційних підприємств є: усунення бюрократичних перепон для започаткування бізнесу; надання прямої фінансової підтримки; полегшення доступу до джерел фінансування; зменшення податкового тягаря; підготовка кваліфікованих кадрів для потреб бізнесу.

Отже, країни з розвинутою економікою ще у 70-80-ті роки ХХ ст. усвідомили необхідність встановлення пріоритетів науково-технічного розвитку, коли стало очевидним те, що високих темпів економічного зростання і підвищення конкурентоспроможності можна досягти тільки шляхом апробації у виробництво найновіших досягнень науки, техніки і технологій [18]. Так, у США у 1976 р. було прийнято закон про принципи і пріоритети національної науково-технічної політики, згідно з яким обов'язковою умовою фінансування наукових досліджень є їх відповідність державним пріоритетам [42]. В Японії у

1992 р., відповідно до затверджених «Основ науково-технічної політики», було визначено пріоритетні напрями науково-технічної діяльності. У Великобританії прогнози розвитку наукової сфери почали досліджувати наприкінці 1980-х років, і, як наслідок, було сформовано державну програму Форсайт, яка допомагає прогнозувати перспективні напрями розвитку науки, техніки та технологій [31].

Втім за останні десятиріччя всі розвинені держави в якості інструменту реалізації інноваційної моделі розвитку почали розробляти науково-технологічні прогнози (Форсайти). Ініціаторами і головними замовниками прогнозування науково-технологічного розвитку виступають уряди країн. Європейський Союз почав стимулювати використання практики Форсайт з середини 90-х рр. у ході виконання четвертої Рамкової програми НДДКР ЄС, за якою були профінансовані роботи, спрямовані на поширення практики цього механізму [17]. У п'ятій Рамковій програмі дослідження в цій сфері були розширені. У рамках горизонтальної програми «Підвищення ефективності дослідного кадрового потенціалу та соціально-економічної бази знань», через спеціальну підпрограму «Стратегічний аналіз спеціальних політичних проблем», фінансова підтримка була надана низці проектів, спрямованих на подальшу розробку методології Форсайт та її використання, а також поширення досвіду між розробниками методу та його користувачами.

Основні аспекти державної підтримки інноваційно-технологічного розвитку в країнах ЄС, США, Китаї мають, як спільні, так і відмінні риси, але всі вони зосереджені на стимулюванні економічних суб'єктів активно брати участь у процесі інноваційного і науково-технологічного оновлення економіки. Як показує досвід розвинених країн світу, вплив інноваційного фактору на економіку має здійснюватися шляхом узгодження інноваційної політики з науково-технологічною, бюджетно-фінансовою, грошово-кредитною та промисловою політикою та за умови досягнення єдності інтересів і встановлення збалансованих стосунків між суспільством, владою, бізнесом та науковими інституціями в цій сфері.

Узагальнені особливості інноваційної та технологічної політики розвинених країн світу наведено в табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Особливості реалізації інноваційної та технологічної політики
окремих країн світу

Країна	Інноваційна політика	Технологічна політика
США	<ul style="list-style-type: none"> - ефективне поєднання державою функцій фінансування та координації; - стимулювання малого і середнього бізнесу для продукування та використання інновацій; - інноваційна політика є основним фактором, що суттєво підвищить конкурентоспроможність країни; - постійне генерування нових ідей і технологій, які дозволяють постійно модернізувати ведення бізнесу 	<ul style="list-style-type: none"> - інвестування в створення технологій світового класу; - партнерство держави з приватним сектором в технологічній політиці; - створення національної технологічної інфраструктури; - формування технологічних кластерів; - визначення критичних технологій; - багаторівневе прогнозування науково-технологічного розвитку
Велико-британія	<ul style="list-style-type: none"> - особливе місце займає наука та промисловість; - інвестиції в інноваційну діяльність розглядаються як фактор досягнення економічного зростання та підвищення якості життя населення; - інноваційна політика є ефективним способом виходу з фінансової кризи 	<ul style="list-style-type: none"> - використання державного замовлення; - одним із ключових інститутів у сфері НДДКР та інноваційної діяльності є наукові парки
Фінляндія	<ul style="list-style-type: none"> - визначна ролі держави в стимулюванні інновацій, суворому керівництві та відповідальності; - підтримка конкуренції, відкритої економіки та вільної торгівлі 	<ul style="list-style-type: none"> - фінансування науки і технологій вище критичного; - створення клімату підтримки освіти, науки і використання високих технологій в промисловості

Закінч. табл. 2.1

Країна	Інноваційна політика	Технологічна політика
Японія	<ul style="list-style-type: none"> - великий ступінь втручання держави в приватну діяльність; - неготовність підприємців до революційних експериментів; - нерозривне поєднання стратегії економічного розвитку країни з політикою розвитку науки, технологій та інноваційного виробництва; - організація співпраці всіх учасників процесу інноваційно-технологічного соціально-економічного розвитку; - увага приділяється стратегічному розвитку науки і техніки з метою забезпечення державного фінансування базових наукових досліджень 	<ul style="list-style-type: none"> - роль інформаційних ресурсів для ефективної селекції технологій з врахуванням їхніх виробничих характеристик і перспектив комерціалізації на ринку; - формування технологічної інфраструктури, в якій особливе місце займає розвиток техніко-впроваджувальних зон у формі технополіса на базі провідних наукових організацій; в основу програм Форсайта покладено метод Делфі, за яким кожні 5 р. розробляється технологічний прогноз на 30 років

Отже, удосконалення інноваційної політики у різних країнах відбувається за такими основними напрямками:

- розробка технологічної політики;
- покращення політики в галузі державних наукових досліджень; удосконалення політики комерціалізації та розвитку малих і середніх інноваційних компаній;
- координація та оцінка інтегрованої інноваційної політики.

Втім, розробка та впровадження принципово нових технологій та видів продукції вимагає кардинального перегляду підходів до забезпечення безпеки технологій та нової системи стандартизації, яка полягає в опрацюванні наступних процедур та регламентів:

- порядок розгляду інноваційних проєктів, що фінансуються за бюджетні кошти;

- експертна оцінка інноваційних проєктів;
- супроводження виробів на всіх стадіях життєвого циклу;
- порядок оцінки ефективності інноваційних проєктів;
- хеджування ризиків інноваційних проєктів;
- організація технологічного аудиту інноваційних проєктів;
- управління реалізацією науково-технічних робіт;
- гармонізація національного законодавства з нормами міжнародного права в частині порогових значень техногенної дії на навколишнє середовище.

2.2. Технологічний імператив розвитку розвинених держав світу

Теоретичні розробки екомайбутнього, версій і сценаріїв коеволюції природного і суспільного, промислового розвитку в сучасній практиці стають на фундамент інтелектуальних сенсорних систем, що відзначаються об'єктивністю, незалежністю отримання і введення інформації від людини, активністю включення цієї інформації в промисловий, соціальний і суспільний розвиток. Відтак побудова повної екосистеми, що складається з різних платформ, виносить питання поєднання економічного, соціального і екологічного виміру в практичну площину.

Досвід розвинутих країн показує, що розвиток нових технологій тільки тоді дає позитивний ефект, коли рівень загальної культури населення, який обумовлений освітою, відповідає технологічному рівню. При цьому система освіти не тільки повинна сприяти отриманню нових фундаментальних знань та створенню на їх основі інноваційних технологій, але й забезпечувати культуру фахівців та населення в цілому, необхідну для експлуатації виробничо-технічних систем і високотехнологічної продукції (рис. 2.2).

Звідси можна зробити висновки: 1) застосування технологій, що не відповідають рівню культурного розвитку, призводить до катастроф; 2) будь-яка, навіть найпрогресивніша та соціально спрямована технологія має межі свого застосування, при переході через які вона може нанести збитки, що можуть бути на рівні позитивного ефекту.

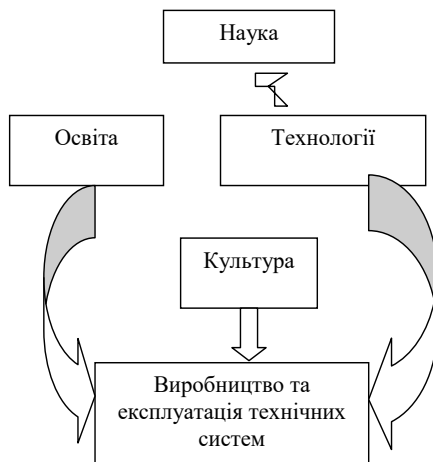

Рис. 2.2. Складові екосистеми розвитку держави

Сучасний інституціоналізм класичного напрямку, спираючись на об'єктивний процес зростання НТП в розвитку економіки і суспільства, визначив, що розвиток технології є причиною зміни і розвитку інститутів. Акцент змістився на технологічну організацію виробництва і таким чином було доведено, що технологічні способи виробництва – одні з визначальних форм рівня розвитку економіки на певному етапі.

Сучасні ринки – це комунікаційні мережі, які забезпечують активне зростання кількості ринкових агентів за рахунок малого бізнесу, а також швидкості та частоти ділових контактів [15]. Комп'ютерна революція формує соціальні межі індустріального суспільства, тобто перехід до постіндустріального. Виробництво і споживання інформації та знань як основного ресурсу постіндустріального суспільства характеризується певними принциповими особливостями. Якщо матеріальні ресурси обмежені (рідкісні), то інформаційні – практично безмежні, що відкриває небачені раніше можливості зростання суспільного виробництва та його ефективності.

Базова модель нобелівського лауреата Д. Норта передбачає таку логіку проходження інституціонально-технологічних змін (рис. 2.3) [34].

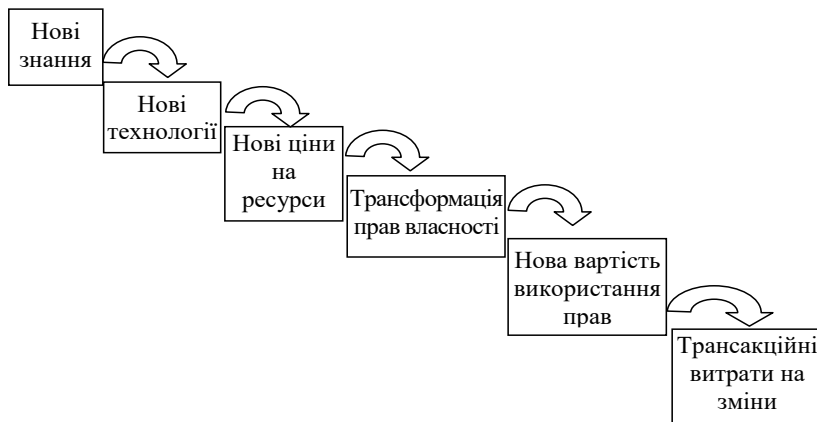

Рис. 2.3. Ланцюжок проходження інституціонально-технологічних змін за Д. Нормом

Прикметною рисою сучасних динамічних змін у зовнішньому середовищі є поява нових гнучких організаційних моделей, логіка яких найбільш адекватно відповідає інтенсифікації та ускладненню конкурентної динаміки. З'являються нові агентські моделі, які характеризують поведінку учасників на базі нової мережевої парадигми і бізнес-симуляцій, має місце поєднання в одній господарській ланці вертикальних зв'язків по технологічному ланцюжку і горизонтальних зв'язків за видами діяльності. М. Кастельс вважає [25], що світова спільнота починає прискорено рухатися в бік інформаційного формату розвитку, головною особливістю якого є мережева логіка використання інформації.

Все це є наслідком ключових інституціонально-технологічних змін, що відбулися у світовій економіці, і які можна систематизувати таким чином [21]:

- трансформується організаційний код економічних систем – перехід до мережевого укладу на всіх рівнях соціальних взаємодій, система економічних контактів переходить в інтерактивний режим і створюється онлайнове економічне середовище;
- світова економіка відходить від ієрархічних структур із замкнутим циклом і вертикальної ієрархії, від влади потужної державної бюрократії і корпорацій-гігантів в бік мережевих систем;

- відбувається перехід від економіки фірм до економіки кластерів, яка базується на узгодженні інтересів і співробітництві різних агентів.

Отже, одним із ключових понять, що виражає сутнісні процеси у техніко-економічному розвитку країни, є технологічний спосіб виробництва. Це такий комплекс, який становить основу економічного розвитку протягом певного і довготривалого історичного періоду суспільно-економічного прогресу. Формування даного поняття відбувалося упродовж тривалого часу. Особливо цьому сприяло утвердження цивілізаційного підходу, який ґрунтується на провідній ролі продуктивних сил у розвитку суспільства, технологічній організації виробництва і суспільства в цілому. Даний підхід подолав роз'єднання техніко-технологічних та економічних процесів, сприяв розгляду технологічного способу як визначального чинника суспільно-економічного прогресу в поєднанні з інституціональним середовищем.

Узагальнення світового досвіду сприяло утворенню низки понять, які ідентифікують науково-технічний прогрес як базовий елемент суспільно-економічного прогресу. Доведено, що техніка є багатоманітною і швидкоплинною, а технологія – більш сталою, охоплює не поодинокі явища, а певну групу техніки. У межах однієї технології може бути не лише різна техніка, але й техніка різних поколінь. Тому саме технологію вважають вихідною для визначення ще загальнішого й усталенішого поняття, яким є технологічний спосіб виробництва.

Аналіз вчення про технологічні уклади, їх роль і місце в економічній історії та сучасній економіці дав змогу зробити певні висновки:

1. Структуризація економіки за її сферами, системою галузей, тобто виявлення технологічної структури економіки, а також структуризація економіки за формами власності на засоби виробництва, мають важливе значення і в теорії, і в економічній практиці.

2. Вчення про технологічні уклади значно конкретизує проблему переходу до інноваційного типу розвитку. Це не лише запровадження будь-яких інновацій і в будь-яких галузях, а й визначення пріоритетів, реалізації яких слід надавати першочергову увагу.

3. Дослідження сутності технологічних укладів дає змогу науково обґрунтувати випереджальний розвиток державної економіки шляхом

поєднання високих стабільних темпів її зростання з переходом на інноваційний тип розвитку [48].

Існує три основні напрями розвитку сучасних виробничих технологій:

- 1) перехід від дискретних технологій до безперервних виробничих процесів як найбільш ефективних;
- 2) упровадження замкнених (безвідходних) технологічних циклів у виробництві як більш екологічно нейтральних;
- 3) підвищення наукоємності високих і новітніх технологій як найбільш пріоритетних в бізнесі.

Втім, за нових реалій господарювання та здійснення міжнародних економічних відносин, запорукою ефективного розвитку стають можливості легкої адаптації до технологічної модернізації та швидкого впровадження інновацій у всіх сферах життєдіяльності, а використання досягнень НТП залишається невід'ємною складовою соціальних явищ і перетворилося на головне джерело економічного розвитку передових країн та основну причину відставання країн з перехідною економікою від світових лідерів.

Вихідним положенням при створенні технологічного імперативу економічного розвитку держави було те, що високоприбуткова економіка повинна бути високотехнологічною за рахунок приросту виробництва і конкурентною за рахунок постійного оновлення технологічних активів [44]. Схему технологічного імперативу відображає рис. 2.4 [29].

Технологічний імператив, перш за все, стосується вибору пріоритетних технологій, які пов'язані із:

- 1) розвитком основних сфер виробництва, підтримкою вітчизняних виробників, розвитком внутрішнього ринку та зниженням державної залежності від імпортованих товарів та послуг;
- 2) забезпеченням першочергових життєвих потреб населення, гарантуванням продовольчої та економічної безпеки в стратегічних сферах національного господарства;
- 3) модернізацією та підвищенням конкурентоспроможності галузей з тривалим виробничим циклом, таких як авіабудування, суднобудування, автомобілебудування;
- 4) сприянням малого та середнього бізнесу до інноваційної діяльності та інноваційного підприємництва, активізації кооперації з великими корпоративними структурами [13].

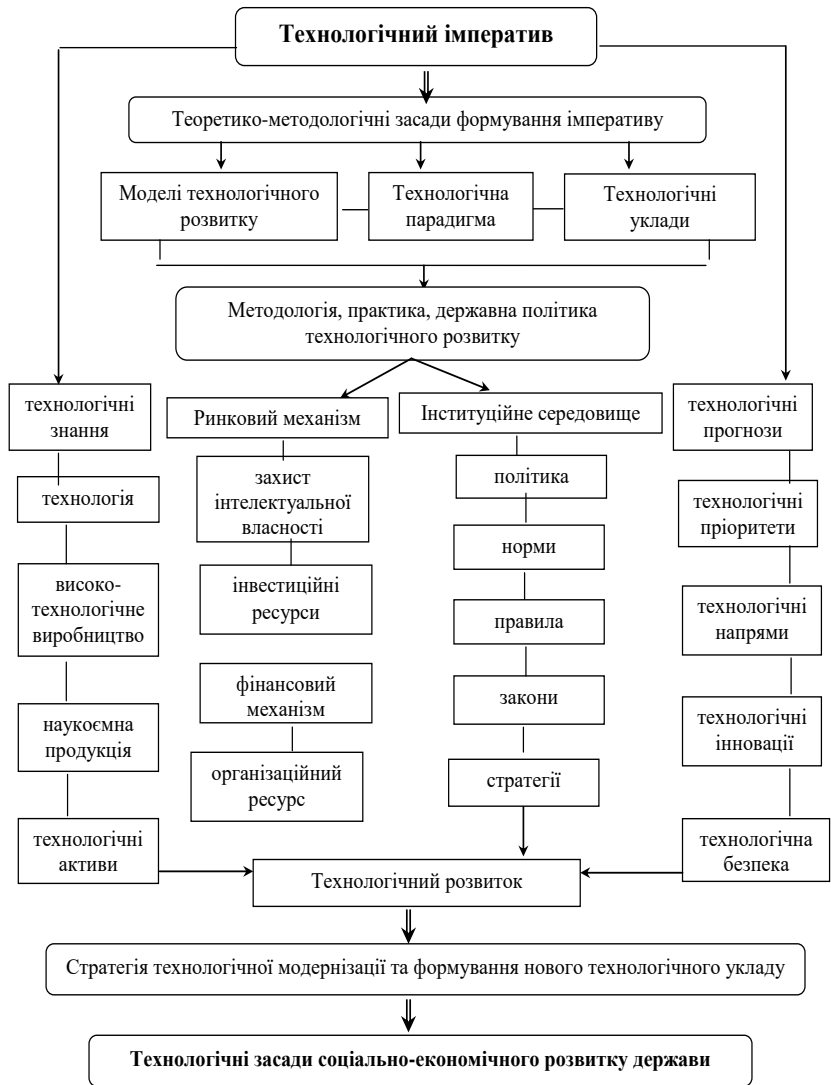

Рис. 2.4. Технологічний імператив соціально-економічного розвитку держави

Розвиток країн, зацікавлених у науково-інноваційній модернізації, можливий за умови формування в їх межах комплексів підприємств, наукових центрів, бізнес-інкубаторів, навчальних закладів, органів державного управління, де є достатня концентрація постачальників, основних виробників і споживачів, пов'язаних між собою технологічними інтересами та вигодами. Для цього необхідна узгодженість інтересів між новаторами, інвесторами, державою з точки зору економічної доцільності та у відповідності до принципів ділового партнерства. Держава стає основним ініціатором науково-технологічних змін і найбільшим споживачем інноваційного продукту та новітніх наукових досягнень.

Науково-технологічний розвиток та інноваційні процеси дедалі частіше позначаються на соціально-економічних явищах. Разом з тим, простежується залежність економічного зростання від застосування інноваційної політики, яка дозволяє піднести рівень життя нації, сприяти вирішенню проблем зайнятості за рахунок створення нових робочих місць, підвищувати рівень надання освітніх послуг та охорони здоров'я. До того ж процес поширення інноваційних технологій є ключовим фактором, що пов'язує інтереси різних соціальних та економічних суб'єктів, гарантує єдність країн.

Проте вже сьогодні говорять про соціогуманітарну інновацію, яка на відміну від інших, спрямована на розв'язання гуманітарних проблем суспільства. Торкаючись гуманітарної та духовної сфери, соціогуманітарну інновація здійснює вплив на розуміння і шляхи реалізації сучасних суспільних стратегій. Для соціогуманітарної інновації, яка виступає як концепція та її реалізація в інноваційних процесах, важливе одночасне представлення трьох рівнів – знанневого, концептуального та ментального.

Когнітивні аспекти репрезентаційності соціогуманітарної інновації та її прийнятності для різних верств населення є невивченими. Розкриття ж діалогічного характеру гуманітарного знання спирається на ідеї комунікативної раціональності та раціонального консенсусу.

Когнітивні аспекти інноваційних процесів здійснення соціогуманітарної комунікації – її переходу з форми концептуальної, знанневої, у форму дійсності, роблять можливими усвідомити таку річ: інноваційні процеси впровадження одного й того самого в різних країнах будуть різними. У мету інновації буде вкладатися різний смисл, будуть бачитися різні шляхи, пропонуватися різні механізми і

визначатися різні проміжні й кінцеві результати. По-різному будуть розумітися й наслідки соціогуманітарної інновації. Парадоксальність інноваційних процесів проявлятиметься в тому, що здійснення однієї і тієї ж соціогуманітарної інновації хоч і призведе до різних результатів, однак буде виявом інтеграційної інтенції здійснити щось спільне, відібране на основі попередньої когнітивної комунікації й досягнутого в ній рівня консенсусу [40].

Отже, на сьогодні вплив технологій на суспільство настільки великий, що дає підстави для висування технологічного імперативу як провідного чинника суспільного розвитку для формування економіки знань та зростання конкурентоспроможності країни на міжнародній арені.

Крім того, пріоритетом та сучасною парадигмою суспільного розвитку має стати впровадження соціальних інновацій, спрямованих на розширення прав та свобод громадян, наближення якості їх життя до кращих світових стандартів, реальне впровадження в життя принципів соціальної справедливості, солідарності поколінь та вирівнювання диспропорцій регіонального розвитку. Тому основними напрямками застосування соціальних інновацій мають стати:

- розвиток людського потенціалу, зокрема збереження здоров'я населення, забезпечення рівних можливостей освіти та професійної підготовки, доступу до якісних соціальних послуг;
- розвиток ринку праці та сприяння мобільності робочих ресурсів;
- охорона навколишнього природного середовища;
- розвиток інфраструктури та забезпечення гідних умов проживання, включаючи безпечне соціальне середовище, підтримка соціальної інтеграції в суспільстві та розвиток місцевих громад.

2.3. Знання та креативність як ресурси конкурентоспроможності в міжнародній економіці

Встановлення лідерства й поділ ринків у новій світовій спільноті відбувається на основі нового загальнокультурного критерію, а саме за ступенем володіння країною науковим знанням і формами цього володіння. Важливо, що наявність у країні дефіциту знання не можна розглядати як питання про «неучасть» її у глобальному процесі розвитку. Навпаки, констатація наявності проблеми дефіциту знання в

країні згідно з новою ідеологією сучасного етапу глобалізації – це фіксація наявності проблеми, розв’язання якої є ключовим моментом форм та темпів входження її в нову світову структуру. Недостатність інформації класифікується як проблема інформування. Тому не інформація, а саме знання є стратегічним ресурсом розвитку суспільства.

У провідних країнах світу сьогодні вже чітко простежується тенденція до становлення суспільства знань та креативної економіки. У поняття креативності науковцями вкладаються характеристики, що властиві національній економіці загалом, а не лише окремим її сферам, які пов’язані із суто творчими видами діяльності. Креативна економіка здатна інтегрувати культуру, інновації, інформацію та підприємництво у загальну технологію розвитку та на цій основі забезпечувати конкурентоспроможність суспільних систем [16]. Ключовим аспектом в реалізації креативного розвитку є орієнтація на довгострокову перспективу, а головний акцент повинен ставитись на стимулювання культурної та творчої діяльності, налагодження взаємодії суб’єктів, засобів їх діяльності в процесі реалізації творчого потенціалу.

В економіці знань визначальними стають творча діяльність та здатність людини до креативності в суспільно-корисній діяльності. Мета цієї діяльності – відтворення інтелектуального капіталу. Відповідно змінюється і суб’єкт власності. На зміну раціональному homo economicus йде homo creator – суб’єкт з іншою системою цінностей, потребами та мотивами.

Загалом, креативність можна розділити на інтелектуальну і соціальну (рис. 2.5).

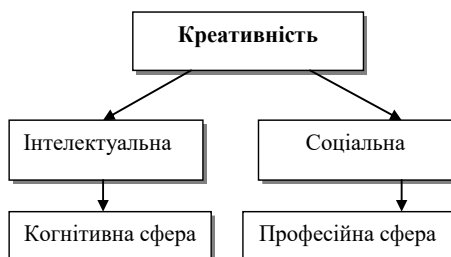

Рис. 2.5. Види креативності та сфери застосування

Інтелектуальна креативність включає в себе когнітивну сферу, яка, в свою чергу, складається з аналізу (абстракції) і синтезу (узагальнення). Здібності до аналізу і синтезу є складовими загального інтелекту. Соціальна креативність, у свою чергу, включає в себе креативність професійної сфери.

На основі аналізу теоретичних джерел та підходів до вивчення креативності та інноваційності особистості Завалко К.В. виокремила основні характеристики зазначених якостей, а також виділені спільні ознаки, що властиві як інноваційності, так і креативності (табл.2.2) [24].

Таблиця 2.2

Основні характеристики креативності та інноваційності особистості

Характеристика	Параметри характеристики		
	Властиві креативності	Властиві креативності та інноваційності	Властиві інноваційності
Ознаки	- широта категоризації – віддаленість асоціацій, широта асоціативного ряду; - оригінальність мислення – самостійність, незвичайність, оригінальність рішення	- відкритість досвіду – чутливість до нових проблем; - швидкість мислення – здатність переходити досить швидко від однієї категорії до іншої, від одного способу розв'язання до іншого	- уміння координувати свою точку зору з іншими і не розглядати її як єдино існуючу; - здатність черпати ідеї ззовні та приносити їх в середину системи; - уміння ефективно презентувати ідеї
Здібності	- інтерес до парадоксів; - схильність до сумніву; - творча уява; - інтуїція; - почуття краси; - дотепність; - самокритичність; - логічна послідовність	- дивергентні здібності; - конвергентні здібності; - почуття новизни; - здатність відкривати аналогії; - здатність користуватися різними формами доказів; - сміливість і незалежність суджень	- прагнення до новизни; - схильність до ризику; - готовність до переробки інформації; - обізнаність; - здатність до навчання та ін.

Отже, з наукової точки зору в контексті інноваційної діяльності існує тісний взаємозв'язок між креативністю та інноваційністю особистості. Так, креативність є передумовою для будь-якої творчої діяльності, умотивованою прагненням індивідуума до самовираження та самоствердження, у тому числі як передумова інноваційної діяльності. Інноваційність, безпосередньо пов'язана зі здатністю суб'єкта на когнітивному та поведінковому рівнях забезпечити появу, сприйняття, а також можливе доопрацювання і реалізацію нових і оригінальних ідей, тобто створення інновацій.

Виходячи з вище викладеного, при визначенні поняття *інноваційний потенціал економіки знань* ми будемо дотримуватися такого тлумачення цього поняття: сукупність складових економіки знань, які відповідають інноваційному характеру та забезпечують розвиток економіки знань як шляхом генерування, розробки, так і впровадження інновацій. Враховуючи результати наукових досліджень, пропонуємо до складових інноваційного потенціалу включати: матеріально-технічну, інформаційно-методологічну, кадрову, фінансово-економічну, виробничо-технологічну, освітню, науково-технологічну, маркетингову, організаційно-управлінську, соціально-психологічну складові [5].

У сучасних умовах знання, вміння, трудові навички, ініціатива та інші особистісні характеристики працівників мають стати все більш важливим стратегічним ресурсом у порівнянні з фінансовим і виробничим капіталом. Саме людський потенціал створює інноваційний потенціал, який залежно від суб'єкта становить собою здатність людини, підприємства, галузі або населення створювати й застосовувати інновації.

Сьогодні комерція і творчість так нероздільно пов'язані між собою в економіці, що розрізнити їх майже неможливо. Адже культурне виробництво призводить до злиття, розмивання меж та змішування жанрів – як на рівні творів, так і на рівні професійної діяльності. У результаті стираються кордони між комерцією і творчістю, рекламою та мистецтвом тощо. Так, письменник чи сценарист можуть працювати в якості копірайтера, кінорежисери створювати рекламні відеоролики, а композитори писати музичні заставки або музику для комп'ютерних ігор [32].

Сьогодні транснаціональні корпорації займаються фінансуванням виробництва та розповсюдження величезної кількості комерційних

товарів культури, що приносять неймовірні доходи. Вони займають стратегічно вигідні країни та райони, здійснюють вплив та володіють такою інфраструктурою, що дозволяє їм накопичувати капітал у відповідності до власних систем оплати та авторських прав. Іншими словами, ці компанії здійснюють вплив на спосіб складання контрактів з авторами, укладання угод з контрагентами, а також на економічне визнання та винагороду творчості.

Крім того, ТНК здійснюють значний вплив на формування уподобань споживачів, на їх звички, професійну оцінку діяльності маркетологів, а в кінцевому рахунку вони є «мисливцями за талантами». Сьогодні культурна індустрія (креативна економіка) визнані новим типом індустрії. Дж. О'Конор пише про те, що люди, які працюють в культурній індустрії, вносять більш значний вклад в соціальні зміни в нашу епоху, яку він назвав «епохою постдефіциту», коли «культурні ієрархії набагато фрагментовані та багаточисленні» [6]. Комерційний характер культурні твори набувають в економіці завдяки певному процесу, в якому багато людей задіяні в маркетингу, рекламі та в зв'язках з громадськістю.

Прогнозні показники творчого розвитку України у 2020 р. визначено на основі показників для країн-лідерів станом на кінець 2010 р. (табл. 2.3).

Творчий потенціал особистості характеризують як сукупність можливостей цілеспрямованої перетворюючої діяльності, реалізації сутнісних сил особистості, в залежності від характеру діяльності суб'єкта, її цільових установок та зовнішніх умов.

Креативність інтелектуальної діяльності людини означає генерацію і виробництво таких знань і навичок, використання яких не призведе до негативних соціальних і соціально-економічних наслідків у житті особистості і суспільства. Таким чином, в економіці знань інтелект — це орієнтовані на розбудову знання і розумові здібності суб'єкта, що діє в умовах норм людської моралі, справедливості і високого рівня загальної й економічної культури.

Креативний потенціал компанії полягає в готовності персоналу сприймати креативні ідеї та використовувати інноваційні технології, а креативний процес – набір послідовних етапів, що ведуть до успіху в її реалізації, а саме: розуміння ідеї, підготовка до реалізації, досягнення, інсайт, підтвердження ідеї іншими людьми [10].

Таблиця 2.3

Прогнозні показники розвитку творчого потенціалу України до 2020 р.

Показник	2010		2020 (прогноз)
	Країни-лідери	Україна	Україна
Чисельність творчого класу, % до зайнятого населення	35-47	20,5	35
Частка населення, охопленого вищою освітою	28-38	25,3	35
Витрати на наукові дослідження та технологічні розробки, % до ВВП	2-3	0,83	2,3
Кількість патентів на 1 млн. населення	0,7-1,3	0,36	1
Чисельність дослідників, % до зайнятого населення	250-600	84,3	350
Місце у світовому рейтингу за рівнем творчого розвитку	1-30	49	25-30

Тому креативна сфера діяльності сучасного підприємства є однією з найскладніших для прогнозування та отримання результату. Для досягнення мети важливо створити творчу атмосферу в колективі для акумулювання креативних ідей, стимулювання розвитку процесу самореалізації співробітників.

На основі аналізу інтелектуальної діяльності виділяють такі складові інноваційної активності працездатності головного мозку людини [28]:

- інтелектуальна активність – спрямована на аналіз та систематизацію існуючих знань, утворення зв'язків та ієрархії знань;
- креативна активність – спрямована на генерування нових ідей;
- комбінаторна активність – спрямована на синтез різних знань;
- синергетична активність – характеризується швидкістю підхоплення ідеї та виникнення ланцюгової творчої реакції.

Креативний потенціал є динамічною структурою особистості, що включає комплекс творчих задатків, які проявляються і розвиваються в інтелектуальній діяльності, а також комплекс психічних новоутворень особистості, що набуваються протягом її вікового дозрівання. Він базується на уявленні та фантазії, асоціативних зв'язках, багатстві інтуїтивних процесів, емоційній різноманітності й емпатійних почуттях, які здійснюються у процесі творчої діяльності.

На думку психологів [41], креативний потенціал – це психоенергетична напруга, що виникає між устремліннями, можливостями та реальним життям людини. Він реалізується у рефлексивно-творчому зусиллі, спрямованому на досягнення раніше недосяжного, на реалізацію того, що до даного моменту не було здійснено, на устремління за межі самого себе. За допомогою творчого зусилля людина може здобути у своєму житті те, що їй не було дано від природи або в процесі виховання та освіти. Воно і визначає унікальність і життєву стратегію особистості.

Сучасні проблеми економічного розвитку пов'язані з інтелектуалізацією праці, наданням найвищого пріоритету процесам продукування нових знань, які здатні забезпечити соціально-економічний прогрес будь-якому суспільству.

Інтелектуально-творча праця, як найважливіша складова економіки знань, охоплює цикл від розробки науково-технічної ідеї до її реалізації на комерційній основі. Результатом такої праці стає новий продукт, який матеріалізує ідеї авторів нововведень, тобто інноваторів. В умовах конкурентної боротьби підприємств, організацій, окремих підприємців за економічне виживання інноваційна праця орієнтується на ринок.

Важливий інтелектуальний ресурс фірми – її персонал, оптимальне використання якого диктує необхідність розробки нових підходів до його формування, оцінки і мотивації. Система управління персоналом повинна вміщувати блок управління інтелектуальними трудовими ресурсами, що буде адекватно відображати професійні та особистісні особливості працівників, що зайняті творчою діяльністю [1]. Змістовна специфіка вказаного блоку управління персоналом корпорації визначається, перш за все, ступенем інтелектуалізації виробничих процесів, роллю інтелектуальних ресурсів в загальному ефекті. Блок повинен включати: підбір інтелектуальних кадрів, пошук талантів, оцінку їх вкладу в ефективність організації, методи мотивації до інтелектуальної діяльності.

Інтелектуальні трудові ресурси організації – це високоосвічені працівники, що зайняті творчою діяльністю та абсолютно адекватні бізнес-процесам організації, результатом діяльності котрих є інтелектуальний продукт у формі технологічного або управлінського рішення [8]. Джерелом даних ресурсів для фірми є не ринок праці, а

інвестиції в їх підготовку і розвиток. Таким чином, підбір інтелектуальних кадрів – це, по-перше, результат організації їх внутрішнього фірмового руху; по-друге, важливий стратегічний напрямок менеджменту організації в цілому.

Зміст інтелектуально-творчої діяльності людини в професійній діяльності різних суспільних груп відображає табл. 2.4.

Креативність є необхідною умовою формування професіонала, але в той же час ця якість особистості повинна мати певну спрямованість, пов'язану з професійною діяльністю. Інноваційний потенціал проявляється в опануванні нових ефективних професійних технологій, у інноваційному вирішенні виробничих задач. Так, аналіз діяльності та власних якостей персоналу, що досягли значних професійних результатів, як раз констатує у нього інноваційну активність [2].

Економіку знань Р. Флоріда відносить до творчої економіки, ядром якої є творчий клас, та основу якої підпорядковує принцип трьох «Т»: технологія, талант та толерантність [3]. Він вважає, що тільки наявність всіх цих компонентів може допомогти генерації новаторства та стимулювати економічне зростання. Свідченням того, що саме творчі люди і, зокрема креативне ядро, є одним із чинників забезпечення конкурентоспроможності національних економік, є позиціонування нинішнього століття як ери боротьби за таланти.

Таблиця 2.4

Інтелектуально-творча діяльність суспільних груп

Суспільна група	На робочому місці застосовують	Частка інтелектуально-творчої праці				
		0-20%	20-40%	40-60%	60-80%	80-100%
Робітники, селяни	Знання + Вміння					
Працівники сфери послуг	Знання + Вміння					
Творча суспільна група, у т.ч. креативне ядро	Знання + Вміння + Талант					
	Знання + Вміння + Талант + Активна дія					

Характеристиками, які визначають економіку як креативну, є:

- позиціонування творчої людини як основного рушія прогресу і найціннішого ресурсу розвитку;
- наявність системи капіталізації творчого та культурного потенціалів;
- зростання суспільної активності;
- стратегічне планування збалансованого розвитку з урахуванням економічних, екологічних, соціальних та культурних детермінант;
- формування конкурентних переваг завдяки унікальним природним, творчим та культурним ресурсам, оптимальне їх використання;
- активізація творчих індустрій як пріоритетних галузей економіки;
- розвиненість ринку продуктів культури [43].

Отже, креативну економіку відносять до особливого сектору економіки знань, що пов'язаний з інтелектуальною діяльністю людей, адже сьогодні зовнішнє середовище вимагає нових законів ведення бізнесу, тому що змінилася структура та мотивація споживачів. Виникла потреба у продукції з високим вмістом інтелектуальної складової. Тому підприємці повинні бути обізнані з новими тенденціями поведінки та потреб клієнтів. Розуміння особливостей креативної економіки дає можливість перетворити творчі ідеї як власників бізнесу, так і їх працівників на прибуткову діяльність. До цих особливостей можна віднести: високу роль нових технологій та винаходів у різних сферах діяльності людини; високу ступінь невизначеності; великий обсяг вже існуючих знань і гостру необхідність генерації нових знань.

Еволюція становлення світової економіки демонструє, як з плином часу змінюється уявлення про ті якості людини, які використовуються у виробничих процесах. Основним мотивом діяльності працівника стає самореалізація, прагнення до отримання знань, пошуку нових можливостей творчості. Відбувається перетворення самого характеру праці, яка традиційно була спрямована на створення матеріальних цінностей. Її місце займає інтелектуальна діяльність людини, яка ґрунтується на сукупності наукових знань, духовних і культурних цінностях і не підлягає регламентації, що звичайно характерна для праці в традиційному розумінні [7].

Сьогодні вже говорять про феноменологію інтелектуальної обдарованості людини, яка включає три поступових ступені з феноменами: 1) «компетентність», 2) «талант» і 3) «мудрість», що є результатом тривалого підпорядкованого певним закономірностям процесу, суть якого полягає в організації та збагаченні індивідуального ментального досвіду [47]. Розвиток креативної особистості об'єднує специфіку інтелектуальної діяльності та менталітету, а взаємозалежність досвіду та знань відбувається через їх дуалізм під впливом неперервної дії зовнішніх факторів.

Отже, з науково-практичної точки зору в контексті виробничої діяльності існує тісний взаємозв'язок між креативністю та інноваційністю особистості. Так, креативність є передумовою для будь-якої творчої діяльності, умотивованої прагненням індивідуума до самовираження та самоствердження, в тому числі як передумова інноваційної діяльності. Інноваційність безпосередньо пов'язана зі здатністю суб'єкта на когнітивному та поведінковому рівнях забезпечити появу, сприйняття, а також можливе доопрацювання і реалізацію нових і оригінальних ідей, тобто створення інновацій [10].

У сучасних умовах знання, вміння, трудові навички, ініціатива та інші особистісні характеристики працівників мають стати все більш важливим стратегічним ресурсом у порівнянні з фінансовим і виробничим капіталом. Саме людський потенціал створює креативний потенціал, який залежно від суб'єкта становить собою здатність людини, підприємства, галузі або населення створювати й застосовувати інновації.

Для досягнення показників інтелектуально-творчої діяльності країн-лідерів в контексті креативної економіки потрібно виконати такі завдання:

- збільшення чисельності творчої соціальної групи, зокрема креативного ядра як основного джерела соціально-економічного розвитку на різних рівнях системної ієрархії;
- стимулювання розвитку творчих індустрій для прискорення темпів економічного зростання;
- побудова просторово-секторальної інфраструктури з створенням творчих міст та творчих територій для концентрації осіб творчих професій.

Порівняно з передовими зарубіжними країнами, Україна поки що знаходиться на початковій стадії розвитку економіки знань. Тому імплементація концепції «економіки знань» дозволить використати конкурентні переваги України, і не лише буде забезпечувати розвиток технологічних галузей, а й сприяти формуванню людського і соціального капіталу. Проте для розбудови креативної економіки потрібне відповідне інституціональне забезпечення, системні дослідження передумов і тенденцій розвитку культурного і творчого потенціалу і, на цій основі, стратегічне програмування розвитку з урахуванням культурно-творчих детермінант.

2.4. Вплив інститутів культури, цінностей та ментальності на формування інноваційної економіки у глобальному світі

На початку XXI століття спостерігаємо, з одного боку, процес активного розвитку національної самоідентифікації, яка стає пріоритетною для політики багатьох держав, а з іншого – демократичні принципи, що регламентують необхідність визначення структури держави, наявність у ній повної панорами історичної культурної мозаїки, яку необхідно враховувати в соціально-політичній та освітній політиці. Саме в контексті цих двох векторів реалізуються найголовніші цінності держави, соціуму, а через них – кожної окремої особистості, яка перебуває під впливом соціокультурних процесів, вибудовуючи свою стратегію життєтворчості.

У розвинених країнах світу бурхливий приріст населення завершився, потім пройшов перехід від працемістких технологій до наукоємних, в державній ідеології з'явилися ідеї збереження нації, в військових питаннях – політика нейтралітету [46].

За законами розвитку в етносі, що завершив демографічний перехід, встановлюється рівновага: низька народжуваність компенсується збільшенням тривалості життя. Змінюється вікова структура населення: частка людей похилого віку в суспільстві збільшується.

Відповідно до нової вікової класифікації Всесвітньої організації охорони здоров'я: молодий вік – від 25 до 44 років; середній 44-60

років; похилий вік 60-75 років; старечий вік 75-90 років; довгожителі – понад 90 років. Криза середнього віку посунулася на більш пізні терміни. Якщо піввіку тому вона наступала в 36 років, то в теперішній час вже спостерігається в 55 років.

Вищевказані тенденції підтверджуються і соціологічними опитуваннями, які були проведені в країнах Європи британськими вченими Університету Кента (University of Kent). З'ясувалося, що 80-річні чоловіки відчували відхід молодості в 52 роки, а прихід старості – в 69 років. У жінок ці рамки відсунуваються ще далі, на декілька років. Крім того межі «молодості-старості» залежать від того, в якому кліматі живе людина: в холодних північних країнах прихід старості відсунується як мінімум на 7 років від середнього результату опитування. Вікові негативні процеси в головному мозку і організмі людини уповільнюються, тобто природа гальмує старіння. На теперішньому етапі розвитку еволюція зацікавлена не в збільшенні чисельності людства, а в примноженні старшої вікової групи.

Зростання частки похилих людей в суспільстві збільшує його інтелектуальний потенціал. У розвинутих країнах чисельність старшої вікової групи збільшується в 4-5 разів швидше, ніж загальна чисельність населення. Вищого інтелектуального розвитку людина досягає після 40 років, у віці 40-60 років приходить та мудрість, яка забезпечує загальне розуміння життя та оцінку власних можливостей. У 70 років вже сформована база, і життєва, і професійна, і інтелектуальна, яка може бути використана для подальшого розвитку людства в біосфері. Відтак етноси планети вступають в фазу зрілості. Цей етап розвитку диктує іншу поведінку та цінності, які спрямовані не на примноження, а на збереження людського капіталу.

Таким чином, в процесі глобалізації багаторазово збільшується значення людського капіталу і, в першу чергу, його інтелектуальної складової, а міжнародна інтелектуальна міграція стає важливим фактором концентрації та перерозподілу людських ресурсів.

Серед розвинутих країн світу в питанні щодо залучення людського капіталу окреме місце посідають США. Висока якість життя та рівень оплати праці забезпечують приплив інтелектуалів без суттєвого державного втручання. Іммігранти в США на сьогодні складають 15%

від загальної робочої сили, 26% від усіх володарів ступеня доктора наук [7].

Для Європи основна причина «витоку мізків» – це недостатність асигнувань на дослідження та розробки, здійснення яких є методом, що утримує інтелектуальних мігрантів. Європейські уряди виділяють на дані цілі в середньому менше 2% бюджету, а американці – майже 3%, і цей розрив постійно збільшується. Адже витрати на дослідження та розробки – це нарощування наукового, інженерного та кадрового потенціалу, наслідки якого будуть виявлятися на протязі десятиріч в майбутньому.

Усвідомлення цілей та інструментів політики розвинутих країн світу по відношенню до інтелектуальних мігрантів сприяє прийняттю адекватних рішень в сфері регулювання міграційного руху з боку країн, що розвиваються, та країн з транзитивною економікою.

У даних умовах потрібно враховувати ще й таке – когнітивний креатив уже став однією з провідних тенденцій сучасної трансформації культури інформаційного суспільства. Він формує сучасне світосприйняття людської цивілізації та форм її існування в глобальному просторі, нове розуміння можливостей людського духу та сприйняття руху тощо. Для максимальної активізації когнітивних джерел суспільного розвитку важливим стає зміна концептуальних засад сучасного мислення [39].

Технології не тільки багато дають можливостей людині, але й змушують їх служити собі, вони претендують на роль всезагальних цінностей. Втім, культура тримається не на техніці, а на семантиці цінностей. Технологічна практика може за короткий термін принести значну шкоду, саме за рахунок руйнування традиційних цінностей, що ми можемо спостерігати сьогодні. Тому сьогодні є важливим і своєчасним вивчення антропологічного аспекту мегатехнологій суспільства знань.

Отже, в сучасному світі докорінним чином змінюється відношення техногенності до культури. Введення досліджень безпосередньо у різноманітні форми суспільної дії змінює структуру і зміст самої дії, а перетворення дослідницької функції на основну – виробничу чи управлінську – створює запит на формування нового типу культури,

що стає невід'ємною складовою суспільного прогресу та умовою формування економіки знань [12].

Укорінення економічної науки в нову реальність спричиняє парадигмальні зрушення в межах її предметного поля, активізуючи проблематику загальнолюдських цінностей, довіри та справедливості. За умов, коли вектор етичного вибору набуває екзистенціального характеру, аксіологічна складова економіко-теоретичного знання отримує нові відтінки та масштаби. Йдеться про посилення професійної добросовісності, підвищення якості результатів наукових досліджень, покликаних уособлювати ідеї, які пропонуються суспільству.

Що стосується духовно-інтелектуальної сфери сучасного світу, то етизація наукових досліджень постає найважливішою складовою процесу їхньої зростаючої антропологізації. У цьому контексті, увагу дослідників все більше привертають людиноцентриські аспекти економічних процесів і явищ, що втілюється у формуванні та розвитку людини, процесах трудової діяльності, соціально-трудовах відносинах та структурі зайнятості, зокрема це такі положення:

1) кардинальну зміну умов праці та реалізації фундаментальних духовних потреб людини у пізнанні та творчості під впливом так званої НБІКС-революції [14]. Йдеться не лише про сучасні досягнення в сфері науки і техніки, формування нових галузей економіки та способів організації виробництва, а й про форми соціальності, ціннісні орієнтири, нове розуміння сутності й природи людини. У цьому контексті «гуманітаризм» економічної науки націлений на пізнання людини з усіма її почуттями, недоліками і чеснотами, що лежать в основі господарських зв'язків, подій і процесів [30];

2) формування економічних основ гуманізації господарських процесів на основі нагромадження та розширення альтернатив використання людського потенціалу;

3) поширення транскордонного розподілу та використання трудових ресурсів, зростання масштабів інтегрованої робочої сили та підвищення вимог до фінансування її відтворення.

Через систему цінностей формується ментальність соціуму і ментальність особистості [20]. У свою чергу, картина світу в філософії вивчається у контексті світогляду, частіше з таким його важливим

компонентом як ціннісні орієнтації. Учені стверджують, що інтелектуальні й перцептивні процеси життєдіяльності особистості найбільш активно реалізуються в системі її ціннісних орієнтацій, проявляючись у мотивації, інтересах, смаках, уподобаннях, пізнавально-пошуковій діяльності. Самі системи цінностей містять компоненти, які входять до *картини світу*, охоплюючи ментальну сферу життєдіяльності соціуму і окремої особистості. До них відносяться:

- *сфера вітальних цінностей і благ*: житло, їжа, одяг, комфорт тощо;

- *духовні цінності*: наука, мистецтво, управління економікою, політикою тощо;

- *моральні цінності* з визнанням цінності особистості як невід'ємного її достоїнства;

- дотримання *прав людини* [37].

Серед множини національних цінностей Н. Нікандров виділяє дві основні групи: загальнолюдські та національні, діалектичний підхід до яких дозволяє побачити рівновагу і взаємозалежність цих аксіологічних орієнтирів [33]. Загальнолюдською цінністю може виступати й ідеал людини як осередок фундаментальних цінностей-чеснот.

Загальнолюдські цінності, розвиваючись і змінюючись в історії, створювали основи для самозбереження цивілізації, передбачили зближення позицій різних груп людей, забезпечували врахування взаємних інтересів і, приймаючись на світових форумах, входили в документи як правила, принципи, що ї важливими для всіх.

В інноваційній економіці соціум і, насамперед, люди, продукують різного роду інтелектуально-духовну продукцію: ідеї, знання, образи, що вливаються в духовно-ідейні інформаційні потоки. У них містяться виховні цінності державної ідеології, наукові, етичні, релігійні і естетичні цінності. Соціум – це джерело, яке дає імпульс розвитку матеріальних цінностей. До матеріальних цінностей відносять умови буття, предмети, у тому числі призначені для творчої, ігрової, спортивної діяльності. Матеріальні предмети і сьогодні мають цінність, оскільки сприяють залученню до професійної діяльності,

спілкування, розвивають особистість в інтелектуальному, моральному, емоційному відношенні.

Отже, **цінності** – це поняття або переконання, впорядковані за відносною можливістю. Вони направлені на задоволення трьох людських потреб: вітальних; соціальної взаємодії; розвитку соціальних груп. Ці потреби задовольняються в реалізації 10-ти мотиваційних типів [37]:

- 1) традиція – повага та підтримка звичаїв, визнання ідей культури та релігії;
- 2) влада – соціальний статус престижу та панування над людьми;
- 3) гедонізм – насолода життям, задоволення;
- 4) досягнення – особистий успіх через компетенції;
- 5) стимулювання – повнота життєвих почуттів;
- 6) безпека – стабільність, гармонія;
- 7) конформність – обмеження дій, що заподіюють шкоду іншим;
- 8) саморегуляція – вибір, творчість, дослідження;
- 9) прихильність – підтримка благополуччя людей;
- 10) універсалізм – розуміння, вдячність, терпимість та підтримка благополуччя.

Звернемо увагу на одну із інституціональних форм цінностей – традицію. Традиція символічно відтворюється прийдешніми поколіннями, і, відповідно, вважається культурною сталістю. Втім лауреат Нобелівської премії Ф. Хайек вважає, що і ринок, і традиції виникають спонтанно і слугують способом адаптування до невідомого: «вся структура діяльності має тенденцію адаптуватись засобами часткових і фрагментальних сигналів до непередбачуваних і невідомих сигналів». За власними словами Хайєка, «не дивлячись на те, що в нашій поведінці ми керуємось набутими знаннями, зазвичай ми не знаємо, чому саме так робимо те, що робимо» [45]. Звідси випливає, що ми не завжди можемо передбачити наслідки своїх дій.

Цінності та норми доповнюють одна одну і тому є однаково необхідними регуляторами людської поведінки – внутрішніми та зовнішніми. Принципова відмінність норми від цінності полягає в тому, що вона є формальним, раціональним регулятором людської поведінки. Якщо цінність – внутрішній, емоційно засвоєний суб'єктом орієнтир його діяльності, що сприймається як власна духовна інтенція,

то норму він одержує ззовні, як імперсональний, надособистісний відчужений від нього регулятор поведінки. У самому загальному вигляді норму-інститут можна представити як систему дій, а цінність як духовну установку, що визначає направленість та інтенсивність діяльності індивіда. Міра відкритості суб'єкта, його бажання прийняти нормативно-правову систему, внутрішня готовність виконувати її вимоги в повсякденній діяльності, слідувати їй, залежить від самої системи цінностей, типу культури. Та й виконання норм саме по собі є цінністю.

Оформлення правових відносин, що визначають обов'язки і права індивідів і соціальних груп, поклало початок правової системи цінностей. До них належать – суспільний порядок, право, дотримання закону. Адже ціннісна система впливає на дію норм, усієї правової системи. При цьому має значення, наскільки прийняті нормативні й правові акти відповідають системі цінностей конкретного суспільства [36].

Особливість економічних цінностей полягає в поєднанні, інтеграції у вигляді комплексного підсвідомого судження естетичних, моральних, правових, політичних, релігійних, етносних, екзистенціальних ціннісних установок. Чим ширше коло вітальних явищ, що знайшли своє відображення в них, тим складніші економічні цінності. Економічна цінність проявляється як реальність, що осмислюється в діалогічній формі, у внутрішньому і міжособистісному діалозі, з погляду всього комплексу видів ціннісного відношення суб'єкта, із залученням його емоційної активності.

Сьогодні залучення до наукового пізнання категорії ментальності знову є актуальним, при чому не лише в історичній парадигмі. Завдяки своїй багатоаспектності, міждисциплінарності, ментальність стає зручним «науковим інструментом», за допомогою якого можна простежити та практично впровадити інтеграційні процеси в будь-якій гуманітарній сфері, зокрема і економічній.

Ментальність – це процес віддзеркалення картини світу в особливих, властивих певній культурі, мовних, символічних знаках і формах, що впливають на якість індивідуальної і колективної свідомості, системи цінностей, а також регулюють поведінку й становлення до навколишнього середовища; менталітет – якісний

результат, змістовність вироблених уявлень про картину світу. Умовно кажучи ментальність – це процес, менталітет – результат цього процесу. При цьому ментальність – процес індивідуального освоєння картини світу в межах конкретної культури певної історичної епохи, що робить цей процес своєрідним входженням індивіда в національну спільноту. У результаті цього процесу формується певний опосередкований спосіб світосприйняття, становлення до світу і поведінки [37].

Релігія є не лише інституцією, яка стабілізує суспільство та є звичаєм народу чи традицією, навпаки, вона може бути стимулом до інновації, до виявлення ініціативи, до поширення приватних цінностей, а також може бути потужною соціальною силою. Дослідники наголошують на здатності релігії спонукати до змін, трансформації та нововведень. Релігія та релігійні інституції були активними учасниками суспільного і економічного життя посткомуністичних країн. Роль релігійних чинників у кожній з країн була різною та сприймалася суспільством неоднозначно.

Втім, особистість утверджується через цілком реальні соціокультурні механізми, серед яких важливе місце займає духовне утворення – національна свідомість. На її основі виникає і функціонує національна ідея. Сьогодні, всупереч тривалій практиці «інтернаціоналізації», у всіх мислячих людей немає сумніву в тому, що духовний досвід лише тоді є особистісним, коли він стає власним. А це можливо лише тоді, коли він буде введений у контекст власної культури – національної. Саме в національній свідомості сконцентровані уявлення про інтереси й цінності народу, його ідеали, уявлення про національні пріоритети. Цей «синтетичний погляд на свою етнічну спільноту як на єдиний, розгорнутий в соціальному часі та просторі і, водночас, як на суб'єкт всезагального історичного процесу й можна назвати в дусі філософської класичної термінології – національною ідеєю» [23].

Об'єктивна логіка розгортання сучасного соціально-політичного й культурного життя перетворює гуманізм і філософську антропологію в новий тип світогляду – людиноцентризм. Основною методологією людиноцентризму є знання і творчість. У якості повноцінних заходів для дослідження проблеми національної ідеї в соціокультурному бутті

людини філософія людиноцентризму використовує не лише гносеологічні принципи, а й методи моралі, освіти, релігії, мистецтва. І результатом такого синтезу є розуміння національної ідеї як сукупності різних системних духовних способів національного буття [26].

Втім, багатомірність нового світового порядку полягає у тому, що він не зводиться до співвідношення багатих, розвинених країн і країн бідних, що розвиваються. У новому тисячолітті відносини лідерства та опозиції країн-лідерів і країн-аутсайдерів ґрунтується не тільки на кількісних показниках економічного розвитку.

Новий світовий порядок базується на нових відносинах, що виникають між країнами-виробниками нового наукового знання і країнами з недостатнім розвитком людського капіталу. Це означає, що нова наднаціональна цивілізаційна сила, яка прискорює процеси глобалізації, є культурною силою в тому сенсі, що її природа визначається факторами культурного порядку в сучасному розумінні культури, яка має на меті розвиток інтелекту, навичок, умінь, якостей людини. Водночас, це означає, що за економічним протистоянням знаходиться опозиція з культурним підтекстом і культурним значенням: це опозиція нових технологій виробництва, нової промислової культури, яка стверджує нові стандарти виробництва, що сформувалися в національно-державних межах і «зрослися» з культурою цих країн.

Відтак, це суперечності глобальної, цивілізаційної, нової культурної сили, пов'язаної з просуванням на внутрішні ринки країн нових технологій ТНК, національних культурних форм виробництва та споживання. Це протистояння нової промислової культури нового світового устрою та існуючих культур як форма виживання.

Невизначеність гуманітарних цінностей надає новій універсальній культурі, яка формується в процесі глобалізації, якийсь надлюдський, а подекуди й нелюдський характер, послаблює її культурні функції. Ця нова культура неспроможна стати основою світу цінностей і виконувати функцію надання сенсу предметним формам існування людини та її діяльності [19].

Існуючи в державних кордонах, національні культури тут виступають поза конкуренцією. А це означає неминучість

суперечностей між об'єктивними процесами глобалізації, якими супроводжується процес народження нового світу третього тисячоліття, і культурами з їхніми глибинними релігійними й світоглядними фундаціями. Оцінка глобалізації тільки як позитивного явища, а протистоянь їй як негативного, не є адекватною ні реальному стану проблеми співвідношення глобалізму й культури, ні почуттям широких верств населення і стану масової свідомості.

Отже, культурологічний підхід на початку третього тисячоліття слід розглядати на основі єдності широких фундаментальних і глибоко систематизованих спеціальних знань. Він повинен забезпечити оволодіння основами правової, політичної, професійної культури, бачення перспектив розвитку різних галузей знань, навичок наукової організації дослідження і впровадження їх в свою професійно-творчу діяльність, де головним має бути доцільність, справедливість, гармонія та досконалість.

Список використаних джерел

1. Collins C.J. Knowledge exchange and combination: the role of human resource practices in the performance of high-technology firms / Collins C.J., Smith K.G. // *Academy of Management Journal*. – 2006. – Vol. 49. – P. 544-560.

2. Enkel E. Creative imitation: exploring the case of cross-industry innovation / Enkel E., Gassman O. // *R&D Management*. – 2010. – Vol. 40. – №3. – P. 256-270.

3. Florida R. The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community, and Everyday Life / Florida R. – N-Y.: Basic Books, 2003. – 464 p.

4. Freeman C. The “National System of Innovation” in historical perspective / Freeman C. // *Cambridge Journal of Economics*. – 2003. – vol. 19. – N.1. – P. 5-24.

5. Melnyk L. Innovative potential of enterprises in Ukraine in conditions of the knowledge economy /L. Melnyk // *Science. Business. Society*. – 2016. – № 2. – P. 29-33.

6. O'Connor, J. Popular Culture, Reflexivity and Urban Chang / O'Connor, J. – Helsinki: University of Art Design, 1999.

7. Zhavoronkova G. Human capital management problems in Ukraine in crisis period / Zhavoronkova G., Skoda T. // *KRYSYS FINANSOWY: przebieg i skutki społeczno-gospodarcze w Europie Środkowej i Wschodniej* / Pod redakcją Śławomira Partyckiego. – T. 2. – Lublin: Wydawnictwo KUL, 2012. – P. 733-740.

8. Zhavoronkova G. Intellectual capital and human capital interrelation. / Zhavoronkova G., Shkoda T. // *Performance management: From strategy to delivery: PMA 2012 Conference. 11-13 July 2012, Fitzwilliam College, University of Cambridge, UK.* – Conference proceedings.

9. Zhavoronkova G. Formation of institutional structure of socio-economic system of postindustrial society / G. Zhavoronkova, V. Zhavoronkov, V. Klymenko // *Economics, management, law: problems and prospects: Collection of scientific articles. Vol. 1.* – Agenda Publishing House, Coventry, United Kingdom, 2015. – P. 327–331.

10. Zhavoronkova G. Knowledge, creativity and innovation in knowledge society formation / Zhavoronkova G., Zavalko K., Zhavoronkov V. // *Machines. Technologies. Materials.* – №9. – 2018. – P. 367-370.

11. Zhavoronkova G. Scientific-methodological provisions of formation of a virtual segment of the information market / Zhavoronkova G., Zhavoronkov V., Melnyk L. // *Industry 4.* – 2017. Is 4. – P.23-29.

12. Zhavoronkova G. The growth of the role of institutions of culture and values in the information society and economy knowledge. / Zhavoronkova G., Zavalko K., Zhavoronkov V. // *Science. Business. Society.* – 2019. – №1. – P. – 310-34.

13. Zhavoronkova G. The technological imperative and technological safety in the systems of national security of the state / Zhavoronkova G., Zhavoronkov V. // *Security and future.* – 2/2018. – P.63-66.

14. Алексеева И.Ю. «Технолюди» против «постлюдей»: НБИКС-революция и будущее человека / И.Ю. Алексеева, В.И. Аршинов, В.В. Чеклецов // *Вопросы философии.* – 2013. – №3. – С. 12-21.

15. Белл Д. Третья технологическая революция и её возможные социально-экономические последствия / Белл Д. – М.: Дело ЛТД, 1990.

16. Вахович І.М. Розвиток креативних індустрій: регіональний вимір : монографія / Вахович І.М., Чуль О.М. – Луцьк : Вежа-друк, 2014. – 288 с.

Встановлення пріоритетів для інновацій та технологічного розвитку/ Аналіз досвіду ЄС та інших країн / К. Віл'яма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.modeemi.fi/~flux/nntpgw.pl?view=messages>.

17. Гармашова О.П. Пріоритетні напрями інноваційного забезпечення конкурентоспроможності України / О.П. Гармашова // Вісник СевНТУ : зб. наук. пр. Вип. 130/2012. Серія : Економіка і фінанси. – С. 48–55.

18. Геєць В.М. Пріоритети національного економічного розвитку в контексті глобалізаційних викликів: [монографія]: у 2 ч. – Ч. 1 / за ред. В.М. Гейця, А.А. Мазаракі. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2008. – 273 с.

19. Гелд Д. Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура / Гелд Д., Грю Мак, Голдблатт, Перратон Дж. / Пер. з англ. Переднє слово Д. Павленка.– К.: Фенікс, 2003.– 584 с.

20. Гершунский Б.С. Философия образования: Учебн. пособ. / Гершунский Б.С. – М.: МПСИП, 1998. – 432с.

21. Жаворонкова Г.В. Методологія інституціональних змін та моделювання економіки знань в інформаційному суспільстві: Монографія / Жаворонкова Г.В., Жаворонков В.О., Мельник Л.Ю. / За ред. д.е.н. Жаворонкової Г.В. – Умань: Видавець «Сочінський М. М.», 2017. – 300 с.

22. Жаворонкова Г.В. Технологічна безпека в інформаційно-знаннєвій економіці: держава, регіон, аграрна галузь: Монографія / Жаворонкова Г.В., Жаворонков В.О., Крачок Л.І., Мельник Л.Ю. / За ред. д.е.н. Жаворонкової Г.В. – Умань: ВПЦ «Візаві», 2016. – 448 с.

23. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період / Забужко О. – К., 1993. – С. 8.

24. Завалко К.В. Педагогічна інноватика в теорії та практиці музичної освіти : Монографія / Завалко К.В. – Черкаси: ЦНТІ, 2013. – 520 с.

25. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Кастельс М. Пер. с англ. науч. ред. О.И. Шкартана. – М.: ГУВШЭ, 2000. – 608 с.
26. Кремень В.Г. Філософія національної ідеї: Людина. Освіта. Соціум / Кремень В.Г. – Вид. переробл. – К.: Грамота, 2010. – 576 с.
27. Лебедева Л.В. Сучасна інноваційна політика держави в Україні: проблеми та перспективи реформування / Л.В. Лебедева // Ефективна економіка. – 2014. – №1. – С. 56–63.
28. Лукичева Л.И. Управление интеллектуальным капиталом: Учебн. пособие / Л.И. Лукичева. – М.: Омега-Л, 2007. – 552 с.
29. Люта Л.І. Залежність соціально-економічного розвитку України від технологічних трансформацій / Люта Л.І. // Зб. наук. праць. Вип. 81. – Ч.2. : Умань. – 2012. – С. 80–86.
30. Мигловидов В.К. К истокам «гуманитарной экономики» / В.К. Мигловидов // Мировая экономика и международные отношения. – 2013. – №7. – С. 3–11.
31. Наука стран Европы на пороге III тысячелетия / Е.В. Авсенов, И.Ю. Егоров, В.И. Карпов, А.А. Слониский. – К. : НИИ статистики, 1999. – 205 с.
32. Негус К. Креативность. Коммуникация и культурные ценности / Негус К., Пикеринг М., Пер. с англ. – Х.: Изд-во Гуманитарный центр, 2011. – 300 с.
33. Никандров Н. Духовные ценности и воспитание человека / Н. Никандров // Педагогика. – 1998. – № 4.
34. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Норт Д. – М.: Фонд экон. Книги «Начала», 1997.
35. Офіційний сайт програми SBIR [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sbir.gov/past-awards?program=SBIR>.
36. Политико-правовые ценности: история и современность. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 256 с.
37. Реброва О.Є. Методологічні основи педагогічної ментальності: культурологічний та професійний аспекти: [монографія] / О.Є. Реброва. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – 283 с.

38. Россоха В.В. Шляхи забезпечення інноваційно-технологічного розвитку / В.В. Россоха, Д.О. Соколов // Агроінком. – 2013. – № 7–9. – С. 48–56.

39. Рубанець О.М. Засади когнітивного підходу в методологічній реконструкції еволюції науки / Рубанець О.М. // Мультиверсум. Філософський альманах / Гол. ред. В.В.Лях. – Вип. 63. – К.; 2007. – С. 126-138.

40. Рубанець О.М. Когнітивні аспекти соціогуманітарної інновації / Рубанець О.М. // Totallogy - XXI. Постнекласичні дослідження. – Вип. 30. – 2013. – С. 123–127.

41. Степанов С. Ю. Рефлексивная практика творческого развития человека и организаций / Степанов С. Ю. – М.: Наука, 2000. – 174 с.

42. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів / автори-упорядники : Г.О. Андрощук, І.Б. Жилиєв, Б.Г. Чижевський, М.М. Шевченко. – К. : Парламентське вид-во, 2009. – 632 с.

43. Структурно-інституціональні трансформації та економічна безпека держави: монографія / За заг. ред. д.е.н., проф., чл.-кор. НАНУ О.С. Власюка, д.е.н., проф. А.І. Мокія. – Львів: Априорі, 2013. – 836 с.

44. Технологічний імператив стратегії соціально-економічного розвитку України: монографія / [Л.І. Федулова, Ю.М. Бажал, В.Л.Осецький та ін.]; за ред. д-ра екон. наук, проф.. Л.І. Федулової; НАН України; Ін-т екон. та прогноз. – К., 2011. – 656 с.

45. Хайек Ф. Судьбы либерализма в XX веке / Хайек Ф. – М.: ИРИСЭН, Мысль; Челябинск: Социум, 2009. – 337 с.

46. Ходас А.К. Особенности определения возраста старости / А.К. Ходас // Проблемы прогнозирования и государственного регулирования социально-экономического развития: материалы XIV межд. науч. конф. (Минск, 24-25 окт. 2013 г.) в 3 т. Т. 2 / редкол.: А.В. Червяков [и др.]. – Минск: НИЭИ м-ва экономики, 2013. – 238 с.

47. Холодная М.А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования / Холодная М.А. – 2-е. изд., перераб. и доп. – СПб.: Питер, 2002. – 272 с.

48. Чухно А.А. Інституційно-інформаційна економіка : підручник / А.А. Чухно, П.М. Леоненко, П.І. Юхименко; за ред. акад. НАНУ А.А. Чухна. – К.: Знання, 2010. – С. 232.

РОЗДІЛ III. ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ВИРІШЕННЯ ГЛОБАЛЬНИХ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ

3.1. Значення екологічного фактора у розвитку міжнародних економічних відносин в умовах транснаціоналізації та глобалізації

Сучасним етапом розвитку світової спільноти стала епоха глобалізації, яка зачепила всі сфери діяльності людства. Основною рушійною силою глобалізації є економічна глобалізація, яка має великий вплив на навколишнє середовище. За останні 20 років спостерігається прискорення процесів глобалізації.

Основна проблема глобалізації полягає в тому, що досить швидко змінюються соціальна і технологічна сфери і все це призводить до нових дисбалансів у світовій економіці. Більшою мірою це стосується нерівномірного розвитку національних економік. У XX столітті світовий ВВП зріс у п'ять разів, зокрема, в розвинених країнах – в шість разів, а в найбідніших – менш ніж в три рази, що спричинило за собою збільшення різниці між бідними і багатими державами [37].

Приблизно з 1970-х рр. в світі відбувається загострення екологічних проблем, таких, як брак ресурсів, забруднення і виснаження навколишнього середовища, які становлять загрозу життю і зменшують можливості для розвитку сучасного суспільства. Така ситуація виникла через неконтрольоване економічне зростання, яке вимагає все більших витрат природних ресурсів, оскільки практично вся економічна діяльність пов'язана з певним навантаженням на навколишнє середовище. Приблизно з середини XX століття через високі темпи зростання світової економіки, навколишньому середовищу наноситься дедалі більших збитків. Уже до початку XXI століття, в порівнянні з 1950 р, промислове виробництво світу збільшилася в сім разів, а його населення – в 2,5 рази (населення досягло 7 млрд. осіб) [14]. За прогнозами, в 2000-2050 рр. населення збільшиться додатково на 50%, тоді як світова економіка зросте на 500% [23]. Вже до 2030 р зростання населення зумовить зростання споживання продовольства та енергоносіїв на 50% (до 2050 року – на 70%), чистої води – на 30% [18]. У даний час масштаби світового виробництва і споживання вже привели до серйозного дисбалансу

рівноваги природних і суспільних систем, а також привели до того, що навколишнє середовище вже не може справлятися з наслідками антропогенного впливу. За оцінками, можливості природного середовища впоратися з наслідками діяльності людини вже перевищені вдвічі, а «борг людства перед екологією прирівнюється приблизно в 4 трлн. дол. США» [25].

Основними критеріями оцінки ступеня глобалізації на розвиток тієї чи іншої галузі світової економіки є: однорідність попиту; використання міжнародного поділу праці; економія на масштабах виробництва; конкуренція в світовому масштабі; висока частка витрат на наукові дослідження і розробки; наявність міжнародних стратегічних альянсів, злиття і поглинань.

Структурами, які здійснюють найбільший вплив на екологічну обстановку в умовах глобалізації, у першу чергу є ТНК; вони стають ключовим суб'єктом сучасних міжнародних економічних відносин. В основі економічного зростання і соціально-економічного розвитку будь-якої країни лежить формування ефективної господарюючої системи, яка базується на виробництві конкурентоспроможних товарів і послуг. Усі країни світу і основні господарюючі суб'єкти, такі як ТНК, залучені в конкурентну боротьбу, яка спрямована на підвищення їх міжнародної конкурентоспроможності.

ТНК є основною рушійною силою процесу економічної глобалізації. Існує багато причин, щоб пояснити таке велике зростання масштабів діяльності ТНК, наприклад, конкуренція, яка змушує знижувати витрати, при цьому вводити новітні технології, збільшуючи масштаби, та шукати дешеву робочу силу, розміщуючи своє виробництво в країнах з порівняно невисоким оподаткуванням, тощо.

Уже починаючи 1990-х рр. досягнення конкурентних переваг ТНК пов'язують з глобалізацією господарського життя. У даний час світовий ринок характеризується певним розмиванням кордонів між галузями, скороченням життєвого циклу товару і підвищенням уваги до екологічних проблем. Глобалізація дозволяє ТНК залучати нові фінансові кошти, диверсифікувати виробництво, знижувати витрати виробництва за допомогою стандартизованих товарів, співпраці з іншими корпораціями, банками, щоб створювати і розширювати підприємницькі мережі. Таким чином, усе це веде до підвищення конкурентоспроможності транснаціональних корпорацій.

Конкурентні переваги ТНК закладаються ще на ранньому етапі розробки корпоративної стратегії, яка в сучасних умовах визначається радикальними змінами, що відбуваються в глобальному ринковому середовищі. Головним фактором підвищення конкурентоспроможності ТНК представляється збільшення її розмірів через прямі іноземні інвестиції (ПІІ) в реалізацію нових проєктів; транскордонних злиття і поглинань; стратегічних альянсів; використання ефекту економії на масштабах виробництва.

Стратегічна конкурентоспроможність ТНК базується на таких ключових економічних умовах макро- і мікрорівня як: можливості та ресурси самої компанії; рівень конкуренції в галузі; країна базування, а також міжнародні чинники виробництва. Керівництво ТНК приймає фінансові, інвестиційні та стратегічні рішення на міжнародному рівні, синтезуючи з огляду на регіональну специфіку (особливості локальних, місцевих ринків) для отримання додаткових конкурентних переваг на світовому ринку, що інтенсивно розвивається і росте.

Щоб забезпечити вигідні конкурентні позиції ТНК на світовій арені, керівництво корпорації повинне грамотне використовувати ресурси і можливості. У свою чергу, ТНК сприяють посиленню національної економіки країни свого базування на основі зростання продуктивності праці, створення додаткових робочих місць і збільшення оплати праці в економіці. У табл. 3.1 наведені основні організаційні переваги великих ТНК.

Коли відбувається посилення глобальної конкуренції, це практично завжди призводить до процесів транскордонного злиття і створення стратегічних альянсів, що дає можливості додаткового залучення капіталу на зарубіжних ринках. Це веде до зміни правил конкурентної боротьби і дозволяє ТНК досягати глобального лідерства. Так, загальна сума транскордонних угод зі злиття і поглинань збільшилася за останні 20 років практично в 10 разів [36].

Слід зазначити, що більша частина транскордонного злиття і поглинань відбувалася в банківській сфері, фармацевтичній і хімічній промисловості, страхування, а також у сфері телекомунікацій. Основна частка в транскордонному злитті і поглинаннях належить ТНК із США, погім йдуть ТНК з Великобританії, Франції і Німеччини. Усього близько 80% становлять транскордонні злиття і поглинання компаній з високорозвинених країн у світовій економіці [36].

Таблиця 3.1

Організаційні переваги функціонування ТНК

Перевага	Її зміст
Злиття і поглинання	Можливість використання ефекту синергії в виробництві, розробки та дослідження
Диверсифікація діяльності	Ситуація, коли в рамках однієї ТНК інтегрується кілька видів виробництва; це веде до зниження ризиків і скорочення витрат, використовується різний ступінь ураження кризою галузей різних країн
Міжнародний маркетинг	Знання та доступ до ринків різних країн знижує ризики, збільшує частку компанії на світовому ринку, дає можливість оптимізації збутової, цінової та товарної політики
Міжнародний менеджмент, доступ до інформаційних і технологічних ресурсів, єдина система звітності та обліку	Можливість використання навичок управління одночасно в декількох країнах, створення умов, необхідних для ефективного функціонування і розвитку міжнародної виробничої діяльності
Інновації корпорації	Дослідження і розробки, впровадження нових технологій виробництва, вдосконалення системи управління

Злиття і поглинання, транскордонні стратегічні альянси та інші подібні до них форми кооперації – усе це сприяє підвищенню міжнародної мобільності товарів і послуг, технологій, капіталів, а також інтеграції зарубіжних підрозділів ТНК. Вони впливають на економічне зростання і зайнятість, особливо, якщо в приймаючих країнах проводиться політика, яка сприяє модернізації економіки.

Інновації та інноваційна діяльність ТНК стають основними факторами їх конкурентоспроможності на світовому ринку і основним інструментом конкурентної боротьби. Високий ризик (економічний, політичний, екологічний) виступає стимулом для розвитку новітніх технологій, а це обумовлює необхідність ТНК здійснювати значні капіталовкладення на дослідження і розробки, які можуть досягати

50% від сукупного обсягу продажів компаній [18]. Останнє дозволяє реалізувати стратегії більш ефективно і забезпечити технологічні переваги ведення бізнесу. ТНК, які стратегічно прагнуть до заняття найбільш вагомого положення, здійснюють великі інвестиції в дослідження і розробки.

Важливу роль ТНК у світовій економіці та їх істотний вплив на економічні та соціальні процеси відображають спроби створення кодексів поведінки для ТНК в рамках ООН (Організація об'єднаних націй) та ОЕСР (Організація економічного співробітництва та розвитку) на додачу до вже наявних міжнародних норм корпоративної соціальної відповідальності, розроблених в самих ТНК.

Аналіз доповідей Конференції ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД) про світові інвестиції, які щорічно публікуються, дозволяє відстежити сучасні тенденції розвитку ТНК, а також той вплив, який справила на них глобальна фінансово-економічна криза. Згідно з даними ЮНКТАД, під контролем ТНК знаходиться половина світового промислового виробництва, 75% торгівлі сировинними товарами і 80% торгівлі технологіями, ліцензіями і ноу-хау [25]. У той же час, вплив кризи змусив ТНК вдаватися до нових механізмів функціонування, як на глобальних, так і на регіональних ринках.

Загалом, ТНК в перспективі можуть чинити істотний вплив на подальше економічне зростання і соціально-економічний розвиток світового господарства шляхом: створення робочих місць з гідними умовами праці, розширення експорту, заохочення прав трудящих, турботи про навколишнє середовище, справедливої сплати податків, трансферту капіталу і технології, а також забезпечення ділової співпраці з метою прискорення розвитку.

Разом з тим, слід зазначити, що все більше посилюється проникнення ТНК в країни з економікою, що розвиваються, а також у країни з перехідною економікою, що характеризується різноманітністю використання моделей виробництва та інвестицій, таких, наприклад, як підрядне промислове і сільськогосподарське виробництво, аутсорсинг, франчайзинг і ліцензування. Такі моделі взаємодії створюють для країн, що розвиваються, а також для країн з перехідною економікою можливості для більш глибокої інтеграції в глобальну економіку, а також для підвищення їх внутрішнього виробничого потенціалу і конкурентоспроможності на світовому ринку.

При посиленні глобальної конкуренції запускається процес транскордонного злиття і поглинань компаній, формування стратегічних альянсів, що, безумовно, забезпечує додаткове залучення капіталу і, як наслідок, змінює правила конкурентної боротьби в стратегіях ТНК. Інновації та інноваційна діяльність стають основними факторами в конкурентній боротьбі ТНК і це набуває особливого значення в кризових умовах, коли ТНК намагаються не знижувати витрати на дослідження і розробки.

Головними постачальниками послуг та виробниками товарів, які забруднюють навколишнє середовище і є основними споживачами природних ресурсів у наш час, є ТНК. Коли вони переносять свої «брудні» виробництва в більш вигідні і сприятливі з політичної і економічної точки зору умови і реалізують екологічно небезпечну продукцію з метою мінімізації екологічних витрат, це завдає колосальної шкоди навколишньому середовищу в економіці приймаючих країн. Для ТНК характерне використання відмінностей в інвестиційному та природоохоронному законодавствах розвинених і країн, що розвиваються. Вони часто економлять на дорогих капіталовкладеннях в екологічну сферу в найменш розвинених країнах, тим самим просто обходячи стороною вимоги з охорони навколишнього середовища.

У міру еволюції світової економіки попит споживачів став більш екологічно орієнтованим, в зв'язку з цим деякі ТНК стали вдосконалювати свої екологічні практики та стали використовувати екологічний фактор у своїй конкурентній боротьбі. Іноді для однієї і тієї ж ТНК в різних країнах характерні різні варіанти реалізації екологічної політики. Прикладом може послужити така нафтогазова компанія Shell, яка в Канаді заслужила високу оцінку екологів, а в таких країнах, наприклад, як Росія, Нідерланди, Нігерія, дана компанія не знайшла визнання у «зелених» активістів. Вітчизняні та зарубіжні економісти намагалися визначити, які тенденції екологічної практики ТНК найбільш переважні, що призвело до появи декількох суперечливих гіпотез [10]. Звернемо увагу на деякі з них, які систематизовані в табл. 3.2. ПП надають найбільший позитивний ефект в приймаючій країні в такому випадку, коли сама компанія-інвестор дотримується єдиного корпоративного стандарту екологічної практики, який має більш жорсткі рамки, ніж екологічне регулювання на національному ринку в приймаючій країні.

Таблиця 3.2

Екологічні аспекти діяльності зарубіжних інвесторів в приймаючих країнах

Наукова гіпотеза про екологічні аспекти	Її зміст
Пошук з боку інвесторів приймаючих країн, де екологічне регулювання найменш розвинене	ТНК переносять виробництво в ті країни, де природоохоронне регулювання найменш розвинене (вони тим самим прагнуть уникнути жорсткого екологічного законодавства). У свою чергу, держави можуть зменшувати екологічні вимоги з метою залучення прямих іноземних інвестицій (ПІІ). Дана гіпотеза не знайшла свого підтвердження, а ряд прикладів було виявлено лише на базі ситуаційного аналізу. Тим часом, майже всі дослідники відзначали тенденцію перенесення виробництв в країни, що розвиваються, де витрати виробництва порівняно низькі. Статистика свідчить, що питома вага екологічно небезпечних інвестицій в ПІІ, загалом, вища, ніж аналогічний середній показник по сукупним інвестиціям в основний капітал приймаючих країн (як тих, що розвиваються, так і розвинених).
«Заморожування» екологічного регулювання	Дана гіпотеза має безпосередній зв'язок з попередньою і її прихильники в своїх висновках дотримуються більш помірних оцінок. Вони прямо стверджують, що країна послаблює своє екологічне регулювання з метою залучення ПІІ та зазначають, що країни, що розвиваються, можуть відмовлятися від вдосконалення свого екологічного регулювання в перспективі. У країнах, де екологічні норми майже відсутні, це вдосконалення може навіть не отримати розвитку. Дана гіпотеза, як, власне, і попередня, підтверджена лише в деяких випадках тільки на базі ситуаційного аналізу, так як оцінити дані про зірвані заходи посилення екологічного регулювання статистичними методами неможливо.
Позитивний вплив прямих іноземних інвестицій на навколишнє середовище	Ця гіпотеза виникає з тези про те, що екологічні практики зарубіжних інвесторів в ряді випадків можуть бути більш досконалі, ніж у національних компаній. У зв'язку з цим, ПІІ відносно меншою мірою впливають на навколишнє середовище. Прихильники цього підходу вважають також, що приймаючі країни здатні конкурувати між собою за ПІІ шляхом вдосконалення екологічного регулювання. Спростувати або підтвердити цю гіпотезу можливо лише шляхом ситуаційного аналізу.

У той же час, державне регулювання в природоохоронній сфері на місцевому, національному та міжнародному рівнях – далеко не єдиний фактор формування екологічної практики ТНК. Більш того, для них воно не є повністю екзогенним.

На ТНК припадає близько чверті світового виробництва і близько двох третин світової торгівлі, що дозволяє їм відчутно впливати на уряди приймаючих країн, в тому числі і з екологічної точки зору. Зазвичай екологічні інвестиції мають тривалий термін окупності. Перевагами для ТНК в середньо- і довгостроковій перспективі є перехід на найкращу екологічну технологію, при обліку тенденцій до постійного посилення екологічного регулювання.

Однак вагомим мінусом для ТНК в короткостроковій перспективі можуть виявитися витрати на екологічно орієнтовані рішення. Саме з цієї причини ТНК, при плануванні переходу на найкращу екологічну практику, формують свій стратегічний план в довгостроковій перспективі (приблизно від 5-20 років і більше), ніж чим корпорації з середньостроковим (3-5 років) і короткостроковим (1-3 роки) горизонтом планування.

У 1960-1970-х роках була усвідомлена значимість і масштабність екологічних проблем і стало абсолютно зрозуміло, що особлива роль у вирішенні екологічних проблем належить саме ТНК, оскільки саме на рівні корпорацій відбувається розробка і впровадження «зелених» технологій.

У табл. 3.3 представлена еволюція підходів зарубіжних країн у вирішенні екологічних проблем.

З табл. 3.3 видно, що на початковому етапі ТНК в основному розглядали охорону навколишнього середовища переважно як систему вимушених заходів і витрат, прагнучи при цьому звести до нуля свої ризики і обмежитися лише формальним дотриманням вимог держави. З 1970-х років загальне число природних катастроф зросло в 5 разів, в середньому з 70 до 350 на рік, що призвело до різкого зростання екологічних збитків. Уже в 1980-і роки стає ясно, що екологічні чинники стали в істотному ступені впливати і на виробничу інфраструктуру (виникла необхідність збільшення витрат на очисні спорудження та розробку більш екологічно чистих технологій і процесів виробництва), і на просування продукції на ринку (так виник стійкий високий попит споживачів на екологічні товари).

Таблиця 3.3

Еволюція підходів до вирішення екологічних проблем (зарубіжний досвід)

Етап	Напрямок іноземних інновацій	Підходи до реалізації інновацій	Базові концепції	Форми звітності	Критерії ефективності діяльності компаній
1960-1970 рр.	Зведення очисних споруд	Дотримання вимог держави (формальне)	Охорона навколишнього середовища	Державне регулювання відходів і викидів	Періоди окупності. Чистий прибуток.
1980-ті рр.	Екологічний менеджмент (основний інструмент – виробництво «зелених товарів»)	Реакція на потреби споживачів в екологічно безпечних продуктах	Екологічний менеджмент	-	Максимальна ринкова капіталізація
1990-ті рр.	Ресурсо- і енергоефективність	Системний менеджмент екологічними факторами	Сталий розвиток (Triple bottom line)	Міжнародне екологічне законодавство і стандарти екологічного менеджменту (наприклад, ISO 14000)	-

Закінч. табл. 3.3

Етап	Напрямок іноземних інновацій	Підходи до реалізації інновацій	Базові концепції	Форми звітності	Критерії ефективності діяльності компанії
2000-по теперішній час	Інвестиції в поновлені джерела енергії; переробка відходів; інформаційні системи моделювання і моніторингу клімату та стану екосистем	Інтеграція екологічних факторів в загальну стратегію компанії	Низьковуглецеве виробництво, нульові викиди CO ₂ (carbon neutrality), «зелена» економіка, Кіотський протокол тощо	Системи добровільної звітності про сталій розвиток, участь в корпоративних асоціаціях	-
До 2030 р.	Збереження / відновлення біорізноманіття і природних екосистем	Соціальна та екологічна орієнтація товарів / послуг	«Зелені» компанії	Інтегрована звітність, закріплена на законодавчому рівні	Максимум суспільної корисності
До 2050 р.	Перехід до виробничих систем / ланцюжків поставок із замкнутим циклом ресурсів	Компанія як соціо-економічна система	Економіка на основі замкнутого циклу ресурсів	Звітність про вплив бізнес-процесів на суспільство і екологію	Максимум якості життя

Усе це послужило певними передумовами до появи нових напрямків в екологічній діяльності корпорацій: міжнародна система стандартів; екомаркування товарів; екологічний маркетинг і менеджмент; екологічний облік та аудит; екологічна прозорість.

Стисла характеристика цих напрямків представлена нижче:

I) *Міжнародна система стандартів*. Основними причинами виникнення міжнародних стандартів щодо якості стали: боязнь глобальної кризи в екологічній сфері, так само як і необхідність єдиної природоохоронної політики, неефективність методів управління; ліквідація міжнародних торгових бар'єрів. Головними цілями впровадження міжнародної системи стандартів стали: стимулювання високої якості продукції та послуг; впровадження ефективних методів управління якістю; удосконалення технологічних процесів і обладнання; розробка і виробництво продукції в рамках державних цільових програм; експорт вітчизняних товарів і послуг. Це підштовхнуло до створення декількох стандартів, які стали забезпечувати певну основу для екологічного менеджменту та в певній мірі скасуванню екологічних проблем через виробництво. З'явилися основні групи стандартів і регламентів [14]:

1) Національні стандарти: даний стандарт є керівництвом і містить певні принципи щодо впровадження систем екологічного менеджменту. В області навколишнього середовища був перший стандарт BS 7750 і ввів його Британський Інститут Стандартизації в 1992 році, який був переглянутий в 1994 році.

2) Міжнародні стандарти ISO 14001 – стандарт по формуванню системи екологічного менеджменту, який був розроблений Міжнародною організацією зі стандартизації. ISO 14000 за характером виконання факультативні, не замінюють вимог законодавства, а лише визначають, як компанія впливає на навколишнє середовище, а також ступінь виконання вимог законодавства. ТНК можуть використовувати стандарти ISO 14000 для внутрішніх потреб. Створення даної системи передбачає для підприємства ефективний інструмент, який є надійним засобом в управлінні свого впливу на екологію і проводить діяльність у відповідність з різними вимогами.

II) *Екомаркування товарів*. Дана вимога використовується вже понад 100 років. Даний термін визнаний Європейським союзом (ЄС),

Організацією Економічного Співробітництва та розвитку (ОЕСР) і ін. Екомаркування товарів – спеціальні графічні символи або текст, що підтверджують відповідність товару або послуги екологічним нормам безпеки для навколишнього середовища і споживача. Екомаркування наноситься на ті товари, які можуть завдати шкоди навколишньому середовищу при виробництві, використанні, утилізації та захороненні товару. Екомаркування інформує покупця про те, що продукція, на яку вона нанесена, екологічно безпечна.

Отримати екомаркування може лише та компанія, яка пройшла експертизу і довела екологічну безпеку і високу якість своєї продукції. Перевірку на відповідність нормам можуть здійснювати державні структури або екологічні організації. Успішним прикладом роботи з екомаркуванням в західних країнах є Шведське товариство охорони природи (SSNC). В Україні, Росії, Білорусі розвиненої системи екомаркування немає, але існує обов'язкова державна сертифікація і контроль якості продукції, що випускається. Також обов'язкова перевірка будь-якого продовольчого товару експертами санітарного нагляду, тобто отримання гігієнічного сертифікату. Громадські екологічні організації та некомерційні об'єднання розробляють свої екомаркування, щоб з їх допомогою споживач зміг вибрати безпечний товар.

III) *Екологічний менеджмент* (англ. – EMAS) – сучасний підхід до врахування пріоритетів охорони навколишнього середовища при плануванні і здійсненні діяльності організації, невід'ємна складова частина сучасної системи управління нею. Концепція екологічного менеджменту включає повний комплекс проблем управління, пов'язаних з екологічними процесами як об'єктом управління. Необхідність екологічного менеджменту визначається не тільки різким погіршенням екологічної обстановки, кризою навколишнього середовища, але і закономірними тенденціями розвитку сучасного виробництва, такими як: диференціація регіонального розміщення виробництва; збільшення виробничих потужностей за потребами нових технологій; загострення впливу виробництва не тільки на природу регіональну, а й загальний світовий простір; поділ країн в світовій економіці на виробників небезпечних відходів та їх поглиначів (концентрація відходів); виникнення політичного змісту

екологічної свідомості та світогляду; тенденції науково-технічного прогресу (біотехнології, ядерні технології та ін.).

Основні цілі і відповідні критерії оцінки їх досягнення в екологічному менеджменті пов'язані з процесами постійного поліпшення у всіх екологічно значущих аспектах діяльності економічних суб'єктів, де це практично досяжно. Подібне поліпшення в цілому неможливо імітувати і фальсифікувати, що створює необхідну основу для оцінки екологічної спроможності економічних суб'єктів. Таким чином ефективний екологічний менеджмент забезпечує підприємству кредит довіри у відносинах з усіма зацікавленими в його діяльності сторонами. У цьому полягає основна перевага екологічного менеджменту в порівнянні з традиційним формальним екологічним управлінням.

В основі екологічного менеджменту лежать наступні принципи:

- екологічний імператив – пріоритет екологічних цілей;
- еколого-економічна збалансованість – розміщення і розвиток виробництва на будь-якій території повинно здійснюватися з урахуванням її екологічної техноємності.

Основними інструментами екологічного менеджменту є:

- екологічна експертиза і оцінка впливу на навколишнє природне середовище;
- екологічний аудит;
- екологічний контроль;
- екологічна сертифікація;
- екологічна звітність;
- екологічний моніторинг;
- екологічне маркування та реклама.

Екологічна експертиза – процедура встановлення відповідності наміченої господарської та іншої діяльності екологічним вимогам і визначення допустимості її здійснення. Будь-яка господарська діяльність, пов'язана з впливом на навколишнє природне, допускається тільки при наявності договору на комплексне природокористування, що укладається між природокористувачем і місцевими органами виконавчої влади.

Під екологічним аудитом (від англ. – перевірка, ревізія) мається на увазі аналіз різних аспектів діяльності підприємства, що періодично

проводиться, з точки зору відповідності вимогам охорони навколишнього природного середовища або відповідності діяльності підприємства вимогам забезпечення техногенної безпеки навколишнього середовища та екологічної безпеки підприємства. Екологічний аудит здійснюється: при операціях з нерухомістю; приватизації; екологічному обґрунтуванні інвестиційного проекту для виявлення ступеня екологічного ризику підприємства; укладенні договору про екологічне страхування; розширенні об'єкта без технічного переозброєння; оцінки відповідності систем екологічного менеджменту на підприємстві нормативним вимогам; аналізі фінансових показників природоохоронної діяльності компанії.

Перевагами впровадження екологічного менеджменту в стратегіях ТНК є: по-перше, збільшення корпоративної відповідальності в галузі забезпечення безпеки та захисту здоров'я працівників, навколишнього середовища і місцевого населення; по-друге, зростання рівня виробництва і якості продукції під впливом посилення контролю виробництва; по-третє, зменшення або повне зникнення витрат на стягнення і штрафи, пов'язані з невиконанням екологічних вимог і норм; по-четверте, формування сприятливого іміджу корпорацій.

Не менш важливою тенденцією в еволюції системи економічного управління в стратегіях ТНК стало виникнення екологічного маркетингу.

IV) *Екологічний («зелений») маркетинг* – це процес задоволення потреб споживачів шляхом просування товарів чи послуг, що мінімізують екологічні збитки на всіх етапах життєвого циклу і створених за допомогою мінімально можливого обсягу природних (у тому числі енергетичних) ресурсів. Саме поняття «екологічний маркетинг» виникло в 1990-х рр. в результаті протиріч традиційного маркетингу з погіршенням якості навколишнього середовища, дефіцитом природних ресурсів, зростанням чисельності населення світу, інфляцією і негативним станом сфери соціальних послуг. «Зелений» маркетинг дає споживачам і компаніям можливість зберегти екологію і постаратися вирішити стандартні завдання, які супроводжують проведення будь-якої маркетингової кампанії.

На сьогоднішній момент є велика кількість людей, які готові переплачувати за те, щоб отримати високоекологічний продукт, який

має відповідний сертифікат. Усе це приносить великі доходи найбільшим корпораціям навіть не дивлячись на те, що отримання необхідних ліцензій та екологічне виробництво вимагають великих фінансових витрат і капіталовкладень. Велика кількість споживачів готові купувати більш дорогі, але екологічні товари, що прямо пропорційно залежні від корпоративних маркетингових компаній, метою чого є підвищення попиту на «зелені» товари.

Таким чином, сучасний маркетинг вийшов на новий рівень, створивши таку новітню тенденцію як «зелений» бренд, і, як наслідок, найбільші компанії стають на шлях екологізації свого виробництва. Екомаркетинг володіє великими можливостями в довгостроковій перспективі стати одним з найприбутковіших і успішних напрямків стратегічного розвитку ТНК. Обмеженість природних ресурсів, збільшення показників споживання і забруднення навколишнього середовища є основними причинами впровадження екологічно орієнтованих ідей по всьому світу.

На сучасному етапі велика кількість найбільших ТНК керуються критеріями екологічного маркетингу при виробництві.

Тільки за 2017 рік на європейському ринку продажі Toyota Prius зросли на 1 тис. одиниць. Передбачається, що до 2021 року на екокари припадатиме 16% від загального обсягу вироблених автомобілів. Також гібридизація торкнулася і промисловості з виробництва велосипедів. Так, продажі електричних велосипедів в Європі склали в 2017 р близько 900 тис. одиниць, приріст склав 40% до попереднього року.

Такі ТНК як Apple, ІКЕА, Levi's, Coca-Cola та ін. зайняті переробкою використаних товарів, направляючи їх во вторинне використання. Тут маркетингові стратегії відіграють найважливішу роль в популяризації таких дій, що проводяться ТНК.

Іншим наочним прикладом є світовий ринок органічних продуктів харчування. У США відділи органічних продуктів є у 72% супермаркетів. Оцінки Organic Trade Association показують, що світовий ринок органічних продуктів харчування щороку зростає приблизно на 20% і вже становить, за приблизними оцінками, 30 млрд дол. США (даний ринок зростає в чотири рази швидше, ніж світовий ринок продовольства в цілому). У 2017 р продажі екологічних товарів

в Європі зросли в два рази, навіть не дивлячись на те, що їх вартість досить висока (вартість екологічних продуктів в середньому по Європі приблизно на 50% вище ніж на звичайні товари) [35].

Велика частина ТНК стали надавати екологічну звітність за власною ініціативою. Безліч питань виникає при оцінці того навантаження, які надають ТНК на екологію, при оцінці екологічних наслідків корпоративної діяльності. Причиною тому дуже часто служить неповнота або відсутність інформації про використовувані технології корпорації. Співробітники і менеджмент ТНК – перші особи, зацікавлені в поширенні достовірної екологічної інформації про корпорацію і створення екологічної «прозорості».

Загалом, ставлення ТНК до природоохоронної діяльності зазнало суттєву еволюцію протягом останніх десятиліть. Первісне, переважно споживацьке ставлення і лобювання проти жорстких екологічних вимог змінилося реакцією на різке зростання світових цін на енергоносії на початку 1970-х рр., коли актуалізувалося завдання серйозного зниження енергоспоживання, перш за все, в ресурсномістких галузях світової промисловості. Пізніше, в 1980-і рр., більшість ТНК розвинених країн стали активно впроваджувати ресурсозберігаючі технології. Зокрема, в період 1970-1990-х рр. для хімічних корпорацій розвинених країн було характерно подвоєння виробництва, а також подвійне скорочення енерговитрат на одиницю продукції, зменшення водоспоживання, перехід до застосування замкнених виробничих циклів і технологій з переробки відходів.

У період 1990-2019-х рр. облік вимог з охорони навколишнього середовища став стратегічним пріоритетом в діяльності провідних ТНК, що також було обумовлено комплексом чинників, зокрема: необхідністю виконання жорстких норм законодавства, впливом громадськості, поліпшенням міжнародного іміджу компаній, можливостями нарощування конкурентних переваг ТНК в зарубіжних країнах.

Основним напрямком екологізації виробничої діяльності ТНК представляється система державного регулювання, під якою в першу чергу розуміється дотримання законодавчих вимог щодо охорони навколишнього середовища, посилення яких вимагає швидкої реакції з боку бізнесу. Як інший найважливіший стимул виступає економічний

інструментарій природоохоронної політики держави, використання якого дає ТНК більше можливостей для розвитку бізнесу. Суттєвий вплив на виробничу діяльність ТНК також стало надавати формування нових соціальних цінностей, зокрема, після великих виробничих аварій в Індії і Чорнобилі, результатом яких стали тяжкі наслідки для навколишнього середовища.

В 2010 році, сталася велика аварія на буровій платформі компанії BP в Мексиканській затоці в США, результатом чого став розлив нафти, що послужило причиною для залучення уваги до небезпечної для екології діяльності ТНК [33]. Це призвело до величезних негативних впливів на екосистеми затоки, завдало великої шкоди таким секторам економіки регіону, як рибальство і туризм. Така ситуація послужила новим небезпечним поштовхом для всього світового співтовариства, який нагадав про необхідність суворого дотримання екологічних норм.

У сучасному світі споживчий попит на продукцію зазнав певних змін і став визначатися як властивостями продукту, так і його екологічної складової, і його екологічним іміджем в ЗМІ. Прикладом по формуванню екологічного компонента попиту під впливом екологічного руху, а також ЗМІ, є кампанія, спрямована проти аерозолів, де містяться речовини, які можуть зруйнувати озоновий шар планети. Тому екологізація попиту на різні товари або послуги знаходить все більше відображення в стратегіях ТНК.

3.2. Інституалізація міжнародної екологічної політики: теоретико-методологічний підхід

Інститути екологічної політики являють собою систему взаємопов'язаних структур, органів, організацій та соціальних взаємин, що реалізують у своїй сукупності екологічну політику через механізми територіального, корпоративного та міжнародного управління. Інститути, загалом, являють собою певний порядок соціальних звичаїв [21], які реалізують «правила гри в суспільстві» (Норт), «суспільні взаємовідносини, знаннями яких володіють члени суспільства» (Найт), «стійкі навички мислення» (Веблен), «системи

правил, які є рушієм соціальних взаємодій» (Ходжсон), «перетворюють абстрактні правила у реальні взаємодії» (Н. Флігістін) тощо. Головна роль інституцій та інституалізації – скорочення трансакційних витрат на реалізацію певних взаємодій. З іншого боку, інституції являють собою «формальну кодифікацію державно-управлінських відносин з метою їх правового забезпечення» [24]. Тому, коли ми розглядаємо взаємодії в системі міжнародної екологічної політики (МЕП), то маємо зазначити, що ці взаємодії спрямовані на досягнення наступних результатів:

Перше, результати узгодження міждержавних вимог в сфері забезпечення екологічної безпеки, попередження екологічних лих, аварій та катастроф, надзвичайних подій.

Друге, результати виконання внутрішніх зобов'язань стосовно певних складових та вимог з використання природних ресурсів.

Третє, результати реалізації глобальних екологічних договорів та угод, до яких можливий чи реальний аудит чи звітність з виконання, наприклад, Орхуська конвенція, Кіотський протокол, Паризька кліматична угода тощо.

Доречно розрізнити, що інститут і інституція не є тотожними для економічної теорії, тож, інституція – це, в кінцевому розумінні, певний механізм зниження (чи подолання) інформаційної невизначеності при розробці та прийнятті управлінських рішень. Більш детально розкриємо це твердження нижче.

Інститути міжнародної екологічної політики (МЕП) являють собою систему організацій, установ, закладів, та спонукальних важелів, які реалізують певні взаємодії, що мають на меті сприяння чи реалізацію міжнародної екологічної політики через управлінські чи інформаційні рушії чи важелі. Загалом, коли йдеться про інституалізацію екологічної політики, то маємо відповісти на низку засадничих питань. Перша група питань – що є інститути МЕП. Інституалізація МЕП – це система інституцій, яка має реалізувати міжнародну складову екологічної політики через низку унормованих та організаційних взаємодій. Саме системність інституалізації є її головною ознакою, бо без системності неможлива реалізація малих чи впливових важелів /рушійних сил МЕП. Тут доречно зазначити, що інституалізація трактується як система процес формування конкретних моделей поведінки та, з іншого боку, процес впровадження формальних

структур [13]. Спираючись на цю позицію (до речі, висловленою Ленні Цукер (L.G.Zucker) ще у 1987 р), для інституалізації МЕР можна визначити наступні умови (рис. 3.1).

Рис. 3.1. Сутність та особливості інституціоналізації міжнародної екологічної політики*

*Джерело: складено автором з врахуванням [22]

Перше, це міжнародна «поведінка» – система обґрунтування, узгодження, прийняття та виконання рішень щодо екологічної політики на рівні міжнародних суб'єктів. З другої сторони – це народження, розвиток та «згасання» (відмирання) формальних структур (а, додаймо, і неформальних, у вік постмодернових

економічних взаємодій), які забезпечують МЕР для різних ієрархічних та субордінаційних рівнів її «життєвого циклу» – планування, програмування, проектування, реалізації, моніторингу успішності.

Таким чином, інституалізація МЕР є складною і, певним чином, узгодженою структурою формальних і неформальних рухів, взаємодій, стимуляторів до формування і реалізації «поведінки» різних господарюючих суб'єктів і держави загалом для міжнародної діяльності в сфері використання та охорони природних ресурсів, а також забезпечення екологічної безпеки територій і населення. Коли ми говоримо про інституалізацію МЕР, то маємо враховувати, що, в межах зміни парадигм розвитку, і, зокрема, парадигм інститутів, йдеться не тільки про появу нових інститутів, а про «подолання дії застарілих правил, що тягнуть суспільство назад» [22].

Тобто, в контексті МЕР, нові правила функціонування інститутів – це зміни у міжнародних правовідносинах та зміни у міжнародному середовищі, зміни в стані міжнародних союзів, формування нових інтеграцій, відмирання старих, тобто, постійний динамічний процес, у якому МЕР має спиратися на сформовану інституційну структуру, яка гідно «відгукується» на зовнішні виклики.

З іншого боку, інституція, як процес і об'єкт реальності (дійсності), можливо, у хайдеггівському сенсі, тобто, як те, що може розкриватися через «присутність», якій притаманна «не відкритість», як-то «панівне у присутності нинішнього – це властивість часу» [24, С. 101]. Інституція МЕР – це реалізація у часі-просторі властивостей структур, формальних і неформальних, як формують, стимулюють, реалізують та усвідомлюють взаємодії для досягнення цілей продуктивної природоохоронної та природо-ресурсної діяльності на міжнародному рівні. Інституцію можна визначити за допомогою наступних підходів: обмежуючого, функціонального та бівіхеористичного [13, С. 46]. Розглянемо ці підходи для інституцій МЕР (рис. 3.2).

Функціональний підхід для МЕР передбачає наявність формальних та неформальних інститутів, що сприяють цій діяльності на рівні: держави, місцевого самоврядування (регіональні адміністрації), суб'єктів господарювання (корпоративний рівень), громадських та неурядових організацій, що опікуються міжнародними відносинами та охороною довкілля.

Рис. 3.2. Підходи до визначення інституцій міжнародної екологічної політики*

*Джерело: складено автором за [13, 22, 24]

Функціональний рівень має враховувати наступні особливості МЕР: по-перше, інерційність (усталені правила гри та повільний процес узгодження нових домовленостей та угод, по-друге, політична залежність. Практичне виконання численних угод у межах міжнародних природоохоронних відносин є залежним від інших політичних стосунків та зовнішньополітичного «ландшафту», а також від чинників, які не мають прямого відношення до екологічної складової, однак, впливають на рівень виконання домовленостей (зміна політичного керівництва, стосунки з міжнародними інституціями, наявність політичних, військових, громадянських конфліктів тощо).

По-третє, ініціативність. Держава може виступати як ініціатор кроків, заходів, програм в межах МЕР і буде змінювати загальний рівень міжнародної екологічної політики, як-то, посилення природоохоронного статусу певних територій, режимів використання, створення новітньої економічних механізмів тощо. По-четверте, інформативність, інформаційність та медійність. Мається на увазі те, що МЕР має в межах ефективної реалізації, чи може вести ефективну інформаційну кампанію, чи має адекватне аналітичне та інформаційне

забезпечення, медійну підтримку та сприйняття у суспільстві. Рівень усвідомлення широкими верствами суспільства ефективності та результативності екологічної політики є запорукою успішної реалізації конкретних планів, проектів та програм.

З іншого боку, на рівні корпоративних функціональних зв'язків та корпоративної зацікавленості в певній МЕП, для дієвої структури інститутів (ефективна інституалізація), потрібно враховувати таку властивість інституалізації для об'єктового рівня, як адаптивність, складність, автономність та узгодженість [5] (рис. 3.3). Ці властивості дозволяють ефективно реалізувати функціональні властивості інституцій, зокрема, такі властивості, як прогностична, компенсаторна, інформаційна, координаційна, силова, зовнішньополітична [6].

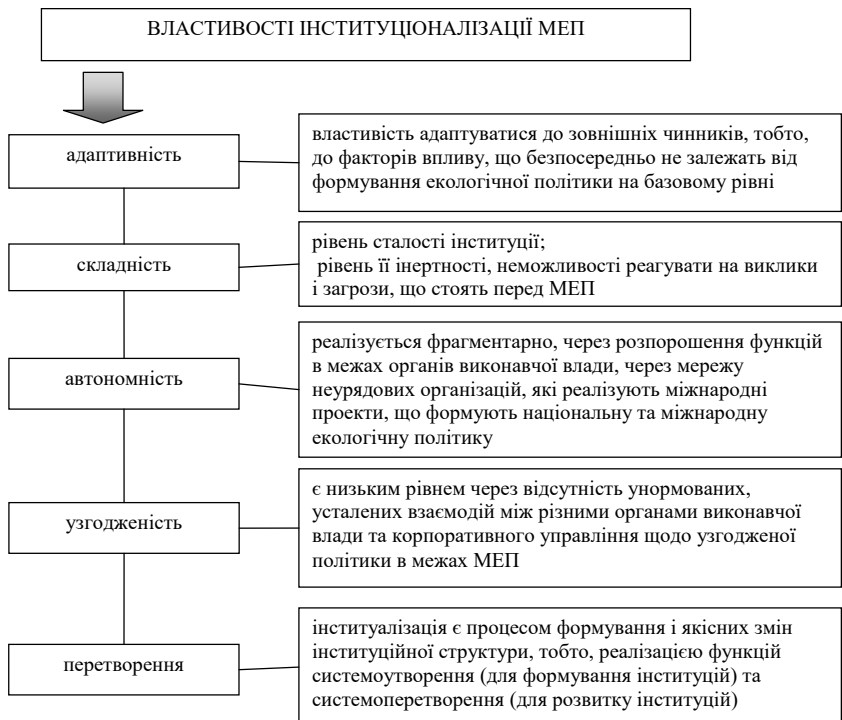

Рис. 3.3. Властивості інституціоналізації міжнародної екологічної політики*

*Джерело: складено автором з врахуванням [5, 6]

Для МЕР ми можемо відзначити, що зовнішньополітична та силова навряд чи є актуальними, однак, в цілому, як потенціал певних загроз, може розглядатися (детальніше про екологічні загрози на рівні національної безпеки – в роботах А. Качинського [8, 9] та Є. Хлобистова [29]). Адаптивність МЕР розглядається виключно як властивість адаптуватися до зовнішніх чинників, тобто, до факторів впливу, що безпосередньо не залежать від формування екологічної політики на базовому рівні. Наприклад, механізм дії Кіотського протоколу не був визначений Україною та її урядом, а от адаптація екологічної політики до ефективного застосування механізмів Кіотського протоколу – це завдання безпосередньо в межах екологічної політики та її застосування на рівні рішень і пропозицій.

Нині починається робота над розробкою практичної реалізації механізму дії Паризької угоди. Тут виникає питання – якою мірою ця угода може впливати на МЕР в Україні? Вочевидь, вплив буде суттєвий. Однак, адаптаційні інституційні можливості в сфері формування екологічної політики є досить обмеженими. Інститути екологічної політики постійно змінюються, рівень відповідальності за прийняття рішень «переміщується» в межах одного органу виконавчої влади (Міністерство екології та природних ресурсів України). Крім того, постійно створюються та ліквідуються інші органи, що відповідають прямо чи опосередковано впливають на екологічну політику, наприклад, структурні підрозділи в сфері окремих видів природних ресурсів (земельних, лісових, водних, надр).

Доречно зазначити, що геологічна служба України, після постійних скорочень, існує в нашій державі переважно номінально. На рівень адаптивності впливає потенціал інститутів змінювати власну спроможність реагувати на зовнішні зміни та виклики. Оцінити цю спроможність можна через рівень відкритості функціональних взаємодій та можливість приймати рішення (готувати приймати рішення) в межах різних напрямів та різними фахівцями. Інша оцінка адаптивності – це інтеграція інститутів до міжнародних проєктів, програм, переговорних процесів та участь їх представників у міжнародних ділових зустрічах. Наприклад, якщо структурні підрозділи, що приймають участь в управлінні природокористуванням чи охороною довкілля, не можуть приймати активну участь у таких процесах, рівень адаптивності об'єктивно знижується. Для прикладу – рівень адаптивності української науки в сфері участі в міжнародних

наукових конференціях потенційно низький, бо в жодному бюджеті науково-дослідної установи не передбачені відповідні відрядження (як, переважно, не передбачені відрядження і в межах України). Для органів державного управління питання не стоїть настільки гостро, однак міжнародні комунікації реалізуються по достатньо забюрократизованому шляху.

Складність – це з одного боку рівень сталості інституції, а з іншого – рівень її інертності, неможливості реагувати на виклики і загрози, що стоять перед МЕР. Оцінити складність інституцій МЕР складно, бо вона переміщується водночас в межі державного управління та неформальних інституцій. Оцінимо складність як середню, бо практично, єдиним органом, в межі формальної компетенції якого входить МЕР на сьогодні – є профільне Міністерство з відповідним структурним підрозділом (навіть не одним, а між підрозділом, що опікується екологічною політикою в цілому та підрозділом, що відповідає за реалізації міжнародних відносин).

Автономність МЕР реалізується фрагментарно, через розпорощення функцій в межах органів виконавчої влади, а з іншого боку – через мережу неурядових організацій, які реалізують міжнародні проекти, що формують національну та міжнародну екологічну політику, однак ці проекти не пов'язані з певними умовами та факторами, що в своїй єдності дають уяву про реалізацію МЕР на певному рівні. Навіть не було створено реєстр напрямків реалізованих проектів з МЕР, які б дали можливість визначити, наскільки успішно є реалізація МЕР для різних задач загальнодержавного або регіонального рівнів.

Узгодженість як властивість інституцій МЕР (бо узгодженість інститутів не є предметом даного дослідження – через вельми широке трактування «інституту» у сучасній економічній науці) досліджувалась в межах державного управління (наприклад, роботи С. Сьрьогіна [20], М. Корецького [11], О. Проніної [19] тощо), однак, саме рівень узгодженості є низький. Насамперед, через відсутність унормованих, усталених взаємодій між різними органами виконавчої влади та корпоративного управління щодо узгодженої політики в межах МЕР, крім того, неформальні інституції узгоджують свою участь у окремих механізмах реалізації екологічної політики на проектному рівні, а не на рівні постійно діючих органів комунікацій (є позитивний приклад Громадської ради при Міністерстві України та

роботи Орхуського центру, однак, навіть ці проекти не об'єднані ні в певний реєстр дій, ні в систему послідовних дій для досягнення Цілей національної екологічної політики (формально узгоджені на рівні держави до 2020, а пізніше – до 2023 років).

При теоретичному визначенні ролі інститутів та інституцій для МЕР, можемо відзначити і таку властивість, як «утворення» та «перетворення». Тобто, для МЕР, ситемоутворенням буде структурування формальних і неформальних інститутів, а системоперетворенням – їх динамічний розвиток для реалізації основних завдань МЕР, які мають властивість водночас бути консервативними та динамічна-мінливими. Саме тому впорядкований набір інститутів природоохоронної діяльності формує «матриці економічного поводження, які визначають обмеження для суб'єктів господарювання, що формується в межах державної політики охорони навколишнього середовища» [19, С. 17-18].

Стосовно інституціонального середовища природоохоронної діяльності, то, на наш погляд, більш коректним є визначення, що раніш було запропоновано Є. Хлобистовим та Л. Жаровою [28, С. 209], під яким розуміється впорядкований набір інститутів, що створюють матриці економічного поводження, які визначають обмеження для суб'єктів господарювання, що формуються в рамках тієї або іншої системи координації природоохоронної діяльності. Саме на координації діяльності доцільно робити акцент при визначенні інституціонального середовища формування МЕР. Через певні припущення щодо МЕР, ми дійдемо висновку про визначення Є. Хлобистова та Л. Жарової можна взяти за основу при нашому власному розумінні інституалізації МЕР як процесу синергетичної дії інститутів, що створюють матриці економічних взаємодій та реалізації рішень в сфері використання та охорони природних ресурсів на міжнародному рівні, що формуються, змінюються, розвиваються для ефективної координації природоохоронної діяльності в межах реалізації міжнародних економічних інтересів держави та суб'єктів господарювання.

Такі матриці, з одного боку, – формують дієвість політики, а з іншого – виступають як запобіжними небажаних дій та рішень, що не вкладаються в інтереси держави в межах визначених угод та зобов'язань щодо природоохоронної та природоресурсної діяльності. Загалом, роль інституалізації полягає у зниженні невизначеності і є

основою для поведінки суб'єктів господарювання [3]. Томі невизначеність у сфері прийняття рішень, що спираються на міжнародні угоди та зобов'язання, викликана двома групами факторів. Перша група – фактори, що генеруються поза межами держави і на які держава (уряд) не має впливу, друга група факторів – фактори, що формуються за участю держави чи виключно економічною політикою держави, однак на які урядові установи теж не мають повного (чи однозначного) впливу. Це фактори формування бюджету за участю зовнішніх запозичень, фактори інвестиційної політики чи витоку капіталу, фактори національної безпеки тощо.

Проблемами інституалізації національної екологічної політики опікувалися фахівці Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України, пізніш – ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України» – М. Хвесик, В. Голян, Л. Левковська, Є. Хлобистов, Л. Жарова та ін. У працях В. Голяна [2, С. 64,66] наводиться схеми інституційного середовища водокористування та інституційної системи водокористування, з іншого боку. Цікавим є методичний підхід до визначення складових інституалізації, де інститути водокористування (а пізніше, аналогічний підхід був задіяний до інституційних механізмів лісокористування [26, 27]. Безпосередньо механізми інституалізації екологічної політики з урахуванням факторів екологічної безпеки досліджувались у працях Є. Хлобистова, Л. Жарової, А. Обиход та ін. [2831, 331], а безпосередньо в контексті МЕРП можна відзначити праці Є. Хлобистова Л.В. Жарової на прикладі вивчення макроекономічних передумов формування екологічної політики [4]. На теоретичному рівні дослідження, систему інституалізації МЕРП можна представити наступним чином (рис. 3.4).

Інституалізація природоохоронної діяльності в контексті окремих видів природних ресурсів розглядалася у працях Д. Клинового та І. Бистрякова [1]. Для поглиблення питання щодо МЕРП доцільно звернутися до праць О. Івашиної [7], де слушно зазначається, що треба звертати увагу не тільки на структуру інституціональних процесів, а й на те, що розриви між «формальними інститутами та неформальними нормами (цінності, настанови, звичаї) зумовлюють виникнення незавершених і проміжних інституціональних станів, що

створюють неприйнятно високий рівень трансакційних витрат у трансформаційних економіках» [7, С. 28].

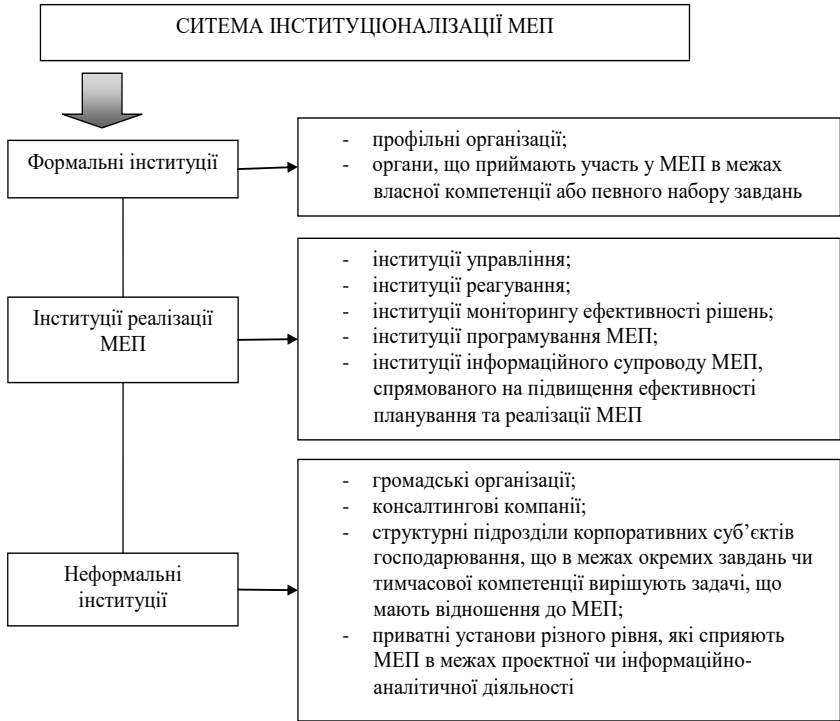

Рис.3.4 Система інституціоналізації міжнародної екологічної політики*

*Джерело: складено автором за [4, 31]

Таким чином, можна зазначити певну послідовність уявлень та підходів між інституційною теорією та економікою природокористування щодо формулювання понять «інститут», «інституція», та усвідомленні сутності інституалізації МЄП в системі цілісних теоретичних уявлень сучасної економічної науки. Інституалізація МЄП представлена: по-перше, набором формальних інституцій, інституцій реалізації МЄП та неформальних інституцій. У межах формальних інституцій визначаються профільні органи (Мінекоресусів та його структурні підрозділи) та органи, що приймають

участь у МЕР у межах власної компетенції або певного набору завдань. По-друге, інституціями безпосередньої реалізації МЕР: інституціями управління, інституціями реагування, інституціями моніторингу ефективності рішень, інституціями програмування МЕР, інституціями інформаційного супроводу МЕР, спрямованого на підвищення ефективності планування та реалізації МЕР. По-третє, неформальним інституціями, до яких можна віднести громадські організації, консалтингові компанії та структурні підрозділи корпоративних суб'єктів господарювання, що в межах окремих завдань чи тимчасової компетенції вирішують задачі, що мають відношення до МЕР та приватні установи різного рівня, які сприяють МЕР в межах проектної чи інформаційно-аналітичної діяльності.

3.3. Україна в системі сучасного міжнародного екологічного співробітництва

Формування державних інститутів господарювання ґрунтується на переоцінці пріоритетів і цілей господарського розвитку в поєднанні з системою регуляторів діяльності, що призводить до адаптації поведінки суб'єктів господарювання через вироблення стратегії інституціональних перетворень у сфері міжнародних еколого-економічних відносин природокористування. Останнє виступає інструментом пом'якшення протиріч господарювання, оскільки, ґрунтуючись на програмно-цільовому прогнозуванні розвитку еколого-економічної системи, передбачає включення в наявну організаційну структуру системи управління природокористуванням інструментів попереджувального характеру, надаючи визначеність і впорядковуючи параметри господарської середовища. Крім вирішення поточних проблем в сферу інтересів держави включено перелік завдань перспективного реформування структури управління і додання їй більшої ефективності.

Загалом, реформування системи управління природокористуванням повинно здійснюватися за низкою основних напрямків, або стадій, оскільки деякі із завдань повинні вирішуватися послідовно, в той час як інші – можуть вирішуватися паралельно.

Одним із серйозних недоліків системи управління в організаційному сенсі є відомчий підхід до управління природокористуванням, тобто стосовно майже до кожного природного ресурсу мається окреме відомство, що робить неможливим реалізацію комплексного підходу до управління природокористуванням. Необхідна структурна реорганізація з супутніми змінами нормативно-правової бази. Рішення проблеми – злиття всіх відомств або підрозділів відомств, які відають питаннями розпорядження, використання, передачі в користування природних ресурсів, питаннями економічної оцінки, встановлення плати, лімітування природокористування та ведення відомчого контролю.

Також недоліком системи управління природокористуванням на національному рівні є несистемність функцій, що пов'язано з організаційною відомчістю. Це виявляється у відсутності функцій, що тісно пов'язані з організаційною відомчістю та тих функцій, що забезпечують загальнодержавні інтереси, а не відомчі. Тому необхідна якісна зміна функцій системи управління, тобто не просто злиття, механічне підсумовування, а придбання нової якості комплексного системного підходу.

Не менш важлива проблема – низький статус органів управління природокористуванням в існуючій структурі органів влади. У нашій країні, розвиток якої у вирішальній мірі залежав і залежить від використання природних ресурсів, відповідні органи відіграють підлеглу, а іноді і декоративну роль. Необхідно підняття статусу та рівня завдань, що вирішуються органами управління природокористуванням, а також розширення спектра функцій з доведенням його до відповідності завданням забезпечення переходу суспільства до сталого розвитку в усіх аспектах, що мають відношення до екології і природокористування.

Тому необхідна не просто зміна статусу органів управління природокористуванням і природоохоронною діяльністю в діючій системі, але суттєва зміна системи управління природокористуванням загалом з переорієнтацією на вирішення завдань переходу до сталого розвитку в усіх аспектах, що мають відношення до екології та природокористування. На рис. 3.5. запропоновано напрями формування ефективної системи управління природокористуванням на національному рівні в межах реалізації міжнародної екологічної політики з метою ефективного вирішення глобальних проблем

природокористування та захисту навколишнього природного середовища.

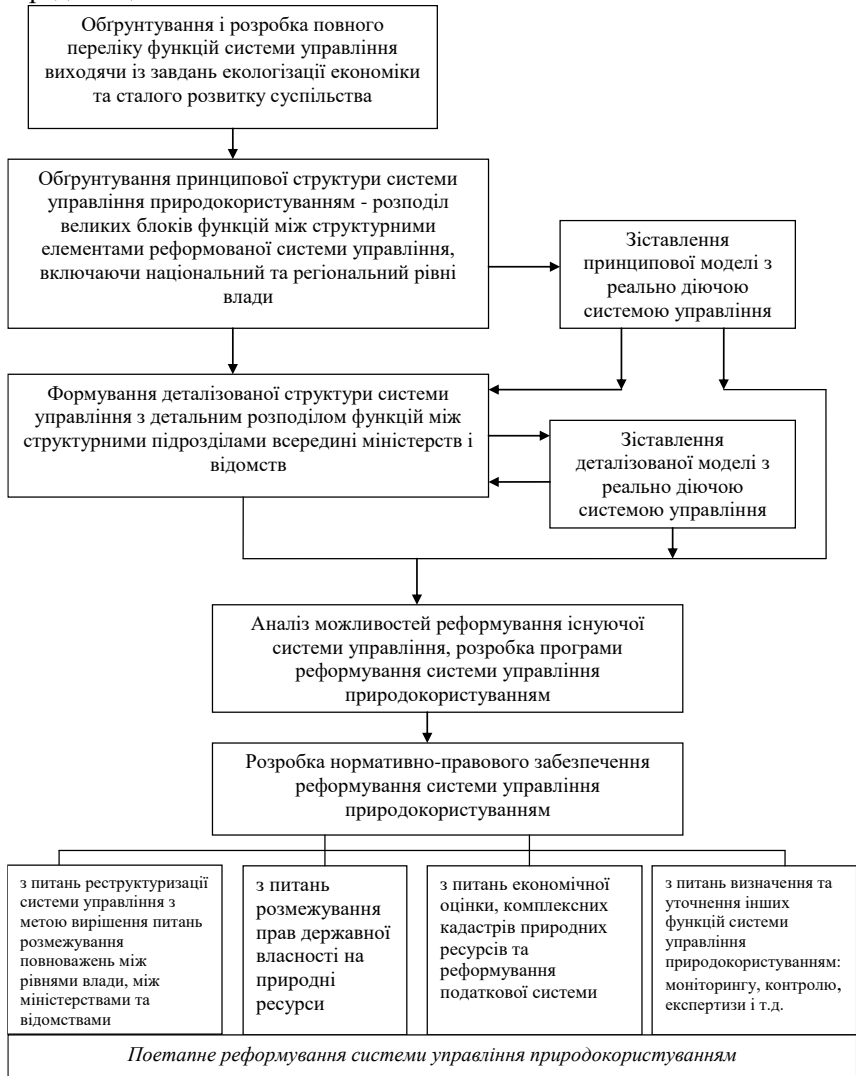

Рисунок 3.5. Формування ефективної системи управління природокористуванням на національному рівні*

*Джерело: складено автором з використанням [5, 10, 30]

До завдань держави відноситься становлення культурно-моральних цінностей з трансформацією освіти, культури, що приводить до домінування неформальних інститутів. На георівні держава бере участь у становленні глобальної інституціональної структури, ініціюючи її зміну і представляючи національні інтереси.

Прийняті рішення адаптуються до специфічних особливостей національної економіки, створюючи інструментарій інтеграції та контролю внесення змін в структуру інституціональності господарюючих суб'єктів, дозволяючи класифікувати зміни за критерієм рівня їх виникнення як ініційовані міжнародним співтовариством, державою, регіонами і суб'єктам господарювання.

Дані процеси є переважно еволюційними, сприяють переходу до якісно нових інститутів, враховують ретроспективний досвід вирішення проблеми (в тому числі, міжнародний) і ліквідують (частково або повністю) недоліки наявних організаційних структур, що обумовлює інституційну спадкоємність з тимчасовою, просторовою та ієрархічною складовими.

Державне регулювання господарювання в широкому сенсі передбачає інституціоналізацію закономірностей розвитку господарських взаємодій, враховуючи походження збудованих впливів – чи є вони об'єктивно існуючими або свідомо сформованими в ході новітньої історії. У еколого-економічному контексті це вимагає створення інститутів з реалізації повноважень держави як власника природних ресурсів; інтенсифікації інвестиційної діяльності; формуванню екологічного сегмента, що надає, у тому числі послуги екологічного страхування та аудиту; ліцензування діяльності.

Параметри взаємодій виступають чинником, що обмежує розвиток господарської системи, впливаючи на формування ієрархії потреб індивіда та суспільства загалом, зміст суб'єктно-об'єктних відносин. Соціалізація господарських відносин коригує зміст інституціоналізації, спонукаючи суб'єктів господарювання до обліку закономірностей розвитку соціальних відносин у господарській практиці, які можуть бути розглянуті з позиції Концепції розвитку людини (Програма розвитку ООН). Це «продуктивність діяльності» (забезпечується інтенсифікацією господарювання, лімітуються поновлювальності ресурсів, асиміляційним потенціалом території); «Рівність» (ліквідує бар'єри участі індивіда в суспільному виборі,

розширюючи сфери його інтересів); «Стійкість» (забезпечує рівні можливості для майбутніх поколінь); «Розширення можливостей» (проявляється в активізації участі індивіда в суспільному житті, сприяючи її екологізації).

Держава формує, а згодом коригує інститути для повного обліку та реалізації суспільних інтересів. Метою державної екологічної політики є забезпечення прав громадян на сприятливе навколишнє середовище, збереження екологічної рівноваги за допомогою еволюції соціально-економічного та екологічного розвитку. Для цього визначено завдання: на національному та регіональному рівнях – реалізація заходів щодо поліпшення становища територій з українською неблагополучною екологічною ситуацією; в регіонах з відносно благополучною екологічною ситуацією – підвищення ефективності діяльності при підтримці нормативного стану навколишнього середовища; поетапне відновлення природних екосистем; сприяння розробці та впровадженню нових технологій виробництва та споживання через інтенсифікацію фінансових вкладень; стимулювання впровадження інструментів екологізації виробництва через вдосконалення економічних механізмів і розробку дієвої системи стандартів і норм господарювання; активне використання екологічних факторів для формування сприятливого інвестиційного клімату та кон'юнктури ринку товарів і послуг, сприяння інтеграції України у світове економічне співтовариство; розвиток ринку екологічних робіт і послуг як нового сегмента національної економіки – з відповідною інфраструктурою та ін.

Трансформація державних інститутів системи управління природокористування при переході суспільства до наступного етапу розвитку при повсюдній екологізації еколого-економічних відносин – це результат інтеграції численних, іноді протилежно спрямованих тенденцій, що ініціюють виникнення нових форм руху соціуму. Так, існування невідповідностей, тимчасової композиції інтересів суб'єктів припускає еволюційний розвиток інститутів децентралізовано, малими приростами. Широка трансформація можлива при зміні домінуючого фактора росту, виникненні суб'єкта зі значним потенціалом переговорної сили при збереженні ряду інститутів для підтримки дієвості організаційної структури.

Ознакою еколого-економічної трансформації виступає накладення нових відносин на вже існуючі, що визначають домінуючу еволюції

суспільства, але які не змінюють логіку і мету його функціонування. Так, для індустріального суспільства (при дотриманні ряду умов) характерна орієнтація на сталий розвиток національного господарства на основі компромісного рішення, що дозволяє задовольняти первинні та вторинні потреби. Коригування структури (спочатку носить кардинальний характер) тим щонайменше не припускає відмову від задоволення первинних потреб, коректуючи принципи організації суб'єктів, відносин і середовища.

Перехід до подальшого етапу розвитку може бути обмежений протиріччями організаційної структури господарювання та системи управління природокористуванням, що виявляються як невідповідність [14, 32]:

- первинних орієнтирів, що вживають зусиль отриманим результатам (або адекватності їх сприйняття);
- використовуваних способів організації еколого-економічних відносин природокористування досягнутому рівню розвитку суспільства – це недоліки методів регулювання господарювання (так, адміністративні методи орієнтовані на власне регламентування поведінки суб'єктів, задаючи жорсткі рамки; економічні – не в змозі подолати брак і / або асиметрію інформації, забезпечити ефективну специфікацію прав власності на низку суспільних благ);
- об'єктивної зумовленості процесів організації інститутів екологізації, їх суб'єктивним сприйняттям;
- інтересів ряду суб'єктів господарювання, породжуючи нелегітимну практику ведення бізнесу;
- параметрів інтегрованих інститутів рівню готовності підтримуючих (суміжних).

Класифікація еколого-економічних невідповідностей, їх природа і механізми подолання наведені в табл. 3.4.

Багатоаспектність процесу екологізації суспільства, що породжує різноманіття протиріч, припускає диференціацію змісту та інструментів впливу. Існування еколого-економічних невідповідностей сприяє виникненню екологічної корупції, що розглядається як системне явище, що характеризує міру неефективності дії державних інститутів і приводить до ентропії суспільної системи загалом; як набір універсальних стратегій організації суб'єктів, які забезпечують раціональність діяльності їх, але суперечать інститутам суспільства.

Таблиця 3.4

Еколого-економічні невідповідності господарської системи та механізми їх подолання в рамках реалізації екологічної політики України*

<i>Еколого-економічна невідповідність</i>	<i>Значення для господарської системи</i>	<i>Фактори підтримки</i>	<i>Фактори існування</i>	<i>Механізми подолання</i>
Початкові орієнтири вживаємих зусиль отриманим результатам (або адекватності їх сприйняття)	Відсутність визначеності результату впливу	Вибір інструментів екологізації методом «проб і помилок»	Трансформації стану економіки, що зумовлюються відсутністю досвіду регулювання господарювання	Коригування цілей, інструментів; моніторинг та контроль стану об'єкта впливу, прогнозування його розвитку; мотивація дотримання специфічних обмежень, система інформування
Використовувані способи організації еколого-економічних відносин природокористування досягнутому рівню розвитку суспільства	Незазтрабуваність прогресивних методів і форм господарювання	Недоліки методів регулювання господарювання, що виявляють напруги вдосконалення інститутів системи управління природокористування	Трансформативний стан економіки, відсутність інструментів адаптації, поширення передового досвіду	Розвиток підтримуючої інфраструктури. Культура, освіта, виховання; система інформування

Закінч. табл. 3.4

<i>Еколого-економічна невідповідність</i>	<i>Значення для господарської системи</i>	<i>Фактори підтримки</i>	<i>Фактори існування</i>	<i>Механізми подолання</i>
Інтереси низки суб'єктів господарювання, породжуючи нелегітиму практику ведення бізнесу	Формування «тіньової» інституціональності, яка знижує ефективність наявних інститутів	Узгодження інтересів учасників «тіньової» економіки, що забезпечує ефективність їх діяльності	Відсутність дієвої мотиваційної системи легітимної діяльності	Мотивація суб'єктів до дотримання регламентів; становлення іміджу; система інформування
Об'єктивна зумовленість процесів організації інститутів екологізації, їх суб'єктивним сприйняттям	Практика нелегітимних, асоціальних форм діяльності	Асиметрія готовності суб'єктів і суспільства до перетворень	Відсутність мотиваційної системи, культури господарювання	Формування морально-етичних, культурних цінностей; становлення іміджу; доступність інформації для громадянськості; проведення конкурсів; обмін досвідом; система інформування
Параметри інтегрованих інститутів рівно готовності підтримуючих (суміжних)	Зниження ефективності функціонування господарської системи	Відсутність комплексності	Наявність «білих» плям організаційної структури	Розвиток підтримуючої інфраструктури; семінари, конкурси, громадські акції; система інформування

*Джерело: складено автором з використанням [20, 23, 36]

Таким чином, еколого-економічні обмеження визначають альтернативи діяльності суб'єктів цих відносин включенням додаткових складових у господарську практику по мірі зміни її екзо- і ендогенних параметрів. Організація і реалізація екологічних процесів господарювання, виступаючи фактором та інструментом ефективного функціонування господарської системи, припускає інтеграцію в господарську практику сукупності навіть неекономічних за природою норм і правил поведінки суб'єктів.

Ефективність інституційного регулювання, вибір адекватної композиції його методів не може не враховувати процесів самоорганізації, спрямованої на дотримання специфічних обмежень з перспективою поширення досвіду та ознайомлення громадськості з отриманими результатами. Якісна зміна співвідношення економічних і позаекономічних складових господарювання передбачає коригування суспільних відносин, формуючи інституціональну єдність систем штучного (виробнича, соціальна інфраструктура) і природного походження.

Господарські взаємодії в динаміці представляють собою декомпозицію і композицію інтересів, носіїв потреби, які зумовлюють специфіку розвитку екологічних відносин. Поняття дисгармонічного співвідношення інтересів досить умовне, оскільки повне охоплення інтересів усіх суб'єктів навряд чи можливе. За основу порівняння слід прийняти стабільну систему врегулювання, сформовану до змін, що відбулися і які відповідають інтересам більшості суб'єктів.

Оскільки господарюванню властива системність компонентів, динамічність співвідношення яких визначає спрямованість регулювання, остільки при виборі інструментарію актуалізуються ті, що не враховуються раніше типи господарських взаємодій – еколого-економічні; вивчення їх виявляє перспективні напрямки, сфери і співвідношення методів регулювання. Держава як господарюючий суб'єкт, доходи якого залежать від оподаткування декларованих доходів інших суб'єктів і власної діяльності, реалізує різні варіанти інституціоналізації господарських взаємодій. На вибір їх впливає, з одного боку, забезпечення захисту інтересів суб'єктів підтриманням рівних умов відтворення, з іншого – дотримання пріоритетів власних інтересів.

Господарюючі суб'єкти прагнуть знизити витрати трансформації підходів до організації виробництва, що відбиваються на ефективності

діяльності; суспільство ж, досягнувши певного рівня розвитку, зацікавлене в забезпеченні, якості середовища проживання за рахунок зменшення техногенного тиску. Держава за допомогою екологізації господарської системи сприяє створенню основ суб'єктних взаємодій в рамках соціуму. Йдеться про побудову відносин господарювання, які враховують інтереси більшості, на основі гармонійних господарських еколого-економічних взаємодій.

Ідентифікація інтересів суб'єктів відбувається через механізм суспільного вибору, здійснюваного як політичний процес і переслідує мету вироблення єдиних екологічних принципів. Процедура реалізації інтересів супроводжується трансакційними витратами – узгодження при виробленні громадської думки; пошуку та обробки інформації; ухилення від прийнятих норм; контролю над агентами; специфікації власності. Узгодження інтересів суб'єктів засноване на інструментарії державного регулювання примусового характеру, керуючому ефективністю функціонування господарської системи. Вибір методів регулювання заснований на інформації про тенденції розвитку господарювання у всьому різноманітті для оцінки ефективності їх впливу та внесення корективи.

При виробленні екологічних основ господарської діяльності можливі наступні варіанти взаємодії суб'єктів: абсолютна, директивна участь держави; існування громадських рухів, які виражають інтереси груп, що не мають можливості кардинального впливу на політику господарювання, але впливають на формування громадської думки (як соціальні аспекти екологізації); вплив власне політичних сил; регіональні об'єднання, які виступають як «нові соціальні сили». Розвинуте суспільство найбільш логічно атестується варіантом взаємодії державних структур, експертів, соціальних груп (населення), дозволяючи виробити компромісне рішення.

Уподобання господарюючих суб'єктів у виборі інструментарію прийняття господарських рішень впливають на національну структуру системи управління природокористуванням, методи та інструменти еколого-економічних відносин. Екологічні інтереси суб'єктів розвинутих країн розподіляються так: підприємницькі структури підтримують ринкові методи і негативно ставляться до фіскальних інструментів. Екологічні рухи виступають проти приватизації загальнонаціональних благ, функціонування підприємств-забруднювачів; уряд зацікавлений в додаткових джерелах надходжень

при мотивації екологічної діяльності; споживачі формують позиції залежно від соціальних наслідків впровадження того чи іншого інструменту. Суб'єкти, чиї інтереси не враховані в силу ряду причин, вибирають варіанти інституціональності – бездіяльність, пристосування до ситуації; активні дії по вираженню власних інтересів для залучення суспільної уваги до проблеми [60, с. 739]. Прослідковується своєрідна позиція населення – задовольнившись залученням уваги до екологічної проблеми, перекинувши тягар відповідальності на забруднювачів, виконання контрольних функцій – на державні та неурядові організації, проекологічну налаштована більшість споживачів дистанціюється від участі у вирішенні питання, демонструючи імунітет до змін звичних умов відтворення. Населення, висловлюючи потребу в забезпеченні якості середовища проживання, привносить екологічний компонент в споживчий попит, стимулюючи екологоорієнтовану діяльність.

Обмеженість ринкових інститутів передбачає реалізацію державних рішень, що охоплюють сукупність відносин, які відображають очевидні результати діяльності суб'єктів. Так, в структурі приватних ринків до певного періоду не враховується ряд процесів і, як наслідок, виробляються блага, котрі ігнорують потреби частини соціуму, обумовлюючи провали ринку (сукупний ринок здатний врахувати їх, оскільки при специфічних обмеженнях господарювання включає в себе ринки екологічних товарів і послуг). До провалів ринку відносять [34]:

об'єктивну неможливість досконалої конкуренції (неоптимальність ринкової структури) в частині формування цін, розподілу ресурсів між носіями потреби. Тому прийняття управлінських рішень щодо вибору варіанту розвитку господарської системи є прерогативою держави, що розробляє політику сталого розвитку та монополізує даний напрямок;

недоліки або асиметрію інформації, що спотворюють громадську думку про результативність керуючого впливу на господарську систему, що призводить до бездіяльності або прийняття неадекватних ситуації державних заходів, які підсилюють негативні наслідки;

виникнення зовнішніх негативних ефектів, пов'язаних з погіршенням умов відтворення. Зовнішні ефекти, проявляючись на міжнародному, національному, регіональному та локальному рівнях, формують проблему перерозподілу відповідальності – тягар витрат щодо запобігання (мінімізації) негативних наслідків несуть не їх

винуватці, а споживачі; відсутність альтернативних технологій; занижується вартість благ через ігнорування збитку середовища існування; перекладаються витрати виробництва на суб'єктів, які не причетні до формування попиту (через погіршення умов їх життєдіяльності).

Рівнодоступність і невиключність із споживання ряду благ не дозволяє стримати або оптимізувати їх споживання, виникає «ефект безбілетника» і, відповідно, неможлива ефективна екологізація сфери відносин, актуалізується роль держави. Еволюція суспільних благ в деякій мірі визначена світовим рівнем розвитку продуктивних сил, що свідчить про появу нових видів суспільних благ, механізмів їх розподілу. Ці блага пов'язані з новими інформаційними технологіями, знаннями, підтриманням якості навколишнього середовища; господарська глобалізація сприяла появі феномена міжнародних громадських благ (стійкість, безпека, гуманітарна допомога та знання).

Держава згладжує ринкові провали, примусово організовуючи і законодавчо забезпечуючи господарювання з урахуванням комплексного характеру екологізації виробництва, актуалізує позаекономічні характеристики суспільних відносин (здоров'я нації, тривалість життя, естетичне сприйняття середовища проживання). Відбувається формування системи морально-етичних цінностей, становлення економіки культури споживання благ, що сприяють становленню стереотипів поведінки суб'єктів в аспекті усвідомлення життя людини як найвищої цінності (в еколого-економічній сфері до спеціальних методів слід віднести інтерналізацію екологічних зовнішніх екстерналій в рамках концепції сталого розвитку, розробку міжнародних (наддержавних екологічних) угод). Одночасно, держава організує виробництво суспільних благ, формує екологічні цінності; фінансує витрати компенсації збитків у зв'язку з існуванням еколого-економічної невідповідності системи господарювання.

Держава створює організаційно-правове забезпечення ділової активності суб'єктів, здійснюючи господарську діяльність (екологічна сертифікація, ліцензування). Без державних рішень щодо створення умов господарської практики ініціативне задоволення частини потреб (наприклад, екологічної) навряд чи можливо, тому що господарюючі суб'єкти орієнтовані на явно виражені результати.

Держава формує стереотипи поведінки суб'єктів, коригуючи їх інституційність від традиційної (проматеріальної) до якісно нової

(проекологізованої). Ці процеси, з одного боку, підкріплені законодавчо, з іншого – виступають компонентом суспільної свідомості. У сферу державного регулювання включена проблема формування інститутів специфікації, що сприяють становленню у суб'єктів рольових функцій власника та інвестора.

Держава формує умови для задоволення первинних потреб, що призводить до виникнення похідних. Так, актуалізація екологічної потреби передбачає державне регулювання, котре обмежує негативний вплив на середовище проживання, що породжується почасти їм самим. Протиріччя посилюється диференціацією «жорсткості» екологічних нормативів за напрямками і галузями економіки; невідповідністю розвитку продуктивних сил для задоволення потреб і ефективністю очисних технологій, дій держави в екологічній сфері та готовністю суспільства сприйняти їх. Провідна роль держави в регулюванні окремих сфер діяльності обумовлена його особливим становищем – воно є громадським агентом (носієм законодавчих та адміністративних повноважень); розпоряджається значними ресурсами; займає позицію громадського центру. Доктринальна діяльність держави не гарантує ефективного вирішення проблеми, констатує існування фіаско ринку і держави (відсутність механізмів компенсації низьких цін на блага; зниження платежів; недостатня ефективність реформ).

Адміністративна діяльність держави передбачає як встановлення екологічних стандартів і нормативів, так і прогнозування господарських взаємодій з розробкою стратегії розвитку; організацію моніторингу; формування екологічного законодавства; ліцензування господарської діяльності; організацію екологічної сертифікації, аудиту, страхування; формування екологоорієнтованої громадської думки, культури споживання благ.

На екологічному сегменті держава виступає господарюючим суб'єктом нарівні з приватними компаніями; охоплюючи стратегічно важливі напрямки, в реалізації яких приватний бізнес не зацікавлений, або це призводить до провалів ринку. При цьому держава може забезпечувати досить високий рівень позитивних зовнішніх ефектів.

Удосконалення екологічного регулювання господарювання передбачає поєднання економічних і адміністративних методів з перспективою розвитку ринкових. Саме в контексті останніх слід говорити про еволюцію інструментарію інституціоналізації – від

констатації факту порушення господарських взаємодій до становлення механізмів специфікації прав власності; формування культури споживання благ, трансформації свідомості суспільства.

Держава в ході впорядкування параметрів господарювання формує додаткові (наприклад, екологічний) сегменти (що характерно в структурній функції держави), сприяє відновленню та підтриманню потенціалу виробництва в умовах обмеження параметрів господарських взаємодій (реалізація стабілізаційної функції). Це, в свою чергу, передбачає багатоаспектність впливу на процеси екологізації – вирішення протиріч господарювання, становлення рольових функцій, формування ієрархії господарських політик.

Таким чином, держава, шляхом реалізації національної екологічної політики, виступає засобом об'єднання та регулювання діяльності суб'єктів, формуючи основи суб'єктних взаємодій в рамках соціуму, припускаючи побудову системи відносин господарювання, котра враховує актуалізовані потреби суспільства, орієнтовані на підтримку і розвиток умов відтворення.

3.4. Практичні підходи до впровадження закордонних екологічних практик в стратегічний розвиток вітчизняних корпорацій

Можна констатувати, що екологічний фактор формує соціально-економічну проблему, що має велике науково-практичне значення як для людської спільноти загалом, так і для сучасної України зокрема. У екологічній економіці дану проблему пропонується вирішувати за рахунок державних і громадських заходів. Йдеться, в основному, про директивні інструменти, що формують державну і міжнародну екологічну політику, для ефективно охорони навколишнього середовища і раціонального природокористування. Безумовно, дані заходи будуть сприяти вирішенню проблеми, але не зможуть розв'язати цю проблему повністю, оскільки не враховують повною мірою ринкові умови. Останнім часом у державну природоохоронну політику вводяться економічні важелі, такі як екологічні податки і податкові пільги, квоти на викиди, екологічні субсидії, державні закупівлі, пільгові тарифи. Державна політика формує нову зовнішню середу, яка відкриває можливості для впровадження та розвитку екологічних технологій, випуску екологічних товарів і послуг.

Існує ряд негативних тенденцій і потенційних загроз, які створюються сучасними тенденціями функціонування ТНК. З середини 2000-х рр. усе більш інтенсифікується діяльність ТНК. Це створює додаткове навантаження на забезпечення національної безпеки з точки зору тих країн, на ринки яких виходять іноземні державні ТНК. Побоювання щодо конкурентоспроможності виникають у тих випадках, коли проникнення ТНК на національний ринок розглядається як загроза провідним національним галузям промисловості, а також у зв'язку з проблемами перенесення знань і технологій.

Зазвичай, поняття екологічного збитку асоціювалося з проблемами виробництва (промислові забруднення на небезпечних об'єктах через погіршення якості води, повітря, ґрунту (наприклад, в результаті роботи целюлозно-паперових і хімічних підприємств, або надмірного вилучення ресурсів, як відновлюваних, так і невідновних). Останні дослідження з даної проблематики підтверджують, що до поняття «негативного впливу на навколишнє середовище» відноситься вельми широка група проблем, ніж це було прийнято раніше. Сучасне світове співтовариство все більше схильне говорити про екологізацію всієї виробничої діяльності з урахуванням її наслідків на всіх рівнях – локальному, національному та міжнародному.

Екологічна практика ТНК включає господарські та фінансові аспекти. Перші пов'язані з тими наслідками для навколишнього середовища, які несе виробнича діяльність ТНК, а також їх діяльність по збуту, післяпродажному використанню та утилізації продукції. У практиці ТНК екологічна діяльність також має деяке фінансове забезпечення. Якщо давати широке трактування, то екологічні витрати ТНК будуть включати і витрати по запобіганню екологічного збитку. Його запобігання пов'язують не тільки з екологічними операційними і капітальними витратами, але також з впровадженням нових (енерго- і ресурсоемних) технологій, тобто з капіталовкладеннями в виробництво і реалізацію, менеджмент екологічними процесами. Тому, якщо виходити з широкого тлумачення, то екологічний компонент витрат ТНК, як правило, точно виміряти неможливо.

За фінансовими показниками екологічної діяльності корпорації можна зробити висновки про її розвиток щодо міжкорпоративних і міждержавних зіставлень, але тільки в обмежених масштабах. Подібний аналіз вважається справедливим тільки тоді, коли умови рівні, тобто коли компанії однієї галузі працюють у схожому

екологічному середовищі (тобто мають схожі екологічні проблеми в базовому досліджуваному періоді), і, що дуже важливо, з однаковими технологіями, однак такі приклади досить рідкісні. Крім усього іншого, міждержавні зіставлення екологічної практики корпорацій, на основі фінансових показників, ускладнені різними розцінками на екологічні заходи і розмірами екологічних платежів у різних країнах, так само як і різними підходами до фінансової звітності.

Безпосереднє стимулювання екологонаправленої приватної господарської ініціативи передбачає державні компенсації додаткових витрат на екологічно «чисте» виробництво. Недоліками є збільшення бюрократичного апарату і небезпека корупції.

Державна підтримка екологічних напрямів науково-дослідної роботи (наукових досліджень в галузі захисту і реабілітації природи, вивчення територій та інше) має велике значення для розвитку фундаментальної науки, вона поширена в усіх країнах.

Державне фінансування установ навколишнього середовища перетворює охорону природи на галузь господарства з усіма позитивними та негативними наслідками і відомчими зацікавленнями.

Отже, економічні методи управління охороною довкілля надають користувачеві свободу діяти, виходячи із власних інтересів, а водночас спрямовані на дотримання вимог суспільства щодо стану середовища його існування. Економічні методи застосовують ринкові механізми, впливають на ринкові ціни і виходять із них. Правильне встановлення таких цін зумовлює успіх чи невдачу використання відповідного економічного методу. Наприклад, платежі виконують в основному перерозподільні функції, оскільки їх рівень відносно низький для безпосереднього впливу на поведінку природокористувачів, а перераховані кошти зазвичай використовуються для будівництва очисних споруд, наукових досліджень. Правильно встановлені платежі можуть істотно вплинути на витрати підприємства-виробника і на його конкурентоспроможність.

Плата за забруднення визначається з урахуванням основи обсягу відходів (склад – викиди в атмосферу, скиди забруднених стоків, тверді відходи). Її застосування відповідає принципу «забруднювач платить», але використовується лише в окремих випадках, оскільки не має достатньо стимулюючої ролі для підприємства-забруднювача. Це пояснюється тим, що якщо вдається визначити справедливу відносно конкретного підприємства-забруднювача плату за забруднення, то

вона виявляється дуже складною для використання (безліч застережень і обмежень, для яких повинні проводитися систематичні дослідження). Спрощення розрахунку призводить до відхилення від справедливих величин. У Франції суми від надходження плати за забруднення навколишнього природного середовища складають лише 0,03 % від ВВП; у Німеччині – 0,015 % [14].

Щодо великих підприємств-забруднювачів застосовується плата користувачів, наприклад, очисних споруд громадського користування (плата за послуги місцевої влади). Цей метод відповідає принципу «забруднювач платить» і знижує витрати на моніторинг.

Вельми цікавий метод плати через надбавку за продукцію, яка в процесі виробництва або в процесі споживання забруднює навколишнє природне середовище. До такого виду продукції можна віднести, наприклад, моторні масла. Тут відсутні критерії чіткого розмежування виробників і споживачів, оскільки й ті, й інші забруднюють навколишнє природне середовище даним продуктом. Очевидно і протиріччя – чим більше виробництво небезпечних продуктів, тим більше коштів отримує суспільство. Цей метод використовується поки лише у Фінляндії та Норвегії, однак має великі перспективи.

Адміністративні податки являють собою плату за контролюючі дії місцевих природоохоронних органів. Вони мають характер перерозподілу коштів і вважаються неефективними.

Податкові пільги встановлені для підприємств, які пропонують «чисту» продукцію, а для тих, хто випускає так звану «брудну» – передбачено завищені податкові норми. Недоліком методу є те, що його застосування веде до нейтралізації надходжень до бюджету. Зауважимо, що метод відповідає принципу «забруднювач платить» і простий у реалізації на практиці, що вказує на перспективність застосування методу.

Субсидії являють собою тимчасову або безоплатну державну грошову допомогу природокористувачів під час введення нових екологічних вимог. Такі субсидії можуть отримувати тільки ті підприємства, продукція яких є необхідною суспільству, забезпечує його життєдіяльність або безпеку держави. Існує кілька варіантів субсидій: гарантії (стипендії), «м'які» позики або цільові низькопроцентні кредити, застосування пільг в оподаткуванні підприємств. Гранти застосовуються у тих випадках, коли

підприємство-забруднювач має намір, але не зобов'язане реалізувати важливі природоохоронні заходи, що мають загальнодержавне або регіональне значення. «М'які» позики або цільові низькопроцентні кредити надаються підприємствам для реалізації певних природоохоронних заходів. Пільги в оподаткуванні стимулюють підприємства-забруднювачі до реалізації природоохоронних заходів.

Система застав передбачає страхові внески, які включають в ціни на потенційно небезпечну продукцію. При зборі й передачі для утилізації в сміттєпереробних підприємствах страхова сума (застава) повертається споживачу. Такий метод широко використовується для стимулювання збору тари, акумуляторів, електричних батарей, тобто для обмежених видів продукції. Зазвичай виробники не зацікавлені в застосуванні системи застав, оскільки сумарні витрати на збір, транспортування та переробку відходів вище суми додаткових доходів.

Застосування ринкових принципів полягає у вільному продажу і купівлі права на фактичне або потенційне забруднення навколишнього природного середовища. На цих умовах ґрунтується описаний вище принцип «бульбашки». До таких методів відносяться і диференційовані умови щодо укладання страхових договорів.

Екологічне регулювання здійснюється за рахунок нормування якості елементів довкілля; якості палива; викидів шкідливих речовин; ліцензування виробничої діяльності; планування і поділу території на зони. Окремим блоком є застосування економічних стимулів і заходів адміністративного впливу в галузі охорони природи. Типи економічних платежів, які запроваджені у різних країнах, представлено в табл. 3.5.

Впровадження плати за забруднення приводить до істотного зменшення природоохоронних витрат, оскільки підприємства з низькою вартістю ліквідації забруднень прагнуть до максимального їх скорочення, а за високої вартості природоохоронних заходів забруднення хоч і надходять у природне середовище, та високі штрафи за це дозволяють державним органам концентрувати значні ресурси для природоохоронних цілей.

Широко застосовується також система податків і штрафних санкцій. Податки встановлюють окремо за промислове і комунально-побутове використання.

Таблиця 3.5

Міжнародний досвід запровадження економічних важелів у природокористуванні*

Типи економічних важелів	Приклади країн, що їх запровадили
Плата за природокористування (за право користування, за відтворення)	Угорщина, Нідерланди, Франція, Німеччина
Плата за забруднення (нормативне або наднормативне забруднення)	США, Швейцарія, Польща
Плата за екологічні порушення (штрафи та штрафні санкції)	Росія, Німеччина, Велика Британія
Компенсації за збитки (при знищенні та пошкодженні ресурсів)	Австрія, Туреччина
Субсидування будівництва очисних споруд	США, Швеція, Австрія, Канада
Надання податкових пільг	Норвегія, Нідерланди, Німеччини, Іспанія

*Джерело: складено автором з врахуванням [9, 23, 25]

В Угорщині, наприклад, їх розмір залежить від якості та розташування джерела водопостачання, цільового призначення води. Розміри податків визначаються видами комунального водокористування, характером та обсягом забруднювачів тощо. У західноєвропейських країнах (Нідерландах, Франції, Німеччині та ін.) оподатковані всі забруднюючі виробництва. Витрати на очисні споруди іноді становлять 50 % виробничих витрат [37, с. 58]. На думку американських дослідників, свобода вибору альтернативних рішень зменшує вартість як природоохоронних заходів, так і виробництва загалом.

Важливо, що економічні інструменти можуть бути і заохочувальними – через систему фінансової допомоги та пільг для тих користувачів, які перебирають на себе боротьбу з забрудненням.

Набуває розвитку ринковий механізм природоохоронної діяльності, який передбачає застосування екологічних субсидій, позик, податків, зборів, штрафів, кредитів і квот, пов'язаних з викидами шкідливих речовин.

Ці кошти, наприклад, у США акумулюють на державних рахунках або в екологічних фондах. Зокрема важливі прямі й непрямі державні субсидії від місцевої влади на будівництво очисних споруд та перероблення промислових відходів [34]. Однією з форм державних

субсидій у США є вилучення із загальної суми податків відсотків від облігацій, кошти від яких спрямовані на боротьбу з забрудненням атмосферного повітря, водних і земельних ресурсів тощо [36].

Субсидії, наприклад, в Австрії, спонукають і бізнес робити капіталовкладення в охорону довкілля, розробку нових технологій, купівлю устаткування природоохоронного призначення, на заходи з відновлення якості середовища або для покриття відповідних позик.

Цікавий досвід Нідерландів, де держава робить додаткову знижку на 10-15 % для конкретних інвестицій у зменшення забруднення навколишнього середовища [30].

У Норвегії, Данії, Швеції, Канаді та багатьох інших країнах держава субсидує розробку устаткування, технологій, альтернативних джерел енергопостачання, енергозаощадливі заходи.

В Іспанії поряд з податковими пільгами надаються особливі субсидії у розмірі до 30 % інвестиційних витрат на дослідницьку діяльність із моніторингу, скорочення викидів і запобігання забрудненню навколишнього середовища.

Для успішної розбудови енвайроментальної економіки України необхідна зміна державних підходів до системи оцінювання економічного розвитку, збору й поширення інформації про взаємодію економічної системи та навколишнього середовища. Зрештою, зменшення розбіжностей між традиційними та екологічно скоригованими макроекономічними показниками свідчитиме про ефективність управлінських дій щодо успішного поступу природозахисної економіки та переходу країни на шлях екологорівноваженого сталого розвитку.

Основні заходи щодо посилення дієвості економічних інструментів реалізації національної екологічної політики та розширення джерел природоохоронного фінансування передбачають [30, 37]:

- реформування чинної нормативної бази регулювання природоресурсних платежів за видами ресурсів, у т.ч. системи видачі дозволів;

- оптимізацію системи оподаткування лісо-, водо-, надро- та землекористування і фінансового забезпечення розвитку природогосподарських комплексів з урахуванням їх ресурсної специфіки; удосконалення нормативної бази платності за споживання природних благ на основі об'єктивних рентних оцінок продуктивності ресурсних джерел і диференціації відповідних платежів за якісними і

просторовими ознаками, а також механізмів регулювання рентними доходами у сфері природокористування;

- застосування програмно-цільових підходів до вирішення завдань розвитку природогосподарських комплексів з урахуванням їх ресурсної специфіки; ліквідацію структурних диспропорцій у нормативах та обсягах платежів між різними категоріями природокористувачів;

- трансформацію системи нормування платежів за забруднення з усуненням існуючих недоліків; зміну порядку стягнення екологічного податку пропорційно до обсягів викидів забруднювачів згідно із принципом залежності від середніх граничних витрат товаровиробників на зменшення забруднення; запровадження коефіцієнтів коригування екологічного податку залежно від зростання або зниження концентрації токсичних речовин в оподатковуваній продукції (установлення прогресивного або регресивного екологічного оподаткування);

- реформування методики обчислення штрафів відповідно до економічної суті цього запобіжного інструмента щодо нераціонального природокористування;

- удосконалення нормативно-розрахункової бази і порядку сплати податку на екологічно шкідливу продукцію з урахуванням існуючих недоліків та згідно із принципом «забруднювач платить»;

- екологічну реструктуризацію податкової системи; збільшення природно-ресурсної рентної складової у податковій системі загалом без порушення податкового балансу, що передбачає розширення бази екологічного оподаткування водночас із зростанням рентних платежів через зміщення на них податкового навантаження (пріоритетне оподаткування ресурсопотоку);

- розширення бази оподаткування забруднюючих речовин і екологічно небезпечної продукції, ураховуючи досвід країн-членів ЄС/ОЕСР;

- формування системи стимулювання залучення вітчизняних та іноземних інвестицій до сфери охорони навколишнього природного середовища шляхом створення системи пільгового рефінансування комерційних банків у разі надання ними пільгових кредитів для реалізації інвестиційних проектів з розроблення і впровадження високотехнологічного устаткування та іншої інноваційної продукції, розширення практики пільгового кредитування природоохоронних техніко-технологічних заходів під заставу майна суб'єктів господарської діяльності;

- вибір результативних показників, які б найбільшою мірою характеризували екологічний стан і давали змогу здійснювати оцінку діяльності учасників бюджетного процесу щодо їх впливу на довкілля;

- удосконалення управління коштами Державного та місцевих фондів охорони навколишнього природного середовища шляхом скорочення їх кількості, відбору проектів за встановленими критеріями професійними органами; зменшення рівня перерозподілу коштів збору за забруднення довкілля через Державний бюджет України;

- співфінансування заходів через поєднання різних джерел фінансування для підвищення ефективності використання коштів на природоохоронні цілі;

- упровадження міжнародних стандартів системи управління навколишнім природним середовищем; адаптацію державної системи обліку природних ресурсів до відповідних міжнародних уніфікованих класифікацій та вимог;

- запровадження нових, екологічно та економічно ефективніших регуляторів природокористування стимулюючо-компенсаційного характеру – різних видів податкових пільг, пільгових позик, пільгового кредиту, гнучких екологічних податків на продукт, матеріального заохочення екологізації виробничої діяльності, диференціації ціноутворення згідно з екологічним критерієм – для стимулювання інноваційної та інвестиційної активності товаровиробників щодо використання сучасних науково-технічних досягнень з метою реіндустріалізації старої, екологічно деструктивної та утворення нової природоохоронної, ресурсозберігаючої матеріальної бази виробництва;

- ліквідацію субсидій на використання природних та енергетичних ресурсів;

- розроблення та впровадження системи державного екологічного кредитування;

- запровадження цільового зворотного фінансування зібраних коштів товаровиробників-забруднювачів для підтримання конкретних екологічних програм (законодавче визначення адресності екологічних надходжень);

- забезпечення оптимального співвідношення між потребою коштів на охорону навколишнього природного середовища та обсягом передбачених фінансових ресурсів.

Ключовою проблемою є розроблення та впровадження таких економічних методів, інструментів, механізмів природокористування, завдяки яким можливо не лише призупинити вже традиційний

екологічний регрес економічного поступу України, котрий вона демонструє, інерційно рухаючись шляхом погіршення якості довкілля та екологічних умов господарювання, а й дійсно реалізувати імплементацію екологоорієнтованих підходів у стратегії власного соціально-економічного розвитку.

Висновок. Під впливом глобалізації світової економіки загострюється міжнародна конкуренція і стратегії провідних ТНК у все більшій мірі пов'язані з екологічними аспектами. У даний час світовий ринок можна охарактеризувати певним розмиванням кордонів між галузями, скороченням життєвого циклу товару і підвищенням уваги до екологічних проблем. Новітніми інструментами, що визначають конкурентоспроможність ТНК, є інновації та інноваційна діяльність, а в умовах глобальної фінансово-економічної кризи корпорації намагаються не знижувати витрати на дослідження і розробки. При посиленні глобальної конкуренції з'являються такі нові стратегії, як створення транскордонних злиттів, стратегічних альянсів, які визначають конкурентоспроможність корпорацій. ТНК як і раніше – основні виробники та постачальники більшості товарів і послуг, основні споживачі природних ресурсів, що забруднюють навколишнє середовище. Міжнародна торгівля екологічно небезпечною продукцією, так само як і перенесення небезпечних виробництв в країни, що розвиваються, з метою мінімізації екологічних витрат сприяє погіршенню екологічної обстановки в зазначених країнах. Ставлення корпорацій до охорони навколишнього середовища істотно еволюціонувало: замість первісного, головним чином споживацького ставлення до екології, актуалізувалася необхідність зменшення споживання сировини. У свою чергу, врахування екологічних норм і вимог став розглядатися більшістю зарубіжних країн в якості стратегічного пріоритету.

Можна виділити кілька етапів еволюції зростання значення екологічних проблем в стратегіях економічного розвитку: 1980-ті роки характеризувалися тим, що ресурсозберігаючі технології стали часто використовуватися більшістю компаній у розвинених країнах; в 1980-1990-х рр. хімічні підприємства розвинених країн подвоїли виробництво, при цьому зменшивши споживання енергії; також знизилося водоспоживання; почали активно використовуватись замкнуті виробничі цикли по переробці відходів. На сучасному етапі, починаючи з 1990 х рр. врахування екологічних вимог стає пріоритетним для більшості великих компаній, що обумовлено

наступними факторами: необхідність виконання законодавчих норм, що посилюються, поліпшення репутації компанії, можливості нарощування конкурентних переваг на світовому ринку. Ключовим в екологізації стратегій корпорацій стало державне регулювання: з огляду на формування в суспільстві нової системи цінностей, багато країн змінили свої споживчі переваги. ТНК стали вдосконалювати свої екологічні практики та використовувати природоохоронну складову в міжнародній конкуренції. Інші ТНК, навпаки, прагнуть стримувати або протидіяти екологізації. Нарешті, іноді одні і ті ж ТНК можуть дотримуватися різних варіантів реалізації екологічної політики в різних країнах.

До сучасних напрямків в екологічній діяльності великих зарубіжних компаній відносяться: міжнародна система стандартів, екомаркування товарів, екологічний менеджмент і маркетинг, екологічний аудит, екологічна прозорість. Незважаючи на вжиті заходи, діяльність великих корпорацій за кордоном продовжує завдавати величезної і наростаючої шкоди навколишньому середовищу, що особливо стосується їх діяльності в країнах, що розвиваються, і найменш в розвинених країнах. У деяких сировинних і стратегічних галузях екологічні міркування, хоч і враховуються корпораціями, проте вони поки не домінують при ухваленні управлінських рішень. Це актуалізує необхідність міжнародного контролю і регулювання над діяльністю ТНК, що особливо важливо з урахуванням зростаючого глобального характеру їх діяльності та обмеженості таких можливостей в урядах окремих країн. Для удосконалення екологічних практик ТНК необхідно заохочувати інновації і впроваджувати найкращі екологічні технології.

Сучасні тенденції розвитку світової економіки створили передумови для ряду негативних тенденцій і загроз в екологічній сфері. Кількісна оцінка екологічної діяльності корпорацій можлива на базі ряду загальновідомих показників. Крім усього іншого, для корпорації необхідно визначати найкращу екологічну практику і треба враховувати такі фактори як: масштаб використання цієї практики; загрози виробництва для навколишнього середовища; використання і кінцеве видалення з навколишнього середовища; екологічні переваги або недоліки альтернативних матеріалів; прогрес у зміні наукових знань; терміни переходу на практику і її соціально-економічні наслідки. При якісному аналізі екологічної практики корпорації необхідний вибір науку і технологій, що дозволяє поступово змінювати виробничі та організаційні процеси, оскільки цей вибір надає можливості для

зниження або підвищення негативного впливу на навколишнє середовище в перспективі.

Список використаних джерел

1. Бистряков І.К. Системне визначення економічної оцінки природного багатства України / І.К. Бистряков, Д.В. Клиновий // Вісн. НАН України. – 2015. – № 8. – С. 49–57.

2. Голян В.А. Інституціональне середовище водокористування: сучасний стан та механізми вдосконалення: монографія / В.А. Голян; НАН України. Рада по вивч. продукт. сил України. – Луцьк: Твердиня, 2009. – 592 с.

3. Дмитрук П. Принципи інституціоналізації механізму державного регулювання економічної безпеки регіону [Електронний ресурс] / П. Дмитрук // Державне управління та місцеве самоврядування. Збірник наукових праць. Вип. 4 (11) / 2011. Режим доступу: http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2011/2011_04

4. Жарова Л.В. Макроекономічне регулювання природоохоронної діяльності: монографія / Л.В. Жарова; за наук. ред. Є.В. Хлобистова. – Суми: Унів. книга, 2012. – 296 с.

5. Єгоров Ю.В. Державно-управлінські механізми здійснення політики екологічної безпеки України / Ю.В. Єгоров // Державне управління: удосконалення та розвиток. – 2011. – №4. – С. 56–68.

6. Економічні механізми національної екологічної політики в системі сталого розвитку України / [О.О. Веклич, О.М. Кобзар, В.М. Колмакова та ін.]; за наук. ред. С.О. Лизуна. – К.: ДУ «ІЕПСР НАН України», 2014. – 280 с.

7. Івашина О.Ф. Інституціоналізація економічного розвитку : автореф. дис. ... д-ра екон. наук: 08.00.01 / О.Ф. Івашина; Нац. гірн. ун-т. – Д., 2011. – 35 с.

8. Качинський А.Б. Індикатори національної безпеки: визначення та застосування їх граничних значень : монографія / А.Б. Качинський. – К. : НІСД, 2013. – 104 с.

9. Качинський А.Б. Екологічна безпека України: системний аналіз покращення / А.Б. Качинський – К.: НІСД, 2001. – 312 с.

10. Князева Т.В. Міжнародна екологічна політика: теорія, методологія, сценарії розвитку: монографія / Т.В. Князева; ДонДУУ МОН України. – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2014. – 384 с.

11.Корецький М.Х. Державне регулювання аграрної сфери у ринковій економіці: монографія / М.Х. Корецький; Укр. Акад. держ. упр. при Президентові України. – К., 2002. – 260 с.

12.Мельник Л.Г. Врахування екстернальних ефектів в управлінні розвитком продуктивних сил України / Л.Г. Мельник, І.Б. Дегтярьова // Розвиток продуктивних сил України: від В.І.Вернадського до сьогодення : матеріали ювіл. Міжн. наук. конф. (м. Київ, 20 бер. 2009 р.); у 3-х ч. – К.: РВПС України НАН України, 2009. – Ч. 1. – С. 95–97.

13.Николюк О.М. Інституціональна економіка: ключові положення та основні поняття / О.М. Николюк// Сталий розвиток економіки: Міжнародний науково–виробничий журнал. – 2013. — №5 (22). – С. 43–50.

14.Олейник В.В. Теоретичні основи ринкового механізму управління природокористуванням [Електронний ресурс] / В.В. Олейник. – Режим доступу: http://confcontact.com/2013_03_15/39_Oleynik.htm.

15.Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності: Закон України від 06.09.2005 р. № 2806-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 48. – Ст. 483. – (Зі змін.).

16.Про схвалення Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.10.2007 р. № 880-р // Офіційний вісник України. – 2007. – № 79. – Ст. 2961. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/880-2007-%D1%80>.

17.Про екологічну мережу України: Закон України від 24.06.2004 р. № 1864-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 45. – Ст. 502. – (Зі змін.).

18.Прокопенко О.В. Соціально-економічна мотивація екологізації інноваційної діяльності: монографія / О.В. Прокопенко. – Суми: СумДУ, 2010 – 395 с.

19.Проніна О.В. Державна політика охорони навколишнього середовища в Україні: автореф.дис.на здобіття наук.ступ.канд.держ.упр.: спец. 25.00.02 «механізми державногоуправління» / Проніна О.В. – Миколаїв, 2011. – 22 с.

20.Серьогін С.М. Синергетичні засади державного управління в умовах реформ : моногр. / С.М. Серьогін, І.В. Письменний, І.І. Хожило, Н.А. Липовська, В.В. Баштанник; Нац. акад. держ. упр.

при Президентіві України, Дніпропетр. регіон. ін-т держ. упр. – Д., 2007. – 194 с.

21. Сухорукова М.О. Глобальна інституалізація: сутнісні характеристики та етапи розвитку / М.О. Сухорукова // Зовнішня економіка: економіка, фінанси, право. – 2014. – №4 (75). – С. 83–75.

22. Ткач А.А. Формування інституціональної парадигми економічної теорії / А.А. Ткач // Бюлетень Міжнародного Нобелівського форуму. – 2013. – №1 (6). – С. 329–334.

23. Туниця Т.Ю. Економічна політика збалансованого природокористування в умовах глобалізації (теоретико-методологічні аспекти): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук: спец. 08.00.02 «Світове господарство і міжнародні економічні відносини» / Т.Ю. Туниця. – К., 2007. – 40 с.

24. Фоміцька Н.В. Підходи до розкриття змісту поняття «інституціональні засади» [Електронний ресурс] / Н.В. Фоміцька // Теорія та практика державного управління. – 2011. – Вип. 4. – С. 99–104. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Trpdu_2011_4_16

25. Формування моделі управління природними ресурсами в ринкових умовах господарювання: монографія / [за заг. ред. д.е.н., проф., акад. НААН України М.А. Хвесика]. – К. : ДУ «ІЕПСР НАН України», 2013. – 304 с.

26. Хвесик М.А. Комплексне використання лісоресурсного потенціалу: механізм стимулювання, інституціональне та інноваційно–інвестиційне забезпечення: монографія / М.А. Хвесик, О.В. Шубалий, Н.М. Василик. – Київ: ТОВ «ДКС», 2011. – 498 с.

27. Хвесик М.А. Цільові орієнтири трансформації інституціонального механізму в контексті забезпечення сталого розвитку лісового комплексу / М.А. Хвесик, О.В. Шубалий // Європейський вектор економічного розвитку. – 2012. – № 2 (13) – С. 459–463.

28. Хлобистов Є.В. Проблеми інституалізації системи раціонального природокористування та охорони навколишнього природного середовищ / Є.В. Хлобистов, Л.В. Жарова // Маркетинг і менеджмент інновацій. – 2010. – №2. – С. 206–214.

29. Хлобистов Є.В. Екологізація енергетики у забезпеченні сталого розвитку держави / [Хлобистов Є.В., Гусева І.І., Сегеда І.В.]; за наук.ред. Хлобистова Є.В. / НТУУ «КПІ», ІТГП НАНУ, The

University of Economics and Humanities. – Київ-Бельско-Бяла, 2015. – 276 с.

30. Хобта В.М. Механізми забезпечення розвитку підприємств: еколого-економічний аспект: монографія / В.М. Хобта, У.В. Лаврик. – Донецьк: П.П. Чернецька Н.А., 2009. – 272 с.

31. Institutional principles of balanced nature management in the context of environmental and natural–technogenic safety / Vitalii Pylypiv, Anna Obykhod, Inna Illiashenko // Науковий журнал «Економічний часопис–XXI». – Київ: Інститут суспільної трансформації. – ТОВ ВКП «СТ–друк», №9-10, 2015. – С. 98–102.

32. Kniazieva T., Dielini M., Kovalova M. Conception of Social orientation of Marketing on Macro and Micro Level as a tool for managing the competitiveness of objects // Scientific development and achievements: collective monograph. – London: Sciemcee Publishing London. – 2018. – P. 396–407.

33. Kniazieva T., Smerichevskiy S., Ramenska S. Methods of management by enterprise corporate social responsibility development: ecological component // Conceptual aspects management of competitiveness the economic entities: collective monograph. – Przeworsk: WSSG, 2019. – Vol. 1. – pp. 30–42.

34. Kniazieva T.V. Localization in the management of international ecological policy [Електронний ресурс] / T.V. Kniazieva // Economic Processes Management. – 2014. – № 1. – Режим доступу: http://epm.fem.sumdu.edu.ua/download/2014_1/2014_1_8.pdf.

35. Kniazieva T., Kolbushkin Yu., Smerichevskiy S., I. Reshetnikova, Anna Olejniczuk-Merta Environmental orientation of consumer behavior: motivation on the component // Problems and Perspectives in Management. – 2018. – Vol 16, No 2. – pp. 424–437 ([http://dx.doi.org/10.21511/ppm.16\(2\).2018.38](http://dx.doi.org/10.21511/ppm.16(2).2018.38))

36. Prokopenko O.V. The theory and methods for investigation of the processes synchronized dealing with ecological safety within economic system] / O.V. Prokopenko, V.Yu. Shkola, M.D. Domashenko, M.O. Prokopenko // Маркетинг і менеджмент інновацій. – 2014. – № 4. – С. 182–191.

37. Policies for Sustainable Forestry in Belarus, Russia and Ukraine / [Krott M., Tikkanen I., Petrov A., Tunytsya Y., Zheliba B., Sasse V., Rykounina I., Tunytsya T.]. – Brill, Leiden-Boston-Köln, 2000. – 174 p.

РОЗДІЛ IV. МІЖНАРОДНА БЕЗПЕКА В СУЧАСНИХ СВІТОГОСПОДАРСЬКИХ ПРОЦЕСАХ

4.1. Теоретичні засади розвитку категорії «міжнародна безпека». Соціально-економічна безпека на національному та глобальному рівнях.

Сучасний розвиток міжнародних економічних відносин актуалізує використання нових категорій, однією з яких є «міжнародна безпека». Остання напряму пов'язана із вирішенням глобальних проблем людства [39], зокрема, забезпеченням миру та запобігання міжнародному тероризму, який має свій прояв також й на авіаційному транспорті (рис. 4.1).

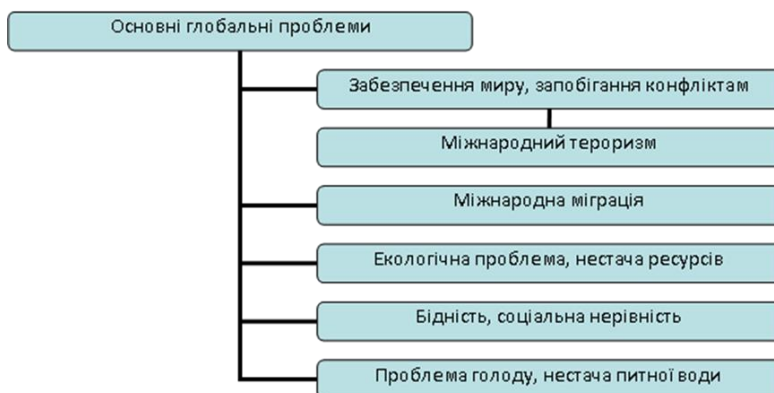

Рис. 4.1. Основні глобальні проблеми людства

**Узагальнено автором*

Фундаментальні основи дослідження міжнародної безпеки були закладені ще у 80-х роках минулого сторіччя, коли за дорученням Генерального Секретаря ООН експертна група розробляла «концепцію безпеки» [29]. Інноваційним на той час був підхід цієї групи до питання «безпеки», не лише, як це було прийнято із військової точки зору, але як до категорії, яка включає взаємозалежність різних факторів суспільного життя – економічних, соціальних, політичних, культурних.

Міжнародний Комітет Червоного Хреста розглядає безпеку як здатність окремих людей, господарств, суспільств задовольняти постійно свої потреби на гідному рівні [40]. Це все стосується забезпечення людей

харчуванням, житлом, питною водою, одягом, засобами гігієни, тобто є вирішенням глобальних соціальних проблем.

Міжнародна безпека, з теоретичної точки зору, є набором воєнних та дипломатичних засобів, які країни та міжнародні організації (насамперед, ООН, НАТО), використовують для забезпечення безпеки [41]. Міжнародна безпека, безпосередньо, спрямована на зберегання та дотримання глобального миру, запобігання тероризму та глобальним загрозам. Згідно з визначенням українського науковця Г. Ю. Васильєва, міжнародна безпека – «це система міжнародних відносин, заснована на додержанні усіма країнами загально визначених принципів та норм міжнародного права, що виключає вирішення спірних питань та розбіжностей між ними за допомогою сили або погрози» [1, с. 158].

Досягнення міжнародної безпеки неможливо без національної складової (рис. 4.2).

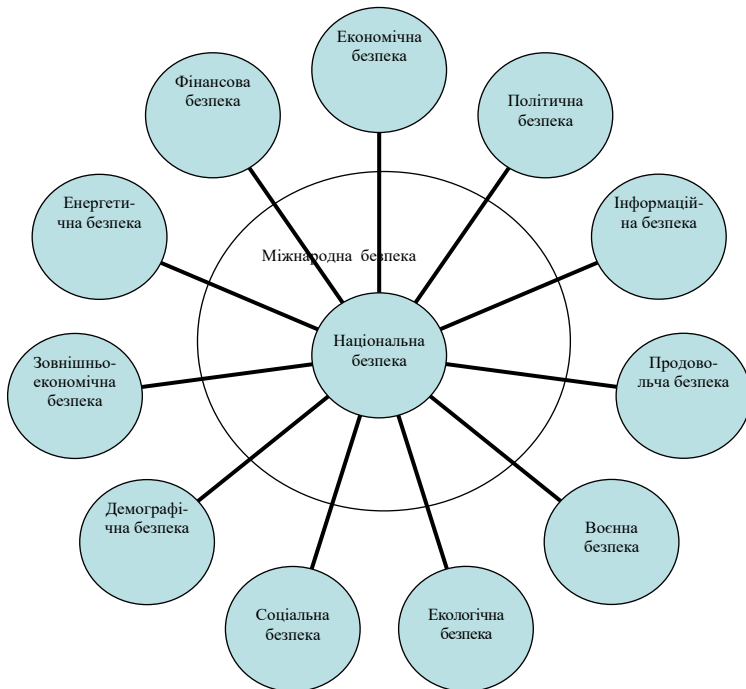

Рис. 4.2. Міжнародна безпека та складові національної безпеки
*Узагальнено автором за даними [21-23].

Категорія «соціально-економічна безпека» є достатньо розширеною категорією. Вона визначається забезпеченням не лише сталого економічного розвитку країни, а також стосується захисту населення, його найважливіших інтересів, національних цінностей тощо [47]. Більш того, з концептуальної точки зору, соціально-економічна безпека є результатом певної свідомої соціальної діяльності щодо безпеки особистості, сім'ї, суспільства, держави, світу у цілому [20].

Соціально-економічна безпека виступає як сукупність умов, що забезпечують гідний рівень життя населення та розвитку громадянина, соціально-економічну стабільність та політико-воєнний потенціал країни [45, с. 151].

Соціально-економічна безпека може розглядатися, як на національному так і на глобальному рівнях (рис. 4.3). Це є очевидним, оскільки сама по собі національна безпека впливає на міжнародні відносини, економіку, бізнес, міжнародну безпеку та сталий розвиток [48]. Є певні тренди соціально-економічної безпеки обох рівнів. Так, на національному рівні соціально-економічна безпека пов'язана з енергетичною, військовою, сировинно-ресурсною, зовнішньоекономічною, фінансовою, екологічною, промислово-технологічною, демографічною безпекою, продовольчою, фінансово-кредитною безпекою [7, с. 22-23].

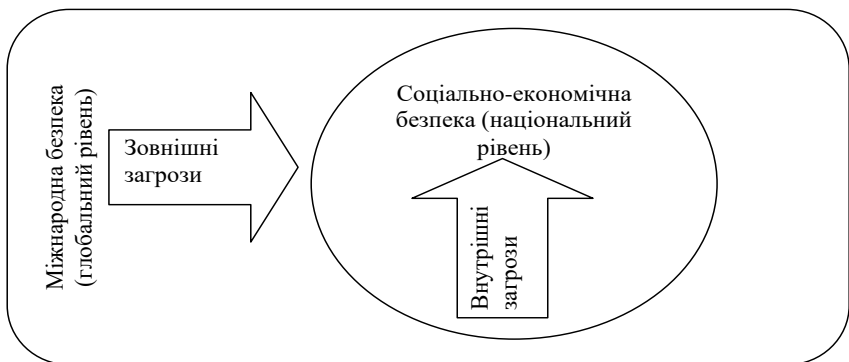

Рис. 4.3. Рівні соціально-економічної безпеки

**Розробка автора*

За таких умов соціально-економічна безпека дозволяє захищати важливі національні інтереси певної країни та ефективно використовувати потенціал економіки та суспільства для усунення різноманітних загроз та забезпечення стабільного соціально-економічного розвитку.

На глобальному рівні до перерахованих вище аспектів приєднують тренди міжнародної міграції, діяльності міжнародних організацій щодо вирішення глобальних проблем та розповсюдження загальнодемократичних цінностей, орієнтирів.

Для оцінки стану соціально-економічної безпеки можна використовувати різноманітні показники-індикатори. На нашу думку, їх можна згрупувати у 2 масиви [46]:

1. Соціально-економічні (макроекономічні) індикатори, які дозволяють оцінити стан соціально-економічної безпеки на національному рівні. Насамперед, до таких індикаторів відноситься рівень зростання ВВП, ВВП на душу населення, рівень інфляції, рівень безробіття, прямі іноземні інвестиції, торговельний баланс, зовнішній борг, рівень бідності тощо. За Методикою, затвердженою Наказом МЕРТ України №1277 від 29.10.2013 р., економічна безпека розраховується «на основі оцінки понад 130 окремих індикаторів» [22]. Субіндекси економічної безпеки на національному рівні представлені на рис. 4.4.

2. Глобальні індекси (інтегральні комплексні показники). Це спектр глобальних соціально-економічних індикаторів – Індекс економічної свободи (ІЕР), Індекс людського розвитку (ІЛР), Індекс соціального прогресу (ІСП), Індекс процвітання країн світу Legatum тощо.

Індекс економічної свободи показує розвиток найважливіших інституційних характеристик країни для економічної сфери [42]. Економічна свобода впливає на соціально-економічну безпеку, оскільки вона пов'язана із розвитком бізнесу та забезпеченням добробуту населення. В основі індексу чотири основних показники – верховенство закону, державні обмеження, регуляторна ефективність, відкритість ринків.

У 2019 р. найвищі показники цього індексу мають Сінгапур (89,4), Нова Зеландія (84,4), Швейцарія (81,9), Австралія (80,9), Ірландія (80,5) [42].

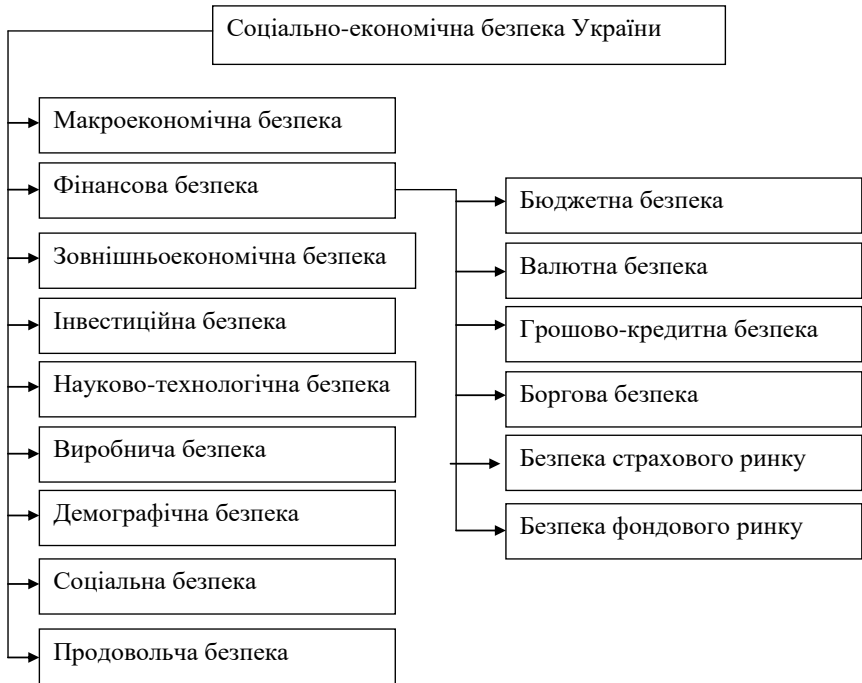

Рис. 4.4. Складові соціально-економічної безпеки за Методикою розрахунку рівня економічної безпеки України*

*Складено за даними [22].

Індекс людського розвитку використовується світовою спільнотою для комплексної оцінки стану людського капіталу в країні. Індикатор базується на складових: довголіття, освіченість та матеріальний добробут населення.

За даними 2017 р. країнами-лідерами за ІЛР були Норвегія (0,953), Швейцарія (0,944), Австралія (0,939), Ірландія (0,938), Німеччина (0,936), Ісландія (0,935), Швеція (0,933), Сінгапур (0,932) [8].

Індекс соціального прогресу показує добробут населення на основі забезпечення базових людських потреб (їжа, медицина, забезпеченість житлом тощо), факторів добробуту (доступність освіти, мережі зв'язку тощо) та потенційних можливостей (особисті права, особиста свобода та можливість вибору, толерантність та інклюзія тощо) [37].

За цим глобальним індикатором у 2016 р. країнами-лідерами були Фінляндія (90,09), Канада (89,49), Данія (89,39), Австралія (89,13), Швейцарія (88,87) [37].

Індекс процвітання країн світу Legatum є комбінованим глобальним індексом, який щорічно вимірює досягнення країн світу з точки зору їх благополуччя та процвітання. Індекс формується на основі 89 показників, які об'єднані у субіндексах, які відображають розвиток різних аспектів суспільного життя (якість економіки, управління, безпека, соціальний капітал, бізнес-середа, охорона здоров'я, освіта, особиста свобода, навколишнє середовище) [38].

Країни-лідери в рейтингу за 2018 р. – Норвегія, Нова Зеландія, Фінляндія, Швейцарія, Данія, Швеція, Велика Британія, Канада (див. табл. 4.1).

Наведені вище дані свідчать про те, що найкращі показники щодо соціально-економічної безпеки, що підтверджено рейтингами глобальних індексів, мають країни з розвинутою ринковою економікою.

Згідно з інформацією табл. 1, Україна має високий освітній потенціал (найвищий показник із субіндексів Індексу процвітання) щодо соціально-економічної безпеки й найгірші показники щодо охорони здоров'я.

Отже, підводячи підсумок, міжнародна безпека та її соціально-економічні аспекти стають все більш досліджуваними категоріями у міжнародних економічних відносинах. Забезпечення миру, життя, здоров'я людей є одним із ключових напрямків у цьому питанні.

Таблиця 4.1.

Рейтинг за субіндексами Індексу процвітання Legatum 2018 р.

	Індекс процвітання (Prosperity Index)	Субіндекси Індексу процвітання								
		Якість економіки (Economic Quality)	Охорона здоров'я (Health)	Безпека (Safety and Security)	Соціальний капітал (Social Capital)	Бізнес-середовище (Business Environment)	Управління (Governance)	Освіта (Education)	Особиста свобода (Personal Freedom)	Навколишнє середовище (Natural Environment)
Місце у рейтингу (серед 149 країн)										
Норвегія	1	7	8	1	3	11	3	4	9	8
Нова Зеландія	2	14	17	24	1	2	2	18	2	4
Фінляндія	3	12	25	11	14	6	1	1	11	3
Швейцарія	4	4	4	13	13	10	4	2	21	10
Данія	5	8	18	9	5	8	9	10	16	11
Швеція	6	5	7	12	22	13	6	16	10	12
Велика Британія	7	16	26	14	8	4	11	12	18	2
Канада	8	21	21	17	11	3	8	15	1	19
Україна	111	97	137	128	119	106	129	43	90	105

Складено автором за даними [38].

4.2. Психологічні виміри міжнародного економічного правопорядку

Вплив психологічних аспектів суспільних відносин на міжнародний правопорядок, включаючи його економічну складову, викликають усе більший інтерес, втілений у таких метафорах, як «постіндустріальне суспільство» і «людський вимір», «глобальне інформаційне громадянське суспільство» і «принцип антропності», а, безпосередньо, в економічних науках – утвердження таких понять, як «людський капітал» і «людський потенціал», розвиток нових напрямків економічних досліджень під загальною назвою – «економіка людини», зрештою, ідея «політичної нооекономіки», у якій світова економіка розглядається в контексті оновленого тлумачення концепції ноосфери, а ключовим предметом дослідження виступають реальні і питомі характеристики людської особистості на тлі глобалізації й інформатизації [2, с. 57].

Утвердження антропоцентричних мотивів у глобальному світоглядному середовищі пов'язане з, можливо, останньою і найбільш фундаментальною з «наукових революцій» – революцією в системі знань про людину й суспільство, яка охоплює не лише науку, але й філософію, мистецтво, юриспруденцію та інші складові культури в її широкому сенсі – в якості системотворчого чинника суспільства, як соціальної системи. Попри те, що кульмінація цієї революції припадає на ХХ століття, її початок закладено «коперниківською революцією» І. Канта, яка відбулася в кінці ХVІІІ століття і спричинила до поступової відмови від картезіанського «суб'єкт-об'єктного» підходу у відносинах людини з світом, запропонувавши новий підхід, побудований на постійній рефлексії, тобто усвідомленні та переусвідомленні здатності людини сприймати реальність, і діяти адекватно в межах своїх можливостей. Одне з формулювань морального імперативу І. Канта: «Чини так, щоб завжди відноситись до людства – і в своїй особі, і в особі будь-кого іншого – як до мети, і ніколи – як до засобу» [27, с. 657] – будучи звернене до індивіда, визначає головну умову успішності будь-яких соціальних інституцій – їх підтримку моральною і адекватною реаліям активністю їх учасників.

У розвиток цих поглядів у теорії права, як системи знань і методів організації суспільного ладу, вже на межі ХІХ-ХХ століть вузьке «позитивістське» розуміння права, обмежене лише нормами, офіційно виданими від імені держави, піддається серйозному перегляду комплексом нових підходів, загалом визначених як «соціологічне праворозуміння» [13, с. 14]. Особливо революційним на той час підходом відзначається психологічна теорія права, розроблена Л. Петражицьким і його послідовниками [15, с. 12]. Фундаментальні відкриття у науках про людину й суспільство, які в кінці ХХ століття стали основою нової «антропоцентричної» парадигми для усієї системи знань, лише посилили позиції соціологічного розуміння права, в якому саме психологічний підхід відіграє ключову роль, і відповідно до якого право – це найважливіші соціальні закони, усвідомлені й вербалізовані в соціальних комунікаціях – як правила, виконання яких є обов'язковим не в силу загрози покарання за невиконання, як це випливає з позитивістського підходу, а в силу їх важливості для підтримки очікуваного порядку і взаєморозуміння на кожному з рівнів колективної правосуб'єктності – від елементарних відносин в родині до міжнародного співтовариства [13, с. 28].

На думку одного з авторів концепції ноосфери П. Т. де Шардена, центральний феномен, що відділив людину від тваринного світу – це здатність рефлексувати, яку філософ розуміє як шлях до індивідуалізації і, водночас, як засіб все ефективніше гармонізувати й організувати простір навколо «рефлексуючого психічного центру», яким виступає індивід [33, с. 142]. Психологічні (від грецьк. ψυχή – «душа», «характер») характеристики різномасштабних суспільних відносин, які еволюціонували від родових до міждержавних і міжцивілізаційних в глобальному міжнародному співтоваристві, маючи в різні часи різні обсяги і зміст розуміння самого поняття «душа», трансісторично залишаються незмінною метафорою здатності людини пізнавати, освоювати і змінювати світ, діючи, переважно, колективно, але зберігаючи при цьому власну самототожність на тлі неймовірно високої адаптивної пластичності і невідворотного поступального розвитку всіх, закладених у феномені людини, здібностей.

П. Т. де Шарден вважав, що на межі XVIII – XIX століть в усіх сферах суспільної свідомості були започатковані настільки важливі зрушення, що їх масштабність і наслідки можна порівняти лише з неолітичною революцією [33, с.172]. Рефлексія, як ключова психічна властивість людини, отримала в цей період системно організовану інституціоналізацію, завдяки чому, надалі, зусиллями науки й філософії, відбулося динамічне комплексне усвідомлення людством його історичного досвіду, отриманих на його основі емпіричних знань, а головне – самих властивостей людської свідомості, що в свою чергу спричинило до зміни погляду на відношення людини і світу: людина перестає сприйматися як відсторонений спостерігач реальності, як це було характерним для картезіанства. «Людина – це еволюція, що усвідомлює саму себе» – цитує філософ Дж. Хакслі [33, с.176].

«Коперниківська революція» І. Канта постає ключовим явищем в багатовимірному процесі світоглядних зрушень на межі XVIII – XIX століть, відкривши науці новий підхід, в якому центром досліджень стають психічні, вольові й розумові властивості людської особистості, з огляду на які і для найліпшого розвитку яких має розвиватися наука та всі інші сфери соціальної активності. Подібно до того, як Коперник в астрономії довів хибність, виведеного з очевидності, переконання, що «Сонце обертається навколо Землі», І. Кант в епістемології довів, що очевидність характеристик об'єкта є недостатньою для адекватного відображення його – «як він є сам по собі» [27, с. 634]: в обох випадках безпосередній чуттєвий досвід має бути доповнений раціонально виведеними висновками, моделюванням і обчисленням.

У «Критиці чистого розуму» (1781 р.) Кант аналізує пізнання чуттєве і раціональне. Продукти чуттєвого пізнання – «феномени» сприймаються органами людини через такі «ап'риорні» форми нашої свідомості, як відчуття простору і часу, які є структурними умовами людської свідомості, закладеними в природі людини. Розум же, як раціональна складова людської свідомості, здійснює виведення на основі даних чуттєвого досвіду, суджень – «ноуменів», які дають знання про недоступне безпосередньому чуттєвому досвіду [11, с. 32-33]. Здатність розуму керувати людськими вчинками Кант досліджує в «Критиці практичного розуму» (1788 р.) [27, с. 653]. Практичний розум, що керує вольовими актами людини, орієнтується на моральні

«максими», піддається постійному впливу обставин (прагнень, почуттів, досвіду тощо), що необхідно усвідомлювати і тримати під контролем. Адже в природі людини, на думку Канта, закладено «чистий практичний розум», який є основою її моральних вчинків. Його орієнтиром слугує моральний імператив, який має всезагальну значимість, хоч і різні формулювання: крім наведеного вище, найбільш відомим є: «Чини так, щоб максима твоєї волі відповідала закону всезагального порядку» [27, с. 657].

У «Критиці здатності судження» (1790 р.), загалом присвяченій вмінню людини виводити раціональні висновки, Кант визначає проблемні питання, пов'язані з багатовимірністю та різноінерційністю відображення в людській свідомості сутнісних характеристик буття. Розрізняючи «описову» і «рефлексивну» здатність судження, Кант показує, що саме остання відіграє ключову роль у виявленні трансцендентального «всезагального» [27, с. 662], навколо якого вибудовуються інші більш локальні й скороминущі його характеристики. Головною функцією здатності судження виявляється при цьому не стільки виведення висновків безпосередньо «про об'єктивну реальність», скільки раціональний контроль над станом нашої свідомості і особливостями сприйняття нами різномасштабних аспектів буття. Рефлексивна здатність судження, будучи раціональною за способом дії, за напрямками дії поділяється Кантом на «естетичну» і «урочисту»: саме ці «комплексні матриці» сприйняття реальності дозволяють виявляти в окремих феноменах – «прекрасне» і «величне» – як втілення трансцендентальних характеристик буття, прихованих в більшості інших феноменів [27, с. 664].

Отже, в своїх «критиках» І. Кант заклав основи нової філософії, яка вже два століття поспіль сприяє радикальним змінам в свідомості людства, зокрема, усвідомленню того, що всі «наукові картини світу», релігійні переконання, сприйняття чи відхилення нових наукових і морально-етичних принципів чи правових норм, навіть врахування чи ігнорування тих чи інших очевидних фактів – обумовлені нашою вмотивованістю, яка, в свою чергу, визначається нашими характеристиками (включаючи стать, вік, стан здоров'я, соціальне і психологічне благополуччя і т. ін.), та різноінерційними впливами на нашу свідомість культурного й соціального середовища. Також І. Кант

заклав основи нового розуміння соціальних процесів – як результату інтерсуб'єктивних комунікацій (використовуючи сучасну термінологію) [13, с. 32]. Цей підхід радикально відрізняється від «суб'єкт-об'єктного» підходу, на який спирався Де Карт і його послідовники на ранніх етапах наукової революції нового часу, і який базується на вірі в абсолютну нейтральність суб'єкта пізнання і в те, що результати емпіричних дослідів дають безпосередні знання про «об'єктивну реальність», а моделі суспільних відносин, умоглядно створені гуманістами, релігійними і політичними діячами для пасивної «пастви», тобто в наказному порядку, без будь-якого зворотного зв'язку, можуть ефективно діяти в реальності.

Верифікуючи свої епістемологічні висновки в низці праць, присвячених спеціальним науковим і морально-правовим питанням, І. Кант торкається і перспектив розбудови міжнародного правопорядку, пропонуючи власну теорію, яка лише в сучасній літературі отримала належну увагу. У праці «Ідея загальної історії у всесвітньо-громадянському плані» І. Кант показує, що мотиви людської діяльності, діючи як рушійна сила історії, реалізуються в різномасштабних історичних явищах, які на рівні «найбільш масштабних вселенських процесів» виявляють ознаки напередвизначеності [9, с. 3-4]. Найважливішою проблемою людства, розв'язати яку його змушує природа, є розбудова всезагального правового громадянського суспільства оскільки лише в такому суспільстві можливо досягти вищої мети природи – розвитку закладених в людині чеснот [9, с. 11]. Наділивши людину розумом і волею, природа прагне, щоб вона заслужила лише те щастя й досконалість, які сама створює вільно від інстинкту, своїм власним розумом. Засіб, який природа для цього використовує – антагонізм людських інтересів, який, шляхом проб і помилок, зрештою має утворити порядок, відповідний вселенським законам [9, с. 6]. Ця проблема є найскладнішою, і тому з-поміж інших проблем вирішується найпізніше, оскільки пов'язана з усвідомленням людьми основних ознак досконалого публічного устрою, для чого потрібен тривалий історичний досвід і належний рівень культури [9, с. 7]. Для досягнення стану світового громадянського суспільства потрібен надійний громадянський устрій в окремих державах, який, у свою

чергу, може бути забезпечений лише при підтримці врегульованих правом зносин між ними [9, с. 8]. Отже історію людського роду можна розглядати як виконання таємного плану природи – встановити внутрішній і, для цієї мети, також – зовнішній досконалий громадянський устрій, як єдиний стан, у якому природа може повністю розвинути всі, вкладені нею в людство, задатки [9, с. 10].

У праці «До вічного миру» Кант висловлює віру в здатність людства здобути вічний мир інший, ніж на цвинтарі, хоча цій перспективі й прогидіють численні вади людей, особливо, глав держав, які ніяк не можуть насититися війною [10, с. 2]. У «попередніх» і «остаточних» статтях, І. Кант викладає умови досягнення дійсно вічного миру: перші (їх шість) мають бути досягнуті найшвидше – це принципи добросовісності урядів, без чого неможлива довіра між ними, а отже й будь-які солідарні дії [10, с. 3-5]. Викладення «остаточних» статей Кант починає з постулату: «Усі люди, які можуть впливати один на одного, повинні бути об'єднані в громадянському суспільстві, яке розуміється підпорядковане праву, а не сваволі сильних» [10, с. 6]. У розбудові всесвітнього громадянського суспільства він виділяє три найбільш значимі рівні правового забезпечення: а) державний публічний правопорядок нації, який має бути республіканським; б) правовий режим у відносинах держав одна з одною, який має обмежитися лише нормами гостинності; в) всесвітній громадянський порядок, що охоплює правовими нормами – як взаємини між державами, так і взаємини між людьми, оскільки всі люди повинні розглядатися як суб'єкти всесвітнього громадянського правопорядку [10, с. 7].

Ці перспективи міжнародного порядку мирного співробітництва, врегульованого правом, окреслені І. Кантом в кінці XVIII століття, отримали лише часткове втілення в міжнародному правопорядку, що склався в другій половині XX століття з розвитком системи багатосторонніх міжнародних договорів між суверенними державами, підпорядкованих цілям і принципам Статуту ООН, та створенням на їх основі міжнародних установ, координація діяльності яких також здійснюється ООН.

4.3. Неоліберальний міжнародний економічний правопорядок і витоки його кризи

Неоліберальний міжнародний правопорядок, ідея якого почала реалізовуватися після II-ї світової війни, став останнім внеском позитивізму в історію, втіливши спільну узгоджену волю суверенних держав в системі регулювання міжнародних відносин. Загалом зберігаючи принципи «старого» лібералізму (вільний ринок, свобода конкуренції, вільна підприємницька ініціатива при мінімізації втручання держави), неолібералізм передбачає активну роль держав у створенні на рівні міжнародних відносин зрозумілої й ефективної правової та інституційної основи для приватного бізнесу [12, с. 31].

Хоча неоліберальний міжнародний правопорядок частіше розуміється як економічний, він включає дві взаємопов'язані системи: універсальний міжнародний правопорядок на чолі з ООН і міжнародний економічний правопорядок, який регулюється і нормами міжнародного публічного права (як загально-правовою основою), і нормами міжнародного економічного права в спеціальних питаннях. Статут проголосив три основні цілі Об'єднаних Націй – підтримувати міжнародний мир та безпеку; розвивати дружні відносини між націями на основі дотримання принципу рівноправності та самовизначення народів; здійснювати міжнародне співробітництво в сфері розв'язання міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру та у заохоченні та розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови та релігії. Четверта ціль, що стосується самої ООН, зобов'язує її бути центром для узгодження дій націй у досягненні цих загальних цілей [31, ст.1]. Принципи Статуту зобов'язують держави шанувати їх юридичну рівність – як суверенів, тобто будувати відносини на недискримінаційній основі; сумлінно виконувати міжнародні зобов'язання, врегульовувати спори мирними засобами, не застосовувати силу чи погрожувати її застосуванням, співробітничати і не втручатися у внутрішні справи одна одної [31, ст. 2].

Як джерело норм вищої юридичної сили, яким підпорядковані інші норми міжнародного права, Статут ООН вперше забезпечив внутрішню єдність міжнародного права і всіх його галузей: після прийняття Статуту впродовж кількох наступних десятиліть система

міжнародного права очищалася від міжнародних договорів, зобов'язання за якими суперечили зобов'язанням, що мали взяти на себе держави, стаючи членами ООН. Це, в свою чергу, сприяло активній кодифікації окремих галузей міжнародного права (шляхом укладання міжнародних договорів) та інституціоналізації міжнародних відносин (шляхом заснування міжнародних міждержавних організацій).

Правову основу неоліберального міжнародного економічного порядку склали такі, підпорядковані цілям і принципам Статуту ООН, системотворчі міжнародні договори, як статuti МВФ і МБРР (включені в Бреттон-Вудські домовленості), Генеральна угода з торгових тарифів (ГАТТ-47) і Гаванська хартія. На основі взаємних зобов'язань між державами-членами цих договорів, «три кити» неоліберальної економіки – МВФ, МБРР і ГАТТ-47 (в якості параорганізації) повинні були забезпечити міжнародному бізнесу, відповідно: очікуваність витрат і доходів, на основі стабільних і прозорих курсів національних валют при вільній їх конвертованості; захист приватних інвестицій і поступову лібералізацію умов інвестування; лібералізацію умов торгівлі, яка – на тлі загального недискримінаційного підходу (втіленого в режимі найбільшого сприяння і національному режимі) – здійснювалася шляхом періодичного зниження ставок митних тарифів, скасування кількісних обмежень і спрощення, уніфікації та забезпечення прозорості митних формальностей, з метою мінімізації їх використання в якості перепон для торгівлі [12, с. 41].

З іншого боку, попри загальнопоширену назву «неоліберальний міжнародний правопорядок», міжнародне право в другій половині ХХ століття, формуючись у біполярному протистоянні капіталістичної й соціалістичної геополітичних систем, розвивається під впливом двох суперечливих концепцій лібералізму й солідаризму [34, с. 217]. СРСР, як провідник солідаристської ідеології, ще до II-ї світової війни підтримував різноманітні рухи пригнічених соціальних верств – від народів, що перебували у колоніальній залежності, – до жінок і «пригноблених» трудящих розвинених капіталістичних країн. «Світова система соціалізму» створена після II-ї світової війни, продовжила цю політику підтримки «солідарності проти», яка екстраполювала на міжнародні відносини «науково обґрунтовану» марксизмом ідею класового реваншу, втіленого, зокрема, в концепції

Нового міжнародного економічного порядку, яка формувалася в процесі масового вступу в ООН постколоніальних країн і усвідомлення їх лідерами спільних претензій своїх народів до розвинених держав, набувши свого остаточного оформлення в 1974 році у відповідній Декларації і Хартії [35].

Але міжнародне право другої половини ХХ століття сприяло й поширенню ідей «солідарності за» – за сталий розвиток і співробітництво між народами планети. Відповідні норми містяться в Статуту ООН, і в перші повоєнні десятиліття було прийнято й низку інших міжнародно-правових актів цього спрямування: Статут ЮНЕСКО, Загальна декларація з прав Людини, Європейська конвенція з прав людини і основних свобод тощо. Преамбула Статуту ЮНЕСКО: «мир, заснований лише на економічних і політичних угодах урядів, не завоює одностайної, міцної й щирої підтримки народів, він повинен будуватися на інтелектуальній і моральній солідарності людства» [32] – втілює розуміння саме такого конструктивного солідаризму, який далі визначатиметься як «неосолідаризм».

Після того, як Хартія про економічні права і обов'язки держав 1974 року не отримала належної кількості голосів, динаміка розвитку неосолідаризму корелюється з зусиллями міжнародного співтовариства пристосувати неоліберальне міжнародне економічне право до відносин між країнами з неоднаковим рівнем розвитку [14, с. 197]. І хоч «перший раунд» боротьби країн, що розвиваються, за новий економічний порядок було завершено без істотних для них позитивних наслідків, але усвідомлення основних проблем і суперечностей між країнами розвиненими й такими, що розвиваються, сприяло процесу їх подальшого узгодження» [14, с. 202]. Компроміси, досягнуті на Нараді з міжнародного економічного співробітництва (1975-1977 рр.) було покладено в основу концепції «сталого розвитку», якому спеціально присвятили свою діяльність ЮНКТАД, ЮНЕП, ФАО, Економічна і Соціальна Рада ООН та інші міжнародні установи.

Однак, інерція у вирішенні попередніх проблем в міжнародних відносинах продовжує гальмувати найкращі програми й стратегії розвитку. Дохійський раунд СОТ, започаткований Четвертою конференцією міністрів СОТ (Доха, листопад 2001 року) виявив, що

проблемні питання з пошуку компромісів в процесі подальшої лібералізації світової економіки – між державами з різним рівнем економічного і соціального розвитку залишаються невирішеними [19]. Раунд, що мав завершитися у 2005 році, так і не досяг запланованих результатів. Крім того, продовжують зростати обсяги міжнародної фінансової заборгованості, маргіналізація і бідність населення у більшості країн планети. Кризові явища, що активізувалися на межі XX – XXI століть, підривають зусилля Об'єднаних Націй з виконання цілей Статуту ООН, положення якого самі виявляють все більше недоліків і потребують внесення системних змін [44, с. 4]. Усе це з новою силою виявляє конфлікт між концепціями лібералізму і солідаризму, інерція якого ніяк не досягне усталеного компромісу, маючи глибокі витoki в психологічних стандартах попередніх століть.

Ліберальні ідеї, які початково втілювали прагнення податного стану обмежити сваволу абсолютизму, що захищав інтереси привілейованих (духовного і військового) станів, вперше отримали реалізацію в революційних подіях XVII – XVIII століть, які пережили молоді протестантські нації, передусім, голландці та англійці. Започаткована ними нова модель взаємодії приватного капіталу і державної влади, в міжнародних відносинах втілювалась у тому, що військовий флот і армія по всьому світу супроводжували торговий флот і приватний бізнес. «Навігаційний акт» Кромвеля 1651 р., що закріпив безмитну торгівлю англійців в Голландії, став першим міжнародним договором, безпосередньо спрямованим на захист інтересів приватних підприємців.

У економічній сфері ліберальна доктрина спиралась на ідею, що приватне підприємництво при вільній конкуренції має важливий соціальний ефект – забезпечує надходження до покупця найкращої продукції від найкращого виробника за найменшу ціну. Реалізовані у англосаксонській правовій доктрині найбільш повно, ідеї лібералізму отримали інституційне оформлення з утворенням в 30-ті роки XIX ст. британської ліберальної партії, концепція «фрі-трейдерства» якої забезпечувала вільний імпорт дешевого хліба, в зв'язку з чим партія лібералів отримала більшість на виборах у британський парламент. Лібералізм також сприяв формуванню «відкритого суспільства», зорієнтованого на розширення міжнародних контактів, у яких основним джерелом соціальних перетворень була визнана

вмотивована активність приватного підприємця, що підтримує й фінансує владу доти, «доки вона править належно» [24, с.13-16].

З іншого боку, індивідуалізм, як психологічна основа лібералізму, надає його «відкритості» однобічного характеру: свобода підприємництва невідворотно сприяє ще більшому посиленню сильних і послабленню слабких. Як зазначав з цього приводу К. Шмідт: «уявлення про свободу морів, свободу торгівлі й ліберальну світову економіку пов'язані з ідеєю певного вільного простору для вільної конкуренції й підприємництва... Утворені таким чином вільні простори можуть стати ареною чесних змагань; проте вони можуть обернутися й на безмежний хаос взаємознищення» [36, с. 96]. Таким чином, початковий мотив лібералізму – покращення якості, урізноманітнення й здешевлення продукції за рахунок вільної конкуренції – має тенденцію діалектично обертатися протилежним ефектом – концентрацією капіталів у власності найбагатших, а мотивація пуританської етики в бізнесі – максимізація прибутку, як головний законний інтерес підприємця – змушує впливає на ліберальний істеблїшмент захищати, передовсім, інтереси великого бізнесу, усуваючи на другий план як соціальні цінності, так і їх публічно-правовий захист.

Мотиви солідаризму, які «по-природі» домінували всю історію людства і лише в новий час частково «потіснилися» під впливом перших досягнень лібералізму, в кінці XVIII – першій половині XIX століття відновлюють свою значимість в якості рефлексій окремих представників інтелектуальної еліти – як відгук на негативні наслідки кількох століть поширення лібералізму, «антитеза» і заперечення ліберальних цінностей. Якщо лібералізм, ставлячи індивідуальні цінності вище суспільних, тлумачиться однозначно, то солідаризм, ставлячи, колективні цінності вище індивідуальних, у XIX столітті представлений в соціальних утвореннях різного рівня – корпоративним, класовим, національним і етнічним солідаризмом. Формою «державницького» солідаризму можна також вважати етатизм, тісно пов'язаний з поширенням юридичного позитивізму, який на початку свого застосування дав чудові результати у вигляді п'яти «кодексів Наполеона». Упродовж XIX і XX століть ідеї солідаризму стали потужним мотивом національно-визвольних, державотворчих, антиколоніальних і соціальних рухів на територіях

Старого й Нового світу, які зруйнували майже всі європейські імперії і колоніальні системи, а соціалізм, як історично найбільш реалізована форма втілення солідаризму, розділювався в перші десятиліття ХХ століття на «націонал-соціалізм» і «інтернаціонал-соціалізм».

Один з фундаторів теоретичного солідаризму ХІХ століття – О. Конт розумів його як моральний і юридичний обов'язок підпорядковувати індивідуальний інтерес інтересам суспільства. Його модель міжнародної спільноти, цілком в дусі позитивізму, – це глобальний порядок, у якому національні інтереси, як і інтереси особи, підвладні волі світової наддержави [28, с. 195]. О. Конт разом із Г. Спенсером розробили начала соціології, яка на той час користувалася методами природничих наук, підпорядкованих цілком картезіанській методології. Політичним продуктом перших наукових результатів соціології стали соціалістичні і комуністичні рухи, лідери яких також реалізовували «суб'єкт-об'єктний» підхід до «трудящих мас», мільйони яких загинули в ХХ століття під їх керівництвом.

Слід згадати, що в цей час, принаймні, на частину інтелектуальної еліти вже здійснювали потужний вплив ідеї І. Канта. Вже згадані його праці майбутню світову організацію людства моделюють на абсолютно інших засадах, ніж О. Конт, К. Маркс та їх послідовники, виходячи з повноти міжнародної правосуб'єктності індивіда. Таким чином, хоч два наступних століття після І. Канта його ідеї усвідомлюються все глибше, змінюючи науку, філософію, право і суспільну думку, в багатьох своїх галузях система знань все ще залишається підпорядкованою інерції картезіанського «суб'єкт – об'єктного» підходу до дослідження буття і організації суспільних відносин.

Стійка інерція такого підходу пояснюється, тим, що, крім привабливості його простоти для влади, він має витoki в значно глибших історичних пластах, ніж перші століття нового часу, коли він став основою картезіанства. Цей підхід втілює ідеологію станово-кастових суспільств, характерних для всіх п'яти тисячоліть епохи цивілізації, яка, насправді, була епохою діалектичного протистояння окремих осередків цивілізації і варварських рухів [26, с. 35]. Станово-кастовий устрій, в свою чергу, породив і отримав найкраще виправдання в ідеології тоталітарних релігій, сама природа яких,

побудована на відносинах «пастор-паства», спряла поступовому витісненню з людської свідомості відчуття власної правосуб'єктності.

Тоталітарні релігії несли в собі передумови феномену, який Маркузе визначив як «одномірна людина», фіксуючи його крайні прояви як типові для індустріального суспільства [28, с. 571]. Однак, саме головна мотивація носіїв тоталітарних релігій – позбавити особу права вірити в багатоплинність світобудови, кожному прояву якої належить відавати належну пошану, визнаючи його суб'єктність, – поширюючись світом і набуваючи історичної значимості, несла в собі перспективи майбутньої одновимірної людини. Інерція міжособистісних відносин, закладених ще родоплемінним устроєм, тобто на порядки триваліша за тоталітарні релігії, досить довго протистояла їх остаточній перемозі: «святе» в мовах багатьох народів донині зберігає свою однокорінну і світоглядну спорідненість зі «святим» і «світлом», як свідчення про життєрадісне усвідомлення новонаверненими народами взаємин людини зі світом. Натомість, привнесені з осередків старих цивілізацій, тоталітарні релігії, ототожнили святість з «сакральним», тобто недосяжним для свідомості «пастви», а головне – зі «страхом господнім», що втілював лише тривалий досвід потерпань від «сильних світу цього», який прозелітизм тоталітарних релігій вимагав від вірних поширювати серед неофітів.

Тисячолітнє «інвестування» такого способу мислення діяло поетапно і з різними темпами в різних країнах та регіонах планети. І хоч у західному суспільстві з Нового часу відбуваються світоглядні зрушення, спрямовані проти станово-кастової нерівності і втілені в ідеях верховенства права, правової держави, принципах конституціоналізму, захисту прав людини та основних свобод і інших цінностях громадянського суспільства, які поступово витісняють цінності станово-кастових суспільств, експансію тоталітарного мислення не було подолано ні релігійними реформаторами, ні діячами Просвітництва. Навпаки, найбільш історично значимі результати цього просування втілилися саме в «одновимірній» людині індустріального суспільства, конвеєрна тоталітарність якого, зрештою, зруйнувала стійкі мультирівневі зв'язки, характеристики яких закладалися ще до неоліту.

Відносини панування і покарання за непослух, закріплені як домінанти міжособистісних взаємин в психічних матрицях тоталітарних релігій, сприяли й розвитку відчуття відокремленості будь-якої панівної сторони від проблем сторони підвладної. Саме ця, тисячоліттями вкорінена, відокремленість втілена і в картезіанському принципі відстороненого споглядання суб'єктом – буття, як об'єкту, і в моделях суспільного устрою в періоди перших революцій і подальшого панування філософії позитивізму. Командно-адміністративний стиль управління, як один з крайніх проявів позитивізму, все ще зберігається в більшості сучасних суспільств планети: будь-який начальник чи державний службовець, відчуває себе «суб'єктом управління», відстороненим від проблем «об'єктів управління», які є його співгромадянами і платниками податків.

У руслі цього ж мислення, будь-яка, незадоволена суспільним ладом людина, обравши для себе роль «потерпілого суб'єкта», намагається знайти винного в якості «об'єкта покарання», навіть не замислюючись над адекватністю такого вибору, замість того, щоб самому стати суб'єктом солідарної відповідальності за суспільні негаразди та їх подолання. Для цього, безумовно, потрібні колективні солідарні зусилля, спрямовані, передусім, на формування адекватних світоглядних і морально-етичних суспільних орієнтирів.

Кризові явища, загострення яких спостерігається на межі ХХ–ХХІ століть, мають в основі індивідуальні мотивації, підпорядковані, в свою чергу, тенденціям соціальної і культурної динаміки [30, с. 54]. У будь-яких соціальних явищах присутня «раціональна» і «стихійна» складові природи людини. «Раціональна» складова втілена в усвідомленні і систематизації набутого досвіду та встановленні певних норм поведінки і правил організації публічного порядку. «Стихійна» складова періодично вивільняється з-під впливу раціонально обґрунтованих «картин світу» і правил організації суспільств. Це особливо масово спостерігається саме на межі століть [3, с. 25], коли не стримувана раціональними критеріями, які в цей час піддаються перегляду, «стихійна складова» вивільняється у найрізноманітніших індивідуальних мотиваціях – від прагнення до всебічного розкріпачення і свободи – до актів «соціального канібалізму», що реалізується як у міжособистісних, так і у міждержавних відносинах.

У цих умовах міжнародне право, що досягло вагомих здобутків в попередні десятиліття, діючи як «соціальна інженерія», тобто розробляючи численні рекомендації урядам з поетапного покращення соціального клімату в їх державах, потребує щирої підтримки міжнародного співтовариства на рівні не лише урядів, але всіх соціальних груп і громадських рухів держав.

На кінець ХХ століття стає зрозумілим, що глобальні виклики виявляють усе більше недоліків класичного (позитивістського) міжнародного права, яке, зосередивши всю увагу на повноті суверенітету держави, залишає поза увагою якість її влади, яка теж має «людський вимір», тобто обумовлена загальним рівнем культури, професіоналізмом, а головне вмотивованістю істеблїшменту добросовісно представляти інтереси своїх народів. Вирішення цієї проблеми невідворотно пов'язане з ефективним контролем з боку платників податків над діяльністю уряду, а більш широко – з ефективним зворотним зв'язком між владою і населенням, яке має стати громадянським суспільством, тобто суспільством активних, обізнаних в своїх правах, відповідальних і солідарних громадян. Тому в ХХІ столітті міжнародні організації, передовсім ООН, у своїх програмних документах звертаються зі своїми рекомендаціями і планами дій не лише до урядів, але й до широкого кола суб'єктів приватно-правових відносин – представників великого бізнесу, різних громадських об'єднань, вікових груп, територіальних громад, корінних народів, забезпечуючи, таким чином, загальне усвідомлення актуальних потреб і завдань людства. Цей підхід втілено в Декларації тисячоліття 2000 р., Бангкокській Декларації і Плані дій ЮНКТАД 2000 р., Монтеррейському консенсусі 2002 року та низці інших документів.

Нові перспективи оздоровчого солідарного впливу успішної частини міжнародного співтовариства на населення депресивних й маргіналізованих регіонів планети відкриваються з формуванням глобального інформаційного громадянського суспільства, основні цілі й характеристики якого викладені в Окінавській Хартії глобального інформаційного суспільства 2000 р. та в Декларації принципів «Побудова інформаційного суспільства – головне завдання нового тисячоліття» 2003 р. У цих актах системно викладено ті можливості, які відкривають для людства світові мережі комунікацій, надаючи

міжнародному співробітництву нової якості, масштабів і мультирівневості. Переводячи основний об'єм міжнародних контактів на рівень міжособистісного обміну інформацією, вони, в зручному для кожного абонента режимі, сприяють усвідомленню всіх аспектів і механізмів невіддільних «горизонтальних» міжнародних відносин.

Висновки. Кризові явища, що спостерігаються на межі ХХ – ХХІ століть, значною мірою впливають і на міжнародний економічний порядок, у якому зусилля Об'єднаних Націй з виконання цілей Статуту, будучи й самі по собі недостатньо ефективні, блокуються спонтанними соціальними рухами цього перехідного періоду, що вимагає від системи знань виходу за межі усталених в попередньому столітті парадигм і звернення до філософських концепцій минулих «перехідних періодів», виділяючи з-поміж них ті, що найкраще сприяють відновленню конструктивного начала в індивідуальній людській свідомості і колективній діяльності.

У цьому сенсі особливого значення набувають ідеї І. Канта, який у своїх «Критиках» заклав на межі ХVIII-ХІХ століть основи нової «антропоцентричної» філософії, яка два століття поспіль з перемінним успіхом витісняє картезіанський «суб'єкт-об'єктний» підхід до наукових знань і організації суспільного ладу. Усвідомлення, відповідно до філософії І. Канта, обумовленості уявлень, інтуїтивних почуттів і вольових актів людини – її природними характеристиками і впливом соціально-культурного середовища, сприяє формуванню нового – критичного і солідарного інтерсуб'єктивного підходу – як в наукових дослідженнях так і в програмах розбудови дружнього правого середовища на всіх рівнях суспільних відносин – від родин, корпорацій і територіальних громад – до міжнародного співтовариства.

Згідно з ідеями І. Канта стосовно організації «світового громадянського суспільства», невід'ємною складовою публічних порядків на рівні націй і міжнародного співтовариства має бути право, відповідно до якого, всі люди виступають повноправними суб'єктами всесвітнього громадянського суспільства.

Ці ідеї частково втілені лише в міжнародному правопорядку, що склався після II-ї світової війни, і формування якого відбулося в діалектичній взаємодії і пошуках компромісів між ліберальним і солідаристським підходами до формування публічного порядку,

конфлікт між якими набув історичного втілення з перших століть нового часу.

Антисоціальні аспекти лібералізму, як і тоталітаризм і дегуманізація в моделях солідаризму, мають значно глибші витoki, ніж перші століття нового часу: вони мають витoki в тисячолітньому пануванні тоталітарних релігій, які, будучи як продуктом, так і найбільш зручною та характерною ідеологією станово-кастових суспільств, характерних для всіх п'яти тисячоліть «епохи цивілізації», власне і стали провідниками відносин «пастор-паства» чи «володар-підвладний». У перші століття нового часу поширення їх впливу не подолали ні релігійні реформатори, ні діячі Просвітництва, ні ідеологи лібералізму: картезіанський «суб'єкт-об'єктний» підхід в науці і моделюванні соціальних систем, як і мурашниковий соціалізм О. Конта чи командно-адміністративні методи управління в державах з марксистською ідеологією мають потужну інерцію і донині впливають на суспільні відносини, відроджуючись там і тоді, де і коли відбувається пониження загального рівня культури і маргіналізація населення.

Міжнародний правопорядок другої половини ХХ століття став останнім історичним внеском позитивізму. Спираючись на домовленості між суверенними державами, останній забезпечив міжнародний правопорядок системою кодифікованих норм і міжнародних інституцій, що сприяло досягненню вагомих результатів у розбудові світової економіки і поширенні стандартів з захисту прав людини. Але кризові явища на межі ХХ-ХХІ виявили недоліки, пов'язані з орієнтацією цієї системи виключно на міждержавний рівень прийняття рішень, тому Об'єднані Нації і міжнародні організації все активніше звертаються до суб'єктів приватно-правових відносин, апелюючи до їх вмотивованості будувати свої відносини на соціально і гуманістично зорієнтованих засадах. Істотно змінює ситуацію на краще формування «глобального інформаційного громадянського суспільства», яке відкриває для людства через світові мережі комунікацій, безліч нових можливостей, надаючи міжнародному співробітництву нової якості, масштабів і мультирівневості. Переводячи основний об'єм міжнародних контактів на рівень міжособистісного обміну інформацією, вони, в зручному для кожного абонента режимі, сприяють підвищенню рівня обізнаності та

культури, усвідомленню всіх аспектів і механізмів невіддільних «горизонтальних» міжнародних відносин і обміну досвідом в свідомій солідарній розбудові дружнього соціально-орієнтованого середовища в своїх державах.

Список використаних джерел

1. Васильєв Г.Ю. Підтримка міжнародної безпеки – глобальна проблема людства / Г.Ю. Васильєв // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2014. – № 2 (21). – С. 155–166.
2. Гальчинський А. Політична нооекономіка: начала оновленої парадигми економічних знань / А. Гальчинський. – К.: Либідь, 2013. – 472 с.
3. Генеральна угода з тарифів і торгівлі 30.10.1947 року [Електронний ресурс] : [от 24 октября 1970 года A/RES/2625 (XXV)]. – Режим доступу http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_264
4. Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций [Електронний ресурс]. – Резолюція Генеральної Асамблеї 55/2 від 8 серпня 2000 року. — Режим доступу: <http://www.un.org/russian/document/declarat/summitdecl.htm> – Назва з екрана.
5. Декларация принципів «Побудова інформаційного суспільства – головна задача нового тисячоліття» від 12 грудня 2003 р. // <http://portal.rada.gov.ua>
6. Декларация ЮНЕСКО про Людський геном і права людини від 11 листопада 1997 р. Міжнародні документи. ЮНЕСКО. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
7. Живко З.Б. Забезпечення соціально-економічної безпеки в умовах інформаційного суспільства / З.Б. Живко // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 6(96). – С. 20–28.
8. Индекс людського розвитку 2018. – Режим доступу: http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_human_development_statistical_update_ru.pdf
9. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно–гражданском плане. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.civisbook.ru/files/File/Kant_Idea.pdf

10. Кант И. К вечному миру. [Электронный ресурс], – Режим доступа: https://www.civisbook.ru/files/File/Kant_K_vechnomu_miru.pdf
11. . Кант И. Критика чистого разума / И. Кант. – М.: Мысль, 1994. – 591 с.
12. Каро Д., Жюйяр П. Международное экономическое право / Д. Каро, П. Жюйяр. – М.: Междуна. отношения, 2002. – 582 с.
13. Марк ван Хук. Право как коммуникация / Марк ван Хук. – Спб: Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та, ООО «Университетский издательский консорциум», 2012. – 288 с.
14. Международное публичное право. Т. 2. / Н. К. Динь, П. Дайе, А. Пелле. – К.: Сфера, 2001. – 412 с.
15. Мережко О. О. Психологическая теория международного права (публичного и частного) / О. О. Мережко. – Одесса: Фенікс, 2012. – 244 с.
16. Наказ «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України» № 1277 від 29.10.2013 р. – Режим доступа: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13>
17. Обязательства ОБСЕ в области человеческого измерения. Том I. сборник документов. Третье издание. ОБСЕ / БДИПЧ, 2011. – 366 с.
18. Окінавська Хартія глобального інформаційного суспільства від 22 липня 2000 р. // <http://portal.rada.gov.ua>
19. Офіційний сайт Світової Організації Торгівлі: <https://www.wto.org/>
20. Предборський В. А. Детінізація економіки у контексті трансформаційних процесів: Питання теорії і методології: монографія / В. А. Предборський. – К.: Кондор, 2005. – 614 с.
21. Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ МЕРТ України №60 від 02.03.2007. – Режим доступа: <http://document.ua/pro-zatverdzhennja-metodichnih-rekomendacii-shodo-rozrahunku-doc168080.html>
22. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ МЕРТ України №1277 від 29.10.2013. – Режим доступа: <http://document.ua/pro-zatverdzhennja-metodichnih-rekomendacii-shodo-rozrahunku-doc168080.html>
23. Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України: Постанова КМУ №3-97-ВР від 16.01.1997. – Режим доступа: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3/97-вр>

24. Поппер К. Відкрите суспільство і його вороги / К. Поппер. – Т.1. – К.: Основи, 1994. – 444 с.
25. Построение информационного общества – глобальная задача в новом тысячелетии. Декларация принципов (Документ WSIS-03/GENEVA/DOC/4-R, 12 декабря 2003 года). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.itu.int/wsis/outcome/booklet/declaration_Bru.html
26. Радзівілл О. А. Право народів від неоліту до Нового часу: монографія / О. А. Радзівілл. – У 2 т. – Т. 1. – К.: НАУ, 2017. – 460 с.
27. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней / Дж. Реале, Д. Антисери. – Том 4. От романтизма до наших дней. – СПб: ТОО ТК «Петрополис», 1997. – 880 с.
28. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней / Дж. Реале, Д. Антисери. – Том 3. Новое время. – ТОО ТК «Петрополис», 1996. – 736 с.
29. Розанов А. А. Безопасность: подходы запада / А. А. Розанов, А. В. Шапиро. – Минск: Універсітэцкае. – 1994. – 125 с.
30. Сорокин П.А. Социальная и культурная динамика / П.А. Сорокин. – М.: Астрель, 2006. – 1176 с.
31. Статут Організації Об'єднаних Націй. 26.06.1945. Міжнародні документи. Організація Об'єднаних Націй (ООН). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
32. Статут ЮНЕСКО. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документа <http://www.un.org/ru>
33. Тейяр де Шарден П. Феномен человека / П.Тейяр де Шарден. – М.: Наука, 1989. – 240 с.
34. Тускоз Ж. Міжнародне право / Ж. Тускоз. – К.: Основи, 1997. – С. 217–18, С. 264-268.
35. Хартия экономических прав и обязанностей государств. Рез. 3281 (Ххix) ГА ООН 12.12.1974 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/rights1
36. Шмидт К. Номос земли в праве народов *jus publicum europaeum* / К. Шмидт. – С-Пб.: «ВЛАДИМИР ДАЛЬ», 2008 – 561 с.
37. Porter M., Stern S., Green M. Social Progress Index 2016. - Retrieved from <http://www.socialprogressimperative.org>
38. Prosperity Index 2018. – Retrieved from <http://www.prosperity.com/ranking>

39. Simakhova A. Economy socialization as a factor in solving modern global problems / A. Simakhova // *European Journal of Management Issues*. – 2018. – 26(1–2). – Pp. 48–54. – Retrieved from <https://mi-dnu.dp.ua/index.php/MI/article/view/177>. – DOI: 10.15421/191806
40. What is Economic Security – Retrieved from <https://www.icrc.org/en/document/introduction-economic-security>
41. Global security. Retrived from <https://www.rand.org/topics/global-security.html>
42. Index of Economic Freedom 2019. – Retrieved from <http://www.heritage.org>
43. *International Law and Its Discontents: Confronting Crisis* (ed. Stark Barbara. Cambridge University Press, 2015 – 287 p.
44. Koskeniemi Martti. *The Gentle Civilizer of Nations: The Rise and Fall of International Law 1870-1960*, 2004. – Cambridge: Cambridge University Press. 2001. Pp. XIV. – 569 p.
45. Valeriu I. F. Some Opinions on the Relation between Security Economy and Economic Security / I. F. Valeriu, M.A. Diamescu // *The National Institute for Economic Research, The Romanian Academy, Bucharest, Romania*, 2010. – Pp. 129–159.
46. Menshikov V. Social economy as a tool to ensure national security / V Menshikov, O. Volkova, N. Stukalo, A. Simakhova // *Journal of Security and Sustainability Issues*. – 2017. – 7(2). – Pp. 211–231. – [https://doi.org/10.9770/jssi.2017.7.2\(4\)](https://doi.org/10.9770/jssi.2017.7.2(4))
47. Smirnov A. Analysis of social-economic security of administrative areas in latvian municipalities / A. Smirnov, O. Lavrinenko, V. Tumalavičius // *Journal of Security and Sustainability Issues*. – 2018. – 7(4). – Pp. 817–829. – DOI: [http://doi.org/10.9770/jssi.2018.7.4\(17\)](http://doi.org/10.9770/jssi.2018.7.4(17))
48. Stukalo N. Trends in economic and social security at national and European level: interrelationships, threats and opportunities / N. Stukalo, I. Steblianko, A. Simakhova, V. Doroshkevych // *Journal Security and Sustainability Issues*. – 2018. – № 8(2). – Pp. 199–208. [http://doi.org/10.9770/jssi.2018.8.2\(7\)](http://doi.org/10.9770/jssi.2018.8.2(7))

РОЗДІЛ V. ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ ТА МІЖНАРОДНА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

5.1. Залучення інвестицій для модернізації та створення нової інфраструктури як пріоритетний напрям міжнародної економічної діяльності України

Одним із головних аспектів, що визначає напрями та пріоритети міжнародної економічної діяльності України, форми її участі в європейських інтеграційних процесах, специфіку економічної політики є залучення інвестицій та співпраця з інвесторами, оскільки Україна має значний потенціал щодо співробітництва і інвестування у розвиток інфраструктури.

Міжнародний досвід свідчить про те, що одним з ефективних шляхів покращення кількісних і якісних характеристик об'єктів інфраструктури, зокрема транспортної, є залучення до фінансування приватного капіталу і управління цими об'єктами на умовах державно-приватного партнерства (ДПП), найбільш поширеною формою здійснення якого є концесія. Якщо використовується такий механізм фінансування, то приватний сектор одержує довгострокову концесію для того, щоб робити інвестиції та надавати публічні послуги (рис. 5.1) [1].

Отже, приватні інвестори створюють компанію спеціального призначення (КСП), яка буде представляти Концесіонера ДПП та діяти в якості агента Уряду, а саме:

1. Уряд укладає з Концесіонером довгострокову угоду про концесію на умовах ДПП щодо надання публічної послуги;
2. Концесіонер укладає контракт на будівництво з Підрядником з будівництва;
3. Інвестори проводять підписку капіталу/акціонерного капіталу для КСП Концесіонера;
4. Концесіонер позичає в кредиторів решту коштів, необхідних для фінансування будівництва та запуску проекту;

5. Концесіонер укладає контракт на експлуатацію та обслуговування з керуючим об'єктами;

6. Концесіонер одержує плату за забезпечення наявності активів проекту для користування (наприклад, як «плату за наявність»), або за безпосереднє надання публічної послуги споживачам.

Рис. 5.1. Типова контрактна структура концесії

За своєю природою проекти ДПП є приватними угодами, в яких у публічну сферу потрапляє дуже мало фінансової інформації. Крім цього, кожний проект є індивідуальним, тому можливість використання попереднього досвіду обмежена. Тому державі важливо порівняти найкращі оцінки вартості надання бажаної публічної послуги та порівняти їх з найкращими оцінками того, що може запропонувати на основі ДПП приватний сектор. При цьому важливо,

щоб таке порівняння робилося для одного інвестиційного горизонту (проектного циклу), який у випадку ДПП може складати 25-30 років.

Цей метод порівняння називається «порівнянням з державним сектором», тому що при цьому необхідно порівняти умови ДПП із умовами звичайного державного фінансування. При цьому слід оцінити «вигоду за гроші», враховуючи деякі аспекти ДПП, які не можна виміряти кількісно, але які є перевагами у порівнянні із традиційними державними закупівлями. Такий варіант найоптимальніший за цих обставин [2].

Дуже важливо при цьому приділяти головну увагу послугі, яку передбачається надавати, а не показникам проекту. Наприклад, один концесіонер ДПП може використати у проекті матеріали найвищої якості, що збільшить вартість проекту, але зменшить витрати на обслуговування. Інший концесіонер може прийняти протилежне рішення, але в обох цих випадках концесіонери будуть надавати послуги відповідно до вимог контракту ДПП. Рішення, як саме це робити, залишається за ними.

Прийняття нового Закону України «Про концесію» є потужним сигналом України міжнародній спільноті щодо наміру країни впроваджувати прогресивні та ефективні методи управління стратегічними об'єктами державної власності та відкритості до приватних інвестицій. Новий закон регулює концесійну діяльність для реалізації якісних, масштабних проектів на умовах концесії, що відповідає міжнародній практиці, зокрема законом визначено чітке розмежування регулювання концесії та інших форм здійснення державно-приватного партнерства, додаткові гарантії для концесіонерів та кредиторів, чіткий механізм контролю та моніторингу за виконанням концесійних договорів, чітке регулювання права власності на об'єкт концесії, метою якого є збереження за державою права власності на об'єкт концесії. При цьому слід зазначити, що до цього часу в Україні не було реалізовано жодного масштабного проекту на умовах концесії.

Концесійний механізм дозволить перенести з держави на приватний сектор інвестиційні, соціальні, екологічні зобов'язання на весь концесійний період, при цьому існуюче майно залишається у державній власності, а новостворене – набуває статус державного.

Разом з цим, державний бюджет отримуватиме частку доходів від діяльності приватного інвестора у вигляді концесійних платежів.

Застосування концесійного механізму дозволить державі залучити значні інвестиційні ресурси приватного сектору економіки для модернізації та підвищення ефективності використання інфраструктурних об'єктів, таких як морські та річкові порти, автомобільні дороги, аеропорти та інші об'єкти державної власності. Зокрема, в сфері транспортної інфраструктури України спостерігається значний невикористаний потенціал, при цьому наявні ресурси здебільшого мають тенденцію до погіршення в короткостроковій перспективі. Наразі Міністерством інфраструктури України розпочато концесійні конкурси щодо передачі в концесію цілісних майнових комплексів, що забезпечують комплексне надання послуг у морських портах Ольвія та Херсон.

Державне підприємство «Стивідорна компанія «Ольвія» (далі – ДП «СК «Ольвія») є стивідорною компанією, яка розташована на лівому березі Бузько-Дніпровського-лиманського каналу на півночі Чорноморського узбережжя, у Миколаївській області. Порт «Ольвія» здійснює перевалку різних типів вантажів, проте зернові та будівельні матеріали на даний час становлять переважну кількість, понад 80% від загального обсягу вантажів.

Внаслідок триваючого конфлікту в регіонах Донбасу, багатих вугіллям, ДП «СК «Ольвія», як і інші портові оператори, зазнало значного зменшення обсягів перевалки вугілля. Крім того, після введення в експлуатацію нових складських потужностей в порту «Южний», один з основних виробників сталі переорієнтував відповідні вантажні потоки з порту «Ольвія» до порту «Южний».

Наведене зменшення обсягів перевалки вугілля та сталі значною мірою компенсувалося зростанням експорту зерна та будівельних матеріалів. Проте, порт «Ольвія» стикається зі зростаючою конкуренцією з боку нових приватних терміналів, особливо в експорті зерна.

Разом з тим, в умовах зростаючої конкуренції рівень привабливості порту вплине на здатність ДП «СК «Ольвія» зберігати та збільшувати свої потенційні обсяги операційної діяльності у майбутньому.

Здатність ДП «СК «Ольвія» конкурувати з регіональними приватними операторами визначатиме її подальший розвиток.

Оскільки зерновий сектор в Україні є одним з найбільш перспективних секторів зростання на наступні десятиліття, ДП «СК «Ольвія» має забезпечити належну підготовку для того, щоб використати можливості майбутнього зростання. Однак така підготовка, а отже, і майбутній успіх підприємства, буде значною мірою залежати від його спроможності забезпечити інвестування у нові об'єкти та модернізацію вже існуючих потужностей.

Для порту «Ольвія», безумовно, найбільш перспективним типом вантажу є експорт зерна та зернових продуктів, проте окремі види генерального вантажу також мають потенціал, особливо чорні метали. Найбільш імовірним прогнозом для ДП «СК «Ольвія» є те, що підприємство збереже стабільні обсяги перевалки чорних металів, або навіть їх збільшить, якщо до переможця концесійного конкурсу приєднається ефективний оператор з доступом для будь-яких користувачів. Рослинна олія також є перспективним видом вантажу для порту «Ольвія», особливо у разі прийняття одним з інвесторів рішення щодо створення екстракційних виробничих потужностей в порту.

Існує нагальна потреба в додатковому розвитку потужностей з перевалки зерна у Миколаївській області після 2020 року, що частково може бути компенсовано новими потужностями у порту «Ольвія». Залучення приватного оператора надасть можливість збільшити інвестиції в модернізацію обладнання, в результаті чого зросте рівень ефективності та продуктивності.

Незалежні багатопільові оператори терміналів виявляють свою зацікавленість в можливості концесії ДП «СК «Ольвія», зокрема декілька таких трейдерів мають серйозну зацікавленість в використанні терміналу у вигляді участі в операційному консорціумі або укладанні довгострокових зобов'язань з приватним незалежним оператором порту.

Потенційним ризиком для успіху реалізації концесії в ДП «СК «Ольвія» є наявність новозбудованого та майбутнє будівництво інших приватних терміналів на тій самій території, що може призвести до появи надмірних виробничих потужностей, не забезпечених

відповідним попитом. Отже, для нового оператора важливо бути конкурентоспроможним за для того, аби мати змогу залучити достатню кількість вантажів.

За умов концесії очікується збільшення загального обсягу перевалки вантажів для порту «Ольвія» з приблизно 2,6 млн. тон у 2018 році до приблизно 5,9 млн. тон у 2030 році, при тому, що основне збільшення обсягу вантажів відбудеться за рахунок очікуваного зростання перевалки зерна.

На відміну від поточної ситуації, потенційний концесіонер зможе забезпечити необхідні обсяги інвестицій, мати можливість управляти та діяти на конкурентних засадах в конкурентному середовищі, мати більшу фінансову гнучкість, діяти з більшою економічною свободою та з більшими комерційними стимулами, взяти на себе деякі ризики, наприклад, ризик зміни попиту, утримувати активи на рівні узгоджених стандартів, забезпечуючи умови господарювання та розвитку, за яких вартість активів не тільки не зменшуватиметься, але й зростатиме.

Існує, в основному, два типи підприємств приватного сектору, які мають важливе значення для успішного впровадження концесійного процесу: власники вантажів, які керують ланцюгом постачання різних типів вантажів, незалежні оператори терміналів. Рекомендується розглядати обидва типи підприємств приватного сектору, оскільки основний акцент власників вантажу робиться на одному типі вантажу, на відміну від незалежних операторів терміналів, основний акцент яких, як правило, робиться на різних типах. Таким чином, це робить порт менш вразливим до одного типу вантажу. Крім того, загальний потенційний обсяг вантажів може бути набагато вищим через диверсифікований портфель.

Потенціал для залучення зернотрейдерів до порту «Ольвія» є високим, оскільки майбутнє зростання обсягів перевалки зерна на експорт у Миколаївській області вимагає розширення наявної інфраструктури. Враховуючи те, що порт «Миколаїв» знаходиться в межах міста Миколаїв, можливості його майбутнього розширення обмежені. З іншого боку, місце розташування порту «Ольвія» у ненаселеному пункті передбачає широкі можливості для подальшого розширення. У зв'язку з цим очікується, що порт «Ольвія» забезпечить

кращу перспективу розвитку в порівнянні з портом «Миколаїв» і, відповідно, існує висока ймовірність отримання певної частки майбутнього ринку зерна у Миколаївській області.

Основним інвестиційним обов'язком концесіонера стане створення кластеру зернового терміналу, який здатний перевалювати 2 млн. тон на рік, враховуючи усі пов'язані з цим супутні вантажно-розвантажувальні процедури.

Після початкового інвестування у вже існуючу та нову інфраструктуру та обладнання у 2020-2021 роках, показник вільних грошових потоків матиме позитивне значення з третього року експлуатації у 2022 році, проте повторно дещо зменшиться у 2028 та 2029 роках через потребу в нових інвестиціях у причали та обладнання в порту «Ольвія». Зростаючі обсяги перевалки зерна вимагатимуть будівництва другого етапу нового зернового терміналу у 2033-2034 роках, який розпочне роботу в 2035 році. Крім того, на 2033 рік передбачаються суттєві повторні інвестиції в існуючі будівлі та споруди порту.

Державне підприємство «Херсонський морський торговельний порт» (далі – «ХМТП») є портовим оператором у морському порту «Херсон», географічно розташованому на північно-західному узбережжі Чорного моря.

ХМТП спеціалізується на перевалці різних типів вантажу, зокрема мінеральних добрив загалом та в упаковці, зернових та харчових вантажів, металобрухту, деревини та інших суховантажів. З 2012 року Херсонський порт суттєво звузив портфель вантажів за видами для обробки, зосереджуючись на будівельних матеріалах, зернових, чорних металах та «інших суховантажних сипучих вантажах».

Наявні основні засоби порту застарілі, а період їхньої фактичної експлуатації значно перевищує передбачені строки корисного використання (середній строк фактичного використання кранів становить 37 років, тоді як передбачений нормами строк їхнього корисного використання – 12 років). Застаріла інфраструктура та відсутність належного комерційного сервісу також мають негативні соціальні та фінансові наслідки.

У зв'язку зі зростанням обсягів експорту зерна, ХМТП може отримати значні переваги, але лише у випадку впровадження більш

бізнес-орієнтованого підходу та залучення приватних операторів до управління портом, що підвищить його операційну ефективність та показники діяльності.

Разом з експортними вантажами зерна, ХМТП добре розташований для обробки експортних вантажів металобрухту, добрив та будівельних матеріалів. Залучення приватного оператора дозволить ХМТП отримати вигоду від своєї нішевої позиції на ринку продуктів обробки зерна. Очікується, що залучивши приватних операторів, ХМТП суттєво збільшить обсяги оброблюваних вантажів унаслідок значних поліпшень інфраструктури та більш орієнтовного на ринок управління компанією. Головним інвестиційними зобов'язаннями концесіонера буде розробка модернізованого зерносховища, а також усіх пов'язаних з ним супутніх вантажно-розвантажувальних процедур, розвиток зношеної інфраструктури порту.

Інвестиції в існуючі та нові активи будуть здійснюватися протягом усього періоду концесії, починаючи з 2020 року до 2069 року. Перший транш інвестицій в об'єкти для покращення ефективності перевалки зерна (в судноавантажувач для зерна, склади та силос) запланований на 2020 рік. Такі перші інвестиції дозволять ХМТП збільшити до 2030 року обсяги зерна до 1,1 млн. тон, що вдвічі більше, ніж за сценарієм «без змін».

Конкурсні умови передбачають створення переможцем концесійного конкурсу юридичної особи за законодавством України, яка буде стороною концесійного договору та здійснюватиме концесійну діяльність як концесіонер. Також протягом концесійного періоду концесіонер повинен володіти більше ніж 50 відсотками статутного капіталу цієї юридичної особи. Концесіонер має стати правонаступником щодо прав та обов'язків державних підприємств, які безпосередньо пов'язані з майном, що передається у складі об'єктів концесії. Також концесіонер приймає на роботу працівників відповідних державних підприємств.

Рівень мінімальних початкових інвестицій в об'єкти концесії в морському порту Ольвія становитиме 1,56 млрд. гривень та в морському порту Херсон становитиме без врахування податку на додану вартість більше 215,7 млн. гривень, з яких не менше 30 відсотків мають здійснюватися за рахунок власного капіталу

концесіонерів та які мають бути вкладені протягом перших трьох з половиною років з дати закінчення перехідного періоду.

Визначений термін концесії для об'єктів концесії в морських портах Ольвія та Херсон 35 років. Відповідно до умов концесійного конкурсу в морському порту Ольвія концесіонер зобов'язаний збудувати універсальний перевантажувальний комплекс проектною потужністю 2 млн. тон зернових вантажів на рік. Також необхідно з метою виконання плану розвитку морського порту розвинути, збудувати північну частину території, що переходить в концесію орієнтовною площею 34 га. Якщо концесіонер не використає за призначенням цю територію протягом 10 років, він зобов'язаний відмовитися від права оренди такої частини території. Згідно концесійних умов концесіонер в перспективі має забезпечити щорічний обсяг перевалки вантажів на об'єкті концесії на рівні не меншому ніж 2,83 млн. тон.

Згідно умов концесійного конкурсу в морському порту Херсон концесіонер в перспективі має забезпечити щорічний обсяг перевалки вантажів на об'єкті концесії на рівні не меншому ніж 1,36 млн. тон.

Також до зобов'язань інвестора належить відновлення існуючих портових споруд, зокрема, причалів у складі об'єктів концесії та обладнання, а також підтримання його в стані, що дає можливість використовувати його за цільовим призначенням шляхом проведення поточного та капітального ремонтів, придбання та заміни основних засобів.

Концесіонери мають здійснювати нарахування амортизації на об'єкти майна у складі об'єкта концесії, відповідно до законодавства про бухгалтерський облік та фінансову звітність, проте концесійними умовами визначено, що нараховані концесіодавцем амортизаційні відрахування на об'єкт концесії для цілей розрахунку концесійного платежу дорівнюватимуть нулю, оскільки після передачі об'єкта концесії концесіонеру об'єкт концесії не перебуватиме на балансі концесіодавця. Відповідна умова дозволить забезпечити базу концесійних платежів, що надходять до Державного бюджету. Також концесіонери мають забезпечити пайову участь у розвиток інфраструктури міст Миколаєва та Херсона у розмірі не менше ніж 5%

від загальної кошторисної вартості об'єктів нового будівництва, реконструкції та капітального ремонту.

Відповідно до концесійних умов концесіонери сплачують концесійний платіж до державного бюджету, який визначається як сума змінного концесійного платежу та фіксованого концесійного платежу. При цьому змінний концесійний платіж розраховується як добуток чистого доходу від провадження концесійної діяльності (реалізації товарів, робіт, послуг) на ставку концесійного платежу, яка визначається за результатами концесійного конкурсу, але не менше ніж 0,73%.

Сума фіксованого концесійного платежу визначається за результатами концесійного конкурсу, але не менше мінімального розміру, який дорівнює середній сумі частини чистого прибутку, що відраховувалася відповідними державними підприємствами до державного бюджету за останні три календарні роки, з проведенням подальшої індексації на рівень інфляції за відповідний рік.

Концесіонеру необхідно провести оцінку впливу на довкілля щодо видів планованої діяльності та об'єктів, які підлягають оцінці впливу на довкілля відповідно до Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» до прийняття рішення про провадження планованої діяльності.

Концесійний конкурс містить наступні етапи: передкваліфікація, конкурс, оцінка конкурсних пропозицій, оголошення переможців і переговори, після чого концесійний договір набуває чинності та починається перехідний період для виконання попередніх умов концесійного договору (передача об'єкта концесії, отримання дозвільних документів, оформлення оренди земельних ділянок).

На етапі передкваліфікації претенденти отримують інструкцію та подають заявки на участь у конкурсі з підтвердженням необхідного досвіду, фінансової спроможності, відповідності іншим загальним вимогам. Після чого претенденти, що допущені до участі в конкурсі отримують доступ до конфіденційної інформації і готують та подають свої конкурсні пропозиції. Етап «Оцінка конкурсних пропозицій» містить розкриття конвертів з конкурсними пропозиціями та оцінку конкурсних пропозицій на відповідність конкурсним вимогам і визначення кращої пропозиції. Етап «оголошення переможців і

переговори» передбачає проведення переговорів з власником кращої пропозиції і підписання проекту концесійного договору без зміни істотних умов. У разі відмови переможця конкурсу від прийняття умов концесійного договору, проводяться переговори з учасником із другою найкращою пропозицією.

Встановлений період для подання заявок на участь в даних конкурсах та конкурсних пропозиціях становить 60 днів після офіційного оголошення конкурсів в засобах масової інформації і шістдесятити день є кінцевим терміном. Проте світова практика свідчить, що оптимальним для проведення проектів такої складності є термін 100–120 днів.

Претенденти подають заявки на участь в конкурсі після оголошення конкурсу разом з конкурсними пропозиціями в будь-який момент протягом 60 днів і вони повинні бути розглянуті конкурсною комісією протягом 14 днів. Протягом 35 днів після кінцевого терміну, учасники конкурсу можуть подати оновлені конкурсні пропозиції з поліпшеними параметрами. Протягом 45 днів після закінчення кінцевого терміну конкурсна комісія оцінює конкурсні пропозиції та визначає кращі з них.

Претендентом і учасником конкурсу може бути один індивідуальний учасник або об'єднання, що складається з кількох партнерів. Припустимими є декілька варіантів об'єднань, при цьому очікується, що об'єднання міститиме основного учасника, як то портового оператора, та додаткового учасника, як то вантажовласника або компанію-інвестора.

Як вже зазначалося вище, претенденти мають відповідати вимогам, які можливо умовно розділити на три категорії: технічну, фінансову та загальні.

Технічні вимоги полягають в тому, що концесіонер повинен володіти належним рівнем досвіду в управлінні портом та необхідним досвідом реалізації відповідних за обсягами будівельних проектів або модернізації портової інфраструктури. Так, безпосередній досвід управління не менше ніж одним морським (річковим) терміналом для обробки насипних вантажів з річним обсягом перевалки для морського порту Ольвія не менше 1,75 млн. тон та для морському порту Херсон не менше 300 тис. тон має складати три безперервних роки. Також

концесіонер повинен мати досвід будівництва інфраструктури для насипних вантажів протягом останніх 10 років із мінімальним розміром проекту для морського порту Ольвія обсягом фінансування не менше 42 млн. дол. США або річним обсягом вантажу 1,4 млн. тон або складськими потужностями обсягом 100 тис. тон та для морського порту Херсон – не менше 6 млн. дол. США або річним обсягом вантажу 225 тис. тон або складськими потужностями обсягом 20 тис. тон. Досвід претендента повинен базуватися на проектах принаймні у двох з таких сфер: будівництво нових (відновлення існуючих) спеціалізованих терміналів з обробки насипних вантажів, будівництво нової (реконструкція існуючої) портової інфраструктури для насипних вантажів, установка вантажно-розвантажувального портового обладнання.

Для підтвердження своєї фінансової спроможності претендент має відповідати хоча б одному з наступних критеріїв для морського порту Ольвія володіти власним капіталом в обсязі не менше 20 млн. дол. США., вільними грошовими потоками в обсязі не менше 20 млн. дол. США, ліквідними активами та мати підтвердження банку про готовність надати фінансування та для морського порту Херсон – володіти власним капіталом в обсязі не менше 2,5 млн. дол. США, вільними грошовими потоками в обсязі не менше 2,5 млн. дол. США, ліквідними активами та мати підтвердження банку про готовність надати фінансування.

До загальних вимог до претендентів відносяться наступні: відсутність зв'язків з країною-агресором, офшорними зонами і юрисдикціями, які не співпрацюють у сфері протидії відмиванню грошей; відсутність процедур банкрутства, ліквідації, реорганізації.

Загальний пакет конкурсної пропозиції складається з трьох частин та має містити юридичні документи, технічні пропозиції та фінансові пропозиції. Фінансові пропозиції розглядаються тільки після того, як перевірено відповідність юридичних документів, технічних пропозицій вимогам конкурсу.

Подані юридичні документи мають містити: супровідний лист до конкурсної пропозиції, конкурсну гарантію, запевнення щодо відсутності конфлікту інтересів, договір про об'єднання, структуру

капіталу проектної компанії, інформацію про радників учасника, документи, що стосуються монопольного становища на ринку послуг.

Технічна пропозиція надається у вигляді бізнес-плану, який складається з аналізу ринку, прогнозу обсягів вантажів, заходів щодо поліпшення операційної діяльності, плану операційних показників, плану капітальних інвестицій, соціальних та екологічних заходів, заходів з корпоративного управління та менеджменту.

Оцінка фінансової спроможності учасника конкурсу відбувається за наступними критеріями: запропонований відсоток змінного концесійного платежу, що вище визначеного конкурсними умовами (максимальна кількість балів 30); сума фіксованого концесійного платежу, що вище визначеного конкурсними умовами (максимальна кількість балів 35); додатковий обсяг інвестиційних зобов'язань, що вище визначеного конкурсними умовами (максимальна кількість балів 30) та який оцінюється за приведеною вартістю за ставкою дисконтування 17,26%; додатковий обсяг інвестицій в інфраструктуру міста, що вище визначеного конкурсними умовами (максимальна кількість балів 2) та який оцінюється за приведеною вартістю за ставкою дисконтування 17,26%; підтвердження джерел фінансування (максимальна кількість балів 1); пропозиції щодо скорочення періоду концесії (максимальна кількість балів 0,33); пропозиції щодо скорочення періоду будівництва (максимальна кількість балів 0,33); зайнятість вітчизняних працівників, а саме їх питома вага у загальній кількості працівників перевищує 90% (максимальна кількість балів 0,34); пропозиції щодо додаткового періоду без примусових звільнень (максимальна кількість балів 1).

Концесійний конкурс визнається таким, що не відбувся в наступних випадках: не було подано жодної пропозиції, або подані пропозиції в подальшому були відкликані; подані до конкурсної комісії пропозиції визнані такими, що не відповідають вимогам; всіма учасниками конкурсу не виконані у встановлений термін вимоги конкурсної комісії щодо приведення пропозицій у відповідність з умовами конкурсної документації.

До категорій ризиків, пов'язаних з концесією, відносяться: отримання ліцензій і дозволів (процедури відповідності, майбутні затвердження); проектування і будівництво (наявність та умови

використання земельної ділянки, недоліки технології, перевитрата коштів, затримка у завершенні будівництва, невиконання умов підрядником, ризики впливу на навколишнє природне середовище); попит та ринку збуту; операційні ризики (постачання та вхідні матеріали, необ'єктивне прогнозування витрат, недоліки технології, нездатність оператора залучити необхідні обсяги вантажів, вплив на навколишнє природне середовище); нормативно-правові ризики; фінансові та макроекономічні ризики (наявність фінансування, фінансова здатність приватного партнера, відсоткові ставки банківських установ, інфляція, курс гривні до іноземної валюти); соціальні та політичні ризики, забезпечення або опір з боку основних зацікавлених сторін; форс-мажорні обставини та інші непередбачені події з високим рівнем впливу.

Ризики щодо отримання ліцензій і дозволів, проектування і будівництва, а також операційні передбачають, в основному, відповідальність приватного суб'єкта господарювання. Ризики щодо попиту та ринків збуту, фінансові та макроекономічні, форс-мажорні передбачають спільну відповідальність. Нормативно-правові ризики, соціальні та політичні ризики передбачають переважно відповідальність держави.

Отже, концесії мають конкретні додаткові переваги, оскільки вони забезпечують кращий доступ до фінансування та передових процесів, а також управлінського досвіду, мають більш привабливі стимули за результатами діяльності та кращого корпоративного управління, передають певні ризики приватному партнеру, забезпечують довгострокову ефективність управління.

5.2. Стратегії розвитку міжнародних авіаперевізників

Актуальними проблемами авіатранспортного ринку є глобалізація міжнародних перевезень в межах глобальних та стратегічних альянсів авіаперевізників, жорстка конкуренція, постійне збільшення прямих операційних витрат (*direct operation costs*), особливо за рахунок постійного росту цін на світовому паливно-мастильному ринку та інше.

Зовнішнім оточенням по відношенню до системи світового повітряного транспорту є політична система світу, економічна система світового господарства, що включає світову транспортну систему, з якими система повітряного транспорту знаходиться в діалектичній єдності і постійній боротьбі. Зовнішнім оточенням по відношенню до системи світового повітряного транспорту є загальна система міжнародних економічних відносин, створюючи складну і неоднорідну всесвітню систему, яка в умовах глибоких змін від співвідношення сил на світовій арені робить взаємно направлений вплив і на розвиток системи світового повітряного транспорту.

Цивільна авіація за допомогою складних взаємозв'язків з іншими галузями економіки сприяє економічному розвитку націй і користується плодами такого розвитку. З підвищенням рівня прибутку і виробництва розширюється попит на авіаційні види обслуговування; у той же час, сприяючи розвитку туризму, торгівлі та трудової зайнятості, авіація стає важливим інструментом економічного розвитку. Крім того, повітряний транспорт приносить і непрямі вигоди, сприяючи розширенню міжнародних контактів і взаєморозуміння.

З посиленням економічної активності розширюються і об'єми ділових поїздок, а разом з цим зростають потреби в швидкості та зручності, якими характеризуються послуги повітряного транспорту. Крім того, у міру зростання особистих доходів збільшується кількість вільного часу, завдяки чому все зростаючу популярність набуває повітряний туризм. Ростає об'єм вантажних перевезень з розширенням міжрегіональної і міжнародної торгівлі, і, оскільки найдинамічніші сектори промисловості часто і в значній мірі вдаються до повітряних транспортних перевезень з метою розподілу своєї продукції, попит на послуги повітряного транспорту підвищується швидше, ніж попит на наземні види перевезень.

Головною довготерміною ціллю є створення конкурентоспроможного національного авіаперевізника, або декількох авіаперевізників, здатних у перспективі ефективно конкурувати на міжнародному і внутрішньому ринках авіаційних перевезень, найвірогідніше у складі одного із світових авіаційних альянсів і в режимі «відкритого неба».

Європейські країни усе наполегливіше піднімають питання про повну лібералізацію повітряного руху між Україною і їх країнами. Україна активно включилася в багатобічні міжнародні механізми економічного співробітництва, вона вступила і почала проводити активну політику в авторитетних міжнародних фінансових і економічних організаціях, таких як Організація Об'єднаних Націй та її інститути, Всесвітній Банк, Міжнародний Валютний Фонд, Організація сприяння економічному розвитку, Міжнародна організація праці, Всесвітня організація охорони здоров'я та в інших ведучих фінансово-економічних організаціях.

Національний інтерес у розвитку цивільної авіації становить: збільшення доходів вітчизняних підприємств і податкових надходжень до бюджету; забезпечення можливостей надання населенню якісних послуг за оптимальними цінами; забезпечення національної безпеки у сфері пасажирських авіаційних перевезень.

Україна може надалі суттєво збільшувати обсяги і пасажирських, і вантажних перевезень авіаційним транспортом. По-перше, вдале географічне розташування України та наявність міжнародних аеропортів, передусім міжнародного аеропорту «Бориспіль», дає змогу країні залучити вагомий транзитний пасажирський потік. Тому, попри невелику частку авіаційного транспорту в структурі перевезень усього транспортного сектору, транзитний авіаційний потенціал України можна зіставити з транзитним потенціалом трубопровідного транспорту країни. По-друге, давні традиції розвитку авіаційної промисловості та транспорту обумовлюють наявність кваліфікованого персоналу й освітньої та технічної бази.

Величезну роль у збереженні і зміцненні позицій авіакомпанії на ринку міжнародних авіаперевезень грає маркетингова діяльність. А ось, реклама авіапослуг і діяльності авіакомпанії – це найважливіша складова частина комплексу маркетингових заходів, своєрідний інформаційний вихід на споживача.

При правильній організації, маркетингова діяльність дуже ефективна і сприяє швидкій безперервній реалізації виробленої продукції. Якщо авіакомпанія розробляє ефективну маркетингову діяльність, вона уникає багатьох помилок при впровадженні своїх послуг на ринок авіаперевезень. Закордонний досвід давно вже

показав, наскільки велике значення має розробка ефективної маркетингової діяльності як головного засобу розширення позицій на ринку.

Авіап перевезення – галузь світового транспорту, що динамічно розвивається. Змінюється не тільки авіаційна техніка, але і методи, способи, моделі авіаційного бізнесу. Рівень взаємодії авіакомпаній підвищується від інтерлайн-домовленостей про спільну експлуатацію ліній до альянсів. У той же час упровадження нових інформаційних технологій привело до появи нових способів і областей співробітництва і взаємодії між авіакомпаніями. Непримиренні раніше конкуренти Lufthansa, Air France, British Airways створюють єдиний портал для придбання запасних частин, агрегатів, витратних матеріалів авіаційної техніки і товарів, що супроводжують авіаційному бізнесові. При цьому значний обсяг замовлення дозволяє знизити закупівельну ціну.

Серйозним чином перетворилися розподільні (дистрибутивні) системи продажу авіап перевезень: у США і ряді європейських країн авіап перевезення увійшли в число найбільш часто реалізованих продуктів в мережі Інтернет.

Моделі формування пасажиропотоків в сучасному авіаційному бізнесі все більше переходять від традиційної схеми point-to-point до централізованої схеми hub-and-spoke (рис. 5.2.). Традиційна схема point-to-point передбачає, що авіап перевізник здійснює пряме сполучення між двома пунктами.

Система hub-and-spoke (дослівно «втулка та спиця») передбачає пересадки пасажирів у так званих вузлових пунктах («втулках»), які розташовані на перетинанні завантажених транспортних маршрутів з рейсу на рейс з мінімальним часовим лагом без видачі вантажу.

За прогнозами фахівців, через 10 років у світі будуть успішно співіснувати обидві моделі. Hub-and-spoke одержує розвиток через створення літаків значної пасажирської місткості, коли пасажирів з регіональних аеропортів підвозяться невеликими літаками у великий вузловий центр, а потім на гігантських лайнерах розлітаються по усьому світу (під дану схему ведуться перспективні розробки Airbus, що випускає літаки місткістю 550-700 пасажирів). Модель point-to-point – тобто з пункту в пункт без зайвих пересаджень, знаходить

розвиток у перспективних розробках Boeing (літаки рекордної дальності польоту, до 16000 км). Загальносвітове зростання пасажиропотоків призведе до зростання числа маршрутів point-to-point. Але через інтенсивність руху літаків у небі над Європою й США кількість доступних авіакомпаніям слотів на використання повітряних трас буде обмежено. Тому перевага стане віддаватися таким літакам, як Airbus A380. В Україні теж будуть працювати обидві моделі. На внутрішньому ринку зросте частка перевезень типу point-to-point, а міжнародні польоти стануть прерогативою «хабів».

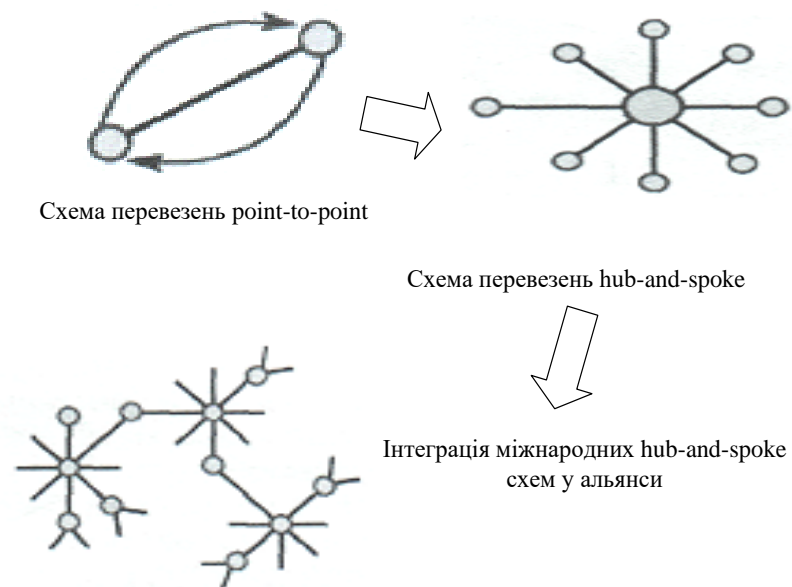

Рис. 5.2. Моделі формування пасажиропотоків в сучасному авіаційному бізнесі

Таким чином, перспективи розвитку міжнародних польотів у Європейському повітряному просторі для авіакомпанії «Роза Вітрів» на сьогоднішній день пов'язані, в першу чергу, з можливістю створювати та розвивати саме концентричні схеми організації перевезень.

Термін «альянс» звичайно використовується для позначення кооперації між авіакомпаніями, що вирішили інтегрувати свої «Hub-and-Spoke» системи. Схема роботи цієї системи така. По внутрішніх маршрутах – «спицях» (spokes) – пасажирів з різних пунктів збирають у центральному транспортному авіавузлі. Після цього їх розподіляють по внутрішніх і міжнародних «спицях», що з'єднують цей авіавузол з іншими подібними авіавузлами. Розподілом пасажирів з кінцевих вузлів по внутрішніх маршрутах займаються авіакомпанії, що керують цими авіавузлами.

Не виключено, що хоча б один з кінцевих транспортних авіавузлів керується тією же авіакомпанією, що і перший авіавузол. Це означає, що в компанії мається власна мережа «Hub-and-Spoke». У США сьогодні великі авіакомпанії, як правило, керують декількома центральними транспортними авіавузлами. Зв'язані національні системи «Hub-and-Spoke» формують альянсову мережу «Hub-and-Spoke».

Існують три етапи створення альянсів [41, с. 88]:

Перший етап спрямований, в основному, на виробництво додаткового доходу за рахунок залучення додаткових пасажирів шляхом розширення мережі маршрутів і спільного маркетингу.

Другий етап більше зосереджений на економії витрат а також продовженні і зміцненні співробітництва по аспектах першого етапу і має на увазі окремі угоди по одній або декільком специфічним галузям, де спільна діяльність може знизити витрати. Здійснення перших двох етапів необов'язково має на увазі довгостроковий альянс. Його розпад або вихід з нього можливий, хоча чим довше існує альянс, тим більше він скрутний, особливо якщо співробітництво здійснювалося в основному в галузі скорочення витрат.

Третій етап складається в зімкненні альянсу, коли партнери починають змішувати свої активи і спільно них використовують, включаючи спільний розвиток продукції і створення спільних компаній для регулювання різних аспектів їх діяльності. Протягом третього етапу партнери по альянсу рухаються до прийняття єдиного коду альянсу. Кінцевою стадією, зрозуміло, є повне злиття компаній – членів альянсу.

У даний час альянсам належить більш 70% світового ринку пасажирських авіаперевезень. У галузі авіаперевезень спеціалізація відбувається по видах бізнесу, в результаті чого утворилося дев'ять основних різновидів авіаперевізників (табл. 5.1.) [29, с. 127].

Таблиця 5.1

Сучасні різновиди авіаперевізників у світі

Різновид	Відмінні риси
1. Мереживі авіакомпанії	<ul style="list-style-type: none"> – Продукт, що складається з пасажирських і вантажних перевезень. – Мережу маршрутів (з великою глибиною, шириною і Хабом). – Розклад польотів з високим коефіцієнтом сполученості. – Власну цінову політику на ринку. – Структуру дистрибуції через глобальні системи (GDS). – Агентську мережу продажу продукту на ринку. – Високий рівень сервісу і комфорту, у тому числі і програми для часто літаючих пасажирів.
2. Регулярні міжнародні авіаперевізники	<ul style="list-style-type: none"> – Використовують чітко виражені характерні риси своєї торговельної марки і всебічно застосовують різні інновації, тому вони менш бюрократичні у веденні бізнесу. – Мають чітко обкреслені географічні (продуктові) ментальні границі. – Зосереджуються на специфічних магістральних ринках авіаперевезень і на специфічному обслуговуванні, а не націлюються на істотне розширення нових маршрутів у порівнянні з першою моделлю. – Часто ведуть продаж перевезень через конфіденційні канали. – Як правило, не приєднуються до альянсів і прагнуть співробітничати на незалежній основі.
3. Регіональні перевізники	<ul style="list-style-type: none"> – Ці компанії найчастіше належать мережним перевізникам. – Їхні маршрути і розклад розроблені з метою реалізації максимальної кількості стикувань. – Частиною їхньої стратегії є розвиток перевезень між хабами. – У своїй діяльності вони користуються можливостями мережних перевізників (їх системами бронювання, каналами продажів, подібною системою керування доходами та ін.)

Закінч. табл. 5.1

4. Авіакомпанії чартерних перевезень	<ul style="list-style-type: none"> – Використання найбільш містких варіантів компонування літаків. – Максимально високого коефіцієнта завантаження. – Оптового продажу місткостей. – Готовності до виконання різноманітних перевезень і об'єднанню з іншими видами бізнесу (наприклад, туристичного бізнесу). – Збільшення прибутковості від продажів товарів на борті літака.
5. Комбіновані експрес перевізники	<ul style="list-style-type: none"> – Легко доступний прийом вантажів. – Гарантовану доставку за призначенням. – Високий рівень сервісу. – Доставку вантажів у реальному масштабі часу.
6. Вантажні оператори	<ul style="list-style-type: none"> – Є філіями пасажирських перевізників. – У 50% випадків використовують переобладнані пасажирські літаки.
7. Змішані авіакомпанії	<ul style="list-style-type: none"> – Відсутня спеціалізація.
8. Ізольовані авіакомпанії	<ul style="list-style-type: none"> – Працюють у «закритих» нішах ринку.
9. Низьковитратні авіакомпанії (з пункту в пункт)	<ul style="list-style-type: none"> – Виконання регулярних рейсів з пункту в пункт. – Висока оборотність літаків. – Як правило, вони мають уніфікований літаковий парк. – Прямий продаж перевезень клієнтам з використанням кредитних карт, а також через Інтернет. – Мінімізація витрат на наземне обслуговування пасажирів. – Розподіл ризиків з операторами аеропортів. – Харчування на борті розглядається як додаткове джерело доходів. – Все частіше застосовується відмовлення від перевезень багажу.

Перший різновид є великими авіаперевізниками, вони мають, як правило, великий, складний і змішаний парк повітряних судів. Технічне обслуговування літаків ці перевізники проводять власними силами. До таких авіакомпаній можна віднести найбільші національні

авіакомпанії США, British Airways, Lufthansa і Japan Airlines. Саме мереживі авіакомпанії утворюють великі міжнародні альянси [29, с. 58].

Альянси дозволяють мереживим авіаперевізникам забезпечити:

- збільшення присутності на ринках авіаперевезень за рахунок збільшення частоти рейсів, розширення мережі маршрутів і продажу послуг;

- збереження присутності на ринку авіаперевезень при скороченні частоти або закритті ліній;

- збільшення кількості оптимальних стикувань;

- збільшення завантаження регулярних рейсів;

- забезпечення паритету присутності на ринку авіаперевезень.

Другий різновид авіакомпаній працюють у визначеній ніші. До таких авіакомпаній можна віднести United Emirates, Virgin Atlantic.

До третього різновиду відносяться авіакомпанії, що виконують регіональні перевезення. У даний час вплив мереживих авіакомпаній на регіональних перевізників стає все сильніше і сильніше.

Четвертий різновид має відмінну від інших бізнес-модель, зосереджений на низьких витратах виробництва і максимізації прибутку від виконаного рейсу. Під чартером розуміється такий вид авіаперевезень, при якому відбувається, фрахт повітряного суду з екіпажем для виконання одиничного рейсу або визначеної програми польотів поза твердим розкладом.

Новим і перспективним напрямком чартерних перевезень є істотне збільшення дальності їхніх маршрутів. Звичайно парк повітряних судів цих компаній відносно нові. Більшість літаків, як правило, знаходяться в операційному лізингу з можливістю сезонного обміну відповідно до характеру діяльності таких авіакомпаній.

П'ятий різновид займає нішу великих вантажних операторів. Ці авіакомпанії, як і великі мереживі перевізники, мають досить велику область маршрутів, працюють з використанням структури Хабів, але, в основному, робота таких перевізників проходить у нічний час. Бізнес-модель цієї категорії створена компанією Federal Express, потім удосконалена глобальними консорціумами UPS і DHL.

Шостий різновид – це модель авіаперевізників, заснована на вантажних перевезеннях з одного аеропорту в інший шляхом оптового продажу перевезень через вантажних агентів і просування продукту на

ринок. У багатьох випадках такі оператори є філіями або дочірніми авіакомпаніями регулярних мережних пасажирських перевізників. Переваги в конкурентній боротьбі усередині цієї групи обумовлені параметрами мережі маршрутів (шириною, частотою і т.д.), а також ціновою політикою авіакомпаній і рівнем наданого сервісу. Практично половина флоту вантажних операторів – це переустатковані пасажирські літаки. Специфіка вантажних перевезень і боротьба за вантажні потоки в більшому ступені відповідає цілям і задачам глобальних альянсів.

Сьомий різновид – компанії, що не мають конкретної спеціалізації й у структурі бізнесу яких присутні практично всі елементи основних моделей авіабізнесу.

Восьмий різновид – це авіаперевізники, що функціонують у вилучених областях або на «закритих» для інших авіакомпаній територіях, незважаючи на стійку інтеграцію промисловості і розширення суспільних зв'язків. Прикладом слугує авіакомпанія Air Koryo у Північній Кореї.

Дев'ятий різновид значною мірою виник під впливом принципів діяльності чартерних компаній, але їхня бізнес-модель має істотні відмінності. Ці авіакомпанії є привабливими як для ділових пасажирів, так і для туристів за рахунок високої частоти польотів при порівняно низьких рівнях застосовуваних тарифів.

Таким чином, в сучасній авіаційній індустрії існує дві основні тенденції підвищення ефективності діяльності: укрупнення операторів шляхом створення стратегічних альянсів та використання більш ефективних логістичних схем.

5.3. Міжнародна конкурентоспроможність підприємств

У сучасних умовах діяльність українських підприємств, які розвиваються, зосереджена на пошуку нових ринків збуту, як наслідок – вихід на зовнішні ринки, що потребує дослідження складових управління міжнародною конкурентоспроможністю підприємств. Ефективніше управління конкурентоспроможністю підприємств веде до підвищення конкурентоспроможності продукції, підприємства,

галузі та експортного потенціалу країни, що в свою чергу, дає змогу забезпечити її сталий розвиток.

Існування і сталий розвиток будь-якої економічної системи породжують проблему взаємодії її економічних суб'єктів. Узгодження дій незалежних економічних суб'єктів у ринковій економічній системі виконує ринковий механізм через кон'юнктуру ринку, систему ціноутворення та конкуренцію. Відхилення від ринкової рівноваги сприяє зміні поведінки суб'єктів ринку – їх суперництва за реалізацію власних економічних інтересів щодо постачання ресурсів, виробництва, реалізації. Економічним змістом суперництва як процесу свідомих дій суб'єктів ринку, спрямованих на досягнення їх ринкових цілей, є конкуренція.

Кожне підприємство, яке виходить на ринок з власною продукцією/послугою, намагається досягти конкурентної переваги над іншими підприємствами за рахунок надання унікальних особливостей товарам/послугам, що виробляються. Можливості підприємства в досягненні такої конкурентної переваги визначається таким поняттям, як конкурентоспроможність. Конкурентоспроможність – це властивість об'єкта, що характеризується ступенем реального чи потенційного задоволення ним конкретної потреби, порівняно з аналогічними об'єктами, представленими на цьому ринку. Для сучасного динамічного світового ринку притаманна здебільшого перевага пропозиції над попитом.

Розвиток світової економіки, що характеризується глобалізацією ринків, посиленням конкуренції, зближенням та відкритістю міжнародних ринків, спричинили дослідження сутності, основних факторів впливу та оцінки міжнародної конкурентоспроможності підприємства.

Пошук джерел конкурентних переваг, які формуються під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників, становлять основу для конкурентної стратегії підприємства та формують рівень міжнародної конкурентоспроможності підприємства. Протистояння серед підприємств, що функціонують на міжнародних ринках, може призвести як до їх розвитку, так і до кризових ситуацій. Тому актуальним питанням сьогодення є пошук конкурентних переваг

підприємства, які є підґрунтям для міжнародної конкурентоспроможності підприємства.

Проблемам підвищення міжнародної конкурентоспроможності підприємства присвячено праці багатьох зарубіжних та вітчизняних вчених, таких як Г. Азоєва, І. Багієва, В. Базилевича, Л. Балабанова, А. Гальчинського, Т. Загорної, Н. Задорожної, О. Зозульова, Ф. Котлера, М. Портера, А. Стрікланда, Р. Уотермена, А. Філіпенко та ін. Враховуючи велику теоретичну базу з питань міжнародної конкурентоспроможності підприємства, досі не існує єдиного універсального підходу щодо визначених джерел конкурентних переваг для підвищення рівня міжнародної конкурентоспроможності підприємства. На сьогодні питання міжнародної конкурентоспроможності підприємства потребує дослідження у економічній науці, з урахуванням виявлення та формування конкурентних переваг.

У сучасних умовах турбулентного зовнішнього середовища основним критерієм успішного функціонування суб'єктів господарювання на світовому ринку є рівень їх міжнародної конкурентоспроможності. Конкурентоспроможність підприємства на міжнародному ринку формують його здібності та компетентності, які можуть стати конкурентними перевагами. Пошук конкурентних переваг здійснюється на шести основних процесах, які створюють цінність товару від технології до обслуговування.

Міжнародна конкурентоспроможність – порівняльна (зі змінами провідних конкурентів і ринків) та системно виявлена, що формується, розвивається й зсередини стійка здатність товаровиробника до методичного комплексного нарощування власних конкурентних переваг для прискореного й економічного забезпечення міжнародної переваги та планомірного випередження лідерів світового ринку на користь більш повного задоволення (у рамках правових, етичних й екологічних норм) матеріальних і соціальних потреб (працівників, споживачів, інвесторів, власників) [21].

Міжнародна конкурентоспроможність підприємства – здатність підприємства створювати та реалізовувати продукцію, цінові й нецінові якості якої більш привабливі, ніж в аналогічній продукції конкурентів на зовнішньому ринку [18].

Міжнародна конкурентоспроможність – це здатність підприємства ефективно функціонувати на зовнішньому ринку, а також можливість досягнення ефективної фінансово-господарської, зовнішньоекономічної діяльності і лідируючих позицій в умовах конкурентного середовища [38]. Науковці тлумачить це поняття з різних позицій. Наприклад, міжнародну конкурентоспроможність підприємства частина дослідників розглядає з позиції відповідності результатів діяльності підприємства вимогам міжнародних ринків, враховуючи основні фактори, які формують конкурентні переваги на міжнародному ринку. Відповідно до цього, необхідно виділити низку сутнісних характеристик, за якими міжнародна конкурентоспроможність – це [40]:

- продуктивне й ефективне використання ресурсів із точки зору міжнародного поділу праці;
- здатність національних підприємств виробляти продукцію, яка відповідає міжнародним потребам, в умовах вільної конкуренції;
- основна характеристика високого розвитку науково-технічного сектора економіки і стійкого економічного росту держави і підприємств зокрема;
- об'єктивний процес, що відображає непереривність і динамічність розвитку економічної системи та її інтеграцію в міжнародне співтовариство.

Міжнародна конкурентоспроможність проявляється у досягненні підприємством конкурентних переваг у міжнародному суперництві та характеризується визначеними основними принципами [36]:

- конкурентна перевага формується на основі нововведень, вдосконалені та змінах;
- конкурентна перевага формується на кожній складовій системи створення цінностей. Система створення цінностей – це весь спектр видів діяльності, які приймають участь у процесі створення товару чи послуги, його використанні та охоплює стейкхолдерів підприємства – постачальників, посередників, покупців;
- конкурентна перевага підтримується завдяки постійним вдосконаленням. Існує не багато конкурентних переваг, які важко або не можливо скопіювати;

- підтримка конкурентної переваги вимагає вдосконалення її джерел. Конкурентна перевага підприємства може впливати з будь-якої діяльності у ланцюжку цінностей, починаючи з розробки виробу і завершуватися сервісним обслуговуванням;

- підтримання переваг вимагає глобального підходу до стратегії. Підприємство не може довго підтримувати конкурентну перевагу в міжнародній конкуренції, якщо не використовує і не розширює свої переваги, які пов'язані з базуванням у своїй країні за допомогою глобального підходу до стратегії.

Міжнародна конкурентоспроможність окремих підприємств проявляється тоді, коли вони виходять на міжнародний ринок з власною продукцією.

На рівень міжнародної конкурентоспроможності підприємства впливає дві групи факторів – зовнішні та внутрішні.

Фактори зовнішнього середовища поділяються на три групи: світової економіки, макроекономічні та галузеві.

Фактори світової економіки – кон'юнктура світових ринків, міжнародний розподіл праці, динаміка валютних курсів, міжнародні угоди у сфері зовнішньої торгівлі.

Макроекономічні фактори, які належать до зовнішнього середовища – це нормативно-правове регулювання ринку; митна політика держави; фіскальна політика держави; репутація країни на міжнародному ринку; участь держави у торгівельних об'єднаннях; коливання валютних курсів; довгострокові програми розвитку секторів економіки; рівень розвитку інфраструктури; рівень доходів населення; рівень конкуренції на ринку; попит на продукцію; ціна товару чи послуги.

Галузеві фактори – галузеві програми розвитку промисловості та їх взаємозв'язок з програмами розвитку суміжних галузей; ефективність функціонування галузевих професійних об'єднань; запровадження і підтримка грантових пограм за сприянням міжнародних фондів і професійних галузевих об'єднань; стимулювання запровадження інтеграційних формувань; діяльність промисловості у вищих органах держаної влади; наявність стимулів для розвитку підприємництва промисловості; інвестиційна привабливість галузі.

Міжнародні чинники конкурентоспроможності підприємства обумовлюються ситуацією поза межами країни, станом та кон'юктурою світових ринків, вимогами міжнародних інституцій тощо. У їх складі виділяють групи: загальноекономічні – стадія циклу розвитку світової економіки, кон'юктура світових товарних ринків, зовнішньоекономічна політика іноземних держав, глобалізація конкуренції і світогосподарських процесів, розвиток інтеграційних процесів у світовому економічному просторі, регіоналізація міжнародної економічної взаємодії тощо; науково-технологічні – технологічний протекціонізм, технологічна стратифікація країн, звуження відкритого ринку технологій та формування «технологічних мереж» тощо; військово-політичні – політика іноземних країн щодо соціально-економічних та політичних перетворень в Україні, політичний клімат та стан розвитку міжнародних відносин; військово-політичні конфлікти в окремих регіонах світу тощо; інституціонально-економічні – пов'язані з вимогами іноземних держав щодо рівня якості, безпеки, екологічності товарів, що імпортуються, та діяльністю міжнародних інституцій тощо.

Вплив міжнародних чинників на формування конкурентоспроможності підприємства є прямим, оскільки безпосередньо взаємодіє з іноземними суб'єктами господарювання.

Внутрішні фактори впливу на рівень міжнародної конкурентоспроможності підприємства формуються на підприємстві та повністю йому підпорядковані. Підприємство може впливати на рівень прояву цих факторів, тому йому потрібно управляти цими факторами, щоб отримувати позитивний результат для прийняття управлінських рішень. Так само існують різні підходи до виокремлення внутрішніх чинників конкурентоспроможності: діяльність керівництва та апарату управління підприємства, організацію та виробничу структуру, професійний та кваліфікований рівень керуючих кадрів; система технологічного оснащення; ресурси; збут продукції [3], або ж систему управління; фінансове забезпечення; виробничі потужності та виробничий потенціал; інновації; доступ до якісних і дешевих ресурсів [18].

Конкурентні переваги – це сукупність ключових, відмінних від суперників, чинників успіху, які сприяють забезпеченню підприємству

стійкої лідируючої конкурентної позиції на ринку на певний період [3].

Конкурентні переваги, за формами виникнення, поділяються на зовнішні, що характеризують ринкову перевагу підприємства у задоволенні потреб споживача та внутрішні, які засновані на функціональних сферах діяльності підприємства. Імідж підприємства на ринку, властивості сервісного обслуговування споживачів, співвідношення ціни та якості продукції, сприйняття покупцями інновацій підприємства – це прояви зовнішньої конкурентної переваги. Внутрішні конкурентні переваги – управлінська, виробнича, маркетингова, фінансова, інвестиційна та інноваційна діяльність.

Забезпечення конкурентних переваг залежать від означених факторів [40]:

- відмінна якість, що являє собою підвищену цінність для покупців або за рахунок зменшення їх затрат, або за рахунок підвищення ефективності продукції для задоволення потреб споживачів;
- ключові компетенції – особливий навик чи технологія, що створюють унікальну цінність для споживачів;
- поява нових технологій;
- нові запити покупців чи ті запити, що змінилися;
- поява нового сегмента галузі за рахунок освоєння нової продукції;
- зміна вартості чи видів компонентів виробництва;
- зміна державного регулювання в таких напрямках, як стандарти, охорона навколишнього середовища;
- швидкість створення та реалізації інновацій;
- здатність відмовитися від існуючої конкурентної переваги на користь формування нової, більш ефективної;
- удосконалення власного виробництва;
- ефективне використання всіх видів ресурсів та їх оптимальне структурне співвідношення.

В умовах глобальної конкуренції конкурентна перевага підприємства забезпечується її діяльністю на всіх ринках. При цьому конкурентні переваги, які підприємство отримало на внутрішньому

ринку доповнюються перевагами, які заявилися при проведенні міжнародних операцій.

М. Портер виділяє два види конкурентних переваг підприємства: конкурентні переваги, які зумовлені більш низькими витратами підприємства; конкурентні переваги, які зумовлені диференціацією товарів підприємства, що підвищує їх споживчу цінність.

Щоб бути конкурентоздатним на ринку, підприємство повинно володіти унікальними конкурентними перевагами, для яких створюються умови для стійкого їх розвитку. Завдяки перевагам у наявних ресурсах чи перевагам, що забезпечують операційну ефективність, можна досягти лише тимчасового результату, тому потрібно зосередитись на унікальному позиціонуванні компанії, орієнтації на унікальні види діяльності. Саме це дасть змогу забезпечити довгострокові конкурентні переваги.

Кожна конкурентна перевага має свій ресурс, тому ринкові позиції підприємства на світовому ринку визначаються кількістю конкурентних переваг, їх вагомістю та тривалістю життєвого циклу конкурентної переваги. Чим більше число унікальних, важкодоступних для копіювання конкурентних переваг і тривалість їх життєвого циклу, тим міцніше стратегічні позиції підприємства.

Під впливом турбулентності зовнішнього середовища конкурентні переваги підприємства можуть зменшуватися або зовсім зникати. Основними причинами втрати конкурентних переваг є: погіршення факторних умов (збільшення витрат, зниження кваліфікаційного рівня працівників тощо), зниження інвестиційної привабливості підприємства та її інноваційного потенціалу, зниження здатності до адаптації (використання морально застарілого обладнання, довготривалість створення нової продукції тощо), зниження конкуренції на ринку, низькі доходи основних груп населення країни, що призводять до зниження вимогливості до якості товарів та їх різноманітності.

У бізнес-середовищі ведеться не тільки конкурентна боротьба, але й існує тісний взаємозв'язок і взаємозалежність підприємств. Тому, крім створення однобізнесових переваг, повинні розроблятися конкурентні переваги всіх бізнес-напрямів, які забезпечать

міжнародну конкурентоспроможність підприємств у турбулентних умовах функціонування.

Підприємства формують конкурентну перевагу, розробляючи нові способи здійснення діяльності, використовуючи нові технології, а особливо інтелектуальний ресурс підприємства. Підприємства досягають успіху в тих напрямках діяльності, де є навички і ресурси, необхідні для успішного формування конкурентної переваги, та, як наслідок, підвищення рівня конкурентоспроможності підприємства.

Технологія формування конкурентних переваг є комплексом маркетингових процедур і способів їх виконання, призначених для кращого позиціонування підприємства в конкурентному середовищі. Принциповими особливостями цих технологій є: систематичний характер виконання, обумовлений динамічністю конкурентного середовища і необхідністю її постійного моніторингу; висока відповідальність при їх розробці та виконанні, обумовлена сильним впливом рішень, що розробляються на найважливіші економічні показники; інерційність прояви наслідків підготовлених рішень і, як наслідок, – неможливість оперативного усунення небажаних наслідків; складність організаційної підтримки реалізації технологій через їх багатофункціональність і необхідність координації робіт між різними ієрархічними рівнями управління підприємством; інтерактивність, що пояснюється наявністю великої кількості не формалізованих процедур і необхідністю введення окремих коректив у результаті змін кон'юнктури; необхідність потужної інформаційної підтримки у вигляді статистичних даних, результатів панельних досліджень і, так званих, слабких сигналів; багатокритеріальність, пов'язана з багатоаспектним характером як процесів управління, так і стану конкурентного середовища.

Методика визначення конкурентоспроможності міжнародних транспортних послуг, які здійснюють вітчизняні та іноземні компанії, здебільшого, базується на основних якісних та кількісних показниках. Система даних показників у своєму складі містить також і основні вартісні та трудові вимірники праці. Враховуючи міжнародний і вітчизняний досвід теоретиків та практиків, які спеціалізуються на дослідженнях роботи транспортних компаній, доцільно систематизувати їх з врахуванням сучасних умов роботи перевізників,

що здійснюють, крім перевізних операцій, ще й сервісне обслуговування клієнтури.

Розвиток конкуренції у транспортному секторі призвів до здійснення змішаних схем перевезення, де беруть участь кілька видів транспорту, які забезпечують процеси перевезення з додатковими сервісними послугами. Подальший розвиток змішаних перевезень зумовлює формування комплексу сервісних послуг, який забезпечується узгодженою діяльністю кількох видів транспорту.

Перевезення – переміщення вантажів, товарів або пасажирів. Розрізняють сухопутні (залізничні й автомобільні), водні (річкові й морські), повітряні перевезення, також транспортування рідини та газу виконуються трубопровідним транспортом. За територіальною ознакою розрізняють міжнародні і внутрішні (каботажні) перевезення. Детальніше поняття перевезення розкриває термін транспортування.

Міжнародні перевезення або міжнародні сполучення – це перевезення вантажів або пасажирів між кількома країнами, особливістю яких є обов'язковий перетин кордону як мінімум хоча б двох суміжних країн. Здійснюючи міжнародні транспортні операції, перевізники надають власникам вантажу транспортні послуги, що є специфічним товаром міжнародної торгівлі. Міжнародні транспортні послуги продаються і купуються на міжнародних транспортних ринках. Ціни транспортних послуг та інші умови їх надання в одних випадках є предметом переговорів між зацікавленими сторонами, в інших – устанавлюються самими перевізниками

Комплекс сервісних послуг особливо ефективний при виконанні контейнерних перевезень, що забезпечуються такими умовами діяльності, які, в результаті, приводять до отримання максимального сукупного ефекту для всіх його учасників, тобто для клієнтів та сервісного центру. Слід зазначити, що це сприятиме зростанню попиту на сервісне обслуговування при перевезенні вантажів у контейнерах.

Відповідно до пропонованої методики, всі показники ефективності, що сприятимуть забезпеченню конкурентоспроможності транспортних підприємств, поділяються на чотири групи, які визначаються процесами діяльності підприємства:

- «загальна ефективність» – характеризують економічні та фінансові показники, що відображають основні результати розвитку;

- «ефективність роботи з клієнтами» або зовнішні процеси, які визначають взаємодію із зовнішнім середовищем, впливають на стимулювання клієнтури;
- «ефективність забезпечення внутрішніх процесів», тобто внутрішні результати підприємства, які забезпечують конкурентоспроможність діяльності;
- «ефективність використання трудових ресурсів», які пов'язані з кваліфікацією персоналу, продуктивністю, зайнятістю та мотивацією праці [10].

Розглянемо кожну групу показників.

«Ефективність забезпечення внутрішніх процесів» визначається обсяговими та якісними показниками перевізної діяльності підприємства.

«Ефективність використання трудових ресурсів» визначається такими показниками, які характеризують трудові відносини працівників з підприємством.

«Ефективність роботи з клієнтами» або зовнішні процеси характеризуються показниками, які визначають результати взаємодії підприємства із зовнішнім середовищем та впливають на стимулювання клієнтури.

Середньорічний коефіцієнт зміни обсягів перевезень контейнеропридатних вантажів:

$$K_{\text{конт}}^{\text{сер}} = \frac{\sum_{i=1}^{n-1} \left(\frac{\sum P_i}{\sum P_{i+1}} \right)}{n-1},$$

де P_i – обсяг перевезень вантажів у контейнерах у i -му році досліджуваного періоду, т;

n – кількість років у досліджуваному періоді.

Коефіцієнт концентрації ринку:

$$K_{\text{рин}} = \frac{K_{36}}{\sum_{i=1}^m K_i},$$

де $K_i^{зв}$ – обсяг перевезень i -го підприємства в регіоні за звітний період, умовних контейнерів.

m – кількість підприємств в регіоні, що забезпечують контейнерні перевезення.

Рівень виконання завдань за номенклатурою сервісних послуг:

$$Y_n = \frac{\sum_{i=1}^{\kappa} D_{зв}^i}{\sum_{i=1}^{\kappa} D_{план}^i},$$

де $\sum D_{зв}^i$, $\sum D_{план}^i$ – сума доходу від i -ої сервісної послуги відповідно у звітному та плановому періодах, грн.;

κ – кількість сервісних послуг.

Рівень виконання перед споживачами договірних зобов'язань:

$$Y_o = \frac{З_o}{З},$$

де $З_o$ – кількість клієнтів, яким було надано перевізні та супутні послуги за попередніми заявками у досліджуваному періоді;

$З$ – загальна кількість клієнтів, яким потрібно було надати послуги за попередніми заявками за плановий період.

Коефіцієнт задоволення потреб у контейнерних перевезеннях:

$$K_{зад} = \frac{\sum_{i=1}^{\kappa} P_{зв}^i}{\sum_{i=1}^{\kappa} P_{заяв}^i},$$

де $P_{зв}$, $P_{заяв}$ – обсяг контейнерних перевезень відповідно у звітному періоді та за попередніми заявками клієнтів, т.

Коефіцієнт зміни попиту:

$$\Delta K_{пп} = \frac{K_{\kappa} - K_n}{(K_n + K_{\kappa}) : 2},$$

де K_n, K_k – обсяг попиту на контейнерні перевезення на початок та кінець досліджуваного періоду, умовні контейнери.

Математичне очікування успіху підприємства:

$$M = D_{\text{поз}} \cdot \dot{Y}_{\text{поз}} + D_{\text{нег}} \cdot \dot{Y}_{\text{нег}},$$

де $D_{\text{поз}}, D_{\text{нег}}$ – відповідно очікувана величина позитивного та негативного результатів (дохід підприємства);

$\dot{Y}_{\text{поз}}, \dot{Y}_{\text{нег}}$ – відповідно ймовірність позитивного та негативного результатів підприємства.

Рівень сервісних робіт характеризує рівень окремо кожного з видів сервісних (допоміжних) робіт на підприємстві:

$$Y_{\text{сервіс}} = \frac{R_i}{R_{\text{заг}}},$$

де R_i – обсяг відповідних i -го виду сервісних послуг (ремонт контейнерів, інформаційне забезпечення тощо) грн.;

$R_{\text{заг}}$ – загальний обсяг виконаних на підприємстві сервісних послуг, грн.

Еластичність попиту за ціною:

$$ПЦ_e = \left| \frac{(K_k - K_n) \cdot 100}{(K_n - K_k) : 2} : \frac{(Ц_k - Ц_n) \cdot 100}{(Ц_k + Ц_n) : 2} \right|$$

де K_n, K_k – обсяг попиту на контейнерні перевезення на початок та кінець досліджуваного періоду, грн.;

$Ц_n, Ц_k$ – тариф на відповідну сервісну послугу при реалізації контейнерних перевезень на початок та кінець досліджуваного періоду, грн.

За умови $ПЦ_e > 1$ попит є еластичним, тобто відсоткова зміна обсягів необхідних перевезень буде більша, ніж відсоткова зміна тарифів на послуги. Попит буде нееластичним, якщо коефіцієнт еластичності $ПЦ_e < 1$, тобто коли відсоткова зміна тарифів більше, ніж відсоток зростання попиту.

«Загальна ефективність» характеризує кінцеві результати діяльності транспортного підприємства.

Витрати на 1 грн. вартості робіт:

$$B_p = \frac{\sum B_{звіт}}{\sum D_{звіт}},$$

де $B_{звіт}$ – собівартість виконаних контейнерних перевезень та надання супутніх послуг за звітний період, грн.;

$D_{звіт}$ – сума доходу від виконаних контейнерних перевезень за звітний період, грн.

Індивідуальний індекс собівартості транспортної продукції:

$$I_{соб} = \frac{C_{звіт}}{C_{баз}},$$

де $C_{звіт}$, $C_{баз}$ – собівартість одиниці продукції відповідно у базовому та звітному періодах, грн.

Коефіцієнт боргів:

$$K_{борг} = \frac{\sum B_{звіт}}{\sum BЗ_{звіт}},$$

де $\sum B_{звіт}$ – сума зобов'язань підприємства за звітний період, грн.;

$\sum BЗ_{звіт}$ – сума власних засобів підприємства за звітний період, грн.

Рентабельність контейнерних перевезень:

$$E_k = \frac{\sum \Pi_{зв}^{чист}}{\sum B_{зв}} \cdot 100,$$

де $\sum \Pi_{зв}^{чист}$ – сума чистого прибутку за звітний період, грн.;

$\sum B_{зв}$ – витрати від реалізації контейнерних перевезень за звітний період, грн.

Дохід на одиницю перевезень:

$$D_1 = \frac{\sum D_{зв}}{\sum K_{зв}},$$

де $\sum D_{36}$ – сума доходу від виконання контейнерних перевезень, грн.;

$\sum K_{36}$ – обсяг контейнерних перевезень, умовних контейнерів.

Експлуатаційні витрати на одиницю перевезень:

$$B_1 = \frac{\sum B_{36}}{\sum K_{36}},$$

де $\sum B_{36}$ – сума витрат на виконання контейнерних перевезень, грн.;

$\sum K_{36}$ – обсяг контейнерних перевезень, умовних контейнерів.

Використовуючи системний підхід, комплексний показник конкурентоспроможності транспортних сервісних послуг визначається із використанням певних індексів (термін доставки, схоронність вантажу, задоволення попиту, схоронність вантажу, вчасність перевезень, комплексність перевезень), і має вигляд:

$$I_{я} = \sum_{j=1}^m I_j \cdot a_j$$

де I_j – значення відповідних індексів, що характеризують якість сервісу транспортного обслуговування;

$$a_j - \text{коефіцієнти вагомості кожного індексу, } \sum a_j = 1;$$

m – кількість індексів, що характеризують якість сервісу транспортного обслуговування.

$$I_{j1} = 0,71 \cdot 0,2038 + 0,993 \cdot 0,2181 + 0,98 \cdot 0,2026 + 0,5 \cdot 0,1961 + 0,025 \cdot 0,1794 = 0,66.$$

$$I_{j2} = 0,83 \cdot 0,2038 + 0,994 \cdot 0,2181 + 0,99 \cdot 0,2026 + 0,65 \cdot 0,1961 + 0,2 \cdot 0,1794 = 0,74.$$

Комплексний показник конкурентоспроможності сервісного транспортного обслуговування залежить від багатьох факторів. Оцінка конкурентоспроможності включає поточні показники, ймовірність їх виконання у відсотках за даними вантажовласників, ризику їх

невиконання, обмеження рівня зростання якості залежно від витрат тощо [1]. Необхідно пояснити, що при розрахунках рівня конкурентоспроможності врахувати ці фактори повністю неможливо, тому кінцеву мету транспортного сервісного центру слід визначити на підставі адаптаційних принципів, які залежать від внутрішніх (недостатнє бажання інформувати клієнтів про сервісну діяльність центру) і зовнішніх факторів (економічна криза у розвитку транспорту).

Таким чином, даний комплексний показник значною мірою залежить від вчасності доставки, схоронності вантажів, задоволення попиту на перевезення та надання комплексу сервісних послуг.

Таким чином, за розрахунками комплексний показник якості транспортного сервісу, за умови здійснення перевезень у змішаному сполученні, у порівнянні з використанням окремо кожного виду транспорту, збільшиться на 12,1 %.

Отже, враховуючи вищевказані розрахунки, слід визначитися на такому: комплексне транспортне обслуговування клієнтів у транспортному центрі є ефективним; транспортний сервісний центр повинен мати власний або орендований автомобільний парк для завезення (вивезення) вантажів; взаємодія кількох видів транспорту є взаємовигідною центру та вантажовласникам; витрати клієнта мають відповідати рівню якості сервісу транспортного обслуговування тощо.

5.4. Ринкова вартість міжнародних банків: поняття та моделі управління

Збільшення рівня інвестицій в економіку країни та зростання темпів економічного росту залежать насамперед від ефективної роботи банківської системи. В останні роки до України прийшли такі крупні інвестори зі світовим ім'ям, як «SEB» (покупка 94% банку «Ажіо»), «Raiffeisen International» (покупка 93,5% банку «Аваль»), «BNP Paribas» (покупка 51% банку «УкрСиббанк»), «ОТР» (покупка 100% «Райффайзен Банк Україна»), «Внешторгбанк» (покупка 100% банку «Мрія») та інші. Якщо подивитися на цілі та програми нових інвесторів і вітчизняних банків, можна зробити висновок, що

конкуренція на банківському ринку України загострюється, збільшуються потреби з капіталізації, знижується дохідність у всіх сегментів фінансового ринку. В зв'язку з цим, збільшується потреба у виробленні підходів і методик оцінки вартості банків як об'єктів купівлі-продажу, а також для прийняття найбільш ефективних управлінських рішень. Оцінка банків також необхідна для досягнення цілей злиття та поглинання, фінансового оздоровлення та реструктуризації, ліквідації та визначення економічного знецінення.

Можливо виділити наступних учасників ринку, які можуть бути зацікавлені в оцінці капіталу банку:

1) акціонери (власники) банку при бажанні вийти на фондовий ринок або при реалізації акцій на позабіржовому ринку;

2) потенційні покупці пакету акцій банку або портфельні інвестори;

3) банки, які мають на меті ціль злиття-поглинання;

4) холдингові компанії та фінансово-промислові групи, які мають у власному портфелі акції банків при проведенні оптимізації активів, продажу непрофільних або малорентабельних активів;

5) рейтингові агенції (вартість банку є інтегральним показником, який характеризує діяльність банку).

Банківські організації мають багато особливостей, які відрізняють банк як бізнес від іншого ділового підприємства. Зокрема, до них можливо віднести наступні:

1) *низька доля власних коштів у активах*. Якщо для промислового підприємства ця доля може бути від 40-ка до 80%, то банки, як правило, мають долю власних коштів у активах на рівні 10-15%, а найкрупніші світові банки працюють на капіталі менше ніж 10% у сумарних активах;

2) *низька доля майна в активах банку*. Таким чином, якщо прийняти до уваги те, що сказано вище, якщо 15% активів банку мають погану якість, то банк автоматично має капітал, що дорівнює 0. Якщо погану якість мають 20% або більше активів банку, то зобов'язання банку можуть бути невиконані;

3) *невелика доля операційного прибутку в капіталі*. З точки зору власника банку, прибуток – не тільки різниця поточних доходів і витрат, а також різниця між ціною придбання та ціною його продажу, яка може значно та суттєво перевищувати поточний операційний прибуток на протязі строку інвестування;

4) *дуже велике значення нематеріальних активів* (справедлива вартість яких рідко відображається в балансі банку). При покупці банку як бізнесу, утримання персоналу, менеджменту та клієнтів, завоювання їх лояльності є ключовими завданнями для нових власників.

Вартість і ціна майна, майнових прав і бізнесу, як категорія економіко-правових відношень в країнах, що розвиваються, на даний момент досліджені недостатньо. Вартість і ціна майна дорівнюють між собою тільки за умови досконалого ринку. Ціна виражає вартість певної кількості товару при здійсненні процесу купівлі-продажу в умовах ринку. Отже, ціна є грошовим вимірювачем вартості цього товару. Однак, з позиції оцінки, вартість об'єкта є грошовою мірою того, скільки інвестори платять за аналогічну власність на ринку при визначених умовах угоди. Таким чином, вартість є еквівалентом цінності об'єкта оцінки, вираженим у вірогідній сумі грошей (найбільшій сумі грошей, яку може одержати продавець і може погодитися заплатити покупець). Ціна – це фактична сума грошей, заплачена за об'єкт оцінки, або подібне майно.

Ринковою вартістю є ймовірна грошова сума, за яку можливе відчуження об'єкта оцінки на дату оцінки на ринку подібного майна за договором між покупцем і продавцем, після відповідного маркетингу та за умови, що кожна з цих сторін діє зі знанням справи, розважливо й без примуса, а також, що угода буде фінансуватися на ринку в типових для даного типу угод, умовах фінансування.

В умовах становлення ринкових відносин неможливо ефективно керувати підприємством без реальної оцінки бізнесу. Іноді вартість підприємства спрощено ототожнюють з вартістю його матеріальних активів. Разом з тим, оцінка вартості підприємства слугує інтегрованим показником ефективності стратегії його розвитку.

У сучасних умовах можливість банку як ділового підприємства здійснювати свою діяльність з метою подальшого розвитку обумовлена рівнем його фінансової стійкості [23, с. 4–5]. При цьому потенційному інвестору потрібно виявити і дослідити фактори пов'язані з ризиком інвестування в банківський бізнес. Реальна ж оцінка акцій банку фондовим ринком неможлива в зв'язку з тим, що український фінансовий ринок ще тільки формується, він не забезпечений в достатній мірі об'єктивною і достовірною інформацією про діяльність емітентів, ліквідність і вартість їх цінних паперів. Цю

проблему доцільно вирішувати на основі оцінки ринкової вартості банку, яка дає уявлення про його діяльність як ділового підприємства, дозволяє оцінити банківські активи і майбутні прибутки. Відтак в основу об'єктивної ринкової оцінки вартості бізнеса повинні бути покладені науково-обґрунтовані прогнози, розрахунки майбутніх грошових потоків. Це вимагає вітчизняні банки змінювати свою стратегію і зосереджувати увагу не тільки на максимізації прибутків, але і на підвищенні ринкової вартості свого бізнеса та забезпеченні фінансової стійкості банку.

У розвинутих країнах оцінка банківського бізнесу також є важливою ланкою фінансового управління. Сучасний банківський менеджмент базується як на управлінні банківською діяльністю так і максимізації ринкової вартості банку. Необхідність в оцінці ринкової вартості банку та його активів виникає не тільки при купівлі або продажу, але також і під час проведення антикризових заходів, ліквідації, злитті та поглинанні.

Аналізу основних аспектів управління ринковою вартістю банку з метою її максимізації присвячені праці багатьох провідних вчених [22; 28; 34; 37]. Однак, не зважаючи на свою актуальність, на значний обсяг вагомих наукових робіт з досліджуваних питань, можна констатувати, що саме цей напрям не знайшов достатнього висвітлення в теорії та практичних розробках.

Як було зазначено, банки відносяться до багатофункціональних підприємств ринкової інфраструктури, що оперують на різних сегментах фінансового ринку. Вони згідно з Законом України «Про банки і банківську діяльність» надають клієнтам повний спектр банківських послуг, відіграють роль базової ланки кредитної системи [10]. З іншого боку банки являють собою своєрідний «продукт», який повністю або частково може бути задіяний в операціях з купівлі або продажу на ринку згідно з законодавством України [10].

У якості такого продукту можуть розглядатися: банк як ділове підприємство, окремі види банківських активів (в т. ч. нерухомість і нематеріальні активи), капітал банку та його зобов'язання. При цьому і покупець і продавець зацікавлені у визначенні достовірної ціни по тій чи іншій операції. Визначення такої ціни можливе лише за допомогою проведення оцінки ринкової вартості банку.

Ринкова вартість банку значною мірою визначається його політикою, що спрямована на розвиток і вдосконалення банківської

діяльності. Політика банку виражається у вигляді стратегії розвитку і тактики банку (табл. 5.2). На етапі стратегічного планування встановлюються довгострокові цілі і розроблюються плани поточної діяльності, які спрямовані на їх досягнення. Завдяки стратегічному плануванню визначаються перспективи розвитку банку, розробляється концептуальна основа для прийняття рішень відносно майбутніх ринків банківських продуктів, структури банківської організації, прибутковості та рівня розвитку. Дж. Сінкі формулює сутність стратегічного планування у вигляді постановки трьох питань [37, с. 362]:

1. Де зараз знаходиться організація?
2. У якому напрямі вона розвивається?
3. Яким чином вона може дійти туди, куди рухається?

Відповідаючи на ці три головних питання, можна дістати уявлення про процес стратегічного планування банку.

Таблиця 5.2

Планування розвитку банку як ділового підприємства

Рівень планування	Політика банку	
	Стратегія розвитку	Тактика банку
Сутність	Адаптаційна концепція розвитку банку на довгострокову перспективу	Сукупність методів та засобів реалізації стратегії розвитку
Мета	Максимізація ринкової вартості	Максимізація прибутку
Характеристика	Визначення перспектив розвитку банку, розробка концептуальної основи для прийняття рішень відносно майбутніх ринків банківських продуктів, структури ділового підприємства, прибутковості та рівня його розвитку на основі економічної моделі управління	Вирішення оперативних завдань з використанням бухгалтерської моделі управління

Тактичне планування являє собою другий рівень планування і орієнтується на конкретні заходи, реалізується у формі певного плану

дій для досягнення конкретної мети та слугує підтримкою стратегічною плану. Стратегія розвитку банку як ділового підприємства і його тактика пов'язані відповідно з економічною і бухгалтерською моделями управління. Ці моделі широко використовуються західними економістами і можуть бути застосованими при проведенні оцінки ринкової вартості вітчизняних банків [22; 37].

Згідно з бухгалтерською моделлю вартість банку визначається курсом його акцій, який може бути виражений формулою:

$$K_a = K_{cp} \times P_a,$$

де K_a – курс акцій банку; K_{cp} – коефіцієнт, який враховує середньогалузеве співвідношення ціни акції і чистого прибутку на акцію; P_a – прибуток (чистий) на акцію банку.

Відповідно до бухгалтерської моделі банківський баланс має вигляд:

$$A = Z + BK,$$

де A – активи банку; Z – зобов'язання банку; BK – власний капітал.

Бухгалтерська модель достатньо широко використовується в практиці фінансового управління. Однак слід виділити низку суттєвих недоліків, притаманних цій моделі. По-перше, вона ґрунтується на максимізації прибутку і не враховує довгострокову перспективу розвитку банку. По-друге, методологія і практика її використання не повною мірою охоплює усі фактори ризику у їх взаємозв'язку і взаємообумовленості. По-третє, система показників, які використовуються, являє собою зведення відокремлених характеристик часто не пов'язаних між собою. Основні напрями вдосконалення методологічних та теоретичних принципів визначення ринкової вартості банку впливають передусім із загальних напрямків удосконалення діяльності банків в умовах трансформації економічного розвитку країни на основі економічної моделі управління.

Згідно економічної моделі ринкова вартість банку залежить від майбутньої вартості грошових потоків дисконтованих за ставкою

процента зваженою на ризик. Застосування цієї моделі пов'язане із стратегією банку, яка передбачає визначення перспектив його розвитку і має на меті максимізацію ринкової вартості (табл. 5.2).

Баланс банку у відповідності з економічною моделлю має такий вигляд:

$$A_{рв} + АН_{рв} = З_{рв} + ВК_{рв},$$

де $A_{рв}$ – ринкова вартість активів банку; $АН_{рв}$ – ринкова вартість нематеріальних активів банку; $З_{рв}$ – ринкова вартість зобов'язань банку; $ВК_{рв}$ – ринкова вартість власного капіталу.

Цей підхід враховує такі фактори як рівень ризику і рівень доходу на акцію. Деякі автори стверджують, що вартість банку адекватна вартості його власного капіталу враховуючі регулятивний вплив з боку центрального банку [22; 37]. Вони пов'язують такий підхід з головною метою фінансового управління — максимізацією ринкової вартості. При цьому необхідно визначити, що являє собою капітал банку як ділового підприємства.

Власні кошти, або власний капітал банку – це кошти, що безпосередньо належать банку. Вони мають порівняно невелику питому вагу (близько 10 %) у загальному банківському капіталі (пасиви балансу банку), але виконують важливі функції: захисну, регулюючу й оперативну [23, с. 81–82].

Капітал банку складається із суми основного капіталу (капітал 1-го рівня) і додаткового капіталу (капітал 2-го рівня).

Згідно з інструкцією «Про порядок регулювання діяльності банків в Україні», *основний капітал* складається з таких елементів [16]:

- а) фактично сплачений зареєстрований статутний капітал;
- б) розкриті резерви, що створені або збільшені за рахунок нерозподіленого прибутку; дивіденди, що використовуються на збільшення статутного капіталу; емісійні різниці; резервні фонди, що створюються згідно із законами України; загальні резерви, що створюються під невизначений ризик у процесі проведення банківських операцій; прибуток минулих років; прибуток минулих років, що очікує затвердження.

Загальний розмір основного капіталу визначається з урахуванням розміру очікуваних (можливих) збитків за невиконаними зобов'язаннями контрагентів.

Додатковий капітал має такі елементи [16]:

- 1) резерви під стандартну заборгованість інших банків;
- 2) резерви під стандартну заборгованість клієнтів за кредитними операціями банків;
- 3) результат переоцінки статутного капіталу з урахуванням індексу девальвації чи ревальвації гривні;
- 4) результат переоцінки основних засобів;
- 5) прибуток поточного року;
- 6) субординований борг, що зараховується до капіталу (субординований капітал).

До субординованого капіталу належать кошти, залучені як в національній, так і в іноземній валюті, на умовах субординованого боргу на підставі угоди на строк не менше п'яти років, зі щорічним зменшенням розміру цих коштів на 20 % їх первинного розміру протягом п'яти останніх років угоди. Якщо ці кошти залучені в іноземній валюті, то вони перераховуються у гривні за курсом НБУ на дату укладення угоди. Розмір субординованого капіталу не може перевищувати 50 % розміру основного капіталу [16].

У заходах, спрямованих на зміцнення фінансової стійкості слід враховувати співвідношення активів і акціонерного капіталу банку, яке визначає показник мультиплікатора акціонерного капіталу (МАК):

$$\text{МАК} = \frac{A}{\text{АК}},$$

де А – активи банку; АК – акціонерний капітал.

Звідси випливає, що чим більше значення цього показника, тим більший рівень банківських ризиків і вірогідність втрат комерційного банку. Це негативно позначиться на його фінансовому стані. Власний капітал відіграє важливу роль у забезпеченні фінансової стійкості банку і є основою нарощування його активних операцій.

На основі вищезазначеного ринкову вартість банку можна представити у вигляді такої моделі:

$$PB_6 = PB_{BK} + ПП - ВП,$$

де PB_6 – ринкова вартість банку; PB_{BK} – ринкова вартість власного капіталу; ПП – податкові пільги; ВП – витрати банку поточні.

Згідно з цією моделлю враховується, що банки можуть отримувати податкові пільги при виплаті процентів по вкладах і депозитах і вони мають поточні витрати пов'язані із залученням і розміщенням коштів при дотриманні заданого рівня ліквідності та прибутковості, а також при дотриманні вимог НБУ щодо резервування коштів за депозитами та інші поточні витрати. Вартість банку пов'язується із поточною вартістю сукупного грошового потоку по відношенню до його акціонерів (власників). Основним показником ринкової вартості банку у даному випадку слугує поточна вартість акції. Очевидно, чим вона вища тим вища вартість банківської організації. Разом з тим, слід зауважити якщо акції банку не обертаються на ринку, або банк заснований у формі закритого акціонерного товариства, або – у формі товариства з обмеженою відповідальністю то визначити цей показник неможливо. Слід також зауважити, що використання економічної моделі для банків пов'язане з певними труднощами при визначенні майбутньої вартості грошових потоків, рівня ризику, розподілу грошових потоків у часі.

Отже, незважаючи на свою актуальність, багато питань стосовно оцінки ринкової вартості банку в умовах перехідної економіки України не знайшли свого вирішення. Це пояснюється передусім дією суб'єктивних та об'єктивних чинників ринкового механізму, що здійснюють прямий чи непрямий вплив як на самі банки, так і на клієнтів банку та його ділових партнерів.

5.5. Міжнародне фінансування для вирішення глобальних екологічних проблем у проектах сталого розвитку

Сучасний етап розвитку світової економіки характеризується необхідністю приділяти більше уваги вирішенню глобальних екологічних проблем, що неможливо без консолідації та синергії світового співтовариства, міжнародних організацій та національних

урядів. Саме діяльність міжнародних організацій покликана виявити наявність глобальних екологічних проблем, оцінити можливість вирішення та сформувати необхідне ресурсне забезпечення. Ініціативи окремих країн є важливою складовою досягнення спільних цілей, але екологічні небезпеки мають глобальний характер і далеко виходить за географічні межі окремих країн. Вплив людини на навколишній світ завжди має відповідну реакцію, іноді віддалену в часі, але складну за наслідками. Ці проблеми є актуальними в зв'язку з погіршенням загального екологічного стану. Глобальні екологічні проблеми несуть у собі й супутні негативні явища, такі як ріст захворюваності, локальні екологічні конфлікти тощо. На сьогоднішній день відбувається поєднання екологічних проблем з соціальними та економічними аспектами, а боротьба за існування може трансформуватися в протистояння – людей і природи, соціальних систем.

Глобальною стратегією розвитку людства з метою створення підґрунтя для його подальшого поступального розвитку можна вважати парадигму сталого розвитку, що вимагає перегляду та зміни не лише у системі «людина – природа» [25], але й усвідомлення необхідності збереження природи для забезпечення існування наступних поколінь. Сталий розвиток покликаний забезпечити перехід до нового типу економіки – *зеленої економіки*, що потребує значних фінансових ресурсів – *зелених інвестицій*.

Теоретичні основи сталого розвитку у своїх працях досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні вчені, а саме: В. Гець, Т. Єфименко, З. Герасимчук, Н. Гребенюк, О. Грянник, Б. Данилишин, С. Дорогунцов, Е. Лібанова, Л. Мельник, В. Міщенко, В. Прадун, Е. Семенюк, А. Тихонов, В. Трегобчук, М. Хвесик, В. Феденко, М. Шапочка, В. Шевчук, Л. Шостак та ін. Питанням природоохоронної та екологічної діяльності приділяли увагу В. Андрущенко, П. Блешмудт, О. Веклич, Г. Гардашук, М. Долішній, А. Качинський, М. Кисельов, Г. Клишко, Ю. Козак, С. Крисаченко, Н. Логвінова, В. Степаненко, Ю. Туниця. Теоретичні аспекти екологічного інвестування висвітлено в працях Н. Андрєвої, В. Ащценка, С. Арестова, О. Веклич, О. Вишницької, С. Рассадшкової, І. Синякевич та інших науковців.

Зміст поняття *сталого розвитку* тривалий час обговорювався та уточнювався в міжнародних документах різного рівня: Декларації першої конференції ООН з навколишнього середовища (1972) [42], де

було обґрунтовано зв'язок економічного і соціального розвитку з проблемами навколишнього середовища; доповідях Римському клубу, у яких набула чіткого окреслення ідея переходу цивілізації до стану глобальної динамічної рівноваги [35]; звіті Всесвітньої комісії ООН з навколишнього середовища і розвитку (1987) [46]. Поступово в процесі обговорення й аналізу теорія і практика сталого розвитку опинилися в центрі уваги вчених і політиків, як вітчизняних, так і зарубіжних.

Якщо ж звернутися до думки вітчизняних учених, то привертають увагу кілька визначень досліджуваного поняття. Перша редакція проекту «Концепції сталого розвитку України» дає таке визначення: «Сталий розвиток — це процес гармонізації продуктивних сил, забезпечення задоволення необхідних потреб всіх членів суспільства за умови збереження й поетапного відтворення цілісності природного середовища, створення можливостей для рівноваги між його потенціалом і вимогами людей усіх поколінь» [20]. Друга редакція документа з такою ж назвою трактує: «Сталий розвиток – це процес розбудови держави на основі узгодження і гармонізації соціальної, економічної та екологічної складових з метою задоволення потреб сучасних і майбутніх поколінь» [21].

Б. Данилишин із співавторами визначали сталий розвиток як систему відносин суспільного виробництва, за якої досягається оптимальне співвідношення між економічним ростом, нормалізацією якісного стану природного середовища, ростом матеріальних і духовних потреб населення [6]. На думку інших вчених, «сталий розвиток – це послідовний процес визначення і досягнення суспільно-узгоджених стратегічних цілей на основі таких механізмів регулювання і координації співвідношення екстенсивних та інтенсивних факторів розвитку, що мінімізуватимуть середньо- та довгострокові загрози для функціонування основних сфер людської діяльності (соціально-економічної, науково-технічної, культурної) і суспільного буття в цілому» [45].

Одним із шляхів забезпечення сталого розвитку з 1990-х рр. вважається «зелена» економіка. Уперше поняття *зелена економіка* було вжито у праці «Концепція зеленої економіки» (1989) [45], що була присвячена економічному обґрунтуванню концепції сталого розвитку. У найбільш загальному сенсі *зелена економіка* – це система господарювання, за якої ефективно використовуються існуючі

ресурси, що, у свою чергу, відповідає інтересам усього суспільства. Вважається, що зелена економіка повинна забезпечувати зростання доходів і зайнятості за рахунок державних і приватних інвестицій. Вони (ці інвестиції), у свою чергу, мають спрямовуватися на підвищення ефективності використання енергії та ресурсів, що призведе до зменшення викидів вуглецю й забруднення й буде запобігати втраті біорізноманіття у майбутньому. Можна стверджувати, що саме модель зеленої економіки дозволить досягти критичних для забезпечення належного рівня життєдіяльності інтересів людства (економічних, соціальних, демографічних та екологічних), адже одночасно із зростанням добробуту населення повинно відбуватися зниження ризиків для навколишнього середовища.

Потрібно підкреслити, що концепція *зеленої економіки* не є заміною ідеї *сталого розвитку*. Уже давно стало зрозуміло, що практичне досягнення сталості розвитку майже повністю залежить від ефективного управління економікою [32].

Визначальними рисами зеленої економіки є:

- раціональне використання лімітованих природних ресурсів;
- більш активне використання нелімітованих ресурсів;
- збереження і збільшення природного капіталу;
- зниження рівня забруднення навколишнього середовища;
- зниження обсягів вуглецевих викидів;
- збереження біорізноманіття;
- зростання доходів і зайнятості;
- підвищення соціальної захищеності та збільшення доходів домогосподарств у бідних сільських громадах;
- зниження рівня бідності та контроль за демографічними процесами;
- доступність прісної води і санітарних послуг та інновації в області децентралізованого енергопостачання.

Вважається, що зелена економіка відповідає контексту боротьби з глобальними змінами клімату і є перспективним напрямом протидії циклічним кризовим проявам, зокрема у фінансово-економічній сфері. Сьогодні зелена економіка – це не лише теоретична розробка, а й реальність, адже її річний обіг в ЄС перевищує 300 млрд євро, що дорівнює 2,5% ВВП; кількість зайнятих – близько 3,4 млн осіб, тобто 1,5% усіх працевлаштованих; четверть усіх інвестицій спрямовуються

в чисті технології. Такий напрямок, як вітроенергетика дає максимальний приріст інвестицій порівняно із іншими галузями економіки ЄС за останні роки [33].

За деякими оцінками, до 2025 р. тільки світовий ринок екологічно чистого устаткування досягне 4,4 *трлн* євро, що означає більш ніж 30 % середньорічне зростання зеленої економіки та збільшення її внеску у світовий ВВП до 6–7 %. Вже до 2020 р. можна чекати майже подвоєння світового ринку екологічно чистих технологій (у тому числі потроєння ринку низьковуглецевих технологій), зростання числа зайнятих у відповідних секторах майже в чотири рази і збільшення вкладу «зеленої економіки» у світовий ВВП як мінімум до 5 % [15].

Під *зеленими інвестиціями*, або як їх ще називають – *екологічними інвестиціями*, розуміють усі види майнових та інтелектуальних цінностей, що залучаються до господарської діяльності для зменшення негативної антропогенної дії на навколишнє природне середовище, зниження екодиструктивного впливу процесів виробництва, споживання та утилізації товарів і послуг, збереження, раціональне використання природних ресурсів та покращення природно-ресурсного потенціалу територій, забезпечення екологічної безпеки країни, внаслідок яких досягається екологічний, соціальний та економічний результати [4].

Зелені інвестиції уже можна вважати ключовим елементом багатьох програм, які сьогодні діють для стимулювання росту національних економік. Найбільший обсяг зелених інвестицій у рамках екологічно орієнтованих заходів характерний для країн-лідерів економічного розвитку таких як КНР (22300 *млн* євро), Японія (12300 *млн* євро), Республіка Корея (9300 *млн* євро), Французька Республіка (5700 *млн* євро), Королівство Данія (700 *млн* євро), Королівство Бельгія (118,8 *млн* євро) [15].

Зелені інвестиції інколи ще називають *соціально відповідальними інвестиціями* через те, що вкладення різними компаніями коштів орієнтоване не лише на отримання прибутку, але й на виробництво продукту, в процесі якого мінімізується негативний вплив на навколишнє середовище. Прикладом надприбуткового та «чистого» виробництва можуть бути сучасні сонячні електростанції, які дозволяють задовольнити потребу споживачів в електроенергії, при цьому не завдаючи шкоди природі. Аналогічне відноситься до

органічного сільського господарства та використання екологічних транспортних засобів.

Засобами здійснення зелених інвестицій є як традиційні фонди, запаси, акції, облігації та інші засоби, так і придбання «зеленої» продукції, «зелених» засобів виробництва й технологій у «зелених» компаній. Ще одним «зеленим» інвестиційним механізмом можна вважати *зелені фонди*, які дають можливість інвестувати відразу в кілька компаній. Поряд з ними в зарубіжній практиці поширені і *зелені грошові рахунки*, *зелені заощадження* або *зелені рахунки* [47]. Такі інвестиції є досить вигідними, оскільки ця область для інвестицій була спроектована, щоб забезпечити дохід в найближчому майбутньому [2].

Сьогодні можна стверджувати, що найбільш вигідними «зеленими» інвестиціями є:

- збільшення енергоефективності старих і нових будівель;
- перехід до альтернативних джерел енергії (енергія вітеру, сонця, геотермальних джерел тощо), використання яких не спричиняє негативний вплив на навколишнє середовище;
- використання екологічно чистого транспорту (електромобілів);
- формування екологічно чистої інфраструктури планети, включаючи питну воду, ліси, ґрунти;
- стимулювання розвитку органічного виробництва у сільському господарстві.

Відповідно до зазначеного існує близько десяти галузей, які найкраще підходять для «зелених» інвестицій: водне та лісове господарство, енергетика, АПК, промисловість, будівництво, енергозберігаючі технології, ЖКГ, переробка відходів життєдіяльності населення. Співробітники Енергетичного інституту (ФРН, м. Франкфурт) у 2015 р. спрогнозували, що до 2025 р. сонячна енергія стане дешевшою, ніж електроенергія з вугілля чи газу.

У проекті Доповіді України до Конференції ООН із сталого розвитку Ріо+20 стверджується, що для забезпечення економічного зростання Україні необхідно провести радикальну технологічну модернізацію промисловості, впроваджуючи ресурсозберігаючі технології, системи екологічно чистого та безпечного виробництва, а також запровадити сучасний ефективний менеджмент у використанні природних ресурсів та охороні довкілля [7].

Одним з основних джерел модернізації вітчизняної економіки можуть стати зелені інвестиції, що можна отримати шляхом реалізації

власних квот на викиди вуглекислого газу. У цьому контексті доцільно згадати про те, що країни, які приєдналися до Кіотського протоколу [44], взяли на себе зобов'язання скоротити викиди парникових газів. Одночасно із цим, Протокол надав цим країнами можливість купувати права на викиди в інших країн, що мають їх надлишок.

Ще в процесі реалізації першого періоду зобов'язань з Кіотського протоколу, Україна у 2007 р. планувала залучити від продажу частини власних квот на викиди від 1,5 до 10 млрд доларів США. Проте в 2011 році в Україні виникли проблеми із залученням зелених інвестицій, переважно через те, що не було чітко ідентифіковано території, на якій відбувається лісорозведення, лісовідновлення, знеліснення тощо, а також не розроблено чітку доказову базу щодо відповідної діяльності людини. Через це реальні результати реалізації проектів з продажу квот на викиди іншим країнам були меншими за очікувані.

Протягом 2008–2011 рр. наша країна реалізувала лише 47 млн одиниць встановленої кількості (ОВК) або менше 5 % від кількості, на яку розраховували в 2007 р.. До того ж, якщо спочатку очікувалося, що ми станемо лідером цього процесу Центрально-Східній Європі (ЦСЄ), то станом на 2012 р. Україна зайняла третє місце, поступившись Чехії та Естонії (рис. 5.3).

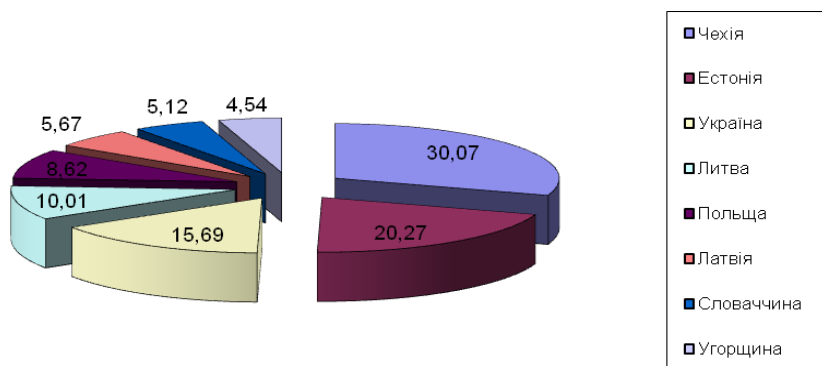

Рис. 5.3. Частка країн в міжурядовій торгівлі викидами за кількістю проданих квот на викиди парникових газів
Джерело: [19]

Є декілька причин, того що очікування не справдилися:

по-перше, заплановані доходи від реалізації квот в реальних умовах виявилися завищеними: через економічний спад та інші об'єктивні причини попит на квоти на викиди парникових газів виявився обмеженим, саме тому протягом 2008–2011 рр. у світі було реалізовано менше 300 млн ОВК – тому обсяги реалізованих Україною квот виявилися суттєво меншими у порівнянні з очікуваними;

по-друге, окрім можливості реалізувати квоти важливою є ще й здатність освоїти зелені інвестиції.

Одним із фінансово-економічних механізмів для вирішення екологічних проблем у Рамковій Конвенції про зміну клімату є Зелений кліматичний фонд (GCF) [43], який спрямований на фінансування проєктів в галузі низькоємісійного, стійкого до змін клімату розвитку за допомогою проєктів і програм по пом'якшенню наслідків і адаптації в країнах, що розвиваються. ЗКФ був створений 194 країнами, які є учасниками Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату в 2010 році у рамках фінансового механізму Конвенції. Він спрямований на забезпечення рівного обсягу фінансування для пом'якшення наслідків і адаптації, керуючись при цьому принципами і положеннями Конвенції.

ЗКФ спрямований на те, щоб стимулювати приплив кліматичного фінансування для інвестування в розвиток з низьким рівнем викидів і стійкістю до кліматичних змін, призводячи до зміни парадигми глобального реагування на зміну клімату. Передбачається, що ЗКФ стане основним елементом зусиль із підвищення фінансування клімату у рамках РКООНІК і до 2020 року складе 100 млрд дол. США в рік. Коли Паризька угода була досягнута в 2015 році, ЗКФ отримав важливу роль в обслуговуванні угоди і підтримці мети збереження зміни клімату значно нижче 2 градусів Цельсія. ЗКФ націлений на рівноправне фінансування стратегій пом'якшення наслідків і адаптації до наслідків зміни клімату.

ЗКФ націлений на безпосередню взаємодію, як з державним, так і приватними секторами в області трансформації інвестицій, що враховують кліматичні умови. ЗКФ безпосередньо взаємодіє з приватним сектором через свій Фонд приватного сектора (ФПС), використовуючи можливості для пом'якшення значного ризику, пов'язаного з кліматом, що дозволяє йому використати і притягати додаткове фінансування. Фонд пропонує широкий спектр фінансових

продуктів, включаючи гранти, пільгові кредити, субординований борг, акціонерний капітал і гарантії. Це дозволяє йому відповідати потребам проекту і адаптуватися до конкретних інвестиційних умов, у тому числі використати його фінансування для подолання ринкових бар'єрів для приватних фінансових коштів. Важливим і цінним механізмом ЗКФ є так звана «Програма готовності», яка спрямована на посилення відповідальності країн. Цей механізм підтримує такі види діяльності, як розробка Національних планів адаптації до зміни клімату, заходи з підвищення здатності організації просити акредитацію у Фонді, у тому числі для прискореного процесу акредитації (підтримка до акредитації). Важливим інструментом проектного циклу ЗКФ є Акредитовані установи (АУ). АУ це – установи, що розробляють пропозиції по фінансуванню, які будуть розглянуті Фондом, і здійснюють нагляд, контроль, управління проєктів і програм, відповідають певним стандартам ЗКФ, що ґрунтуються на фінансових стандартах, екологічних і соціальних гарантіях. Вони можуть бути приватними, громадськими, неурядовими, субнаціональними, національними, регіональними або міжнародними органами. Існують два типи установ, акредитованих у рамках ЗКФ. Ці установи мають бути досвідченими та впроваджувати діяльність, спрямовану на вирішення глобальної проблематики зміни клімату та широке охоплення і співпрацю з різними цільовими групами. Так звані установи прямого доступу є субнаціональними, національними або регіональними організаціями, які повинні призначатися національними уповноваженими органами країн, що розвиваються. Організації міжнародного доступу можуть включати установи Організації Об'єднаних Націй, багатосторонні банки розвитку, міжнародні фінансові установи та регіональні установи.

На сьогоднішній день в Україні існують перешкоди, які не дають можливості ефективного впровадження та просування концепції зеленої економіки та зелених фондів, а саме:

- дефіцит власних фінансових ресурсів;
- відсутність необхідної інфраструктури, в тому числі партнерської, для широкого впровадження сучасних технологій;
- відсутність сучасної законодавчої бази, орієнтованої на «екологізацію» економіки країни;

– бажання власників заробити на швидкій реалізації сировини та напівфабрикатів без інвестування у складне та екологічно чисте виробництво.

Одним із шляхів вирішення дефіциту власних фінансових ресурсів для вирішення глобальних екологічних проблем є залучення ресурсів донорів. У контексті розбудови ініціатив сталого розвитку, зелених інвестицій та зеленої економіки важливим є вивчення засадничих положень діяльності провідних глобальних інститутів у цій сфері, до таких зокрема належить Глобальний екологічний фонд (ГЕФ). Створення ГЕФ стало відповіддю на виклики щодо глобальних екологічних проблем, які постали перед світовим співтовариством. ГЕФ було засновано в 1991 році як експериментальну програму сприяння охороні навколишнього середовища, на початковому етапі було залучено 3 партнери: Програма розвитку ООН (ПРООН), Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) та Світовий банк. 1992 р. під час Конференції ООН з навколишнього середовища та сталого розвитку, яка проходила в м. Ріо-де-Жанейро (Бразилія), були прийняті дві конвенції, спрямовані на визначення засад міжнародної співпраці у вирішенні глобальних екологічних проблема, а саме Конвенція про охорону біологічного різноманіття [21] та Рамкова Конвенція ООН про зміну клімату [22]. З метою оптимізації та консолідації ресурсів, країнами-учасниками ГЕФ було прийнято рішення, що ГЕФ формуватиме фінансові механізми для реалізації глобальних екологічних конвенцій. 1994 р. був прийнятий новий документ «Інструмент створення реорганізованого Глобального екологічного фонду», в якому описані процедури керівництва Фондом, його операційної діяльності, фінансових механізмів та адміністративного нагляду [23]. Позитивна практика мандату Фонду як фінансового механізму двох глобальних екологічних конвенцій, призвела до того, що в 2002 р. ГЕФ було обрано як організаційно-фінансовий механізм ще двох міжнародних конвенцій – Стокгольмської конвенції про стійкі органічні забруднювачі [24] та Конвенції ООН про боротьбу з опустелюванням у тих країнах, що потерпають від серйозної посухи та/або опустелювання, особливо в Африці [25].

Завдяки унікальним адміністративним, організаційними фінансовим правилам, партнерстві з урядами, іншими міжнародними

організаціями, ГЕФ представляє собою масштабне джерело фінансування проєктів, спрямованих на вирішення глобальних екологічних проблем та забезпечення сталого розвитку. З моменту утворення ГЕФ надав 14,5 млрд дол. США з власних джерел та залучив більш ніж 75,4 млрд дол. США як співфінансування для більш ніж 3900 проєктів в більш ніж 165 країнах. Власні кошти ГЕФ – це кошти країн донорів, що кожні 4 роки поповнюються в рамках так званих «операційних циклів». Кожен операційний цикл має особливості як щодо ресурсних, так і адміністративних, технічних, фінансових та інших правил та процедур. Так, аналіз внесків до ГЕФ з моменту заснування в 1991-1994 рр. (пілотний етап) склав 1 млрд дол. США, та виріс до 4,43 млрд дол. США на період 2014-2018 рр. (операційний цикл ГЕФ-6) [26].

Розподіл фінансових ресурсів ГЕФ по регіонах демонструє, що найбільша їх частка – 27 % надано в регіон Азії, Африки та Латинської Америки та Карибського басейна, відповідно 22 % та 21 %. На глобальні проєкти в регіоні Європи та Центральної Азії віднесено 14% та 13% інвестицій, а на регіональні проєкти – 3% [26].

Слід зазначити, що ГЕФ є незалежним фінансовим механізмом надання країнам, що розвиваються та іншим країнам, які відповідають критеріям отримання допомоги для реалізації проєктів, спрямованих на вирішення глобальних екологічних проблем. У цьому контексті цінним є підхід ГЕФ до визначення ключових екологічних проблем та відповідних сфер для допомоги. ГЕФ надає допомогу в таких сферах як біорізноманіття, зміна клімату, міжнародні води, деградація земель, захист озонового шару та стійкі органічні забруднювачі.

Аналіз функціонального розподілу інвестицій ГЕФ засвідчує перевагу проєктів з питань «зміни клімату» та «біорізноманіття» 31% та 29% відповідно, міжсекторальні проєкти – 18%, міжнародні води – 11% [30]. Така багатофункціональність дає можливість ГЕФ надавати підтримку в реалізації Цілей сталого розвитку у Порядку денному ООН до 2030 р., враховуючи відповідні завдання під час підготовки та реалізації проєктів.

Значимо, що однією з умов планування та реалізації проєктів ГЕФ є наявність співфінансування з різних джерел. Аналіз джерел співфінансування за період 1997–2014 рр. свідчить, що в структурі преважують країни-отримувачі допомоги – 33% та багатосторонні

міжнародні організації – 23 %, у той час як на організації громадянського суспільства припадає близько 4 %.

За офіційними даними ГЕФ [27] в Україні за весь період діяльності фонду реалізовано 60 проектів на загальну суму 380,72 млн дол. США, залучено співфінансування 1,17 млрд. дол.США, а до найбільш пріоритетних сфер належить зміна клімату.

Виконання завдань, спрямованих на вирішення глобальних екологічних проблем, багатofункціональність ГЕФ базується на 5-ти рівневій структурі діяльності ГЕФ. До структури ГЕФ входять Асамблея, Рада, Секретаріат, 18 агенцій ГЕФ, науково-технічна консультативна рада та Управління з оцінки. Рада отримує стратегічні пріоритети та напрямки роботи від Конференцій Сторін Конвенцій – найвищих керівних органів управління для відповідних міжнародних конвенцій, для яких ГЕФ є інституційно обраним фінансовим механізмом.

До впроваджуючих агенцій ГЕФ, виконавців проектів, належать Азіатський банк розвитку, Африканський банк розвитку, Європейський банк реконструкції та розвитку, Продовольча та сільськогосподарська організація Об'єднаних Націй (ФАО), Міжамериканський банк розвитку (МАБР), Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку (МФСР), Програма розвитку ООН (ПРООН), Програма розвитку ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП), Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку (ЮНІДО), Світовий банк. Кожна агенція має унікальний досвід з вирішення глобальних екологічних питань, що забезпечує їй порівняльні переваги під час підготовки та реалізації проектів/програм. Наприклад, ФАО є джерелом технічного потенціалу та досвіду в риболовстві, лісовому господарстві, сільському господарстві та раціональному використанні природних ресурсів. Своєю чергою, ПРООН спеціалізується на питаннях розвитку людських ресурсів, розбудови інституційної спроможності та розширенні можливостей організацій громадянського суспільства та громад.

Активна співпраця та координація урядів-країн отримувачів, відповідно до пріоритетів діяльності ГЕФ в певному циклі та стратегічних завдань країни, надасть можливість ефективно використовувати ресурси міжнародної технічної допомоги.

Використання Україною переваг впроваджуючих агенцій в проектах, координація діяльності з національними програми підтримки зеленої економіки, механізмами «зелених інвестицій», включення цих ресурсів до відповідних національних проектів та програм допоможе забезпечити синергію відповідних ініціатив та отримувати додаткову підтримку для проектів, враховуючи особливості їх підготовки та впровадження, в тому числі під час нової операційної фази ГЕФ, яка розпочнеться в 2020 році .

Можна стверджувати, що в Україні лише формуються підвалини системного підходу щодо підтримки і сприяння сталому розвитку, застосування інноваційних підходів до становлення зеленої економіки, широкого впровадження ресурсозберігаючих технологій, що потребує впровадження кращого міжнародного досвіду, партнерства із міжнародними лідерами у цій сфері. Для реалізації зазначених положень, необхідним є створення та можливість повноцінної участі України у фінансово-економічних механізмах вирішення глобальних екологічних проблем.

Список використаних джерел

1. Андрієнко М. М. Особливості функціонування ринку транспортних послуг / М. М. Андрієнко // Проблеми та перспективи розвитку транспортних систем: техніка, технологія, економіка і управління. – 2004. – № 2. – С. 68–69.

2. Балуєва О. В. «Зелена економіка» як вектор інноваційного розвитку економіки / О. В. Балуєва // Прометей. – 2013. – № 3 (42). – С. 72–79.

3. Близнюк С. В, Остапенко А. В. Конкурентний потенціал підприємництва як категорія сучасних економічних досліджень / С. В. Близнюк, А. В. Остапенко // Інвестиції: практика та досвід.– К.: Центр, 2011. – №7. – С. 41–42.

4. Герасименко Я. О. Роль інноваційного потенціалу екологічної освіти і науки у збалансованому розвитку України / Я. О. Герасименко // Особистість. Суспільство. Право : зб. наук. ст. та тез наук. повід., за мат. міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 10-річчю Полт. юрид. ін-ту, 15 бер. 2012 р., Полтава : у 2 ч. – Ч. 1. – Х.: Точка, 2012. – С. 314.

5. Грицишин Н. Оцінка конкурентоспроможності підприємства / Грицишин Н. // Вісник Львівського університету: Серія економічна.– 2004.– Вип. 33. – С. 431–436.

6. Данилишин Б. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / [Б. Данилишин, С. Дорогунцов, В. Міщенко та ін.]. – Київ, РВПС України. 1999. – 716 с.

7. Доповідь України до Конференції ООН зі сталого (збалансованого) розвитку Ріо+20 : проект / за ред. Л. Г. Руденка. – К. : Інститут географії НАНУ, 2012. – 69 с.

8. Жаворонкова Г.В., Садловская И.П. Механизмы государственно-частного партнерства в транспортной инфраструктуре Украины // Научно-технические ведомости СПбПУ. Серия «Экономические науки». – 2012. – №4(151). – С. 17–20.

9. Жаворонкова Г.В., Садловская И.П. Инвестиционные проекты государственно-частного партнерства для дорожно-транспортного хозяйства // Магистрант :– Краснодар: Центр социально-полит. исследований «Премьер», 2012. – №1. – С. 126–133.

10. Закон України «Про банки і банківську діяльність» від 07.12.2000 р., № 2121–III.

11. Закон України N257/94-ВР від 29.11.94, ВВР, 1994, N49, ст.433, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_030

12. Закон України N 435/96-ВР від 29.10.96, ВВР, 1996, N50, ст.277 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_044

13. Закон України N949-V, від 18.04.2007, ВВР, 2007, N 30, ст.396, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_a07

14. Закон України N61-IV від 04.07.2002, ВВР, 2002, N 36, ст.267, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_120

15. «Зелена» стратегія регіону / за наук. ред. Б. В. Буркинського, Т. П. Галушкіної. – Саки : Ін-т пробл. ринку та екон.-екол. дослідж. НАНУ, 2011. – 448 с.

16. Інструкція про порядок регулювання діяльності банків в Україні: Затверджена постановою Правління НБУ від 28.08.2001 р., № 368.

17. Інструмент створення реорганізованого Глобального екологічного фонду [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://www.thegef.org/sites/default/files/publications/](https://www.thegef.org/sites/default/files/publications/GEF_Instrument-Interior-March23.2015_1.pdf)

GEF_Instrument-Interior-March23.2015_1.pdf

18. Колесник Ю.В. Управління міжнародною конкурентоспроможністю підприємств / Ю.В. Колесник // Інформаційно-аналітичний бюлетень. – К., 2010. – С. 3–7.

19. Концептуальні засади забезпечення сталого розвитку інформаційної сфери України / [Я. В. Котляревський, О. В. Мельников, А. М. Штангрет та ін.]. – К. : Центр учбової літератури, 2016. – 148 с.

20. Концепція сталого розвитку України / [наук. кер. розроб. : С. І. Дорогунцов, В. Я. Шевчук; заг. кер.: Ю. І. Костенко, Б. Є. Патон]. – К. : [Б/в], 1997. – 22 с.

21. Концепція сталого розвитку України : Проект / [наук. кер. розроб. : В. П. Кухар, Б. М. Данилишин; заг. кер.: Б. Є. Патон, Ю. І. Самойленко, І. О. Заєць]. – К. : [Б/в], 2000. – 18 с.

22. Коупленд Т., Коллер Т., Муррін Д. Стоимість компаній: оцінка і управління / Т. Коупленд, Т. Коллер, Д. Муррін [пер. с англ.]. – М.: Олимп-Бизнес, 2000. – 576 с.

23. Кочетков В. М. Організація управління фінансовою стійкістю банку в ринкових умовах: монографія / В.М. Кочетков. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2004. – 300 с.

24. Кривешко О.В., Сідун П.В. Чинники формування конкурентоспроможності підприємств та кластерів / О.В.Кривешко, П.В.Сідун // Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку: збірник наукових праць. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. – С. 180–188.

25. Лакуша Н.М. Ідея сталого розвитку в контексті екологічних проблем (соціально-культурний та праксеологічний аспекти): дис... канд. філос. наук: 09.00.03 Київський національний ун-т будівництва і архітектури. – К., 2005. – 172 арк.

26. Майер Дж. Міжнародне середовище бізнесу: Конкуренція та регулювання в глобальній економіці / Дж. Майер. – К.: Либідь, 2002. – 703 с.

27. Мізюк С. Г. Системи управління та регулювання послуг на транспорті (закордонний досвід) / Мізюк С. Г. // Праці ІІІ міжнар.

наук. конф., м. Дніпропетровськ, 15-17 грудня 2003 р. м. Дніпропетровськ, 2003. – С. 192–195.

28. Никонова И. А., Шамгунов Р. Н. Стратегия и стоимость коммерческого банка / И. А. Никонова, Р. Н. Шамгунов. – М.: «Альпина Бизнес Букс», 2004. – 304 с.

29. Офіційний сайт авіакомпанії «Роза вітрів» [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.windrose.aero/contacts.html>.

30. Офіційний сайт Глобального екологічного фонду [Електронний ресурс] — Режим доступу: <https://www.thegef.org/country/ukraine>

31. Портер М. Конкуренция / М. Портер; Пер. с англ. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2001. – 495 с.

32. Потапенко В. Г. Стратегічні пріоритети безпечного розвитку України на засадах «зеленої економіки» / В. Г. Потапенко. – К. : НІСД, 2012. – 360 с.

33. Потапенко В. Г. Державна політика сталого розвитку на засадах «зеленої» економіки / В.Г. Потапенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1237/>

34. Рутгайзер В. М., Будицкий А. Е. Оценка рыночной стоимости коммерческого банка. Методические разработки / В. М. Рутгайзер, А. Е. Будицкий. – М.: Маросейка, 2007. – 224 с.

35. Семенюк Е. П. Філософські засади сталого розвитку / Е. П. Семенюк. – Львів : Афіша, 2002. – 200 с.

36. Сіваченко І.Ю. Управління міжнародною конкурентоспроможністю підприємства (організації) / І.Ю.Сіваченко. – К.: ЦНЛ, 2003. – 186 с.

37. Синки Дж., мл. Управление финансами в коммерческих банках / Дж. Синки, мл. – М.: Catallaxy, 1994. – 820 с.

38. Сич Є. М. Економічні аспекти контейнерно-контрейлерного обслуговування клієнтури залізничного транспорту: монографія / Є. М. Сич, Н.І. Богомолова, М.М. Андрієнко, В.М. Кислий. – К., 2007. – 392 с.

39. Угрюмова Е.В. Факторы формирования глобальной конкурентоспособности и международная практика ее оценки / Угрюмова Е.В. // Актуальные вопросы экономических наук. – 2010. – Вып. 17. – С. 63–67.

40. Харчук Т.В. Підходи до визначення конкурентних переваг підприємства / Т.В.Харчук // Экономика и управление. – 2011. – № 6. – С. 68–71.

41. Чичкан-Хліповка Ю.М., Хоменко І.Б. Прогнозування витрат авіакомпанії на здійснення технічного обслуговування повітряного судна протягом життєвого циклу // Вісник Хмельницького національного університету 2010. – №5. – Т.1. –С.208-215.

42. Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment / UN (1972). – Retrieved from : <http://www.unep.org/documents.multilingual/default.asp?documentid=97&articleid=1503> (ост. звертання 28.08.2017)

43. GCF in brief: REDD+, Date of Publication: May, 2018, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.thegef.org/publicatioAZ-CSOns/a-z-gef>
<https://www.greenclimate.fund/publications/gcf-in-brief-redd-?inheritRedirect=true&redirect=%2Fwhat-we-do%2Fnewsroom%2Fpublications>

44. Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change / UN (1998) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://unfccc.int/kyoto_protocol/items/1678.php

45. Pearce D. Blueprint for a Green economy / D. Pearce, A. Markandya, B. Barbier. – London: Earthscan, 1989. – 192 p.

46. Report of the World Commission on Environment and Development : Our Common Future) / UN (1987). – Retrieved from : <http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm>

47. The Global Competitiveness report 2012–2013 // World economic forum. – 2012. – 528 p.

48. The Guide to Global Environmental Facility, Publication Author: GEF Secretariat, Date of Publication: October, 2015, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.thegef.org/publicatioAZ-CSOns/a-z-gef>

РОЗДІЛ VI. ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНИХ СВІТОГОСПОДАРСЬКИХ ПРОЦЕСІВ В ТЕНДЕНЦІЯХ ТЕХНОГЛОБАЛІЗАЦІЇ

6.1. Геоекономічна конкуренція в умовах нового економічного порядку

«Наше століття перебуває в наполегливому, деколи навіть відчайдушному пошуку концепції світового порядку. Загроза хаосу співіснує з безпрецедентною взаємозалежністю: ідеться про поширення зброї масового знищення, розпад держав, настільки хижацьке ставлення до природного середовища, невикорінені практики геноциду, а також поширення нових технологій, що загрожують вивести конфлікти за межі людського контролю чи розуміння. ...Може ми зіткнулись з періодом, у якому майбутнє визначатимуть сили, не обмежені жодним порядком?»

Генрі Кіссінджер.

Світовий порядок.

Роздуми про характер націй в історичному контексті.

Процеси геоспеціалізації, обумовлені геополітичними та геоекономічними процесами, формують новий економічний порядок, який передбачає посилення міждержавного регулювання світового господарства і міжнародних економічних відносин з урахуванням інтересів країн, які не наділені активними силами світового ринку.

Безперечними ознаками сучасної світової системи є розпад СРСР та соціалістичної системи, об'єднання Німеччини, розширення НАТО та ЄС на Схід. Особливу роль у формуванні світового порядку відіграють непрямі фактори впливу, які є досить ефективними. Серед них події світового масштабу, які сприяли трансформаціям (наприклад, події ХХІ століття: 2001 рік – терористичний акт на Всесвітній торговий центр і Пентагон; 1 січня 2002 рік – введення в готівковий обіг євро; Оксамитова революція в Грузії – 2003 рік; Помаранчева революція в Україні – 2004 рік; 2007 рік – розширення ЄС; 2007 рік – прецедент Косово; російсько-грузинська війна – 2008 рік; глобальна фінансова криза 2008 – 2009 років; 2009 рік – революція в Молдові; 2010 рік – загибель президента Польщі у катастрофі під

Смоленськом; 2011 рік – виведення військ США із Іраку; 2012 рік – КНДР оголосила себе ядерною державою; 2014 рік – анексія Криму та Севастополя Росією, військовий конфлікт на Сході України тощо). Ознаками радикальної зміни світового простору можна окреслити: втручання у внутрішні справи іншої країни, спроби нав'язування культури, забезпечення глобальної та регіональної безпеки, етнічний сепаратизм.

Сучасний етап формування нового економічного порядку характеризується трансформацією суспільних інститутів; зміною усього світового середовища; сучасні комунікаційні технології посилюють владу міжнародних організацій, що відстоюють економічні та політичні інтереси країн-гегемонів. Виробництво інтелектуального продукту і нових технологій стає все більш прибутковим і монополізується розвиненими країнами. Вони сьогодні виступають постачальниками якісно нового необмеженого ресурсу – інформації та знань, отримуючи за свідомо заниженою вартістю обмежені матеріальні ресурси із країн світової периферії. Такий розподіл праці спричинює новий механізм формування і розподілу багатства. Загострюється міждержавна економічна конкуренція, що ще більш посилює економічну асиметрію у взаємозалежності найбільш розвинених і найменш розвинених країн.

Світовий порядок повинен бути заснований на гармонійному співвідношенні, з одного боку, прав і свобод держав і народів, а з іншого – обов'язків перед людством. Справедливий світовий порядок, що ґрунтується на рівноправ'ї держав і народів, неможливий без вироблення чіткого кодексу поведінки держав на міжнародній арені. Світовий порядок, безперечно, має забезпечуватися переважно мирними засобами. Він повинен бути побудований так, щоб провідні держави світу були такими ж відповідальними за порушення норм міжнародного права, як і всі інші.

Світопорядок передбачає взаємодію економіки і політики, національного розвитку та інтеграційних процесів, національної ідентичності та глобалізаційних процесів поєднання націй. Теоретичне обґрунтування самого поняття «світовий порядок» передбачає еволюцію його формування та необхідність вивчення причин домінуючого в певний період часу характеру порядку.

Г. Шахназаров розглядає світовий порядок як сукупність домінуючих у міжнародних відносинах політичних принципів, правових норм та умов економічного обміну, які формуються під впливом об'єктивних процесів суспільного розвитку і співвідношення соціальних сил у кожен історичну епоху, являючи собою результат взаємодії держав та інших учасників міжнародного життя» [27].

Згідно ідей, окреслених у працях таких авторів, як Н. Жевахов («Еврейская революция»), О. Платонов («Терновый венец России»), І. Піхалов («Спецслужбы США»), А. Уткін («Первая мировая война»), В. Шамбаров («Государство и революция» та «Нашествие чужих. Заговор против империи»), новий світовий порядок визначається конспірологічною теорією, яка висуває припущення про існування таємної вищої еліти з претензією на світову владу, яка прагне керувати світом через авторитарну систему, яка замінить національні державні інститути. Резонансні події в політичній або економічній площині трактуються як ретельно сплановані операції.

Формування світового порядку та визначення гегемонії певної країни відбувається еволюційним або радикальним шляхом. Еволюційний шлях – вплив глобальних, технологічних, інформаційних, інтеграційних процесів, а саме тих процесів, що відбуваються послідовно і є незмінними в сучасному житті суспільства. Другий фактор формування світового порядку – радикальний, який передбачає агресивні втручання ззовні у внутрішні процеси країни, що сприяє, у результаті, зміні світового порядку.

У таких агресивних світових геополітичних процесах особливої уваги заслуговує питання збереження національної ідентичності. Враховуючи, що національна ідентичність прагне до самоорганізації, яка передбачає: пристосування індивідуальної свідомості, поведінки, культурного досвіду до мінливих наслідків техногенної революції; формування соціокультурних механізмів становлення громадянського суспільства тощо, ідентичність повинна базуватися на усвідомленні історичних, громадських, політичних цінностей, що є незмінними. Як зазначає Д. Ентоні, «національна ідентичність та нація – це складні конструкції, що складаються з багатьох взаємопов'язаних компонентів – етнічних, культурних, територіальних, економічних та політико-юридичних» [22].

Останнє десятиліття ХХ століття характеризується значними змінами у світовій економіці. Нова фаза науково-технічної революції та інтернаціоналізації потоків капіталу трансформувала головні моделі економічного розвитку. На початку ХХІ століття такі показники, як динаміка інновацій, обсяг інвестиційних потоків, поступилися місцем в рейтингах економічних оцінок факторам технологічної швидкості та концентрації, які визначають ступінь високотехнологічного зростання сучасної економіки. У світі відбувається не просто поступовий еволюційний перехід до нового економічного укладу, а глобальна неоекономічна революція, зумовлена технологічними, фінансовими та екологічними змінами, переходом на новітні високопродуктивні технології.

Держави, що не приєднуються до технологічного процесу, залишаються осторонь світових економічних перетворень та ризикують зникнути як самостійні. ХХ століття характеризувалося стрімкими трансформаційними процесами, які охопили всі групи країн, мали різний характер та, відповідно, різні результати. Такі думки ще раз підтверджують необхідність досягнення країнами самоорганізації, отримуючи можливість прогресивно розвиватися, бути динамічними.

В умовах глобалізації фактично продемонструвала свою безперспективність політика так званої наздоганяючої модернізації, за рецептами якої, починаючи з 60-х років, розвивалася значна частина країн Латинської Америки, Азії та Африки і яка в 90-ті роки набула поширення на пострадянському просторі, зокрема і в Україні. Ця політика не сприяла вирішенню ключової проблеми сучасного світового процесу: забезпечення сталого розвитку та вирівнювання країн за якістю життя населення. Нині чимало держав опинилося за межами економічного і соціального прогресу. Ситуація ускладнюється й тим, що в останнє десятиріччя відбулося розширення зони бідності за рахунок країн, які належали до СРСР. Тож подолання глобальної нерівності перетворилося на одну з центральних проблем ХХІ ст.

Багатотомовий досвід світового економічного розвитку свідчить про те, що революційні вибухи неминуче завершувалися розвалом економіки з великими втратами, вкрай негативними соціальними наслідками і людськими трагедіями. Програми подолання цих

наслідків вимагали величезних інвестиційних і поточних затрат, а також відповідного часу. На економічне й технологічне відновлення навіть до рівня стартових рубежів, з яких починається подальший розвиток, здебільшого витрачалися десятиріччя.

У той самий час еволюційний прогресивний розвиток, не викликаючи соціальних потрясінь, забезпечує планомірну трансформацію більш високими темпами, оскільки не відбуваються періодичні руйнації господарських структур і джерел внутрішніх нагромаджень, які спрямовуються в інвестиційну та інноваційну діяльність у чергових відтворювальних циклах. Інакше кажучи, безперервні процеси оновлення старих і створення якісно нових конкурентоспроможних систем, розвитку інфраструктури відбуваються в епохи еволюцій значно інтенсивніше і з меншими сукупними витратами. Так звані перехідні періоди взагалі виключаються, оскільки нормальні відтворювальні цикли і загальноекономічні кругообіги не порушуються.

Негативним прикладом можуть бути економічні процеси пострадянських країн, у тому числі – України. У 1991–1996 рр. на величезному економічному просторі цих країн зруйновано значну частину економічного і науково-технічного потенціалу, втрачено майже половину ВВП та внутрішніх інвестиційних нагромаджень, різко знижено рівень життя основної маси населення.

Водночас уряди Китаю та інших країн Тихоокеанського регіону, планомірно й цілеспрямовано реформуючи свої економічні системи за еволюційною моделлю, під чітким державним регулюванням і контролем, досягли значних успіхів в економічному оновленні й зростанні. За темпами приросту ВВП вони вийшли на передові позиції серед інших країн світу. Моделювання трансформаційних процесів, що безпрограшно приносять позитивні результати, здійснюється за оцінювальним критерієм збільшення реального ефекту при одночасному розробленні й реалізації конкретних проєктів формування принципово нових виробничих і ринкових структур. Вони досить швидко перетворюються, порівняно зі старими, на конкурентоспроможні на внутрішньому і зовнішніх ринках. Відомо, що розширення платоспроможного попиту підштовхує відповідний

розвиток сфери товаровиробництва, яка впливає на зворотнє зміцнення місткості споживчого ринку.

Сучасний світ змінюється досить швидко, і навіть країни, орієнтовані раніше на виробництво сировини, форсованими темпами починають перебудовувати свої економіки на новий технологічний уклад, щоб забезпечити довгочасну сталість і конкурентоспроможність. Аналіз сучасного інноваційного розвитку свідчить про прискорення змін у промисловості – технології, структурі, масштабах, територіальному розміщенні й організації виробництва, а також у співробітництві країн світу, загальною формою якого стає міжнародний трансфер технологій.

Повертаючись до питання самоорганізації системи, слід підсумувати, що системи та їх компоненти піддаються коливанням, змінам (флуктуаціям) у разі своєї відкритості, а у рівноважних, закритих системах ці зміни знищуються самі собою. Також у відкритих системах під впливом зовнішнього середовища внутрішні флуктуації можуть наростати до такої межі, коли система не може їх погасити. Фактично, внутрішні флуктуації розглядаються в концепціях самоорганізації як нешкідливі, і тільки зовнішні впливи роблять відносно відчутний вплив. З таких тверджень особливої актуальності набуває питання відкритості національної економіки, тобто економіки з високим ступенем включення в міжнародні економічні відносини, що сприятиме поглибленню міжнародної спеціалізації й кооперуванню виробництва; раціональному розподілу ресурсів залежно від рівня її ефективності; поширенню світового досвіду через систему зовнішньоекономічних відносин; зростанню конкуренції на внутрішньому ринку, який стимулюватиме конкуренцією на світовому.

З урахуванням технологічних процесів, які окреслюють розвиток сучасних гео економічних, геополітичних світових процесів, стають каталізаторами формування нового економічного порядку, сприяють змінам національних і світових ринків, відбувається гео економічна конкуренція як поєднання принципів гео економічної стратегії і міжнародної конкуренції та гео спеціалізації.

Гео спеціалізація є поєднанням спеціалізації та гео економіки. Це поняття, яке характерне для сучасного періоду світових процесів,

обумовлених широкими глобальними, інноваційними, інформаційними, технологічними особливостями. Виходячи з таких характеристик, геоспеціалізація – це міжнародна спеціалізація національної економіки, обумовлена геоекономічними та геополітичними впливами. Також, геоспеціалізація обумовлюється інтеграційною приналежністю, політичною ситуацією на внутрішньому та зовнішньому ринках, залежить від географічного розташування, від рівня співпраці з країнами – сусідами, який, у свою чергу, обумовлюється їх зовнішньою політикою.

Технологічні трансформації сучасних глобальних процесів зумовлюють значні зміни в структурах міжнародної спеціалізації кожної національної економіки, у тому числі, й України. Сучасне розмежування країн світу обумовлюється міжнародним поділом праці; постійними порушеннями рівноваги світового господарства, пошуком ефективніших технологій і способів виробництва, які дають змогу поліпшувати умови життя людей.

Аналіз еволюції процесів спеціалізації доводить, що саме спеціалізація спонукала до створення інтеграційних утворень, розвитку не лише регіоналізації, а й глобалізації. Проте тенденції кінця ХХ – початку ХХІ ст. визначають і зворотній вплив. Міжнародна спеціалізація країн прямопропорційно залежить від загальних процесів глобалізації, інтернаціоналізації, інтеграції. Утвердитися в сучасному світі може лише та держава, яка виробляє конкурентоспроможний товар, а цього можна досягти, лише створивши активну інформаційно-технічну економіку. Крім того, змінюються і ознаки спеціалізації, яка переходить з подетальної до предметної.

Теоретичні напрацювання питань геоекономічної конкуренції, впливу її на геопростір, з урахуванням сучасних глобалізаційних технологічних трансформацій, представлені у працях провідних вітчизняних і зарубіжних учених і фахівців, таких як А. Філіпенко, П. Леоненко, Д. Лук'яненко, С. Єрохіна, Т. Бревдо, Л. Антонюк, О. Каніщенко, В. Новицький.

Технологічні трансформації та глобалізаційні процеси досліджуються у працях російських учених Р. Фатхутдінова, І. Спиридонова та ін.; серед зарубіжних фахівців – це роботи

А. Бранденбургера, Р. Вернона, Е. Вогеля, П. Кругмана, В. Леонтьєва, Б. Оліна, М. Познера, М. Портера, Д. Рікардо, Дж. Сакса, Н. Самуельсона, А. Сміта, Р. Солоу та ін.

Інформаційна революція, інформаційна економіка розглядаються у працях, у першу чергу, західних учених – Р. Вайнера, Б. Де Лонга, М. Каца, К. Келлі, Дж. Фаррелла, Е. Тоффлер, Е. Бжезинського та ін. Серед російських дослідників слід виділити В. Аршинова, В. Матюшка, Т. Яковлеву та ін. Мережева та інформаційна економіки розкриваються і в працях українських дослідників В. Базилевича, А. Маслової, А. Гриценка, О. Михайловської.

В основу трактування світового порядку покладено класичні праці Г. Моргентау, Р. Арона, які розуміли світовий порядок як міжнародні відносини, їх об'єктивний стан, що обумовлений співвідношенням потенціалів великих держав. Аналізу умов формування нового світового порядку присвячені праці С. Гантінгтона, А. Гофмана, Ф. Фукуями, І. Валлерстайна, Г. Шіллера.

Міжнародна спеціалізація припускає наявність просторового розриву між окремими стадіями виробництва, або між виробництвом і споживанням у міжнародному масштабі. Під міжнародною спеціалізацією виробництва розуміють таку форму поділу праці між країнами, за якої зростання концентрації однорідного виробництва й усунування праці у світі відбувається на основі процесу диференціації національних виробництв, виокремлення в самостійні (відособлені) технологічні процеси, галузі та підгалузі, виготовлення все більш однорідних продуктів праці понад внутрішні потреби, що викликає все сильніше взаємне доповнення диференційованих національних комплексів [4].

Свого часу конкурентоспроможність держави значною мірою залежала від наявності у неї трьох основних факторів виробництва – природних ресурсів, трудових ресурсів та капіталу. З розвитком виробництва і технічного прогресу конкурентоспроможність стали визначати фактори вищого рівня, так звані, розвинуті. Це, насамперед, інфраструктура країни, її науковий потенціал, рівень освіти населення тощо. Однак, визначальну роль у створенні конкурентних переваг відіграють спеціалізовані фактори, спеціальна інфраструктура, спеціальні знання у вигляді науково-технічних баз даних по окремих

галузях і виробництвах, наявність фахівців відповідного профілю знань тощо.

Світовий досвід свідчить, що наявність факторів виробництва є важливою, але недостатньою умовою успішної конкуренції. Для цього ще потрібен певний попит на продукцію, зокрема, вимогливі споживачі, конкурентоспроможні постачальники і суміжники, сумлінне ведення конкуренції, відповідна стратегія підприємств щодо їх розвитку і підвищення конкурентоспроможності. Практична відсутність конкуренції на внутрішньому ринку, його незначна місткість і патологічна невиваженість українських споживачів не дають змоги створити належні умови для зростання конкурентоспроможності вітчизняної продукції.

Національні економіки, яким вдалося розвинути внутрішні інноваційні можливості щодо швидкої адаптації і відновлення, матимуть конкурентні переваги, стабільні в довгостроковому періоді. Це передбачає відмову від надмірної залежності від дешевої і відносно некваліфікованої праці як джерела конкурентоспроможності на користь підготовки робочої сили, збільшення зусиль щодо впровадження і поширення технологічних інновацій для підвищення ефективності використання факторів виробництва. Адже, вигравши від інновацій отримують ті країни, які створюють відповідні можливості. Цільовий розвиток потенціалу національної економіки залежить від постійного поліпшення і модернізації всіх сегментів національної економіки. Однак, реалізація завдань такого рівня потребує прозорості інструментів, комплексності та стратегічної орієнтації інноваційної та структурної політики держави.

Взаємопов'язаність міжнародної спеціалізації з геополітичними процесами є характерною ознакою сучасних світових процесів. У такому контексті, геоспеціалізація може розглядатися у двох напрямках своєї реалізації по відношенню до країн: країни, на яких впливає геоспеціалізація (*pasivus*) – пасивні та країни, які впливають на геоспеціалізацію інших країн (*activus*) – активні. Наприклад, як відповісти на запитання: що визначає напрямки спеціалізації США? Наскільки геополітика впливає на вибір спеціалізації країни? Скоріше навпаки, структура спеціалізації США обумовлює її геополітичний вектор. *Взаємодоповненість та гармонійність геополітики,*

геоекономіки і міжнародної спеціалізації – показники успішних економік і політик країн.

До здобуття незалежності, Україна повністю була інтегрована в економічну систему колишнього СРСР і не могла виступати самостійним суб'єктом міжнародних економічних відносин. Розвал торгівлі з союзними республіками після розпаду СРСР паралізував зовнішньоторговельні зв'язки країни. З розпадом радянської системи країна перейшла від планової економіки до ринкової. Перехідний процес був важким для більшості населення. Україна спочатку розглядалася як республіка зі сприятливими економічними умовами, тим не менше, країна пережила глибший економічний спад, ніж деякі з інших колишніх радянських республік.

Трансформаційні процеси 90-х років в Україні супроводжувались численними негативними проявами для її економіки: розпадом економіки СРСР, РЕВ та країн всього соціалістичного табору, переорієнтацією їх на більш конкурентоспроможну продукцію. Це посилювало такі значні економічні негаразди як гіперінфляція, зупинка більшості підприємств унаслідок неконкурентоспроможності вітчизняної продукції на внутрішньому ринку порівняно з імпортними товарами, які заповнили його, відсутність численних видів необхідної сировини (яка раніше постачалася з республік СРСР), гостра обмеженість власних енергоресурсів та гіперзростання цін на їх імпорт та інші.

Внаслідок такого погіршення внутрішньої економічної ситуації експортні позиції України в міжнародному поділі праці значно послабшали: склалася ситуація необхідності знову завоювання місця для національної спеціалізованої продукції в МПП, яке відбулося у попередні роки. Як результат, значна частка експорту України припадала на технологічну спеціалізацію, яка включає експорт мінеральної та сільськогосподарської сировини та напівфабрикатів первинних стадій переробки металургійної, металообробної та хімічної галузей промисловості для подальшої переробки в країнах-імпортерах. Сировинна експортоорієнтованість у спеціалізації вимагає посилення техніко-технологічного рівня вказаних галузей, що в умовах жорсткої обмеженості власних та залучених іноземних інвестицій сприяє подальшій деформації економіки України в

сировинному напрямку, зосередженню на первинних, недосконалих, брудних технологіях, а в підсумку – локалізації у промисловій ніші поряд з країнами чітко визначеного сировинного профілю в МПП.

У цей період здійснювалася предметна спеціалізація, тобто випуск готових виробів, передусім товари народного споживання: текстиль, одяг, вино, фармацевтичні вироби. Серед товарів виробничого призначення – невелика кількість літаків, кораблів, машин та устаткування. Значне місце посідав експорт зброї та військової техніки. Наявність значного науково-технічного потенціалу створювала підвалини для розширення предметної спеціалізації України на складних і наукомістких výroбах машинобудування та приладобудування, електроніки й радіотехніки, на програмних продуктах. Проте проблеми неконкурентоспроможності власної продукції, перш за все, на внутрішньому ринку та державної підтримки виробників продукції, яка вже має світове визнання, не давали змоги здобути вагомих результатів.

Для України процес входження у світове господарство супроводжувався формуванням нераціональної структури експорту, а отже, малоперспективної моделі міжнародної спеціалізації. Основні риси моделі міжнародної спеціалізації економіки країни пов'язані з тим, що Україна експортує на міжнародні ринки ті товари (харчові продукти, руди, метали, передусім, чорні), які є відносно малодинамічними та їх обсяги характеризуються скороченням частки в глобальних продажах товарів. Водночас, вкрай мізерними є поставки на високотехнологічні ринки, які визначають перспективи розвитку світової економіки. Історичний екскурс підтверджує, що економіка України не мала замкнутого технологічного циклу, а саме паливо і комплектуючі завозилися з інших регіонів СРСР. ВПК поглинав більшу частину капіталів, людських ресурсів, тому економіка мінімально турбувалась про людей та задоволення їх потреб. Напрямок економіки, в якому відносно успішно був представлений технологічний цикл в СРСР – це оборонно-промисловий комплекс. Розроблялися та вироблялися високотехнологічні наукоємні складові частини і комплектуючі для озброєння, військової техніки і майна, які в остаточному вигляді виготовлялися підприємствами Російської Федерації. Розробка та виробництво окремих складових частин ОВТ

здійснювалися ОПК України у кооперації з науковими, проектними і виробничими підприємствами й організаціями колишнього СРСР, у першу чергу, – РФ, які тепер опинилися за межами України.

Органами державної влади України у 1992-1998 роках здійснювалися заходи щодо зменшення військово-технічної залежності від інших країн, для чого виділялися кошти з Державного бюджету на реалізацію програм розробки, випробування та виробництва основних видів ОВТ за замкнутим циклом. Як з'ясувалося, структурна перебудова українського ОПК у напрямку створення замкнутих циклів розробки, випробувань та виробництва основних видів ОВТ потребує коштів в таких обсягах, розміри яких набагато перевищують можливості держави.

Аналізуючи досвід органів державної влади України по створенню в українському ОПК окремих технологічно можливих замкнутих циклів розробки та виробництва ОВТ, слід зауважити, що державна політика розвитку і поглиблення ВТС, у тому числі у сфері міжнародної кооперації з розробки, модернізації, випробувань, виробництва, ремонту й експлуатації ОВТ, будівництва споруд й об'єктів військового призначення, значно знижує тиск на Державний бюджет, сприяє оновленню наявних виробничих потужностей і науково-технічному розвитку ОПК України, формуванню наукового, науково-технічного і технологічного доробку для створення і виробництва високоефективних вітчизняних засобів збройної боротьби.

Проводячи аналіз еволюції міжнародної спеціалізації, виникає думка щодо присутності геоспеціалізації в зовнішньоекономічній політиці України. Спробуємо розібратися у питанні: геоспеціалізація – це явище притаманне неблагонадійним, економічно недостатньо розвинутим, політично обмеженим країнам? Чи, навпаки, геоспеціалізація обумовлюється стрімкими технологічними інформаційними процесами і направлена на забезпечення безпеки країни?

Військовий конфлікт на Сході України 2014 – 2015 років спровокував роз'єднання коопераційних відносин України та Російської Федерації та значні зміни в торговельній, інвестиційній та інших сферах співпраці двох країн, а, відповідно, вплинув і на сусідні

держави. Прояви геоспеціалізації найбільш відчутні у змінах зовнішньої політики України. Активне переформатування з російського на європейські ринки є характеристикою геоспеціалізації України. Період кінця 2013 року і по теперішній час змінив і продовжує змінювати не лише внутрішньонаціональні, внутріньоособистісні уклади, а й має геополітичні та гео економічні наслідки.

Прискорення процедури вступу України до Європейського Союзу є необхідним для визнання країни на міжнародному рівні не лише формально, а повноцінно, що забезпечить створення відповідної підтримки та умов для інвестування. Такі процеси підтримуються змінами міжнародного відношення європейського суспільства до Росії, введенням економічних санкцій та здійсненням інших політичних та економічних впливів.

З урахуванням технологічних процесів, які окреслюють розвиток сучасних гео економічних, геополітичних світових процесів, стають каталізаторами формування нового економічного порядку, сприяють змінам національних і світових ринків, формується гео економічна конкуренція як поєднання принципів гео економічної стратегії і міжнародної конкуренції або геоспеціалізація.

Сучасний етап формування нового економічного порядку характеризується трансформацією суспільних інститутів, зміною усього світового середовища, сучасні комунікаційні технології посилюють владу міжнародних організацій, що відстоюють економічні та політичні інтереси країн-гегемонів. Виробництво інтелектуального продукту й нових технологій стає все більш прибутковим і монополізується розвиненими країнами. Вони сьогодні виступають постачальниками якісно нового необмеженого ресурсу – інформації та знань, отримуючи за свідомо заниженою вартістю обмежені матеріальні ресурси із країн світової периферії. Такий розподіл праці спричинює новий механізм формування і розподілу багатства. Загострюється міждержавна економічна конкуренція, що ще більш посилює економічну асиметрію у взаємозалежності найбільш розвинених і найменш розвинених країн.

Особливе місце і роль у таких процесах відведено економічній безпеці держави. Головними критеріями оцінки стану економічної

безпеки держави в її внутрішньому та зовнішньому контекстах є: спроможність використовувати національні конкурентні переваги для забезпечення рівноправної участі у світовому поділі праці; стійкість і стабільність національної економіки. Особливе місце в економічній безпеці займає політична ситуація всередині держави, енергетична незалежність, державна підтримка банківського сектору, конкурентоспроможність вітчизняного виробництва, інноваційний потенціал країни, інтеграційні процеси країни. Економічна безпека створює можливість і готовність економіки забезпечити достатні умови життя і розвитку особи, соціально-економічну і військово-політичну стабільність суспільства і держави, протистояти впливу внутрішніх і зовнішніх загроз.

Оцінити рівень економічної безпеки можна з урахуванням дослідження ресурсного потенціалу та можливостей його розвитку; рівня ефективності використання ресурсів, капіталу і праці та його відповідності рівню розвинутих країн, а також рівню, при якому загрози внутрішнього і зовнішнього характеру зводяться до мінімуму; конкурентноздатності економіки; цілісності території та економічного простору; суверенітету, незалежності й можливості протистояння зовнішнім загрозам; соціальної стабільності й умов запобігання і вирішення соціальних конфліктів. Розробка методик оцінки рівня економічної безпеки, питання конкурентоспроможності національної економіки розглядалися і детально досліджувалися в працях як зарубіжних так і вітчизняних вчених, проте геоекономічні трансформації, які обумовлюються радикальними та еволюційними змінами світового порядку і, відповідно, спонукають до переходу на новий рівень співвідношень країн та суб'єктів міжнародної економічної діяльності, вимагають дослідження їх впливу на Україну та глибокого подальшого аналізу.

Світовий порядок повинен бути заснований на гармонійному співвідношенні, з одного боку, прав і свобод держав і народів, а з іншого – обов'язків перед людством. Разом з тим, необхідне збереження національного суверенітету держав як гарантів захисту інтересів, прав і свобод свого населення.

Справедливий світовий порядок, що ґрунтується на дійсному

рівноправ'ї держав і народів, неможливий без вироблення чіткого кодексу поведінки держав на міжнародній арені. Необхідні прийняті всіма державами дієві, навіть жорсткі механізми впливу на державопорушників цього кодексу. Світовий порядок, безперечно, має забезпечуватися переважно мирними засобами. Він повинен бути побудований так, щоб провідні держави світу були такими ж відповідальними за порушення норм міжнародного права, як і всі інші.

6.2. Становлення мережевої економіки як каталізатора гео економічних процесів

*«Глобальна економіка є критично
необхідною зовнішньою умовою зростання».*

Майкл Спенс.

Нова конвергенція. Майбутнє економічного
зростання в багатошвидкісному світі.

Глобалізація відкриває перед людством величезні можливості для розширення масштабів обміну товарами, послугами, інформацією, технологіями і капіталом, взаємодії в гуманітарній сфері та духовного збагачення особистості. Водночас для значної частини країн світу глобалізація несе істотні загрози, зумовлюючи розмежування країн на «цивілізаційний центр» та «периферійну зону», поглиблюючи їх диференціацію в соціально-економічному і науково-технічному розвитку.

Вивчаючи процеси, які відбуваються в умовах глобалізації, слід враховувати зміни і самої глобалізації, її трансформацію, до каталізаторів якої можна зарахувати, в першу чергу, технологічні зміни в суспільстві, що ведуть за собою зміни в економічній, політичній, соціальній, культурній сферах життя. Аналіз цих напрямів можна вважати ефективним та результативним при визначенні методології дослідження.

Якщо ХХ ст. було епохою галузей, котрі базувалися на використанні природних ресурсів та ефективних технологій, то в ХХІ пануватимуть «штучні інтелектуальні галузі», економіка

інтелектуальних активів, головними чинниками розвитку яких є не виробництво та впровадження, а наявність ідеї, проекту, програми. Для України необхідне не тільки утвердження галузей глобальної економіки як домінуючих сегментів національного розвитку, а й визначення оптимальної довгострокової стратегії економічного розвитку держави. Глобалізаційні процеси характеризуються широким діапазоном безпосереднього впливу на економіку та її результативність. Також масштабні суспільні трансформації пов'язані з глобальною конкуренцією і конкурентоспроможністю.

Технологічний розвиток економіки передбачає розвиток економіки шляхом прогресивних зрушень, залучення інвестицій, послідовного зростання науково-технологічного сектору, економіки знань. Відставання розроблення теорії технологічних укладів, невикористання її в процесі державного прогнозування та управління призводять до викривлень у розвитку країни. Технологічні уклади є провідником сучасних процесів постіндустріального суспільства.

Основною проблемою конструювання засад нового економічного укладу в сучасних умовах стає фактор адаптації його внутрішніх особливостей до національного характеру індустріальної економіки. Новітні галузі є специфічними за своїми ознаками елементами національної економіки, бо вони безпосередньо підпорядковуються законам глобальних економічних потоків. Проблеми і перспективи їх функціонування – це складноструктурний комплекс глобальної й національної економіки. Основним проблемним вузлом постіндустріального дизайну, що був концептуально визначений останнім часом, стала необхідність розроблення моделі розбудови постіндустріальної гуманітарної економіки в окремій країні.

Загалом на фоні стрімкого зростання значущості інформаційної складової зменшується вагомість індустріальних форм організації економіки. Новітні технології дають унікальну можливість країнам з обмеженими ресурсами «перестрибнути» цілі цикли промислового розвитку, які ще кілька років тому треба було пройти, щоб досягти сьогоденішнього рівня економічного розвитку західного суспільства.

Формування постіндустріального суспільства передбачає нову історичну фазу розвитку цивілізації, в якій головними продуктами виробництва є інформація і знання. Ознаками, що вирізняють

інформаційне товариство, є: збільшення ролі інформації і знань в житті суспільства; зростання частки інформаційних комунікацій, продуктів та послуг у валовому внутрішньому продукті; створення глобального інформаційного простору, який забезпечує ефективну інформаційну взаємодію людей, їх доступ до світових інформаційних ресурсів і задоволення їх потреб щодо інформаційних продуктів і послуг.

У сучасному суспільстві інформація перетворюється на найбільш важливу цінність, а індустрія отримання, оброблення і трансляції інформації – провідну галузь діяльності, в яку з кожним роком вкладають все більш значні капітали. Як вважають провідні вчені, інформація стає важливим стратегічним ресурсом, відсутність якого призводить до суттєвих втрат в економіці. Інформатизація суспільства є одним з вирішальних чинників модернізації економіки на ринкових засадах і запорукою інтеграції України у світове співтовариство.

Уперше спроби вимірювання інформації здійснювались на початку ХІХ ст. Однак початок сучасної теорії інформації було покладено американським кібернетиком К. Шенноном у 1948 р., який визначив інформацію не як суспільний феномен, а в технічному аспекті. Після досліджень характеристик і варіантів вимірювання інформації починають виходити філософські наукові праці, присвячені якісній природі інформації. Так, на думку А. Урсула, інформація – це частина такого атрибута матеріалізму, як відбиття, що виражає розмаїтість і може об'єктивуватися, передаватися і брати участь в усіх формах руху в природі й суспільстві.

У 80-ті роки кількість публікацій філософського характеру з питань інформації помітно скоротилася, що можна пояснити помилковими уявленнями про розробленість основних теоретичних положень проблеми. Одночасно з припиненням теоретичних досліджень філософів інформація почала відігравати все більш помітну роль у соціально-економічному розвитку й привертати до себе увагу економістів.

Перехід економічної науки від опису феномену інформації до більш серйозного теоретичного аналізу виявив принципові труднощі в економічних оцінках стратегічної ролі інформації в науково-технічному й соціально-економічному розвитку. Економістами було

зауважено схожість понять «інформація» і «знання», частково в економічній літературі ці поняття використовують як синоніми. Проте схожість, але не їх ідентичність, є очевидною, а «трансформація знання в інформацію і його рух у цій формі до споживача здійснюються в результаті науково-інформаційної діяльності, що складається з низки процесів з обробки знання, його документації, зміни форми, реферування, поширення та ін.» [13, с. 65]. Варто вважати, що при цьому створюється нова інформація, а не знання, тому що в цьому випадку знання є джерелом інформації.

Відомі вчені-економісти наголошували на значимості інформації, трактуючи її не тільки як знання, а й, безпосередньо, як дані та відомості. Так, У. Джевонс стверджував, що політична економія може перетворитися на точну науку, для цього потрібні тільки відповідні статистичні дані, що забезпечать можливість необхідних розрахунків. Однак, передбачаючи появу інституціоналізму, У. Джевонс визнав, що хоча розроблення найважливіших визначень, що становлять основу статистичного дослідження, вимагає величезних зусиль і припускає відточеність і майстерність розумних висновків, проте за допомогою таких методів не можна вирішити всіх економічних проблем.

Проблема інформації в новому класичному напрямі береться до уваги з метою вдосконалення формально-логічної сторони рівноважного підходу й теоретичних схем за допомогою використання ідеї про суб'єктивно-специфічний характер очікуваних економічних суб'єктів та їх здатності прогнозувати майбутнє.

У недавній час з'явилося кілька теорій про те, що одним із найважливіших і навіть головних факторів переходу на нові рівні розвитку в усіх сферах громадського життя є вдосконалення інформаційної структури суспільства.

Французьким ученим А. Туреном у праці «Постіндустріальне суспільство» було запропоновано не розмежовувати соціально-економічні системи за віссю протиставлення різних типів власності і різних суспільних способів виробництва. Схожі думки обґрунтовано в працях Д. Белла, де автор запропонував так званий багатоосьовий підхід до пояснення переходу від індустріального до постіндустріального суспільства та характеристики останнього. Основними осями, при цьому, є розвиток науки й техніки, зміни

структур виробництва і зайнятості, зміни соціальної структури, застосування знань, зміна відносин власності та ін. [1].

Американський учений М. Кастельс в роботі «Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура» визначив, що відмінності відкладаються за іншою віссю: між доіндустріальною епохою, індустріалізмом та інформаційною цивілізацією. Соціально-економічні зміни відбуваються у виробництві в застосуванні видів знання [16].

Певні відмінності у визначеннях постіндустріального суспільства, економіки знань як теоретичних конструкцій і реальності свідчать про дискусійність окремих проблем, пов'язаних зі становленням і розвитком постіндустріальної цивілізації. Настання постіндустріального етапу і формування відповідного суспільства характеризуються процесом створення у сфері послуг все більшої частки ВВП і зосередженням у цій сфері людської активності все більшої кількості зайнятих. У країнах з високим рівнем розвитку в структурі ВВП переважає третинний сектор, вторинний представлений переробною промисловістю, тоді як частка первинного сектору є невеликою.

Технологія як важливий елемент продуктивних сил завжди існує в певній суспільно-економічній формі, яка визначається панівними виробничими відносинами. Тому за всієї єдності технологічної й економічної складових суспільного виробництва між ними неминуче виникають невідповідності та суперечності. Накопичення капіталу і науково-технічний прогрес змінюють структуру капіталу, зростає технічна озброєність праці, а отже, змінюється технічна вартісна будова капіталу, що визначає тенденцію норми прибутку до зниження. На цій основі виведено закони спадної продуктивності капіталу та ін.

Накопичення капіталу є процесом, що поєднує економічну та технологічну зміни. Оскільки технологічні зміни мають історично визначені межі та проходять цикли від наростання своєї ролі у розвитку економіки до її зменшення при наближенні до технологічної межі, то їм відповідають процеси збільшення та зменшення віддачі. Глибина спаду виробництва, зниження продуктивності капіталу визначаються станом науково-технічного прогресу та ступенем використання його здобутків. Такі негативні процеси гостро постають

за незмінного технічного базису. І навпаки, науково-технічний прогрес, застосування нової техніки забезпечують зростання віддачі від впровадження науково-технічних процесів. Особливо загострюється суперечність тоді, коли технологічний уклад наближається до своєї межі, вичерпує свої потенційні можливості. Тому подолання цієї технологічної межі досягається переходом до якісно нових технологій та технологічного укладу.

Особливості цих процесів виявляються в сучасному інформаційному господарстві. Адже інформація і знання як нові виробничі ресурси, які знімають проблему обмеженості, забезпечують зростання віддачі, реалізують дію закону зростаючої продуктивності. Д. Белл зазначив: «Заміна робітників машинами приводить до економії не лише праці, а й інвестицій, тому що кожна наступна одиниця капіталу більш ефективна і продуктивна, ніж попередня. А отже, на одиницю продукції потрібно менше витрат» [1, с. 121]. Таке твердження можна спроектувати в сучасних умовах, у яких машини є технологічно досконаліми, а збільшення інвестування та рівня інформаційного забезпечення приводить до удосконалення наявних технологій.

Д. Белл розробив нову концепцію секторної теорії, яка відокремлювала, крім третього, ще й четвертий і п'ятий уклади. У цій теорії скорочено третій сектор за рахунок транспортних та комунальних послуг; торгівлю, фінанси, страхування й операції з нерухомістю зараховано до четвертого сектору; охорону здоров'я, освіту, відпочинок, урядові установи – до п'ятого. Ця концепція викликає багато суперечок в сучасному економічному науковому середовищі, проте її дослідження дає змогу визначити більш чітко технологічні уклади.

На думку Д. Белла, зміни в соціальній структурі, що відбулися в середині ХХ ст., свідчать, що індустріальне суспільство еволюціонує до постіндустріального, яке й має стати визначальною соціальною формою ХХІ ст. Він сформулював характер переходу від індустріального до постіндустріального суспільства. При цьому нове суспільство не заміщує індустріальне чи навіть аграрне, а дає новий аспект, у тому числі в галузі використання даних та інформації, які є необхідними компонентами суспільства, що ускладнюється. Отже,

суспільство нічого не втрачає, а нарощує виробничий потенціал, переводить його на новий рівень розвитку. Перехід до постіндустріального суспільства не заперечує існування аграрного та видобувного секторів. Розвинута індустрія перетворює сільське господарство та добувні галузі на основні сфери впровадження машинної техніки, комплексної механізації та автоматизації виробництва. Це дає змогу підвищити продуктивність праці та зменшити зайнятість у цій сфері, а вивільнену робочу силу перевести в обробну промисловість. Перехід на новий технологічний спосіб виробництва супроводжується глибокими структурними змінами в секторах виробництва.

О. Тоффлер охарактеризував особливості сучасного суспільства так: «суспільства першої хвилі» отримують енергію від живих акумуляторів – м'язових сил людини і тварин – або від сонця, вітру і води, товари звичайного виробництва виготовляються поштучно на замовлення, що значною мірою стосується і розподілу». Інакше кажучи, доіндустріальне суспільство характеризується і примітивним способом виробництва, і його низьким рівнем, а отже, і відповідними умовами життя і праці. Абсолютно правильним є твердження Дж. Сакса, що розрив у технологіях подолати набагато складніше, ніж розрив у капіталі.

За оцінкою С. Мочерного, модель постіндустріального суспільства (Д. Белл, Р. Арон) передбачає найважливіші структурні елементи постіндустріального суспільства за участю університетів, наукових інститутів та дослідних організацій, а матеріальні продуктивні сили перестають відігравати вирішальну роль. Методологічними ознаками нової економічної реальності, яка потребує детального дослідження, є, по-перше, характеристика суспільства лише з боку одного з елементів продуктивних сил, тобто науки; по-друге, втрачання власності як визначального критерію класифікації суспільства і зведення її до юридичної фікції, до майнових прав; по-третє, значна відірваність від реалій практики, навіть у розвинутих країнах світу, які на декілька десятиліть випереджають Україну за економічним потенціалом.

У контексті формування постіндустріального суспільства актуальності набуває «мережеве суспільство» (анг. networker economy, networker socialy). Термін «мережеве суспільство» був запропонований

голландцем Яном Ван Дайком у книзі «De Netwerkmaatschappij» («Мережеве суспільство», 1991) і підтриманий Мануелем Кастельсом у 1996 році. Ван Дайк визначив мережеве суспільство як суспільство, в якому відбувається поєднання громадських і медіа-мереж, форм його простих способів організації і найбільш важливих структур на всіх рівнях розвитку (особистості, організації та громадськості). Мережеве суспільство йде далі, ніж інформаційне. М. Кастельс стверджує, що це не чисто технологія, яка визначає сучасні суспільства, а й культурна, економічна та політична складові мережевого суспільства. Враховується вплив таких факторів, як релігія, культурне виховання, політичні організації і соціальний статус, Ван Дайк стверджує, що мережеве суспільство є соціальною структурою, заснованою на експлуатації мережі інформаційних і комунікаційних технологій, мікроелектроніки та цифрових комп'ютерних мереж, що генерують, обробляють і поширюють інформацію на основі знань, накопичених у вузлах «networks» (мережі).

Мережеве суспільство може бути визначено як суспільна інституція. Мережі не є новими. Новими є мікроелектроніка, мережеві технології, які забезпечують нові можливості для старої форми соціальної організації. Мережеву економіку можна розглядати з декількох поглядів: як перехід від індустріальної економіки до постіндустріальної, як цифрову та інформаційну інфраструктуру, в аспекті прав інтелектуальної власності. Оскільки інформація може використовуватися відразу і без особливих витрат в глобальному масштабі, вартість централізованого прийняття рішень значно зменшується. Мережева економіка є провідником постіндустріального суспільства і, водночас її можна вважати каталізатором технологічного розвитку країни. Також, слід зауважити, що мережева економіка розглядається як еволюційний фактор впливу на геоспеціалізацію.

Четверта промислова революція триває в усьому світі, зокрема, і в Україні, та передбачає пріоритет інформаційних технологій, перехід до цифрової економіки, що є необхідними умовами розвитку і виживання українського бізнесу в умовах суворої конкуренції на світових ринках.

Четверта промислова революція передбачає розвиток і злиття автоматизованого виробництва, обміну даних і виробничих технологій в єдину саморегульовану систему, з якнайменшим або взагалі відсутнім втручанням людини у виробничий процес. Фаза промислової революції, яка характеризується злиттям технологій, що розмиває межі між фізичною, цифровою та біологічною сферами в контексті розвитку кіберпростору, інформаційної безпеки країни.

Можливості розвитку та визначення місця в глобалізованому світі для України полягають в наступних аспектах: інноваційний продукт потребує виходу на світовий ринок. Сучасна промислова автоматизація все більше стає IT-Powered Automation. Необхідним є отримання досвіду у зарубіжних виробників щодо використання передових технологій, інформування світу про свої вміння і знання, оутсорсинг проектування і монтажу, субпідряди, готовність до роботи на об'єктах по всьому світу; створення платформи для обміну інформацією щодо спеціалістів, проектів, досвіду для продажу своїх послуг світу; внутрішні стандарти необхідно адаптувати до міжнародних стандартів; проведення об'єднання бізнесу.

До 2020 року наслідки Четвертої промислової революції відкриють людині світ робототехніки та автономного транспорту, штучного інтелекту та навчання за допомогою машин, нових матеріалів, біотехнологій та геноміки.

Відомий швейцарський економіст доктор Клаус Шваб, засновник і керівник Всесвітнього економічного форуму, наголошує: «Четверта революція йде на нас, як цунамі! Швидкість цієї революції така висока, що політичній спільноті важко або навіть неможливо встигати з необхідними нормативними та законодавчими рамками». Він також вважає: «Ця революція кардинально змінить те, як ми живемо, працюємо, ставимося один до одного. Подібного масштабу і складності змін людству ще ніколи не доводилося відчувати. Вже зараз очевидно, що вона торкнеться всіх груп, шарів і прошарків людства і всіх професій» [33].

Найсильнішими факторами впливу на глобальну економіку є: поширення Інтернету, мобільного зв'язку, автоматизація рутинної інтелектуальної роботи; хмарні технології та рішення по зберіганню енергії; наступні покоління підходів до управління геномами;

просунута робототехніка та транспорт без водіїв; 3D-друк і т. ін. Відповідно, такі процеси сприятимуть знищенню професій, які не потребують високої кваліфікації.

Під впливом Всесвітнього економічного форуму 2016 року та подальших щорічних Форумів, технології 4.0 стали популярними в контексті розвитку IT, бізнес-шкіл. Водночас, 99% гравців ринку промислової автоматизації, навіть великі міжнародні бренди, присутні в Україні, не розкривають свою роботу в контексті трендів четвертої промислової революції. На сьогодні, модернізація української промисловості є питанням уже не для обговорення, а для конкретних дій та висновків, нагальним є об'єднання з IT-сектором, іншими хай-тек спільнотами та спільне спрямування загального руху на прискорену модернізацію української промисловості, масово та швидко впроваджуючи нові технології 4.0.

Серед негативних наслідків четвертої промислової революції можна виділити наступні: виникнення безробіття та розподілу світового багатства – бідні країни можуть стати ще біднішими, але й багаті країни можуть очікувати значні потрясіння в зв'язку з масовою роботизацією виробництва; перетік кваліфікованих кадрів до багатих країн, відповідно, володіння всіма новими технологіями. Та зростання «значимості» бідних країн як сировинних та кадрових додатків для заможних; зростання загроз кібер-безпеки – чимало опитувань у світі вказують на занепокоєння керівників щодо нових загроз кібер-атак.

Відповідно, деякі професії зникатимуть, інші будуть активно розвиватися. Людина повинна буде вміти підлаштовуватись до зміни ситуації і розвивати свої навички відповідно прогресу. Основними навичками, які будуть найбільш необхідні до 2020 року, було визначено: рішення комплексних завдань, критичне мислення, творчі здібності, управлінські таланти, координація з іншими, емоційний інтелект, здатність міркувати і приймати рішення, орієнтація на обслуговування, навички ведення переговорів, когнітивна гнучкість. Творчість стане однією з трьох найбільш затребуваних навичок. Нові продукти, технології та способи роботи будуть змушувати людину бути більш творчою і придумувати, як застосовувати ці технології, створювати нові продукти і послуги. Цікавим фактором є зменшення значимості навички ведення переговорів, оскільки рішення за людину

робитимуть машини за допомогою масивів даних. Опитування, проведене Радою з питань розвитку майбутнього програмного забезпечення і суспільства Всесвітнього економічного форуму, показало, що до 2026 року деяких директорів компаній може замінити штучний інтелект. Крім того, зміни в професіях та призначенні людини спонукатимуть до необхідності перекваліфікації, здобуття нових навичок та саморозвитку, тобто передбачають процес безперервної освіти, освіти протягом усього життя.

У контексті світових трансформацій, активних процесів четвертої промислової революції особливого значення набуває специфікація суб'єктів відносин, виокремлення їх галузевості. Специалізація країни залежить від економічного потенціалу, конкурентоспроможних переваг та можливостей для розвитку. Раціональне і ефективне використання наявних можливостей кожним суб'єктом відносин сприяє його розвитку. Конкурентні позиції України окреслюються її місцем у міжнародному поділі праці та виділяють особливі галузі. Україна належить до небагатьох країн світу, що володіють повним циклом створення авіаційної техніки, і займає провідне місце на світовому ринку в секторі транспортної та регіональної пасажирської авіації. За рівнем розвитку літакобудування Україна належить до найбільш розвинутих держав. Таку промисловість мають п'ять – шість країн, які застосовують високі технології. Літакобудування є однією з найбільш прибуткових і, в той же час, найбільш капіталоемних галузей машинобудування. Авіаційна галузь є стратегічно важливою та займає пріоритетне місце у розвитку народногосподарського комплексу країни. Україна, незважаючи на економічні труднощі, здатна розробляти та складати конкурентоспроможну на світовому ринку авіаційну техніку, використовуючи в минулому потенціал та сучасні розробки.

Галузь авіабудування України потенційно могла б стати сектором, у якому можливо суттєво збільшити інноваційну складову у виробництві. Важливість розвитку авіабудування в Україні обумовлена значною ємністю світового ринку та необхідністю оновлення авіапарків. Основними проблемами української авіабудівної галузі є: неефективна система визначення пріоритетів у розвитку авіаційної галузі (недостатнє врахування кращого світового

досвіду); недостатньо чітка система визначення перспективної потреби держави та інших країн у літаках певних моделей; нерозвинена система стимулювання попиту та продажів на українську продукцію; фактична відсутність у галузі єдиного вертикально інтегрованого ефективно працюючого комплексу і т. ін.

Разом з тим, розвиток авіаційної галузі потребує комплексного підходу та залучення не лише технологічної складової, а, насамперед, забезпечення системного менеджерського підходу до реалізації можливої антикризової політики та стратегії розвитку авіаційної галузі країни. Тому держави, які пропагують найсучасніший промисловий і управлінський досвід, перемагають у світовій конкурентній боротьбі. У цих державах органами влади надзвичайно висока увага приділялася узагальненню найкращих підходів і практик у частині організації та управління підприємствами, навчання цим підходам і практикам своїх підприємств. Особливо важливим це ставало для урядів країн, які вступали у період промислової трансформації.

6.3. Причини та джерела конфліктів в глобальних трансформаційних умовах

«Жодна країна без атомної бомби не має повної підстави вважати себе незалежною»
Шарль де Голль

У сучасному світі, не зважаючи на цивілізованість розвитку, кількість конфліктів, військових дій та загострення відносин відбуваються досить активно. Згідно підрахунків, за останні 5,5 тисяч років на Землі відбулося 15,5 тисяч війн і воєнних конфліктів. А за останні 10 років ХХ століття відбулося близько 100 війн і воєнних конфліктів. Згідно даних Американського Центру всеохоплюючого миру (CSP) на початок 2019 року в світі налічувалось 36 війн за участю 28 держав, з них 13 мають затяжні конфлікти більш ніж 10 років (Афганістан – 36, Колумбія – 39, Демократична Республіка Конго – 22, Індія – 62, Ірак – 34, М'янма – 66, Нігерія – 17, Пакистан – 17, Філіппіни – 42, Сомалі – 26, Судан – 31, Туреччина – 31).

За оцінками фахівців Інституту економіки і миру, яким розробляється Глобальний індекс миру (Global Peace Index, GPI) як визначення рівня напруженості/миру у країнах і регіонах, вартість насильства для світової економіки у 2018 році становила майже 14,8 трлн дол. США, тобто, приблизно по 2 тис. доларів на кожного жителя планети. Індекс миру пов'язаний з рівнем добробуту кожної країни.

Дослідження останніх років свідчать, що в країнах з високим індексом миру рівень інфляції стабільніший, а у банківській сфері та у бізнесі процентні ставки нижчі. Наймиролюбнішими країнами світу, за індексом GPI, є Ісландія, за нею Нова Зеландія, Австрія, Португалія та Данія. Найбільш тривожними та суперечливим регіонами є Сирія, Сомалі, Іран, Афганістан.

Економічну ситуацію в країні можна оцінити за допомогою індексу інклюзивного розвитку, який, окрім оцінки ВВП, вимірює 11 додаткових параметрів, враховуючи 12 показників, розділених на три групи: зростання та розвиток (ВВП на душу населення в доларах США, продуктивність праці, здорова тривалість життя, зайнятість); інклюзивність (нерівність доходів, рівень бідності, нерівність багатства, медіанний дохід доларів на день (за паритетом купівельної спроможності) на душу населення); рівність між поколіннями та стійкість (чисті заощадження, викиди CO₂ на одиницю ВВП, державний борг, співвідношення населення працездатного віку до непрацездатного).

Для зручності порівняння у рейтингу країни розділено на два сектори – розвинуті (30 країн) та ті, що розвиваються (79 країн), серед яких і Україна. У своєму секторі Україна посідає 47 місце. Для порівняння: Молдова – 31 місце, Росія – 19, Польща – 5, Туреччина – 16. Перша у рейтингу – Норвегія, остання – Мозамбік.

Про стан озброєння країни свідчать і процеси, що відбуваються на ринку торгівлі зброєю, які також впливають на інклюзивність розвитку країн. За даними Стокгольмського інституту дослідження проблем світу (SIPRI), в п'ятірку найбільших експортерів зброї увійшли США, Росія, Франція, Німеччина і Китай. Вони забезпечили 75% сукупного обсягу світових продажів озброєнь. Імпортерів зброї у світі набагато більше. У період з 2014-го по 2018-й рік дослідники SIPRI нарахували таких 155 і це, в першу чергу, країни Близького

Сходу. На їх частку припадає 35% від загального обсягу імпорту зброї. У п'ятірку найбільших імпортерів зброї увійшли Саудівська Аравія, Індія, Єгипет, Південна Африка, при цьому Єгипет займає 70 місце в рейтингу інклюзивного розвитку, Індія – 62, Південна Африка – 69.

Стан сучасного світу пронизаний постійними глобальними військовими протистояннями. Продовжуються численні локальні конфлікти, операції по встановленню та відновленню миру, зокрема на африканському континенті, на Близькому Сході. Стан та амбіції деяких країн не сприяють мирному співіснуванню. Перша резолюція Генеральної Асамблеї ООН у 1946 році засвідчила необхідність зменшення кількості ядерного озброєння. А у 1968 році Договір про нерозповсюдження ядерної зброї своєю метою визначив поступове роззброєння всіх країн із ядерним потенціалом. За класифікацією цього документа, держав, які володіють атомною зброєю, п'ять: США, Російська Федерація, Велика Британія, Франція та Китай. Ці країни визнано такими, що можуть володіти ядерним озброєнням, однак не мають права його примножувати. Проте про наявність ядерної зброї періодично оголошували Індія, Ізраїль, Пакистан, Іран, Сирія, Північна Корея.

Аналіз свідчить, що взаємозв'язок економічних процесів та стану озброєння в країні характеризується вкладенням значних фінансових, матеріальних та людських ресурсів в непродуктивну невиробничу сферу; призводить до зміни самої структури економіки, знищення продуктивних сил. Загалом, насамперед, наявність збройних конфліктів є тягарем для економік країн. Роззброєння як принцип міжнародного ненасильницького і демократичного миру є матеріальною гарантією миру. Цей процес має концентрувати спільні зусилля для формування системи глобальної стабільності і безпеки, бути спрямованим на демілітаризацію світу.

В останнє десятиліття більшість конфліктів мали місце всередині країн, як наприклад: в Росії (Чечня), Молдові (Придністров'я), Грузії (Абхазія, Південна Осетія), колишній Югославії (Боснія-Герцоговина, Косово), Великій Британії (Північна Ірландія), Індонезії (Східний Тимор), Бангладеші (гірські племена Чітагонгу), Республіці Шрі-Ланка (таміли), проблема курдів в Іраку, Ірані та Туреччині, збройні сутички між різними угрупованнями в Македонії, Афганістані.

У теорії міжнародних відносин виділяють декілька форм двосторонніх відносин, в яких партнери можуть: домінувати, тобто односторонньо впливати (контролювати) один на одного, підтримувати партнерські відносини між собою (взаємодіяти) та конфліктувати.

Разом з тим, двосторонні відносини можуть мати і змішаний характер, при якому економічні відносини зберігаються між країнами в умовах політичної конфронтації. Приладом таких «гібридних» процесів є спроби РФ зберегти вплив на країни колишнього СРСР (балтійські країни, Грузію, Молдову та Україну) шляхом використання економічних, політичних і військових важелів впливу («торгові війни», підняття цін на енергоресурси, політичне розбалансування країни, анексія територій, підтримка сепаратистських настроїв, інформаційна пропаганда тощо). Такі процеси характерні в наступних проявах гео економічних ситуацій: Придністров'я в Молдові, Нарва в Естонії, Південний Донбас і Крим у складі України, значні діаспори в Білорусі та Казахстані, негативна реакція РФ на інтеграційну прихильність Балтійських країн, Грузії, Молдови та України до інститутів ЄС.

Необхідним є збереження симбіозу миру та інклюзивності розвитку на захисті національних інтересів. Безпека країни – запорука її розвитку і процвітання. Національна безпека поєднує в собі економічну, політичну, соціальну, інформаційну та інші складові, що покликані захищати національні інтереси держави. Захист передбачає мирний цивілізаційний характер застосування інструментів і напрямів реалізації політики національної безпеки, разом з тим, у сучасних умовах використання зброї або її наявність може слугувати досить важливим фактором захисту. Наскільки ж рівень озброєння країни забезпечує її стабільність, у тому числі й економічний розвиток?

Заморожені конфлікти яскраво ілюструють взаємозв'язок безпеки та економіки, і як результат, є показником бідності країни. Декілька прикладів. Утворена в 2008 році балканська держава Косово, незважаючи на характеристику її як території з потенційним джерелом сепаратизму, стала членом МВФ, СБ та інших міжнародних організацій. Крім того, незалежність Косово визнали 108 зі 193 країн ООН. Проте, не зважаючи на значну допомогу з розвитку, Косово

залишається самим бідним регіоном колишньої Югославії. Негативна економічна політика, міжнародні санкції, слабкий доступ до торгівлі, фінансів, етнічні конфлікти пошкодили недосконалу економіку Косово.

Ознаки сепаратизму характерні і для Європи, а саме Італії, Іспанії, Бельгії, Північної Ірландії.

В Україні, у першу чергу, гостро стоять питання анексії Криму та завершення військових дій на Донбасі. З економічної точки зору, проблематика Криму пов'язана з глибокою залежністю від континентальної частини України: 85 % води та електроенергії, 35 % газу постачалось саме з України, дефіцитність бюджету традиційно був на рівні 45-50 %, 70-75 % туристів Криму прибували з України.

За експертними даними, економічний спад Криму обумовлюється:

- Виїздом більшості українських та іноземних компаній з Криму, серед яких українські оператори мобільного зв'язку (МТС-Україна, Київстар, Life), українська МТІ (мережа магазинів одягу), іспанська Inditex (мережа магазинів одягу), польський ритейлер LPP, американські McDonald's, Apple, HP, Dell, Amway, навіть відома російська мережа автозаправок Lukoil та ін.;

- зупинка роботи міжнародних платіжних систем Visa та Mastercard;

- загальна кількість індивідуальних підприємств зменшилась в 5 разів – приблизно зі 120 тис. до 24–25 тис. од.;

- кількість підприємств оптової торгівлі зменшилася на 47,5 % – до 619 од.;

- на кінець 2014-го року ціни зросли приблизно на 40 %;

- обсяг капітальних інвестицій до Криму зменшився на 60,9 %, прямих іноземних інвестицій – на 90,1 %;

- зовнішньоторговельний оборот зменшився на більше ніж 80 %, а кількість зовнішньоторговельних партнерів зменшилась з 71-ї до 26-х країн;

- значно постраждала промисловість півострова, серед яких найбільше – целюозна промисловість (-54,2 %), виробництво текстилю, одягу та шкіряних виробів (-34,7 %), гумових та пластмасових виробів (-31,7 %), харчова промисловість (-20,6 %),

хімічних речових та хімічної продукції (-16,0 %), машинобудування (-11,6 %) та ін.

- індекс будівельної продукції склав 38,5 %;
- обсяги вантажообігу зменшилися на 42,3 %, пасажирообіг – на 38,6 %;
- туристичний потік за різними оцінками зменшився втричі.

Відповідно, економічні проблеми регіонів, які включаються в конфлікт провають міграційні процеси, політичне загострення, порушення санкцій, тощо.

Однак важливо зрозуміти, що проблема «заморожених» конфліктів є результатом не тільки «великої геополітичної гри» глобальних гравців, але й наслідком економічної відсталості цих територій.

Загалом, геополітичні процеси сучасного світу свідчать про формування багатополлярної моделі світового устрою, в межах якої поряд зі США є такі центри сили, як КНР, ЄС, Росія. Разом з тим, для кожного центру характерні свої ознаки.

Зовнішня політика США, з урахуванням проведення військових операцій в Іраку, Афганістані та Лівії, підтримка соціальних заворушень в країнах Північної Африки та Близького Сходу (так звана «арабська весна»), направлені на зміцнення позицій США в регіонах Північної Африки та Близького Сходу; отримання Сполученими Штатами Америки, їх союзниками ширшого доступу до іракських і лівійських нафтових і газових родовищ та ринків (у тому числі – збройних) північно-африканських та близькосхідних країн.

Наступним центром сили у світі є Китай, який активно нарощує свою військову потужність та, економічно розвиваючись, уже наздоганяє США. Щоправда, КНР поки що не позиціонує себе в якості світового лідера і зосереджує зусилля, насамперед, на зміцненні китайських позицій в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (АТР), Південно-Східній Азії, Центральній Азії та сусідніх з нею Східносибірському та Далекосхідному регіонах Росії. Китай вдається до послідовних заходів воєнно-політичного та економічного характеру, які направлені на посилення китайської військової присутності в АТР способом розвитку системи військово-морських та військово-повітряних баз; поглибленням економічної співпраці з країнами зазначених вище регіонів; реалізацію спільних з Росією

проектів щодо освоєння природних ресурсів Далекого Сходу та Східного Сибіру РФ.

До перелічених напрямів діяльності КНР можна також додати наступні пріоритети: збереження та посилення китайських позицій на ринках Сполучених Штатів (США залишаються найбільшим торговельно-економічним партнером КНР); проведення фінансово-економічної експансії в країнах Європи, Африки та Латинської Америки способом активізації кредитно-інвестиційної діяльності; отримання ширшого доступу до природних ресурсів інших регіонів світу, в тому числі близькосхідних, африканських та південно-американських.

Китайська економіка становить 35% від розміру американської чи європейської, двох найбільших економік світу, і якраз відбирає в Японії друге місце в цьому списку. Європейська й американська економіки однакові за розміром, і кожна з них за кількістю вироблених продуктів становить близько 22% світової економіки. Оцінюючи нинішні темпи зростання, можна припустити, що за обсягом китайська економіка стане приблизно такою, як європейська чи американська, через 10-15 років. Населення Китаю в чотири рази перевищує американське, отже дохід на душу населення Китаю становитиме близько чверті доходу на душу населення США.

Зростання Індії прискорилося пізніше, ніж зростання Китаю. Якщо зростання Китаю розпочалося наприкінці 1970-х років, то Індії – наприкінці 1980-х. Якщо припустити, що теперішні високі темпи зростання обох країн (9% і вище) збережуться, Індія відстане від Китаю приблизно на 14 років. Дохід на душу населення в Індії становить приблизно третину китайського. Бідність Індії скорочується повільніше ніж у Китаї. За прогнозами, протягом наступних 15 років бідних в Індії суттєво поменшає. Отже, при відставанні у близько 14 років, схема розвитку Індії буде приблизно такою як у Китаї. Разом з тим, темпи приросту населення в Індії та Китаї різні, протягом останніх п'яти років кількість населення Індії щороку росла на 1,4%, а в Китаї – на 0,6%. Зростання доходу на душу населення в Індії відрізняється від загального зростання на 1%. Населення Китаю старше за віком, тому різниця збільшиться. Вищі темпи приросту населення Індії матимуть менш негативний вплив на зростання доходу

на душу населення, ніж у Китаї. З другого боку, зі збільшенням доходів та кількості робочих місць, підвищенням рівня освіти й розширенням прав і можливостей жінок знижується народжуваність.

На Китай і Індію сукупно припадає 8-9% світового ВВП. З часом цей показник збільшиться. Населення Китаю – 1,3 млрд., Індії – 1,2 млрд. У двох країнах живе близько 40% населення світу. Сума однакових доходів Індії і Китаю становитиме майже 60 % доходу розвинутих країн. На США та Європу припадатиме на той час приблизно по 10% сукупного доходу розвинутих країн. На сьогодні сучасний дохід Європейського Союзу та США становить близько 60% доходу G20. Відповідно, процеси в глобальній економіці можуть сприяти зсуву економічних переваг у бік Азійських країн, але не політично-економічної влади.

Внаслідок науково-технічного прогресу, що є чинником економічної глобалізації, країни Заходу мають більшу військово-політичну і фінансово-економічну потугу. Європейський Союз, не дивлячись на те, що є потужним об'єднанням держав зі спільною зовнішньою та оборонною політикою, з єдиною валютою (євро) та узгодженими правилами економічної діяльності, має проблеми погіршення економічного стану більшості країн-членів організації. Найскладніша ситуація спостерігається в Греції, Італії, Іспанії, Португалії та Румунії, що послаблює єдність ЄС, загострює внутрішні суперечності щодо визначення способів подолання економічної кризи, гальмує подальше розширення ЄС через несхвальне ставлення провідних членів Європейського Союзу до прийому нових членів.

При цьому основним геополітичним та економічним партнером ЄС залишаються США. З огляду на це, керівництво Європейського Союзу головні зусилля спрямовує сьогодні саме на розв'язання проблем економічних. Для цього, зокрема, посилює фінансову дисципліну в країнах ЄС, жорстко обмежуючи дефіцит їх держбюджетів; надає Європейському центральному банку широкі повноваження в питаннях контролю за банківською діяльністю в країнах ЄС; створює спеціальні фінансові фонди для надання допомоги тим членам ЄС, які перебувають у найбільш скрутному стані; опікується розвитком економічного та монетарного союзів ЄС, диверсифікацією економічних зв'язків Європейського Союзу, в тому числі за рахунок

розвитку співпраці з КНР, Індією та іншими країнами, у яких економіка є стабільнішою.

Європейський Союз докладатиме необхідні зусилля для реалізації стратегій та програм щодо колективної європейської безпеки, а також для розширення співпраці з країнами-партнерами ЄС. Передусім це стосується Спільної політики безпеки і оборони (передбачає зміцнення європейської оборонної складової та участь ЄС у міжнародних миротворчих, контртерористичних та антипіратських операціях), а також Європейської політики добросусідства (включає програми ЄС «Східне партнерство» — для країн пострадянського простору, в тому числі – України, та «Союз для Середземномор'я» – для середземноморських і низки близькосхідних країн).

До активу діяльності керівництва ЄС можна віднести і процес розширення Євросоюзу, в центрі уваги якого (на теперішньому етапі) країни Західних Балкан, а саме: Македонія, Чорногорія, Албанія, Боснія і Герцеговина та Сербія.

У геополітичних процесах, пов'язаних зі зростанням світових і регіональних центрів сили, помітно активізуються також інші чинники глобального значення, такі, як: неконтрольоване розповсюдження ядерних та ракетних технологій (зокрема реалізація Іраном та Північною Кореєю ракетно-ядерних програм, якими передбачається або допускається створення ядерної зброї та засобів її доставки); міжнародний тероризм; морське піратство; організована та транснаціональна злочинність; контрабанда зброї та наркотиків; торгівля людьми та незаконна міграція. Крім того, особливе значення має геополітичний інтерес провідних країн світу в Африканському регіоні, у якому ці країни намагаються отримати доступ до природних ресурсів. Як наслідок, це збільшує напруженість та збройні конфлікти в регіоні (зокрема, в Демократичній Республіці Конго, Кот-Д'Івуарі, Ліберії, Малі, а також збройне протистояння між Суданом та Південним Суданом); Зацікавленість провідні країн проявляють також в Каспійському регіоні та Центральній Азії, Близькому Сході для доступу до родовищ нафти і газу, інших природних ресурсів, та шляхів їх транспортування.

Разом з тим, не слід применшувати роль країн що розвиваються. Якщо донедавна в них жила більшість населення світу, то з переходом

Індії та Китаю, де проживає 40% населення земної кулі, до групи країн з високими стабільними темпами зростання, група значно зменшилась. Причини низького рівня розвитку країн, що розвиваються, очевидні: військово-політична нестабільність, зростання безробіття, і серед молоді в першу чергу, відсутність виробництва, відсутність відкритості до глобальної економіки та недофінансування державою інфраструктури та освіти. Високе зростання в ізоляції не можливе. Разом з тим, група країн, що розвиваються, є учасниками глобальної економіки, в першу чергу як джерела ресурсів. Майбутнє країн, що розвиваються, залежатиме від відновлення та відкритості глобальної економіки.

Особливу роль відіграє група розвинених країн і країн, що розвиваються, яка взяла на себе відповідальність за визначення пріоритетів у світовій економіці – G20. Довгостроковими і найважливішими пріоритетами групи є зростання та включеність у глобальну економіку. Інвестиції публічного сектора та постійна адаптивна політична реформація є важливими елементами сприяння структурним змінам і забезпечення стабільного зростання та зайнятості. Головні нові економіки та країни, що розвиваються, зацікавлені у відновленні темпів зростання розвинених економік, а також у забезпеченні відкритості світової економіки. Збереження росту на нових ринках є головним позитивним чинником глобальної економіки. Крім того, це сприятиме налагодженню структурних перетворень в розвинутих країнах. Допоміжними інституціями G20 є МВФ, Світовий банк, Банк міжнародних розрахунків, Рада з фінансової стабільності.

Основними проблемами сьогодення залишаються: необхідність відновлення глобального попиту та його рівноваги з подвійною метою зростання та стабільності; відновлення процесу СОТ з пріоритетними цілями зростання країн різних класів; координування фінансової системи. Крім того, активізація економічного розвитку, швидкісні темпи зростання спричиняють більше використання енергоресурсів, ресурсів природних загалом. Енергоємність зменшується із зростанням рівня доходу країни, а не темпів зростання. Тобто країни з високим сталим рівнем життя є менш енергоємними ніж країни з швидкими темпами. Викиди в атмосферу становлять близько 20 тон

вуглекислого газу на людину в США та Канаді, РФ, Німеччина – 10 тон, Іспанія, Італія – 8 тон, 6 тон – Франція, країни, що розвиваються – значно нижче рівня 2,3 тони на людину, за винятком Китаю – 4,8 тони. Разом з тим, у ході успішного довгострокового розвитку глобальні викиди не зменшуються, а зростатимуть упродовж приблизно двадцяти років. Професор Каліфорнійського університету Соломон Сян наголошує, що до 2050 року кліматичні зміни значно вплинуть на економічний розвиток країн. Так, в США можливе падіння ВВП на 5%, і на 36% до 2099 року. Середній дохід громадян найбідніших країн світу знизиться на 70%. Значно збільшиться розрив між багатими та бідними. Глобальне потепління створить міграційну проблему «кліматичних біженців».

Стабільне зростання зумовлене розширенням відкритості глобальної економіки під впливом технологій, міжнародних угод і політичних змін. Глобальна економіка є необхідною зовнішньою умовою зростання. Стабільне зростання та структурні зміни є взаємодоповнюючими поняттями. Структурні зміни є важливими для розвитку продуктивності та зростання доходів. У сучасних умовах важливим є досягнення взаємозв'язку між розвинутими країнами та країнами, що розвиваються з урахуванням технологічних зрушень, розвитку науково-технічного прогресу, наявності та використання ресурсів, подолання конфліктів.

6.4. Забезпечення економічної безпеки шляхом реалізації принципів економічної дипломатії

«Економічний інтерес допомагає забути дипломатичні непорозуміння».
Сі Цзіньпін, лідер КНР.

Проблематика економічної дипломатії формується під впливом геополітичних та геоekonomічних світових та національних пріоритетів. Місія економічної дипломатії окреслюється її функціями, спрямованими на захист економічних інтересів країни, сприяння розвитку торговельно-економічних зв'язків, залученню іноземних інвестицій у пріоритетні сфери економіки і виконанню міжнародних

договорів країни, укладених із державою перебування; інформування органів державної виконавчої влади про цінову, податкову, тарифну політику, яку проводить держава перебування стосовно товарів, що експортуються; підготовка висновків щодо доцільності імпорту товарів та послуг, залучення кредитів із держави перебування, виходячи із запропонованих державою перебування цін, тарифів, кредитних ставок тощо.

Основними для економічної дипломатії стають поняття поєднання національного виробництва, традицій, національних пріоритетів. Економічна дипломатія не тільки допомагає вирішенню поточних і орієнтованих на найближче майбутнє завдань, але також впливає на характер оцінок навіть віддалених суспільно-економічних перспектив. Економічна дипломатія – це потужний інструмент подолання конфліктогенності країн. Враховуючи функції економічної дипломатії, спрямовані на захист економічних інтересів країни; сприяння розвитку торговельно-економічних зв'язків, залученню іноземних інвестицій у пріоритетні сфери економіки і виконанню міжнародних договорів країни тощо, основним пріоритетом сучасної економічної дипломатії є забезпечення безпеки країни.

Нові глобальні виклики та світові економічні кризи обумовлюють трансформацію міжнародних політичних та економічних відносин. Розвиток сучасної міжнародної економічної системи характеризують дві протилежні тенденції: постійне зростання конкуренції та спроби перерозподілу сфер впливу та ринків серед основних акторів; розвиток міжнародної кооперації, створення міжнародних організацій різного рівня.

Роль держави, як і раніше, залишається суттєвою, проте кількість акторів на «дипломатичній арені» збільшується і розподіл сил між ними та набір інструментів змінюються. У сучасних умовах грань між зовнішньою і внутрішньою політикою поступово зникає, деякі внутрішні проблеми, зокрема економічного характеру, окремих країн можуть бути успішно вирішені на рівні міжнародної співпраці.

Зовнішня політика ж являє собою діяльність держави за межами її політичних кордонів. У розпорядженні держави знаходяться інструменти і методи, за допомогою яких вона реалізує свої зовнішньополітичні завдання. Інструменти і методи реалізації

зовнішньополітичних завдань взаємопов'язані і являють собою статичний і динамічний аспекти однієї реальності.

Виклики сучасності, а також процеси глобалізації, з одного боку, та інтеграції національних економік у світове господарство, з іншого, зумовлюють економізацію зовнішньої політики, а саме: зростання обсягів світової економіки та збільшення кількості економічних операцій транскордонного та наднаціонального характеру; загострення проблем глобального характеру (продовольча безпека, зміни клімату, загрози для навколишнього середовища, епідемії, міжнародний тероризм тощо). Консолідації міжнародних зусиль та ресурсів потребує вирішення проблем: поява на міжнародній арені таких акторів, яких ТНК, громадські організації та ін., та їх вплив на зовнішню та внутрішню політику держав; процес міжнародної регіональної інтеграції та створення регіональних економічних інтеграційних об'єднань.

Економічна дипломатія – це також особливий фундаментальний антикризовий інструмент, який спрямовується саме на економічні інтереси країни. Прикладом може бути введення економічних санкцій і відповідна реакція на них, яка призводить до їх скасування, зменшення або збільшення.

У сучасних умовах у дипломатії України, загалом, формується багатосторонній характер, а економічна дипломатія набуває креативних форм реалізації. Застосуванням креативних, нетрадиційних форм реалізації економічної дипломатії, поряд з досвідом традиційних форм, є запорукою успіху та розвитку.

«Економічний інтерес допомагає забути дипломатичні непорозуміння» – вислів Сі Цзіньпіна, лідера Китайської народної Республіки – влучно окреслює значення економічної дипломатії. Та, в свою чергу, є прикладом поєднання креативної доброзичливої економічної дипломатії та активної позиції країни: перехід від традиційного очікування країни до дій, пов'язаних із збільшенням міжнародної участі КНР.

Цікавим є міжнародний досвід реалізації економічної дипломатії, де кожна країна має свій колорит та напрями. Актуальність питання економічної дипломатії оцінено в більшості країн світу, особливо у тих, що дбають про захист національних інтересів, економічну та інші

види безпек. «90% всієї дипломатичної роботи складається з економічних питань» –наголошує Міністр іноземних справ Японії С.Окіта, підтверджуючи особливе місце економічної дипломатії в зовнішній політиці Японії, а економічні показники розвитку країни доводять їх ефективність.

Не можна не погодитись з поглядом французького економіста і дипломата Г. Каррон де ла Карр'єр щодо ключової ролі економічної дипломатії нині у забезпеченні економічної безпеки держав, що в найближчому майбутньому сприятиме стабільності глобальної економічної системи.

Список цитат, висловів, думок та поглядів про значення економічної дипломатії є довгим та влучним. Разом з тим, це підтвержує необхідність розвитку та активізації діяльності в реалізації принципів економічної дипломатії України. 2016 – 2017 роки є періодом 25-річчя встановлення дипломатичних відносин України з більшістю країн світу (нині Україну як суверенну державу визнали 174 країни світу і 171 встановила дипломатичні відносини), що дозволяє аналізувати, підводити дипломатичні підсумки та окреслювати подальші перспективи: відносне зміцнення національної безпеки, становлення енергетичної дипломатії поряд з відсутністю поглиблення відносин з ключовими партнерами України, в тому числі Україна – ЄС; необхідність динамізації розвитку економічної дипломатії.

Враховуючи, що реалізація принципів економічної дипломатії пов'язана із здійсненням торговельної політики держави, питання антикризової функції економічної дипломатії набуває особливої актуальності. Кризові процеси обумовлюються різким загострення суперечностей, які виникають у процесі взаємодії окремих суб'єктів світо-господарських зв'язків. Покликання дипломатії – забезпечення національної безпеки держави шляхом ведення переговорів. Тобто, дипломатія має проводити певну антикризову політику для зменшення або стирання гострих кутів у співпраці двох або більше сторін.

Економічна дипломатія – це особливий фундаментальний антикризовий інструмент, тому що спрямована саме на економічні інтереси країни. Забезпечення національного інтересу і захист національної безпеки залишаються пріоритетними завданнями економічної дипломатії; вони органічно містять у собі позиції своїх

національних факторів на світовому ринку, що розширюється. Важливого значення набуває здатність економічної дипломатії працювати у режимі випередження, забезпечувати політичні засади для просування економічних інтересів. Основними для економічної дипломатії стають поняття поєднання національного виробництва, традицій, національних пріоритетів. Економічна дипломатія не тільки допомагає вирішенню поточних і орієнтованих на найближче майбутнє завдань, але також впливає на характер оцінок навіть віддалених суспільно-економічних перспектив.

Антикризові процеси з боку держави здійснюються шляхом використання інструментів організаційно-економічного, нормативно-правового впливу, які спрямовані на захист суб'єктів національного ринку від кризових явищ. Одним з головних завдань економічної політики держави є визначення та формування власної моделі економічного розвитку відповідно до сучасного стану економіки країни, її ресурсного потенціалу (трудових й природних ресурсів, науково-технічної бази), особливостей соціально-політичних відносин, ступеня участі країни в міжнародному поділі праці, її геополітичного положення. У розпорядженні держави є інструменти і методи, за допомогою яких вона реалізує свої зовнішньополітичні завдання. Інструменти і методи реалізації зовнішньополітичних завдань взаємопов'язані і являють собою статичний і динамічний аспекти однієї реальності.

Економізація зовнішньої політики потребує активізації діяльності дипломатичної служби за кордоном, спрямованої на просування економічних інтересів національного бізнесу країни за її межами. У сучасних умовах державам необхідно постійно вдосконалювати традиційно використовувані інструменти і засоби міжнародної співпраці, але передусім існує потреба у розробці нових форм, методів та інституцій, які б могли адекватно відповідати змінам і тенденціям розвитку зовнішньоекономічних контактів та дозволили б сформувати механізм ефективного вирішення проблем і врегулювання суперечок, які постійно виникають. Систему таких інструментів і методів являє собою економічна дипломатія, значення якої в останні роки суттєво зросли. Сферою реалізації економічної дипломатії є: підтримка національного бізнесу за кордоном, відстоювання національних

економічних інтересів, забезпечення підписання взаємовигідних торговельно-економічних контрактів, врегулювання торговельних суперечок та вжиття заходів щодо їх попередження, формування сфер впливу держави за її межами, гарантії економічної безпеки держави.

Державне управління зовнішньоекономічних процесів є необхідною умовою успішного досягнення результату. Разом з тим надмірне втручання держави в економічні процеси призводить до їх порушення та не створює умов для розвитку конкурентоспроможності економіки. Реалізація принципів економічної дипломатії здійснюється суб'єктами на міжнародному та національному рівнях. Окрім державних – міністерства закордонних справ, міністерств економіки, фінансів, оборони, агропромислового комплексу та ін.; у цьому задіяні й місцева влада, регіональні об'єднання, неурядові організації, промислові і торгові об'єднання, фірми та окремі бізнесмени.

Державна функція є невід'ємною складовою підтримки національного бізнесу, просування експорту, забезпечення конкурентоспроможності національної економіки. Разом з тим, вплив її має бути мінімальним і характеризуватися підтримкою та створенням сприятливих умов для реалізації принципів економічної дипломатії, тим самим спонукаючи суб'єкти економічних відносин до самостійної чесної конкуренції та забезпечення економічної безпеки країни.

Модель мирної (дипломатичної) взаємодії держав закріплена за допомогою комплексу інституціональних (формальних, кодифікованих, і неформальних) заходів (міжнародного і дипломатичного права, дипломатичного етикету, усталених дипломатичних традицій і т. ін.), що визначають і регламентують форми та способи взаємодії держав.

Зростання взаємозалежності країн, викликаной поглибленням міжнародного поділу праці, зрощенням національних економік у результаті транснаціоналізації господарської діяльності, радикально змінили умови співіснування держав, підвищивши їх вразливість від зовнішніх факторів. У результаті, з'явилися нові загрози національній і міжнародній безпеці, контроль над якими, або зниження ризику яких, практично не під силу одній державі або групі держав. Більш того,

природа цих нових загроз відрізняється від природи традиційних загроз національній безпеці.

Враховуючи об'єктивні перешкоди, що стоять перед сучасною національною дипломатією, можна, таким чином, визначити її мету: основною метою національної дипломатії є досягнення мирним шляхом максимально наближеного до ідеалу способу вирішення зовнішньополітичних завдань, поставлених державою перед національною дипломатією.

Економічні реалії останніх років переконливо свідчать про підвищення ролі міжнародної інтеграції та кооперації у загальному процесі розвитку світового співтовариства, посилення загальносвітової тенденції формування єдиного глобального господарства.

Важливою особливістю сучасного світового розвитку є міцний зв'язок між структурою і процесом трансформації світової економіки. Зовнішня політика держав дедалі більше формується під впливом структурних і динамічних процесів, що відбуваються у світовій економіці. Межі між «внутрішнім» та «інтернаціональним» у світовій політичній системі згладжуються. Транснаціональні потоки товарів, послуг, робочої сили, туристів, інформації, ідей і цінностей стають все більш потужними. Зовнішньоекономічний і зовнішньополітичний аспекти національних стратегій розвитку стають взаємозалежними та постійно взаємодіють.

Економічна дипломатія направлена на виконання цілей і завдань торговельної політики, захист внутрішнього ринку від кризових впливів у світовій економіці, надто жорсткої іноземної конкуренції, різкого зростання імпорту та інших несприятливих умов для розвитку національної економіки, а також захист прав та економічних інтересів вітчизняних підприємств та інших суб'єктів господарювання за кордоном.

Політико-дипломатичні обставини та реалії сьогодення як в Україні, так і в Європі, нашоухують на роздуми і спонукають поставити перед суспільством гострі політичні та економічні питання. Події навколо України довели до логічного завершення геополітичну ерозію тієї системи міжнародних відносин, яка існувала з моменту

розпаду СРСР та недовготривалої існуючої постбіполярної системи світоустрою [20].

Забезпечення національного інтересу і захист національної безпеки залишаються пріоритетним завданням економічної дипломатії; вони органічно містять у собі позиції національних факторів на світовому ринку, що розширюється. Важливого значення набуває здатність економічної дипломатії працювати у режимі, що випереджає, забезпечувати політичний засади для просування економічних інтересів. Основними для економічної дипломатії стають поняття поєднання національного виробництва, традицій, національних пріоритетів. Економічна дипломатія не тільки допомагає вирішенню поточних і орієнтованих на найближче майбутнє завдань, але також впливає на характер оцінок навіть віддалених суспільно-економічних перспектив.

Однією з головних задач економічної політики держави є визначення та формування власної моделі економічного розвитку відповідно до сучасного стану економіки країни, її ресурсного потенціалу (трудових й природних ресурсів, науково-технічної бази), особливостей соціально-політичних відносин, ступеня участі країни в міжнародному поділі праці, її геополітичного положення.

У сучасних умовах, коли дипломатія набуває нових рис та потребує новітніх підходів, важливим стає поєднання досвіду та нетрадиційних форм дипломатії. Креативна дипломатія – творчий підхід до ведення та взаємодії в міжнародних відносинах, рішення певних міжнародних завдань, що не підлягає традиційним правилам. Ця дипломатії може носити як агресивний так і миролюбний характер. Наприклад, пінг-понгова дипломатія – обмін гравців Китаю і США в настільний теніс у 1970 році. Підготовку до візиту Р. Ніксона в КНР готували американські дипломати, які секретно відвідували Китай з командами з тенісу – приклад доброзичливої дипломатії. Відома «дипломатія канон'єрок» – приклад агресивних дипломатичних дій.

Українська економічна дипломатія є основою реалізації її зовнішньої політики. Традиційні форми реалізації дипломатії із застосуванням креативних, нетрадиційних форм є запорукою успіху та розвитку. Економічна дипломатія дозволяє конкретизувати, чітко визначити діяльність з розвитку країни в ракурсі її

зовнішньополітичних пріоритетів, загалом та з урахуванням впливу держави. Наведемо декілька прикладів міжнародного досвіду особливостей економічної дипломатії, враховуючи, що у 2016 – 2017 роках відзначається ціла низка 25-річ дипломатичних відносин України з країнами світу, що спонукає до підведення підсумків та окреслення перспектив подальших співпраць.

У встановленні та розвитку дипломатичних відносин України – Угорщини, особливе місце належить питанням економічної політики, як основи реалізації зовнішньої. У свою чергу, провідні принципи реалізації цієї політики передбачені програмою «Відкриття на Схід», а саме здійснення економічної експансії та перетворення Будапешту на європейський майданчик для ведення бізнесу. Економічна дипломатія Угорщини отримує підтримку на державному рівні (державний міністр), МЗС координує інші інституції, робота яких зосереджена на забезпеченні зростання експорту угорського малого та середнього бізнесу, залучення іноземних інвестицій, тощо.

Пріоритетами реалізації економічної політики Польщі є підтримка розвитку малого і середнього бізнесу, сприяння залученню інвестицій та активне просування польської економіки у світі. Разом з тим, є наявність залежності від ринків ЄС та ряд інших проблем. Розвиток економічної дипломатії представлено створеними в посольствах Польщі економічними підрозділами, що складаються з двох частин: економічного відділу та відділу сприяння інвестиціям. Зазначеним відділам економіки Польщі поставлені три основні завдання: 1) підтримка і сприяння польській економіці, 2) підтримка і сприяння експортному потенціалу та лобювання польських економічних інтересів в економічному і політичному середовищі партнерів, 3) просування економічних інтересів Польщі на міжнародних форумах і в міжнародних інститутах. Економічний відділ посольства компетентно здійснює: оцінку актуальної макроекономічної ситуації країни-партнера, аналіз динаміки та структури матеріального виробництва, інформування про рівень інфляції і цінової ситуації на ринку, моніторинг зовнішньоторговельного обороту; відстеження ситуації на ринку праці, моніторинг надходження іноземних інвестицій, оцінку ситуації в регіонах, на місцях, а також в містах і промислових центрах, аналіз курсової політики і ситуації в

банківсько-фінансовому секторі.

Інформаційно-консультативна робота відділу сприяння торгівлі орієнтована, перш за все, на виробників продукції, експортерів, імпортерів, інвесторів. Охоплює вона такі питання: інформування про юридично-правові умови ведення бізнесу на ринку партнера, податкову систему, надання даних про умови діяльності в сфері зовнішньої торгівлі, технічні умови, санітарні, ветеринарні та інші вимоги, моніторинг та інформування про митні тарифи, надання інформації про товари, експорт або імпорт яких обмежується квотами або вимагає ліцензії, надання рекомендацій в питаннях вибору партнера для співпраці; вжиття заходів щодо дотримання вимог прозорості в справах регулювання оплати імпортерами товарів, здійснення превентивних дій, щоб уникнути розгляду справ в судах по польських суб'єктах ЗЕД за кордоном, недопущення практики поборів і здирства хабарів в органах виконавчої влади та інших причетних установах в країнах перебування, надання інформації про ярмарки, виставки, конференції і бізнес семінари, інформування про можливості підтримки з боку дипломатичного представництва. Головна увага економічних підрозділів посольств приділяється, звичайно, просуванню інтересів Польщі на ринках Європейського Союзу.

Цікавим є досвід Південної Кореї. Республіка Корея з відсталого аграрної країни за 70 років перетворилася в розвинуту промислову країну з високим рівнем якості життя та високотехнологічним експортом. Поступово накопичений досвід і капітал дали можливість перейти до капіталомістких, але технологічно не самих просунутих галузей: металургії, суднобудування, хімічної промисловості. З часом, Південна Корея стала лідером світової економіки, завдяки вдалому використанню інструментів економічної дипломатії. Розвинута структура економічної дипломатії, яка формувалася в Південній Кореї понад 130 років, побудована на щільній взаємодії державних та недержавних установ. Вчасні реформи державних установ допомогли Південній Кореї гнучко переналаштовувати виробництва у відповідності із сучасними викликами. Разом з тим, країна потребує вдосконалення структури експорту, заснованого на визначенні

компаративних переваг товарів, а не за часткою їх у структурі експорту.

Джерелами успішного економічного розвитку Південної Кореї можна вважати використаний японський досвід, а з часом формування власної унікальної моделі «корейського економічного дива». У розкритті феномена «економічного дива» Республіки Корея важливим є вивчення моделі партнерства держави й бізнесу. Можна констатувати, що економічне зростання країни було забезпечене балансом ринкових важелів і державного регулювання. Інститутами дипломатії вивчався найкращий японський, китайський, сингапурський досвід у цій сфері. У результаті заходів економічної дипломатії в країні було створено розгалужену систему державних та недержавних установ, які просуvalи інтереси корейських компаній на закордонних ринках. Вдале поєднання державних та недержавних важелів регулювання дало можливість Південній Кореї створити потужний промисловий потенціал, який став конкурентоздатним на світовому ринку завдяки інститутам економічної дипломатії.

Одним з основних завдань сучасних перетворень в Республіці Корея, націлених на створення відкритої ринкової економіки в країні, було відкриття внутрішніх валютного та фондового ринків, ринку нерухомості для нерезидентів. Важливим для фінансових інститутів є посилення їх конкурентоспроможності шляхом прийняття внутрішніх мікроекономічних заходів, що включають удосконалення системи менеджменту, впровадження системи оцінки ризиків, прийняття міжнародних стандартів бухгалтерського обліку та оцінки фінансових показників.

Південна Корея вдало використала інструменти економічної дипломатії у системі ГАТТ/СОТ, захистивши свій внутрішній аграрний ринок та хімічну промисловість високими ставками митих тарифів, одночасно підтримуючи власних виробників завдяки імпорту машин та транспортного устаткування за низькими тарифами. За даними сайту Global Trade Alert, який відображає характер загроз глобальній торгівлі, на сьогодні Південна Корея використовує арсенал засобів економічної дипломатії, дозволений в межах СОТ, у повній мірі, захищаючи тим самим своїх виробників (станом на 2015 рік, 114 протекціоністських заходів та 58 ліберальних заходів). При цьому

вона використовує доступні заходи економічної дипломатії по відношенню до США та Китаю, що ставить її на один рівень з цими країнами у сфері глобальної конкуренції.

Протягом останніх десяти років відбуваються процеси визначення країни у глобальній системі координат щодо соціально-економічного розвитку. Економічна дипломатія країни реалізується у домовленостях з торговельної політики на основі погодження взаємних преференцій та поступок, створення регіональних інтеграційних угруповань. У глобальному просторі країна тривалий час зберігала власну ідентифікацію за рахунок формування промислової, торговельної, аграрної, енергетичної, соціальної політики тощо, а завдяки інститутам економічної дипломатії вона вийшла на світовий рівень рівноправним партнером.

У сучасних умовах функції економічної дипломатії обумовлюються, у першу чергу, розвитком і модернізацією структури світової економіки на всіх рівнях: глобальному, національному, регіональному. У міру поглиблення глобалізації дипломатичне спрямування експорту піднялося до рівня торгово-економічного або економічного управління національними інтересами за кордоном на всіх стадіях: порядок входження національних елементів у закордонну економіку, забезпечення гарантій, організація підтримки національним фірмам і окремим суб'єктам з розвитку і зміцнення закордонних позицій національної економіки, формування механізмів регулювання суперечок.

У нових умовах прояву креативних форм дипломатії створюються передумови для інших підходів щодо вирішення завдань, які ставляться перед економічною дипломатією. Вирішення даних проблем потребує інформаційного, інноваційного, культурного, та інших підґрунть для застосування антикризових дій. Державна функція є невід'ємною складовою підтримки національного бізнесу, просування експорту, забезпечення конкурентоспроможності національної економіки. Разом з тим, вплив її має бути мінімальним, і нести характер підтримки та створення сприятливих умов для реалізації принципів економічної дипломатії. Такий підхід буде спонукати суб'єктів економічних відносин до самостійної чесної конкуренції та забезпечення економічної безпеки країни.

Список використаних джерел

1. Белл Д., Иноземцев В. Эпоха разобщенности / Д. Белл, В. Иноземцев .– М.: Центр исследований постиндустриального общества, 2007.
2. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / З. Бжезинский. – М.: Международные отношения, 1999 – 256 с.
3. Бжезинский Зб. Новый Мировой Порядок в опасности из-за "сопротивления широких масс населения // [Режим доступу] // <http://dialogs.org.ua>.
4. Білорус О. Проблеми політичної економії глобалізму // [Режим доступу] // <http://archive.nbu.gov.ua>.
5. Богатуров А. Глобальные аспекты «цивилизационного» влияния США в XXI в // [Режим доступу] // <http://i-r-p.ru/page/stream>.
6. Бондаренко К. Пророцтво Маргарет Тетчер, або новий світовий порядок // [Режим доступу] <http://world.lb.ua/news>.
7. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / И. Валлерстайн; Пер. с англ. под ред. Б. Л. Иноземцева; Центр исследований постиндустриального общества. – М.: Логос, 2003. – 368 с.
8. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. Частина 1. – Київ–Відень, 1920. – 345 с.
9. Вергун В. А. Економічна дипломатія в системі чинників між-народної конкурентоспроможності України / В. А. Вергун // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2008. – № 74. – Ч. 1. – С. 150–154.
10. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств. Дороговкази в майбутнє / Б. Гаврилишин. – 4-те українське видання, без змін. – К.: Українське видавництво Пульсари, 2013. – 248 с.
11. Гальчинський А.С. Кризи і цикли світового розвитку / А. С. Гальчинський. – К.: АДЕФ–Україна, 2009. – 387 с.
12. Гальчинський А.С. Політична нооекономіка – Монографія – К.: «Либідь», 2013. – 472 с.
13. Гантінгтон С. «Новий світовий порядок у XXI столітті: тенденції та європейський вимір» // [Режим доступу] // <http://xyz.org.ua/russian>.
14. Дж. Н. Розенау. Управление без правительства: порядок и изменения в мировой политике // [Режим доступу]

//<https://www.google.com.ua>.

15. Дегтерев Д.А. Микро- и макроэкономическая дипломатия. Теория и практика / Д.А. Дегтерев // Сборник научных трудов профессорско-преподавательского состава, научных сотрудников и аспирантов по итогам НИР 2007 года. – СПб.: Санкт-Петербургский государственный университет экономики и финансов. – 2008. – С. 225–228.

16. Идентичности и ценности в эпоху глобализации / Под редакцией Пахомова Ю.М., Павленко Ю.В. – К.: Наукова думка, 2013. – 602 с.

17. Каган Р. Про рай і владу. Америка і Європа у новому світовому порядку / Р. Каган; Переклад з англійської Яна Чайковського і Галини Безух. – Львів, 2004. – 65 с.

18. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс; Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

19. Киссинджер Г. Дипломатия / Г. Киссинджер; [пер. с англ. В. В. Львова]. – М.: Ладомир, 1997. – 848 с.

20. Коппель О. А. Цивілізаційна парадигма формування нового світового порядку в умовах глобалізації // [Режим доступу] <http://helen-koppel.narod.ru>

21. Лукас Е. Нова холодна війна. Як Кремль загрожує і Росії і Заходу / Е. Лукас. – К.: Темпора, 2009. – 488с.

22. Мамалига О. О. Трансформація економічної дипломатії в міжнародних економічних відносинах. – 2015 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://tppe.econom.univ.kiev.ua/data/2015_30/zb30_44.pdf.

23. Новий світовий порядок у ХХІ столітті: глобальні тенденції та їх значення // Електронний ресурс – Сайт Цетру Розумкова: <http://razumkov.org.u>

24. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт. – К.: Основи, 1994. – С.10–27.

25. Савойский А.Г. Роль экономической дипломатии и человеческого капитала в создании социально ориентированной экономики / Савойский А.Г. // Россия: тенденции и перспективы развития. – 2015. – №10. – С. 416–419.

26. Тенторі Д. Горизонти нового світового порядку // [Режим доступу] <http://old.epravda.com.ua>.

27. Ткач М.П. Проблеми визначення поняття державного управління // Правовий вісник Української академії банківської справи. – Режим доступу до ресурсів: lib.uabs.edu.ua/library/P_Visnik/Numbers/1_6.../06_02_10.pdf
28. Уткин А. Новый мировой порядок / А. И. Уткин. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2006. – 640 с.
29. Фліссак К. А. Економічна дипломатія / К. А. Фліссак. – Тернопіль: Новий колір, 2013. – 440 с.
30. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке / Фукуяма Ф. – Cornell University Press, 2004.
31. Четверікова О. Про новий світовий порядок // [Режим доступу] <http://firtka.if.ua>
32. Шахназаров Г.Х. Грядущий миропорядок: О тенденциях и перспективах международных отношений / Г.Х. Шахназаров. – М.: Политиздат, 1981. – 447 с.
33. Шваб К. Четвертая промышленная революция / Клаус Шваб. – М.: Эксмо, 2016. – 208 с.
34. Чугаєнко Ю.О. Економічна дипломатія в системі управління зовнішньоекономічною діяльністю держави // Актуальні проблеми економіки. – №3(141) – 2013 р. – С. 59 – 69
35. Ціватий В.Г. Дипломатичні битви на європейській шахівниці доби раннього нового часу (XVI-XVIII ст.) і Віденський конгрес (1814-1815 рр.): інституціональний фінал // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2015. – Вип. 44. – Т. 2
36. Шахназаров Г.Х. Грядущий миропорядок: О тенденциях и перспективах международных отношений. – М.: Политиздат, 1981. – 447 с.
37. Шаров О.М. Щодо шляхів вдосконалення організації роботи в галузі економічної дипломатії: стратегічні аспекти. Аналітична записка / О.М. Шаров // Національний інститут стратегічних досліджень. – 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/975/>.
38. Шевченко Б. И. Экономическая дипломатия в современной системе международных отношений / Б.И. Шевченко. // Экономический журнал. – 2016. – № 5 (41). – С. 29–41 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://economicargu.ru/2016_1/41.pdf.
39. Статистика Всесвітнього економічного форуму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.weforum.org/>

РОЗДІЛ VII. РЕЦЕПЦІЯ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

7.1. Самоідентифікація локальних цивілізацій в умовах глобальних соціальних змін

Глобалізаційні процеси актуалізують визнання державами культурної самобутності народів і створення сприятливих умов для її реалізації. Для сьогодення є характерним певна етнічна неоднорідність. Наприклад, вона прослідковується у більшості країн, де близько 5000 етнічних груп проживають приблизно в 200 країнах, а дві третини з них мають, як мінімум, одну значну меншість – етнічну чи релігійну групу, на яку припадає не менше 10 % населення [8, с. 2]. Свобода вираження ідентичності має забезпечуватися державною політикою, спрямованою на уникнення дискримінації у всіх галузях суспільного життя (отримання освіти, роботи, просування по службі, участь у політичному житті). Нерідко певні групи людей зазнають дискримінації в суспільстві через те, що ведуть спосіб життя, відмінний від того, що його веде більшість у суспільстві, і ця більшість створює умови, які виключають можливість для меншості реалізувати право на такий спосіб життя. Так відбуваються утиски на релігійній, етнічній основі, коли від меншин вимагають відмовитися від своїх звичаїв, традицій і вести спосіб життя, прийнятий більшістю суспільства. Як наслідок, меншини виключаються з участі в суспільному житті через свою культурну самобутність.

В умовах глобалізації відбувається процес інтенсифікації взаємодії культур, що спричиняє біфуркаційні механізми в світовій спільноті. Посилення міграційних процесів поглиблює нерівноважний стан, обумовлює загострення релігійних конфліктів. Групи мігрантів, замість прагнення до інтеграції, все більше самоідентифікуються як представники окремої культурно-релігійної традиції, не бажають вести дискурс з титульною нацією. Зазначені локальні спільноти ставлять перед державою вимоги забезпечити інституціональну відкритість перед специфічними виявами її релігійно-культурної самобутності, тоді як усередині самої спільноти практикуються закритість і примус до виконання її членами вимог консервативних і

традиційних релігійних настанов. У цьому контексті важливо розглянути проблеми самоідентифікації локальних цивілізацій в умовах глобалізації, коли культурна (цивілізаційна) ідентичність постає, з одного боку, мірилом згуртованості, а з іншого боку, – дезінтеграції та конфліктів в міжнародних відносинах.

Глобалізація спричиняє універсалізацію стандартів у сферах економіки, політики, духовної культури. Разом з тим світова спільнота має враховувати особливості культури різних народів, сприяти їх самоідентифікації в єдиному глобальному просторі. Люди повинні мати культурну свободу, щоб мати можливість вибору ким бути. Емігранти можуть диференціюватися від більшості в суспільстві, тобто зберігати свою самобутність, не інтегруючись у суспільстві, або добровільно асимілювати, адже здійснення культурної свободи може призвести до скорочення, а не до розширення культурного розмаїття. Це відбувається тоді, коли люди пристосовуються до способу життя інших людей і свідомо роблять такий вибір. У такому разі було б помилкою виступати проти культурної свободи на основі того, що вона веде до зменшення культурного розмаїття, адже свобода сама по собі є цінністю. Політики XXI століття мають сприяти тому, щоб люди отримали ширші можливості вибору, щоб їм не доводилося відмовлятися від своєї самобутності для отримання доступу до соціальних і економічних можливостей.

Зміни в нормах моралі, в релігійній сфері, в мистецтві та інших духовних практиках, які відбуваються під впливом глобалізації, приводять до змін світогляду як окремих особистостей, соціальних груп, так і суспільства загалом. У свою чергу вони зумовлюють зміни ідентичності окремих людей і самоідентифікації локальних спільнот. Самоідентифікація може відбуватися двома шляхами: в уподібненні себе до інших, віднесенні себе до домінуючої в даному суспільстві ідентичності, тобто зводиться до уніфікації, омасовлення; у протипоставленні себе даному суспільству, тобто функціонувати як індивідуальне самовизначення унікальної істоти, що протистоїть іншому світу [26, с. 562–563].

Зміна самоідентифікації в соціокультурному відношенні відбувається лише тоді, коли особистість починає сприймати іншу культуру як свою власну.

Хоча представники різних соціальних груп є носіями різних культур і відрізняються своїм світоглядом, цінностями, звичаями та традиціями, проте зміни, які відбуваються в економічній, соціально-політичній сферах, обумовлюють серйозні зрушення і в культурних засадах світу, що глобалізується. Як слушно зазначає Р. Інглегарт, «змінилося все: стимули, що спонукають людину до праці, суперечності, які стають причинами політичних конфліктів, релігійні переконання людей, їх відношення до розлучень, абортів, гомосексуалізму, значення, яке людина надає створенню сім'ї та народженню дітей» [9, с. 249]. Усе це може спричинити зміни самоідентифікації спочатку окремих людей, а згодом – і локальних цивілізацій, оскільки саме соціокультурна сфера є генетичним ядром кожної локальної цивілізації.

У окремих цивілізацій немає чітко визначених кордонів, початку й кінця. Люди часто ідентифікують себе по-різному, через що структура цивілізацій з часом змінюється. Досліджуючи проблеми соціокультурної ідентичності, Л. Воробйова констатує, що в «сучасних культурологічних і макросоціологічних моделях мова йде переважно про дві тенденції – «прогресуючу» ідентичність, що базується на цінностях, які принесла інформаційна революція й постіндустріальна епоха загалом, і про ідентичність, що вибудовується за допомогою інверсії до культурних джерел. Тобто вплив глобалізації на ціннісну свідомість здійснюється двома шляхами – реорганізацією структури ціннісної свідомості зі зміною ієрархії базових цінностей та введенням нових додаткових модернізаційних цінностей» [5, с. 217].

Самобутність (мова, звичаї, традиції, релігія, мистецтво) складають сенс цивілізаційного обличчя будь-якого народу, і їх втрата рівноцінна зникненню даної цивілізації з обличчя Землі. На жаль, історії відомі такі приклади (зокрема, знищення європейцями цивілізації інків). Тому необхідно шукати способи інтеграції народів і їх культур, які б забезпечили збереження основних соціально-культурних цінностей кожного з них, адже «виклик глобалізації не є суто зовнішнім викликом партикулярним чи локальним цінностям з боку загальнолюдських чи таких, що зазіхають на цю роль. Глобалізація – це процес створення всепланетарного людства і – разом із тим – вона

обіймає ті загальні умови, правила, норми існування, що з'являються внаслідок виникнення всепланетарного людства» [21, с. 140-141].

Історія свідчить, що віра в глобалізацію як фактор гомогенізації не виправдовується. Глобалізація нерозривно пов'язана з локалізацією, із збереженням локальних ідентичностей. Глобалізаційні зміни в культурі заставляють людей повернутися до своїх традиційних основ, до базових цінностей суспільства (відношення до життя, смерті, дітей і т.д.). Якщо ж глобалізація відбуватиметься за проектом Заходу, в першу чергу США, то відбудеться вестернізація світу, яка може привести до змін самоідентифікації локальних спільнот. Такий сценарій майбутнього домінування Заходу, в тому числі і в сфері культури, переконливо змальовує С. Гантингтон: «Розподіл культур у світі відображає розподіл влади» [28, с. 132].

Культурна свобода є життєво важливою складовою людського розвитку, тому що для повноцінного життя індивіду абсолютно необхідно визначити свою ідентичність, і не втратити при цьому поваги з боку інших, так само як не позбавити себе можливості вибору в якихось інших відносинах. Ідеал свободи включає можливість відкрито сповідувати свою релігію, говорити рідною мовою, пишатися своєю етнічною або релігійною спадщиною, не боячись бути висміяними і покараними чи позбавленими можливостей, які доступні іншим.

Оскільки релігія має вагомe значення при визначені ідентичності людей, немає нічого дивного, що релігійні меншини ведуть боротьбу за культурну свободу. Іммігрантські релігійні та етнічні меншини, зберігаючи групову організацію, зберігають і відповідну релігійну та етнічну ідентичність, яка не дозволяє їм до кінця проходити процеси асиміляції. Часто вони здійснюють активний опір асиміляції й це веде до ускладнення взаємин груп іммігрантів з традиційним суспільством. Досить часто групи іммігрантів неадекватно сприймають встановлені суспільством, у якому вони опинилися, норми і правила та інтерпретують їх по-своєму. Тому єдиний культурно-нормативний простір країн розмивається, а це може призвести до нових суперечностей та конфліктів і поставити під загрозу єдність держави.

Історія довела, що падіння всіх великих імперій, які нав'язували підкореним народам культуру метрополії, спосіб життя пануючої

нації, є неминучим. Неможливо побудувати єдину світову спільноту з єдиною культурою. Це неминуче викликало б ріст сепаратизму та відродження фундаменталізму. Крім того, важливо не допустити, щоб сучасна експансія масової культури, яка поширюється за допомогою сучасних інформаційних технологій, витіснила національні культури. Через міграційні процеси, зіштовхуючись з культурними суперечностями, люди часто страждають від втрати своєї ідентичності. Особливо це характерно для представників Сходу, які опинилися в західному суспільстві, охопленому споживанням. Проте одночасно з руйнуванням старої системи цінностей виникає усвідомлення необхідності нової системи цінностей, яка забезпечить основу стабільності суспільного і особистого життя.

Розглядаючи вплив глобалізаційних процесів на свідомість людей, Ю. Шинкаренко висуває припущення, що «глобалізація ... має розглядатися як такий стан суспільної свідомості, коли люди розглядають себе як частину дійсно глобального цілого і відповідно приймають універсальність культурних смислів. Це є максимальним вираженням космополітизму. А якщо так, то мають відбутися дуже критичні зміни в психіці і, відповідно, в моделях поведінки людей» [29, с. 26]. Космополіти почувають себе так же «вдома» в рамках культур інших народів, як у своїй власній. На відміну від космополітів, локалісти, проживаючи в інших країнах, відмовляються асимілюватися в їхню культуру та намагаються зберегти власну національно-культурну ідентичність. Часто в сучасному світі спостерігається плюралістична ідентифікація, окремі аспекти якої взаємодоповнюють один одного (расова, етнічна, мовна, релігійна приналежність, громадянство). Людина може ототожнювати себе з багатьма різними групами.

Поворот від політики, спрямованої на формування національно-державної ідентичності до політики культурної ідентичності, пов'язаний із процесом мультикультурізації. Виникають нові соціальної ідентичності, які базуються на специфічній конфігурації свідомості, що ґрунтується на історії, мові, расі. Це веде до розпаду націй на множину етнічних та культурних утворень. Культурна етніфікація веде до створення розмаїття культурних ідеологій, які швидко поширюються в усьому світі та сприяють активній політизації

культурних ідентичностей серед іммігрантських меншин, субнаціональних регіонів та місцевого населення.

Процес мультикультуралізації може підірвати гомогенний соціально-культурний простір національних держав. Різні національні групи, спираючись на права людини, насамперед, на право свободи пересування, вимагають встановлення прозорих кордонів і права жити в межах будь-яких національно-державних утворень. Іммігрантські релігійні і етнічні меншини, зберігаючи групову організацію, зберігають і відповідну релігійну й етнічну ідентичність, що не дозволяє їм до кінця, як уже зазначалося, проходити процеси асиміляції.

Отже, вирішення проблем непорозуміння, протиріч та збройних конфліктів на релігійному, мовному, звичасвому ґрунті покладається на громадянське суспільство.

Дослідницький проект ООН «Меншинства під загрозою» показав, що близько 1 млрд. людей – кожний сьомий житель планети – належать до груп, які тією чи іншою мірою є об'єктами виключення з суспільного життя через свій спосіб життя, який відмінний від інших груп населення. У Сербії і Чорногорії 30 % циганських дітей ніколи не відвідували початкову школу. У Мексиці 81 % корінного населення має дохід, нижчий від межі бідності, тоді як у загальній кількості населення ця частка складає 18 %. Курди в Туреччині і корінне населення Гватемали виключені з політичного життя тому, що держава не визнає за ними права використовувати рідну мову в школах, суді та інших офіційних місцях [8, с. 8].

Значна частина культурних особливостей одних народів настільки буває не схожою на культурні традиції інших народів, що вступає з ними в суперечності. Відмінності між культурами особливо помітні на рівні цінностей повсякденного життя – стосовно Бога, смерті, питань сім'ї, дітей.

Зазначені умови створюють прецедент для комунікація як діалогічної взаємодії суб'єктів, яка є носієм рис сенсоутворювання та конструювання соціально-культурного простору на рівні динамічного процесу. Існуюча міжкультурна поляризація та відцентрові чинники створюють умови для буття окремих взаємозалежних локусів у межах єдиного соціокультурного простору. Ознайомлення з

особливостями культури інших народів, з їхніми традиціями, звичаями, релігією, проведення політики, побудованої на толерантному ставленні до конкретних форм етнокультурного розмаїття світу – запорука подолання конфронтації у суспільстві та центробіжних тенденцій.

Зазначені процеси пов'язані із розглядом питання про генезу інформаційного, постіндустріального суспільства, яке стає актуальним у другій половини ХХ ст. у наукових колах. Важливим етапом зазначеного дискурсу стала праця Д. Белла «Прихід постіндустріального суспільства» [2]. Учений наприкінці 50-х років ХХ ст. запропонував термін «постіндустріалізм», але вже у 80-ті змінив на термін «інформація» і знання. Він вважав, що вагомою характеристикою постіндустріального суспільства стало збільшення кількості і значення інформації, оскільки відбувається не лише збільшення обсягу інформації, а насамперед якісне зрушення. Останнє пов'язано із збільшенням ролі теоретичного знання. У цілому це і сформувало підстави введення нового терміну «інформаційне суспільство».

Проблема інформаційного суспільства була окреслена в роботі О. Тоффлера «Третя хвиля». Учений запропонував концепцію історичного процесу, яка виділяє в історії три глобальні епохи, три хвили: перша – аграрна (до ХУІІІ ст.), друга – індустріальна (до середини ХХ ст.) і третя – інформаційна (починаючи з 50-х років ХХ ст.). Для кожної з них притаманний свій концепт, який є базовим для підвищення продуктивності виробництва. При розгляді аграрного способу виробництва він запропонував враховувати (та надати вагоме значення) – об'єм трудових зусиль та природних ресурсів (земля), що були задіяні; при індустріальному – розподіл праці, впровадження та застосування нових енергетичних джерел. Для сучасного способу виробництва головним чинником стало використання інформаційних технологій, система обробки інформації, символічної комунікації та генерування знань [23].

Для характеристики інформаційного суспільства Ф. Уебстер запропонував ще один чинник – структуру зайнятості населення. На його думку, ми можемо визначити країну складовою інформаційного суспільства у разі коли більшість працездатного населення працює в

інформаційній сфері. Учений зазначив, що 70% робочої сили, зайняті в сфері послуг Західної Європи, Японії і Північної Америки – «білі комірці» [25, с.63], що стало важливою характеристикою процесу нової якості організації виробництва. Високий рівень життя дозволив населення цих країн назвати «золотим мільярдом». Зазначене лише підкреслило значення ідеї існуючого протистояння між країнами Півночі та Півдня. Країни Півночі опинились в постеконічній епосі, оскільки орієнтуються на інтелектуальноємке та високотехнологічне виробництво, а Південь – у гіпотетичному середньовіччі, яке пристосоване для обслуговування Півночі. На думку М. Кастельса: «глобальна економіка в ХХІ ст. буде поширюватися, використовуючи значне збільшення потужності телекомунікацій і обробки інформації. Вона проникає у всі країни, на всі території, у всі культури, у всі комунікаційні потоки і в усі фінансові мережі, безупинно проглядаючи планету в пошуках нових можливостей для отримання прибутку. Але вона буде це робити вибірково, з'єднуючи значимі сегменти і нехтуючи місцевостями і людьми, які вже вичерпали свій потенціал або не викликають інтересу на даний момент» [10, с. 508].

Технологічні нововведення швидко впроваджуються у життя. Наприклад, для використання радіо 50 мільйонами чоловік знадобилося 38 років, для телебачення – лише 13 років, а мережі Інтернет – 4 роки. Зауважимо, що ця статистика характеризує лише країни «Великої сімки», а 60% з них відносяться до території США. На азійсько-тихоокеанський регіон припадало приблизно 23% від загальної кількості користувачів Інтернету [11, с.209.]. На всю Африку, наприкінці ХХ ст., стільки телефонів, скільки їх використовується в Токіо [1, с. 38]. За останні роки ситуація на африканському ринку мобільного Інтернету змінилась. Сукупний об'єм інтернет-трафіку (отримують за допомогою гаджетів), у африканських країнах за 2013-2014 рр. виріс на 38%, також на сьогодні прослідковується позитивна динаміка зросту послуг. Прослідковується зростання рівня інформатизації африканського населення. Зростають темпи впровадження інноваційних мобільних технологій, мобільні гаджети поступово витісняють стаціонарні комп'ютери. Але зазначене лише підкреслює відставання та прірву між умовними Північчю та Півднем.

У повній мірі перевагами сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, скористалися ТНК, штаб-квартири яких знаходяться в США, країнах Західної Європи та Японії. Сучасне суспільство можна назвати словами М. Кастельса «суспільством інформаціонального капіталізму з глобальною кримінальною економікою» [11, с.86.]. Глобалізоване інформаційне виробництво вибірково охоплює країни, верстви суспільства, а частина населення залишається поза системою «інформаціонального капіталізму».

Інформаційні технології, в умовах глобальної економіки, стали базовим елементом зовнішньої політики. Формування нових принципів економіки, яка ґрунтується на технологічному прогресі, залежить від політичних процесів, притаманних певній країні.

Глобалізація в соціокультурній сфері може відбуватися за такими сценаріями: асиміляції (поглинання однією культурою іншої) через вестернізацію; глокалізації (поєднання досягнень цивілізації із збереженням особливостей своєї культури); локалізації, відродження традиціоналізму, відмови від будь-яких запозичень. У сучасному світі домінування Заходу, насамперед США, в економіці та політиці приводить до того, що і в сфері культури спостерігається вестернізація, яка становить загрозу самобутності культур, насамперед зі сторони американської культури. Якщо глобалізація у сфері культури буде відбуватися за сценарієм вестернізації, тобто культурної експансії західної культури, то це становитиме реальну загрозу національним цінностям, загрозу збереженню розмаїття культур, насадження цінностей споживацького суспільства.

Так як західні зразки являються досить простими для задоволення потреб людей, які належать до різних суспільств, до різних культур, то ми спостерігаємо тенденцію збереження народами різних країн своїх особливостей культури (мова, релігія, звичаї, традиції) і одночасно сприйняття західних стандартів у побуті, моді, проведенні дозвілля. Отже, глобальне не заперечує локальне, тому ми вважаємо, що в соціокультурній сфері відбувається процес глокалізації, який поєднує і глобалізацію і локалізацію. Причому, глобалізація стосується матеріальної сфери життя суспільства, тоді як локальними залишаються цінності духовної культури. По суті, ми спостерігаємо поєднання цінностей культурних і цивілізаційних. Тому необхідно

зауважити, що коли говоримо про культурні цінності, то, в першу чергу, наголошуємо на традиційних цінностях суспільства. Цивілізаційні цінності – це в першу чергу ті вигоди, які дає нам сьогоднішній рівень розвитку науки і техніки і який пов'язаний саме з випереджаючим розвитком країн Заходу.

Для дотримання норм моралі в масштабах всієї планети та розширення культурних свобод потрібно проводити політику мультикультуралізму. Інтереси меншин не можуть бути ігноровані державою. Законодавство має забезпечити доступ до парламентів представникам меншин, тому що інакше вони в умовах демократії, яка забезпечує всім рівні політичні права, можуть постійно програвати під час виборів і, відповідно, сприймати владу як чужу. І тільки модель мультикультурної демократії може забезпечити ефективний механізм доступу до влади різних культурних груп.

7.2. Виклики глобалізації для стабільності соціальних систем

Процеси глобалізації, яка передбачає економічну, політичну і культурну інтеграцію суспільства, відбуваються нерівномірно і конфліктно, загострюючи соціально-економічні протиріччя. В економічній сфері дедалі поглиблюється світовий поділ праці, посилюється внутрішньогалузева і міжгалузева кооперація. Виробничі взаємозв'язки і технологічні ланцюги долають національні кордони, охоплюють всю планету. Паралельно йдуть процеси концентрації і інтернаціоналізації власності на засоби виробництва, виникають потужні ТНК із наднаціональними органами координації, регулювання і управління.

У технологічному плані сучасний етап глобалізації характеризується тим, що екстенсивний розвиток господарської діяльності себе вичерпав у масштабі планети. Відбувається масштабне освоєння світового океану та космосу. Людина створює «другу природу» – виробнича, енергетична, транспортна, комунальна інфраструктури за своїми масштабами стають співмірні з геосферою.

Одним із визначних факторів розвитку сучасного світу стала комп'ютерна технологічна революція. Інформаційні й комп'ютерні

технології пронизують усі сфери життєдіяльності людини. Вони присутні у побуті, професійній діяльності, покликані підсилювати інтелектуальну працю людини і виступають одним із чинників розвитку суспільства. Поява в кінці ХХ ст. факсу, електронної пошти, стільникового зв'язку, комп'ютеризація банківських систем призвели до глобалізації інформаційного простору. Доба глобалізації веде до введення нових форм у економічній діяльності, нових прийомів, за допомогою яких відбувається організація виробництва і збуту товарів та послуг. Не стільки речі, скільки символи та кодифіковане знання стають цінністю віртуальної економіки. Завдяки мережам Інтернету змінюються організаційні принципи, які лежать в основі управління трудовими та соціальними процесами. Інтерактивність, яку забезпечує Мережа, дає можливість налагодити взаємодію в реальному чи вибраному часі з усіма учасниками виробничого процесу, забезпечує вищий рівень узгодженості між партнерами в бізнесі.

Інформаційні технології дозволили замінити масове стандартизоване виробництво системою інформатизованого виробництва та перейти до малих централізованих підприємств, до локальних структур низового рівня. Кінцевим продуктом такого виробництва стають індивідуальні продукти споживання і послуги, а способом організації праці стає адхократія – тимчасова, ситуативна організація, направлена на вирішення будь-якого конкретного завдання, реалізацію конкретного проекту, в якому кожний організаційний компонент є вільним модулем і взаємодіє з іншими компонентами організації не тільки по вертикалі, але і по горизонталі. Робота для більшості людей стає варіативною, дестандартизованою, яка не повторюється та є відповідальною, яка вимагає від індивіда здатності до свободи дій, прийняття самостійних рішень, оцінки і суджень, постійної готовності змінити сферу зайнятості, професію.

Однією з проблем, які породжені глобалізацією, є непропорційне використання можливостей інформаційних і технічних засобів розвинутими державами та державами, що розвиваються. Це проявляється в тому, що інформатизація, проникаючи в міжнародні відносини, сприяє формуванню нового інформаційно-політичного простору. Ті держави, які мають більш розвинуту інформаційну структуру, мають більше можливостей впливати на міжнародні

відносини, внутрішньополітичну ситуацію, громадську думку та поведінку. Це стосується як державних структур, так і міжнародних утворень, що створюються в реальному, а діють у віртуальному просторі. Одні держави виявляються в ролі активної сторони, пропонуючи прийняти зразки політичних режимів, державного устрою, форми правління тощо, інші є пасивними і через інформаційну «відсталість» не можуть протистояти основним гравцям на світовій шаховій дошці.

Традиційно під експансією в політиці розуміли територіальні завоювання і встановлення військово-політичного впливу. Але сьогодні експансія – це процес, націлений на множину об'єктів і тому в результаті зіткнення інтересів він породжує комплекс різнопланових конфліктів. Усе частіше спостерігається так звана «мирна» експансія. В умовах інформаційного суспільства реальністю стає й експансія в інформаційному просторі.

Глобалізація веде до виходу інформаційного простору за межі державного і суспільного контролю, демонструє небачені раніше можливості прямого спілкування з людьми на різних континентах, але одночасно дає можливість тим, хто контролює цей простір, впливати на суспільну свідомість у своїх інтересах, дає можливість державам, які прагнуть до світового панування, проникати в інформаційне середовище інших країн для його маніпулятивного використання. Телебачення, Інтернет стають не тільки засобами, які приносять новини, а й засобами програмування поведінки людини. Усе частіше ми зіштовхуємося з фактами неконтрольованого впливу електронних мас-медіа на суспільство, адже ЗМІ можуть стати не тільки засобами інформації, а й дезінформації суспільства.

Очевидним є факт формування нової еліти, яка успішно оперує новими засобами поширення інформації. Процес освіти отримує принципово новий вигляд. Але за доступ до нових технологій, за вихід в Інтернет, за доступ до інформації необхідно платити. Відповідно до класичної теорії пізнання, істина нікому не належить, і вона не може бути предметом купівлі-продажу. Комерціалізація телекомунікацій призводить до того, що за інформацію доводиться платити досить високу ціну. Якщо раніше поширення інформації уряду розглядалося як важливе завдання і це фінансувалося з суспільних фондів, що

давало можливість державним установам поширювати такі відомості безоплатно, щоб з ними могли познайомитися широкі кола громадськості, то останнім часом з'явилася загроза традиційній ролі державної інформаційної служби. Це пов'язано, з одного боку, з посиленням тенденцій до перетворення будь-якої інформації в товар, а з іншого боку, бажанням політиків втручатися в роботу установ статистики, порушуючи цілісність даних. Це дозволяє політикам підтасовувати чи спотворювати інформацію у корисних цілях.

Політики все частіше намагаються подати інформацію споживачу у тому ракурсі, який їм вигідний. Бажання будь-якою ціною виграти вибори створило попит на іміджмейкерів, «медіа-консультантів», призвело до появи різних засобів впливу на людей. З'явилися спеціалісти з піару, консультанти, які займаються зв'язками політиків й бізнесменів із засобами масової інформації, та заявляють, що працюють виключно над вдосконаленням комунікацій і навчають як створювати розвинуту економіку, проте їх основним завданням є створювати таку інформацію, яка б переконала споживача діяти у відповідності з інтересами тих, хто платить за цю інформацію. Державна влада завжди використовувала ЗМІ для посилення свого впливу. Е. Тоффлер зауважував: «Держава – будь-яка держава – зайнята тим, щоб бути при владі. Чого би не вартувала економіка для решти людей, вона буде шукати шляхи для опанування останніх революційних змін в галузі комунікацій, прагнучі використовувати їх в своїх цілях...» [22, с. 448].

Розвиток демократії у ХХ ст. одночасно поєднувався з поширенням цінностей споживацького суспільства, що спонукало до все більшої зацікавленості з боку урядів до того, як можна використовувати комунікацію та інформацію для маніпуляції суспільною свідомістю і здійснення соціального контролю, тобто управляти інформаційним середовищем людей з метою контролю їхніх вчинків. Уже на початку ХХ ст. деякі спостерігачі почали наголошувати, що потрібний певний механізм управління населенням, яке дотримується різних поглядів, але при цьому користується виборчим правом. З цього часу розпочалася робота по виробленню методів впливу на свідомість з допомогою інформації. Сили, які змагаються між собою за владу у демократичному суспільстві, намагаються впливати на суспільну

свідомість, щоб перемогти у відкритому протистоянні. Але, як відмітив Ф. Уебстер, «поширення пропаганди і маніпулювання суспільною свідомістю свідчать про відхід від ідеї інформованого і раціонально мислячого суспільства в бік підтасовок і технологій піару. Сьогодні нормативна точка зору полягає в тому, що пропаганда та агітація – дещо протилежне раціональному обговоренню, їх розглядають як перепони на шляху розумного вироблення рішень» [25, с. 255–256.]

Нові технології створили можливість не просто передавати інформацію чи швидко віднайти її у мережі Інтернету, а й здійснювати широкомасштабний контроль за індивідуальною і колективною свідомістю, та також дають можливість направляти, трансформувати цю свідомість. Не випадково олігархи намагаються встановити свій контроль над засобами масової інформації, адже перебудова системи цінностей і сприйняття людей приносить значні дивіденди і забезпечує їм відносно спокійне життя. Захід нав'язує певні стандарти поведінки, стандарти споживання товарів та послуг, проте, як зазначає Г. Маркузе, «в обмін на зручності, які наповнюють їх життя, індивіди продають не тільки свою працю, але і свій вільний час. Покращення умов життя – компенсація за всеохоплюючий контроль над ними» [15, с. 91].

Маніпулюючи інформацією, можна управляти і демократичним процесом. ЗМІ у наш час ведуть до урізання демократії як такої, тому що демократія передбачає осмислення проблеми та вибір певних політичних ідей. Люди повинні мати можливість робити політичний вибір через проблему зіткнення ідей, через вибір програм, з'ясування альтернативних варіантів їх втілення, а не через конкуренцію образів політиків, чий імідж створюється за законами рекламного бізнесу. Політики, замість пропаганди своїх цінностей, ідеалів, принципів, критеріїв вибору рішень рекламують свій образ. Програмна риторика витісняється особистісною, політичні дебати стають театром, де режисерами є політичні консультанти, які часто самі не мають ідеологічних переконань і виступають як спеціалісти по маркетингу.

Певні політичні сили та бізнесові кола усвідомлюючи, що їх діяльність неминуче породжує новини, намагаються контролювати, як ці новини подаються населенню. Корпорації створюють відділи по зв'язках з громадськістю, які забезпечують висвітлення думки корпорації з питань економіки, а часом і міжнародної політики. У діловому світі важливо, у якій мірі суспільство схвалює діяльність

організації, і тому вона зіштовхується із завданням сформувати суспільну думку відповідно до свої мети та вибудовує свою комунікацію. Все це змушує громадянське суспільство замислитись над необхідністю поставити вимоги перед державою: зобов'язати ЗМІ давати правдиву, об'єктивну та неупереджену інформацію; розділяти інформацію та коментарі, повідомляючи, які саме особистості чи організації коментують цю інформацію; подаючи інформацію, яка викликає у суспільстві розкол, попереджати про різні позиції соціальних груп та суспільних рухів; надавати на державних телеканалах можливість усім політичним партіям висвітлювати свої програми та погляди.

Доба глобалізації характеризується певним нівелюванням у людських стосунках етнічних, політичних, релігійних, світоглядних відмінностей, але аж ніяк не знищенням багатоманітності культури. Враховуючи те, що ми живемо в такому суспільстві, необхідно бути готовими до життя в умовах співіснування різних традицій, релігій, культур. Якщо раніше в історії головною формою культурної експансії були війни, пряме насилля й асиміляція, то сьогодні людство зіштовхується з іншими формами культурної агресії: інформаційним впливом, обробкою масової думки, насадженням масової культури.

В умовах інформаційного суспільства, глобалізації інформаційних процесів актуальним постає питання достовірності отриманої інформації, яка виступає соціальним інструментом, за допомогою якого людство вибудовує практику буття і вирішує питання свого виживання. Відбувається переосмислення інформаційної природи самого суспільства. Від отриманої інформації залежить отримане знання, яке лежить в основі розвитку соціального буття людини.

Інтернет-простір поступово стає головною ареною в міжнародних відносинах, а одним з негативних аспектів цього процесу є втрата інформаційним суспільством стабільності і його непрогнозованість. Осередки соціальної, економічної, політичної нестабільності з регіонів Близького Сходу, Південно-Західної Азії переміщуються в традиційно стабільні, у тому числі – Європу, що пов'язано з глобалізацією, міграційним процесами, всезагальною економічною кризою. З'являється групи населення, які вважають існуючий світ несправедливим. Створюються неформальні об'єднання, рухи, які використовують соціальні мережі і готові в будь-який момент вийти на вулиці з актами протесту. За допомогою таких утворень

здійснюються перевороти в державах, їх використовують у так званій теорії «керованого (контрольованого) хаосу». Як зазначає Г. Почепцов: «Будь-який серйозний соціальний перехід на кшталт революцій або квазі-революцій, до яких можна віднести кольорові, обов'язково має етап, який можна назвати хаосом. Це таке критичне становище системи, коли навіть малий вплив на неї може перевести її в інший стан. Тому доводячи ситуацію до хаотичної, можна дуже ймовірно отримати перехід, якого й шукали» [20].

Інша проблема, з якою стикається сучасне інформаційне суспільство – це множинність правд. Г. Почепцов слушно зауважує: «Індустрія з виробництва правди стала індустрією з виробництва правди за бажанням. Якщо олігарх замовляє правду на своєму телеканалі, то проста людина може написати її в соціальній мережі. Споживач, отримуючи різні правди, не в змозі їх зрозуміти, тому він створює з них свою власну» [20]. Влада використовує прийом заміни правди на ту, яка є вигідною. Робиться акцент на одній зі сторін об'єкта або явища, про інші просто забувають.

В умовах, коли політичні форми держави більше не співпадають територіально з культурними і етнічними кордонами та коли кожна етнокультурна, конфесійна спільнота може заснувати свої засоби інформації, зростає можливість проведення політики мультикультуралізму, а це веде до створення конгломерату спільнот зі спільним громадянством, що підриває процеси консолідації націй.

У другій половині ХХ ст. в західних країнах відбувся поворот від політики, спрямованої на формування національно-державної ідентичності, до політики культурної ідентичності, пов'язаний із процесом мультикультуралізації. Особливістю цього процесу Дж. Фрідман називає етніфікацію ідентичності, яка базується на специфічній конфігурації свідомості, що ґрунтується на історії, мові, расі. Культурна етніфікація веде до створення розмаїття культурних ідеологій, які швидко поширюються в усьому світі та сприяють активній політизації культурних ідентичностей серед іммігрантських меншин, субнаціональних регіонів та місцевого населення. Втрата гегемонії центру набуває форми мультинаціоналізму, а етнічна консолідація веде до формування нових еліт, що приводить до виникнення нового соціального порядку глобального рівня [38, с. 205–234].

Внаслідок зазначених процесів у кінці ХХ – на початку ХХІ століть поглибився розпад націй на окремі етнічні та культурні утворення.

Якщо в XIX-XX ст. домінував процес націєтворення, то виникнення феномену мультикультуралізму спричинило не тільки гальмування цього процесу, а й посилення центробіжних тенденцій та привело до мультинаціоналізму вже сформованих націй.

В умовах глобалізації поширення інформації, технологій, спілкування між людьми, обмін цінностями, міграційні процеси набули міжнародного характеру. Злободенною проблемою Європи стало фундаменталістське спотворення культурного плюралізму у внутрішньому житті суспільства. Старі національні держави Європи реагують на проблеми інтеграції набагато болочіше, ніж суспільства таких переселенців, як США, Австралія. Міграція змінила обличчя багатьох країн, спричинивши зростання ксенофобії, оскільки серед частини населення стали виникати побоювання, що це може спричинити втрату існуючих цінностей і способу життя, поставити під загрозу національну ідентичність.

Проживаючи в суспільстві, де існує багато культур, релігійних конфесій, людина найчастіше відносить себе до якоїсь однієї і не визнає мультикультуралістичної самоідентифікації. В умовах глобалізації проблема співробітництва представників різних культур, їхнє взаємопорозуміння, добровільна й принципова відмова від претензій на винятковість та абсолютну істину стають надзвичайно актуальними.

Специфікою глобалізаційних процесів є те, що вона містить досить багато суперечностей, які включають у себе як відчуження, так і зближення, уніфікацію. Глобалізація аж ніяк не відміняє ні культурного розмаїття, ні специфічних особливостей цивілізаційного розвитку тих чи інших регіонів. Досить часто реакцією на глобалізацію є саме усвідомлення своєї самотності та відродження національних культур. Реалії життя виявили негативні аспекти політики мультикультуралізму: вона не стільки сприяє інтеграції суспільства, скільки створює міжкультурні, міжетнічні бар'єри. Кожна держава зацікавлена в консолідації нації, а мультикультуралізм виявився феноменом, який підірвав ці основи.

Ксенофобські настрої поширилися в Європі та США через посилення темпів міграції. Мігранти та їхні нащадки все частіше заявляють про себе як про мікронації, які бажають жити в країнах, у яких вони опинилися, але за своїми звичаями і традиціями. Ці нові мікронації не визнають засад спільної культури, що веде до

конфронтації з корінним населенням країн. Протести мігрантів та їхніх нащадків носять характер як соціального протесту, так і риси етнічного конфлікту. Іммігрантські релігійні та етнічні меншини, зберігаючи групову організацію, зберігають і відповідну релігійну та етнічну ідентичність, яка не дозволяє їм до кінця проходити процеси асиміляції. Вони часто здійснюють активний опір асиміляції, а це ускладнює взаємини груп іммігрантів із традиційним суспільством. Досить часто групи іммігрантів не адекватно сприймають встановлені суспільством, у якому вони опинилися, норми та правила й інтерпретують їх по-своєму. Тому єдиний культурно-нормативний простір країн розмивається, а це породжує нові суперечності та конфлікти і ставить під загрозу єдність суспільства.

Усе частіше автохтонне населення заявляє про те, що вихідці з інших країн, приїжджаючи в європейські країни, повинні вливатися в єдину національну спільноту, а не намагатися нав'язати цим країнам політику невтручання у справи етнічних меншин. Не зважаючи на ці заяви, політика мультикультуралізму продовжує залишатися ідеологічною основою офіційної політики і принципи мультикультуралізму закладені в основу законодавства європейських країн, США, Канади, Австралії. Відмова від цієї політики є небезпечною, бо може загрожувати громадянською війною. Тому завданням держав є віднайти той баланс, який дозволить зберегти як культурне розмаїття в суспільстві, так і громадянський мир.

Посилення субнаціоналізму, етнічних і локальних рухів, утворення спільнот, які ґрунтуються на локальних характеристиках, яким притаманна власна культурна самосвідомість і які прагнуть до автономії в межах національно-державних утворень, різке посилення фундаменталістських релігійних рухів ведуть до послаблення та трансформації національно-державних засад. Тому така трансформація може призвести до виникнення конфліктів і локальних війн, знедолення і міграції значних груп населення. Втрата центром гегемонії набуває форми мультинаціоналізму, що посилюється, а етнічна консолідація зумовлює формування нових еліт. Це породжує новий соціальний порядок глобального рівня. Міжнародне право стоїть на захисті етнокультурної ідентичності, підтримує етнокультурну специфіку, особливо специфіки меншин. Паризька хартія для нової Європи визнає, що права осіб, що належать до

національних меншин, повинні повністю поважатися як частина загальних прав людини [19, с. 10-11].

Систему національних держав розмивають два протилежних процеси. З одного боку, відбувається процес формування наднаціональних організацій, які кидають виклик національним державам, ставлять питання про їхні повноваження і прерогативи. З іншого боку, цей процес посилюється регіоналізацією та мультикультуралізацією. Можливість фізичного переміщення для значної кількості людей, зв'язки територій у режимі on-line, які забезпечуються сучасними технічними засобами, створюють зовсім нову картину культурно-територіального поділу. Спираючись на цінності толерантності, різні культурні, релігійні, етнічні групи і меншини вимагають перегляду глобального національно-державного порядку, який склався, і заявляють про свою безпосередню участь в глобальних процесах, інститутах і організаціях.

Процес мультикультуралізації може підірвати гомогенний соціально-культурний простір національних держав. Різні національні групи, спираючись на права людини, насамперед, на право свободи пересування, вимагають встановлення прозорих кордонів і права жити в межах будь-яких національно-державних утворень. Іммігрантські релігійні і етнічні меншини, зберігаючи групову організацію, зберігають і відповідну релігійну й етнічну ідентичність, що не дозволяє їм до кінця, як уже зазначалося, проходити процеси асиміляції. Людина, змінюючи культурне середовище чи опиняючись в умовах зіткнення нової культури з традиційною, може відчувати «культурний шок», коли зазнає дискомфорт від зіткнення з чужою культурою.

В умовах демасифікації мас-медіа, коли кожна організація, спільнота, політична, етнічна чи релігійна група можуть мати свої ЗМІ, державні мас-медіа, які могли проводити політику, спрямовану на консолідацію нації, все більше втрачають свої позиції. Це відбувається в ситуації, коли у кожному суспільстві зростає кількість мігрантів, які бажають жити за своїми звичаями та традиціями, говорити своєю мовою, і які не бажають вливатися у суспільство, в яке вони прибули. Унаслідок цих процесів виникають закриті для єдиної системи комунікацій етнічні, релігійні групи, руйнується єдиний культурний та політичний простір країн, що ставить під загрозу єдність національно-державних утворень.

В умовах глобального суспільства сильні протиріччя не можна розв'язати, спираючись лишень на жорстку силу. Дж. Най вводить поняття «м'яка сила», наголошуючи, що найдієвішим проявом її є культура. Учений пояснює різницю між жорсткою і м'якою силою через концепцію рівноваги «інь» і «янь». Наприклад, в Іракській війні американська сторона отримала перемогу за допомогою жорсткої сили, але втратила колишній вплив в плані м'якої сили. Дж. Най застерігає від однозначного трактування влади лишень як сили: «Розумна сила – це поєднання жорсткої сили для спонукання та відплати з м'якою силою у вигляді переконання і приваблення» [17].

XX століття, історія якого знає дві світові війни, геноциди стосовно цілих народів, змусило світову спільноту замислитися над неприпустимістю врегулювання конфліктів за допомогою зброї та над проблемою подолання нетерпимості до інакомислячих. Мир на землі може підтримуватися через визнання прав кожної людини, кожної спільноти мати можливість вільно висловлювати свої погляди, розвивати свою культуру, дотримуватися своїх традицій і водночас визнавати такі ж права інших. ЮНЕСКО, оцінюючи теперішнє становище в світі, ставить перед світовою спільнотою завдання дотримуватися принципу плюралізму: «Плюралізм є однією з найважливіших рис демократичного суспільства, що динамічно розвивається, та необхідною умовою гармонійної взаємодії між культурами і народами, які досягають процвітання на основі діалогу, дискусій, терпимості та взаємоповаги між людьми незалежно від їхнього походження, статі, раси чи віросповідання» [31, с. 38]. Завданням як міжнародних організацій, які опікуються проблемами культури, так і державних органів має стати збереження балансу інтересів та рівноправності в інформаційному суспільстві, забезпечення вільного доступу до інформації і збереження мовного та культурного розмаїття, яке притаманне більшості країн. Реалією сучасного суспільства стає поява багаточисленних субкультур, нових етнічних та релігійних груп, що веде до ускладнення суспільної системи.

Пошуки громадянської згоди і діалогу в мінливому світі пов'язані з відповідальністю людей за збереження культурного розмаїття. Спрощене трактування демократії як всюдозволеності руйнує єдність багатоманітності культури, коли замість цілісності існують розрізнені фрагменти культур. Комунікація як взаємодія суб'єктів у формі

діалогу і спілкування є сенсоутворюючим і конструюючим соціально-культурний простір процесом. Взаємне існування «свого» і «чужого» передбачає «буття-один-з-одним» у межах спільно обжитого соціокультурного простору. Відмова від політики мультикультуралізму є небезпечною посиленням конфронтації у суспільстві та центробіжних тенденцій.

Глобалізація змінює як обличчя суспільств, так і становище країн на «світовій шаховій дошці». Щоб не опинитися на узбіччі цивілізації, уряди держав мають робити ставку на інтелектуальноємку економіку. Інноваційний потенціал кожної країни залежить від багатьох факторів. Для цього необхідні: пріоритет розвитку науки і фінансування досліджень; успішна, сильна і конкурентноспроможна економіка, з перспективними продуктами і послугами, здатними конкурувати в світі. Необхідні також відповідне середовище, суспільство, сприйнятливие до нововведень і одночасно критично оцінює їх. Тільки за цих умов інновації створюють процвітання і породжують вирішення глобальних проблем і соціальних потреб. Майбутнє енергозабезпечення, дотримання планетарних обмежень, захист здоров'я громадян, наслідки демографічних змін - це виклики, на які повинні дати відповіді наука і дослідження, які продукують нові технології і соціальні інновації.

Стратегія високих технологій в останнє десятиліття внесла істотний внесок у поліпшення становища країн Півночі в умовах глобальної конкуренції і створення умов для втілення наукових ідей в конкурентноспроможні продукти та послуги. Однією з таких високорозвинених країн є Німеччина, де федеральний уряд щорічно виділяє три відсотки валового внутрішнього продукту (ВВП) на дослідження і розробки (F&E).

Інноваційна стратегія Німеччини виходить з того, що інновації - це не тільки технології. Існують проривні інновації та інновації нетехнічного характеру. Федеральний уряд ФРН підтримує як технологічні, так і соціальні інновації, які покликані забезпечити стандарти захисту і зниження ризиків для людини та навколишнього середовища.

Досвід високорозвинених країн показав, що надійність і спадкоємність в дослідницькій інноваційної політики настільки ж важливі, як і перманентна адаптація до мінливих умов. Виявлення нових проблем і напрямків, зміна і коригування шляхів і термінів

інноваційного розвитку вимагає оформлення відповідних інструментів для просування наукових досліджень та інновацій.

Інноваційні процеси все частіше виробляються безліччю гравців з університетів, дослідницьких інститутів, бізнесу і суспільства. Тому інноваційна стратегія ставить акцент на тісному взаємозв'язку суб'єктів науки, бізнесу і суспільства. Це реалізується через ініціативи, взаємодоповнюючі компетенції і ресурси в союзах, кластерах, мережах та платформах. Таким чином здійснюється ефективний і всебічний трансфер результатів наукових досліджень в практику. Завданням країн, які прагнуть долучитися до кола високорозвинених країн, має бути сприяння тому, щоб збільшити шанси інтернаціоналізації НДДКР.

Оскільки підприємства є головними учасниками інноваційних процесів, то уряди мають приділяти їм особливу увагу, підтримуючи їх дослідження у розвитку ключових технологій. Так, федеральний уряд Німеччини для того, щоб зробити малі і середні підприємства (МСП) придатними для посилення міжнародної конкуренції і залучити більше число МСП до участі в інноваціях, виділив на дослідження та інновації в їх інтересах з 2007 по 2015 рік понад 1,4 млрд. євро, а також удосконалив інноваційний інструментарій політики щодо МСП [36].

Країни з перехідною економікою мають на даний час можливість використовувати всі переваги громадянського суспільства, апелювати до політичних партій, громадських рухів, широких верств населення щоб підтримувати активну стратегію інноваційного розвитку в умовах викликів глобалізації.

7.3. Генезис сутності поняття «інтелектуальний капітал»

В Україні досить активно займаються дослідженням інтелектуального капіталу. Проте, на сьогоднішній день науковці не дійшли однозначності щодо генезису визначення сутності дефініції «інтелектуальний капітал».

Стан національної економіки залежить від розвитку інтелектуального капіталу. Згідно з трактуванням О. Кендюхова, у макроекономічному аспекті інтелектуальний капітал у процесі

економічної глобалізації є головним чинником, що визначає місце країни у новій економіці [12].

Національна економічна модель управління України потребує значних зрушень, адже інтелектуальний капітал є головним вектором розвитку світової спільноти. Добробут нації залежить від рівня освіченості, інтелектуального потенціалу фахівців та спеціалістів, що керують державним апаратом. Зкладами освіти та науки формується інтелектуальний капітал населення.

Великий внесок у розроблення концептуальних засад формування та розвитку інтелектуального капіталу зробили такі зарубіжні вчені, як Д. Бел, Т. Веблен, К. Гелбрейт, Ж. Кольбер, В. Мандибура, Т. Манн, К. Маркс, А. Маршал, А. Монкретьєн, Ф. Найт, Д. Рікардо, Т. Сакая, А. Сміт, Т. Фішер, а також вітчизняні науковці В. Базилевич, М. Вороніна, В. Ільїн, О. Кендюхов, О. Лебідь, О. Морозов, М. Туган-Барановський. Проте, не зважаючи на велику кількість ґрунтовних досліджень, генезис понятійного підходу до визначення сутності інтелектуального капіталу потребує подальших досліджень та надання йому практичного значення.

Метою дослідження є розкриття генезису сутності поняття «інтелектуальний капітал», визначення концепцій формування інтелектуального капіталу та його вплив на соціально-економічний стан держави.

Трансформаційні перетворення, що історично відбувалися в суспільстві, сприяли розширенню поглядів на людські знання, удосконаленню генезису понятійного підходу до визначення дефініції «капітал», зростанню ролі формування економічної природи та розвитку інтелектуального капіталу.

Д. Белом у 1973 р. було описано процес переходу від індустріального до постіндустріального суспільства, заснованого на знаннях (knowledge society) та відокремлено головні структурні компоненти постіндустріального суспільства: знання та інформація. Так, відповідно до досліджень науковця, постіндустріальне суспільство характеризується швидким розвитком комп'ютерних технологій, зростанням ролі наукової спільноти [32].

Уперше термін «капітал» був визначений античним філософом Арістотелем (384-322 рр. до н.е.). Він розділяв науку про багатство на

економіку та хрематистику (від «хрема» – майно, володіння). Згідно з Арістотелем, капітал – це гроші, що функціонують як засіб обігу [7].

Сутність та економічну природу «капіталу» кожна економічна школа трактує по-своєму (табл. 7.1).

У XV столітті концепцію меркантилізму поділяли звичайні купці та банкіри, а не вчені. На той час вважалося, що чим більше було в країні золота та срібла, тим вищий рівень її соціально-економічного розвитку.

На протигагу меркантилістам у XVII столітті виникла школа фізіократів, які перенесли капітал зі сфери обігу у сферу виробництва, заклали основу досліджень економічної природи та формування капіталу. Ф. Кене вперше досить змістовно проаналізував сутність та природу капіталу. Проте, недоліком даної теорії є те, що всі вчення про капітал пов'язані лише з сільським господарством [37].

У XVIII столітті науковці класичної політекономії А. Сміт, Д. Рікардо висунули твердження, що джерелом багатства є праця. Так, на думку А. Сміта, капітал – це запас, що використовується для господарських потреб і приносить дохід [43]. А відповідно до досліджень А. Маршалла, капітал це – сукупність речей, без яких виробництво не могло б здійснюватись з рівною ефективністю, але які не є безплатними дарами природи [16]. А. Маршал та А. Сміт, стверджували, що багатство створюється не лише у сфері виробництва, але й у сфері послуг. Саме А. Сміт вперше розділив капітал на оборотний та основний. На його думку, лише в процесі обігу капітал приносить дохід [5].

Загальноприйнятим у XVIII-XIX столітті було визначення доходу з капіталу як 3-ї частини валового доходу, він прирівнювався до заробітної плати та ренти. Економісти вважали прибутком надлишок, який отримували після сплати всіх витрат й не розрізняли явні та неявні витрати.

І. Фішер також зводить прибуток до відсотку на капітал [35]. У свою чергу, науковець Ф. Найт чітко відокремлює прибуток, що отримує підприємець та відсоток з вкладеного капіталу. За Ф. Найтом прибуток не можуть отримувати всі капіталісти, це додатковий прибуток, який належить найбільш талановитим та сміливим підприємцям [17].

Таблиця 7.1

Генезис і гносеологія капіталу

Економічні школи	Дослідники	Трактування дефініції «капітал»	Наукові праці
Меркантилісти XV-XVII ст.	А. Монкретьє, Т. Манн, Ж. Кольбер	Капітал – гроші, срібло, золото утворені у процесі обміну.	«Трактат політичної економії», А. Монкретьєн (1615 р.)
Фізіократи XVII- XVIII	Ф. Кене, А. Тюрго, В. Мірабо	Сільське господарство створює багатство нації.	«Економічна таблиця», Ф. Кене (1758 р.)
Класична школа політекономії (XVIII-XIX)	В. Петті, А. Сміта, Д. Рікардо, Д. С. Мілль	Джерелом багатства є людська праця. Капітал – частина запасів від якої очікують дохід.	«Дослідження про причини і природу багатства народів», А. Сміт (1776 р.), «Принципи політичної економії», Д. С. Мілль (1848 р.)
Марксистська школа політекономії	К. Маркс, Ф. Енгельс	Капітал – самозростаюча вартість, що приносьть додану вартість. Капітал-суспільні економічні відносини.	«Капітал. Критика політичної економії», К. Маркс (1859 р.)
Неокласичний напрямок 70 ті роки XIX ст..	В. С. Джевонс, К. Менгер, Ф. Візер, Е. Бем-Баверк	Капітал – це похідна сутність від первісних – праці та землі.	«Капітал і прибуток», Ф. Візер (1884р); «Теорія суспільного господарства», Е. Бем-Баверк (1914 р.)
Маржиналіська школа політекономії	К. Вексель І. Фішер	Капітал – продукти минулої праці, що мають вартість і підвищують продуктивність праці і землі.	«The Nature of Capital and Income», І. Fisher (1906 р.)
Кейсіанство	Дж. Кейнс, Р. Харрод, Д. Домар, Е. Хансон	Капітал – це багатство, яке приносить дохід.	«Загальна теорія зайнятості, відсотка та грошей», Дж. Кейнс (1936 р.)

Закінч. табл. 7.1

Економічні школи	Дослідники	Трактування дефініції «капітал»	Наукові праці
Сучасний монетаризм	М. Фрідмен, Дж. Хікс, П. Лаффер	Капітал – грошова сума, використана в господарських операціях із метою отримання доходу	«Вартість і капітал», Дж. Хікс (1939 р.)
Економічний лібералізм (Австралійська школа)	Л. Вальрас, А. Джевонс, Дж. Кларк	Капітал – здатність виробляти і здатність награмаджувати.	«Елементи чистої політичної економії», Л. Вальрас (1874 р.)
Інституціоналізм 20-30-х рр. XX ст. т.	Т. Веблен, Д. Норт, Дж. Гелбрейт, Р. Фогель	Капітал втілюється не в засобах виробництва, а в цінних паперах, і переходить із матеріальної форми в нематеріальну.	«Теорія бездіяльного класу», Т. Веблен (1899 р.)
Американська школа	Т. Шульц	Капітал – «складається з сутностей, яким притаманні економічні властивості надавати послуги, які мають певну цінність»	«Капіталовкладення у людський капітал: роль освіти і наукових досліджень», Т. Шульц (1971 р.)
Економічна школа в Україні	Г. Беккер	Капітал не лише уречевлена праця, а й жива праця (яка визначає якості людини).	«Людський капітал, фертильність і економічне зростання», Г. Беккер (1990 р.)
Економічна школа в Україні	М. Туган-Барановський	«Не гроші, а капітал панує у цьому світі – це своєрідні соціальні відносини.»	«Основи політичної економії. Політекономія. Популярний нарис», М. Туган-Барановський (1919 р.)
Економічна школа в Україні	О. Лебідь, М. Вороніна	Капітал є об'єктом економічного управління будь-яких економічних систем.	«Еволюція поглядів на сутність категорії «капітал»», О. Лебідь 2006 р.

Джерело: складено автором

К. Маркс у відомій праці «Капітал» визначав капітал: 1) як самозростаючу вартість, що приносить додану вартість; 2) суспільні економічні відносини [40].

На думку Т. Веблена, вся теорія була побудована на засадах підтримки буржуазного класу та гонитві за прибутком [44]. Одним з позитивних аспектів у працях Т. Веблена, на нашу думку, є гостра критика «консервативного класу», однак він необґрунтовано намагається пояснити виникнення трестів духовними та расовими мотивами. Учений влучно підмічає суперечності між великою та дрібною буржуазією, але називає грошові та кредитні відносини замість праці і капіталу, а фінансовий капітал вважає фіктивним. На думку Т. Веблена, капітал втілюється не в засобах виробництва, а в цінних паперах. Дослідження Т. Веблена продовжили Дж. К.Гелбрейт, футурологи Е. Тоффлер, Р. Хейлбронер.

На думку В. С. Джевонсона капітал – це похідна сутність від первісних – праці та землі [39].

Науковці американської школи неокласичного напрямку, такі як Г. Беккер, дійшли висновку, що капітал – це жива праця яка визначає якості людини [33]. Слушно згадати Й. Шумпетера, який зробив великий вклад в економічну науку: наукові праці «Економічні цикли», «Капіталізм, соціалізм, демократія». За дослідженнями Й. Шумпетера, капітал – «це фонд купівельної сили», за рахунок якої можна купити засоби виробництва з метою застосування та розвитку суспільства [30].

На думку М. Туган-Барановського, «не гроші, а капітал панує у цьому світі – це своєрідні соціальні відносини, котрі в основі своїй мають зосередження засобів виробництва в руках небагатьох людей, тоді як величезна більшість населення позбавлена цих засобів» [24].

Вітчизняні науковці О. Лебідь, М. Вороніна розглядають капітал як об'єкт економічного управління як на мікро-, так і на макрорівні будь-яких економічних систем [13]. Згідно до досліджень І. Бланка, капітал – накопичена вартість, виробничий та інвестиційний ресурс і джерело доходів [16].

Проаналізувавши вищезазначені підходи, визначимо, що капітал створюється у процесі продукування.

Ш. Фур'є, у своїй праці «Новий господарський соціетарний світ» [27], вперше виокремив людський талант на виробництві як нематеріальний актив. Тому доцільно цього дослідника вважати основоположником інтелектуального капіталу. Термін «інтелектуальний капітал» ввів у 1969 році Дж. Гелбрейт у праці «Знання як капітал» [6]. На думку вченого, інтелектуальний капітал включає інтелект та знання, які є багатством фірми.

Е. Брукінгом у 1996 р. було надано визначення інтелектуального капіталу як «поняття для означення нематеріальних активів, без яких компанія не може існувати» [4]. Інтелектуальний капітал розглядається як комбінація чотирьох елементів: ринкові активи, людські активи, інтелектуальна власність в якості активу, інфраструктурні активи.

Т. Стюарт у 1997 р. характеризує інтелектуальний капітал як знання, інформацію, інтелектуальну власність, досвід, які можуть бути використані для створення багатства. Науковець виокремлює людський, структурний та споживчий капітал. Саме людському капіталу відводиться основна роль у формуванні інтелектуального капіталу.

Отже, з вище наведеного впливає: інтелектуальний капітал включає знання, можливості та людський досвід, що сприяють утворенню нового продукту, матеріального чи нематеріального.

Розглянемо різноманітність поглядів науковців щодо терміну «інтелектуальний капітал» (табл. 7.2).

Проаналізувавши дані дослідження, ми дійшли висновку, що інтелектуальний капітал формується рисами суспільно-економічних відносин та в процесі обігу створює додаткову вартість.

Вчені Л. Едвінссон та М. Мелоун вважають, що інтелектуальний капітал скоро стане головним критерієм оцінювання компаній і закладів, оскільки лише він здатен відобразити динаміку організаційної стійкості та процесу створення цінностей [34].

Лише інтелектуальний капітал придатний для оцінки сучасного виробництва, що змінюється так швидко, що робити висновки про його вартість можна лише з урахуванням таланту його робітників, їх відданості справі та якості знярядь праці, які вони використовують.

Таблиця 7.2

Дефініція інтелектуального капіталу

Науковці	Сутність інтелектуального капіталу
Л.Едвісон, М.Малоне, Е. Брукінг, В.Іноземцев [19, 21, 22]	Сукупність людського капіталу, організаційного чи структурного (клієнтського). Володіння знаннями, досвідом
В.Голубкін, Н.Бонтіс, Г.Руз, Т.Стюарт [20, 23, 24, 25]	Нематеріальний актив, без якого підприємство не може існувати
В.Базилевич, С.Вовканич, Ж.Шульга, Г.Река [26-29]	Пов'язують з наявністю інтелектуального потенціалу
С.Альберт, К.Бредлі, А.Кендюхів, О.Бутнік-Сіверський [1, 30, 31]	Ресурс для отримання нового продукту
С.Ілляшенко, В.Калягін, Ч.Чухно [32, 33, 34]	Суспільно-економічні відносини. Авансована вартість, яка в процесі обігу приносить додаткову вартість
В.Янішевський, К.Капіліна, С.Войт, С.Холод [35, 36, 37]	Забезпечує ефективний розвиток економіки

Джерело: складено автором

У 1962 році Ф. Махлупом введено термін «робітник інтелектуальної праці» (knowledge-worker). Науковець характеризує його наступним чином:

1. Орієнтується на керування знаннями та інформацією.
2. Фактична незалежність від коштів, умов та засобів виробництва, висока мобільність.
3. Мотивація до роботи, самореалізація у праці, не залежно від матеріальної винагороди [14].

Його погляди підтримує Д. Бел: якщо останні 100 років головними у формуванні соціально-економічного середовища були бізнесмени та підприємці то зараз «новими людьми» є вчені, математики, економісти та представники нової інтелектуальної технології [26].

Згідно Т.Сакаї основною ознакою представників «класу інтелектуалів» є рівень освіти, його представники не залежать від традиційної буржуазії. «У сучасному суспільстві тенденції до відокремлення капіталу від працівника змінюються на протилежність – до їх об'єднання» [42].

Хронологію подій XIX-XX століття формування та розвитку інтелектуального капіталу наведено на рис 7.1.

Рис. 7.1. Хронологія подій формування та розвитку інтелектуального капіталу XIX-XX ст.

Науковці (Т. Сакая, В. Мандибура, В. Базилевич) пропонують нові концепції і розширення класичних економічних теорій інтелектуальної економіки, які потребують подальшого розвитку та досліджень. Вони складаються з емпіричних свідчень про людську поведінку, що виявляється експериментальним шляхом.

Інтелектуальний капітал – це можливість використовувати свій потенціал, ресурси для ефективного управління, створення та розвитку інноваційного продукту чи проекту, отримання доходу від їх реалізації. У свою чергу, це відкриває ширші можливості для реалізації інших проектів, для навчання нових поколінь, інвестування в розвиток інших фірм та дає можливість робити особисті вклади в бюджет країни.

Сьогодні інтелектуальний капітал є головним чинником, що

визначає соціально-економічне становище. Це рушійна сила розвитку будь якої країни. Він є базовою основою формування і становлення економіки, основаної на знаннях.

Наукові дослідження вчених мають досить різні погляди на питання генезису понятійного підходу до визначення сутності дефініції «інтелектуальний капітал», тому дана проблематика потребує подальших досліджень і надання їй практичного значення.

Список використаних джерел

1. Аннан К. «Ми народи». Роль Організації Об'єднаних Націй у ХХІ столітті. Доповідь Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй / Пер. з англ. Н. В. Стрішенець. – К.: Видання Представництва ООН в Україні, 2000. – 90 с.
2. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / В.Л.Иноземцев (пер. с англ.). – М.: Academia, 1999. – 787 с.
3. Бланк И. А. Управление капиталом / И. А. Бланк. – К.: Эльга, Ника-Центр, 2004. – 576 с.
4. Брукинг Э. Интеллектуальный капитал: ключ к успеху в новом тысячелетии / Э. Брукинг; пер. с англ. Н.Ковалик. – СПб.: Питер, 2001. – 288 с.
5. Воробйова Л. С. Соціокультурна ідентичність особистості в умовах трансформації суспільства / Л. С. Воробйова // Наука. Релігія. Суспільство. – 2004. – № 3. – С. 217–220.
6. Гэлбрейт Дж. К. Знание как капитал / Дж. К. Гэлбрейт; перевод з англ. ред. В.М. Грега – М: «Знание» 1998 р.– 217с.
7. Доватур А. И. «Политика» Аристотеля /Аристотель. Сочинения: В 4-х т. Т. 4; Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А. И. Доватура. – М.: Мысль, 1983. – С.38-57. – 830 с.
8. Доклад о развитии человека 2004: Культурная свобода в современном многообразном мире / ПРООН. – М.: Весь мир, 2004. – 312 с.

9. Инглегарт Р. Культурный сдвиг в зрелом индустриальном обществе // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С. 249–260.

10. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура. Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

11. Кастельс М. Интернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства. Пер.з англ. – К.: «Видавництво «Ваклер» у формі ТОВ», 2007. – 304 с.

12. Кендюхов О.В. Эффективне управління інтелектуальним капіталом: Монографія / О.В. Кендюхов. – НАН України. Інститут економіки промисловості; ДонУЕП. – Донецьк: ДонУЕП, 2008. – 359 с.

13. Лебідь О. В. Эволюция взглядов на сущность категории «капитал» / О.В.Лебідь // Коммунальное хозяйство городов. Научно-технический сборник. Серия: Экономические науки. – К.: Видавництво «Техніка», 2006. – Вип. 73. – С. 362 – 373.

14. Махлуп Ф. Виробництво і поширення знань в США / Ф.Махлуп. М.: Прогресс, 1966.

15. Маркузе Г. Эрос и цивилизация // Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества / Г. Маркузе; пер. с англ., послесл., примеч. А. А. Юдина; сост., предисл. В. Ю. Кузнецова. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – С. 5–250.

16. Маршалл А. Принципы экономической науки / А. Маршалл : В 5 т. – Т. 3. – М.: Прогресс, 1993. – 351 с.

17. Най Дж. Будущее власти: Как стратегия умной силы меняет XXI век /С. Дж. Най младший; пер. с англ. В.Н. Верченко – М.: АСТ, 2014. – 438 с.

18. Ороховська Л.А. Медіакультура у дзеркалі філософії історії. Монографія / Л.А. Ороховська. – К.: «Центродрук», 2015. – 334 с.

19. Парижская Хартия для новой Европы // Общеввропейская встреча в верхах. Париж, 19–21 ноября 1990 г.: Документы и материалы. – М.: Политиздат, 1991. – С. 4–23.

20. Почепцов Г. Сучасний світ зіткнувся з новою технологією – «множинністю правд». [Електронний ресурс] — Режим доступу :

http://www.ji-agazine.lviv.ua/2015/Pochepcov_Instrumentarij_haosu_v_hybrid_vijni.htm

21. Пролесев С. В. Глобалізація і всепланетарне людство / С. В. Пролесев // Практична філософія. – 2001. – № 2. – С. 138-141.

22. Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Э. Тоффлер; пер. с англ. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 669 с.

23. Тоффлер О. Третья хвиля // Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія. – К.: Либідь, 1996. – С.275–334.

24. Туган-Барановский М. И. Основы политической экономии / М.И.Туган-Барановський. – М., 1995. – С.102–103.

25. Уэбстер Ф. Теории информационного общества / Пер. с англ. М. В. Арапова, Н. В. Малыхиной. Под ред. Е. Л. Варгановой. – М.: Аспект пресс, 2004. – 400 с.

26. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін.; Л. В. Озадовська, Н.П.Поліщук (наукові редактори); І. О. Покаржевська (художнє оформлення). – К.: Абрис, 2002. – 742 с.

27. Фур'є Ж. Б. Ж. Новий господарський соціетарний світ/ Ж.Б.Ж. Фур'є – 1829-й р.

28. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон; пер. с англ. А. Башкирова. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. – 635, [5] с. – (Philosophy).

29. Шинкаренко Ю. Сітьові структури і криза ідентичності: соціальні наслідки глобалізації / Ю. Шинкаренко // Філософська думка. – 2000. – № 4. – С. 21–36.

30. Шумпетер Й. Глава I. Маркс – пророк. Капитализм, Социализм и Демократия. Capitalism, Socialism and Democracy / Й.Шумпетер, Предисл. и общ. ред. В.С. Автономова. — М.: Экономика, 1996. – 540 с.

31. ЮНЕСКО. Генеральная конференция. Сессия (31; 2001; Париж). Среднесрочная стратегия на 2002-2007 гг.: Вклад в дело мира и человеческого развития в эпоху глобализации посредством образования, науки, культуры и коммуникации. – Париж : ЮНЕСКО, 2001. – 57 с.

32. Bell D. *The Coming of Post-Industrial Society* / Daniel Bell. – New York: Harper Colophon Books, 1974.
33. Becker Gory S. *Human capital: theoretical and empirical analysis, with special reference to education* / Gory S. Becker. – N.Y., 1964.
34. Edvinsson L., Malone M.S. *Intellectual Capital. Realizing Your Company's True Value by Finding Its Hidden Brainpower.* – New York: Harper Business, 1997.
35. Fisher I. *The nature of Capital and Income* / Fisher I. – L., 1977. – 278 p.
36. *Fortschritt durch Forschung und Innovation. Bericht zur Umsetzung der Hightech-Strategie.* – Berlin: Bundesministerium für Bildung und Forschung (BMBF), 2017. – 102 S.
37. François Quesnay. *Tableau économique (1758)* / From: Arthur Eli Monroe, *Early Economic Thought*, (Cambridge, 1923). – PP.336-348.
38. Friedmann J. *Order and Disorder in Global Systems : A Sketch* / J. Friedmann // *Social research.* – N. Y., 1993. – Vol. 60. – N 2. – P. 205 – 234.
39. Jevons W. S. *A Primer on Political Economy* / W. S. Jevons. – 1878.
40. K. Marx. *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* / K. Marx. – 1867.
41. Noyt F. *Risk, Uncertainty and Profit*, London School of Economics, 1921; Kelley, 1957; Harper, 1965.
42. Sakaiya T. *The Knowledge-Value Revolution or A History of the Future* / T. Sakaiya. – Tokyo.–NY. – 1991. – 270 p. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/expertize/5138>
43. Smith A. *The Wealth of Nations* / Adam Smith. – N. Y.: Random House, 643 p.; first published 1776.
44. Thorstein Bunde Veblen. *He Theory of Leisure Class /An Economic Study of Institutions* – 1899.

РОЗДІЛ VIII. ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ВЕКТОРИ «ЗАХІД – СХІД» ТА «ПІВНІЧ – ПІВДЕНЬ» У ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ

8.1. Феномен векторів «Захід – Схід» та «Північ – Південь»

Під дією глобалізаційних процесів у світі змінюється конфігурація соціально-політичних векторів: відходить у минуле вектор політичного протистояння «Захід – Схід», ми повертаємося до традиційного соціокультурного розуміння понять «Захід – Схід». Цей вектор розвитку поєднується з новою економетричною віссю – «Північ – Південь» або «Центр – Периферія». Країни, які переважно спеціалізуються на випуску інтелектуальної продукції, прийнято відносити до вектору розвитку «Північ». У зв'язку з появою феномену транснаціональних корпорацій, які контролюють основну частину світового виробництва найважливіших галузей, появляється нове поняття, що характеризує приналежність країн до диктату глобалізму – «Нова Північ». На противагу вектору розвитку «Північ», вектор «Південь» – це країни, які спеціалізуються на доіндустріальному (сировинному та сільськогосподарському виробництві). Цей регіон включає у себе «Глибокий Південь», який спеціалізується на формально заборонених сировинних виробництвах (наркотики, екологічно брудні технології видобутку корисних копалин і т.д.).

Трансформація векторів розвитку світового господарства актуалізує дослідження цивілізаційних векторів «Захід – Схід» та «Північ – Південь». Поділ світу за різними ознаками спостерігається ще за часів античності: цивілізація – варварство. Протягом історії людство поділилося на «Захід» і «Схід». Ці поняття розглядаються не як географічні, а як соціокультурні і акцент робиться на відмінностях у духовній культурі, філософії, релігії, стилі життя, особливостях розвитку економіки тощо.

Виявити специфіку цінностей Сходу і Заходу можна через зіставлення китайської та західноєвропейської цивілізацій, оскільки вони сформувалися незалежно одна від одної на різних континентах. На крайньому Заході та крайньому Сході в процесі історичної взаємодії людини і природи склалися дві принципово різні системи цінностей: протестантська на Заході та конфуціанська на Сході.

Передумови формування західної культури були закладені ще в добу античності та середньовіччя. Демократичний античний поліс допускав різні філософські погляди, терпимо ставився до різних ідей та позицій. Це сприяло швидкому нарощуванню знань і, як наслідок цього, зародженню теоретичної науки. В епоху європейського середньовіччя основою об'єднання людей стає християнство. У цей час формується вчення про людську індивідуальність, розуміння людини як такої, що створена за образом і подобою Бога і здатна до раціонального осмислення буття. Синтез цих двох традицій в епоху Відродження був одним із витоків формування цінностей техногенної цивілізації. У добу Просвітництва завершилося формування світоглядних настанов, які визначили наступний розвиток техногенної цивілізації і в системі яких закладалася особлива цінність – прогрес науки і техніки.

Для західної цивілізації з найдавніших часів характерним є пошук раціональної організації соціальних відносин (Платон «Держава», Т. Мор «Утопія», Т. Кампанелла «Місто сонця»). Проте на даний час у соціальному відношенні західна цивілізація ототожнюється з епохою становлення та розвитку капіталістичних виробничо-економічних відносин і буржуазно-демократичних форм правління, становлення громадянського суспільства та правової держави. У технологічному відношенні вона асоціюється з індустріальним і постіндустріальним суспільством.

Розглядаючи причинно-наслідкові зв'язки, які стосуються економічних, політичних і культурних змін в історії Заходу, представники позиції економічного детермінізму вважають, що технічний рівень розвитку суспільства формує його економічну систему, яка, у свою чергу, визначає його культурні та політичні характеристики. На відміну від їх поглядів, М. Вебер виділив як домінуючу суспільних змін духовну культуру та вказав, що останню не варто зводити до вторинного явища в рамках економічної системи. Навпаки, культура є важливим фактором, який має самостійне значення. Культура здатна сформувати економічну поведінку, одночасно зазнаючи впливу з боку економічної системи. У праці «Протестантська етика і дух капіталізму» він показав роль протестантської реформації та релігійного вчення кальвінізму в становленні раціоналістичного духу капіталізму. З позиції

культурного детермінізму М. Вебер вважав, що саме протестантська етика є ключовим фактором, що визначив успішний ріст капіталістичної економіки. Розуміння культурних традицій допомагає осмисленню впливу людської поведінки й соціальної динаміки на результати розвитку. Для західної культури, основою якої є протестантизм, характерні: динамізм, орієнтація на новизну, утвердження гідності і поваги до людської особистості, індивідуалізм, установка на автономність особистості, раціональність, ідеали свободи, рівності, терпимості, повага до приватної власності [6].

Теорії представників позиції економічного детермінізму та М. Вебера хоча й принципово розходяться щодо проблеми співвідношення економічних, культурних та політичних перетворень, проте їх можна вважати доповняльними, оскільки економічні та технологічні зміни в суспільстві приводять до змін політичного та культурного характеру і, навпаки, зміни в духовній сфері впливають на розвиток економіки. Як зазначає Р. Інглегарт, «і економіка визначає культуру та політику, й навпаки. Причинно-наслідкові зв'язки мають взаємний характер. Політичні, економічні і культурні перетворення є взаємообумовленими через те, що не може бути життєздатним суспільство, яке не має політичних, економічних та культурних систем, що підтримують одна одну на взаємній основі: в далекій перспективі відповідні компоненти або пристосовуються одна до одної, або система руйнується» [19, с. 271].

Як відомо, європейська система цінностей створювалася два тисячоліття. В її основі – особистість, її свобода. Е. Кульпін зауважує: «У європейській цивілізації головних цінностей дві: цінність-об'єкт – Особистість і цінність-вектор – Розвиток. Вони, образно кажучи, як обруч охоплюють основні цінності, в тому числі цінності, умовно, першого ярусу значимості – Свобода, Рівність, Братерство, і другого – Праця, Еквівалент (еквівалентний обмін), Приватна власність, Закон (право), які підтримують цінності першого ярусу, забезпечують їх втілення в життя» [32, с. 144]. Але свобода не сумісна з рівністю і братерством. Поняття меж свободи – людина свободна в своїх діях до тих меж, поки ці дії не обмежують свободи інших людей – було прийнято не відразу. Так, наприклад, ідеологія фашизму культивувала сильну особистість, її всездозволеність. Рівність теж не завжди сумісна

зі свободою, в тому числі зі свободою підприємництва. Західноєвропейська цивілізація визнає “рівні можливості”, а не рівність взагалі. Такі цінності як праця, приватна власність, еквівалентний обмін, закон у західноєвропейській цивілізації визначаються мотивацією: для кого і для чого працює людина. Праця для представників Заходу не є самоцінністю без приватної власності, без можливості оцінки її результатів через еквівалентний обмін, який захищається законом.

Становлення «Заходу» як особливого типу цивілізаційного і культурного розвитку відбувається в Європі приблизно в XV – XVII ст. Цивілізацію цього типу можна було б назвати техногенною. Її характерною рисою є швидка зміна техніки й технологій, швидке впровадження у виробництво наукових розробок, які є наслідком науково-технічних революцій, що змінюють відношення людини до природи, місце самої людини в системі виробництва. Дж. Сорос називає Заходом «відкриті суспільства» нашої планети з їх «спрямованістю на дружбу, демократію, владу закону» [59, с. 20]. Термін «відкрите суспільство» запровадив К. Поппер у праці «Відкрите суспільство і його вороги», в якій концепція «відкритого суспільства» пояснюється на протиставленні його закритим суспільствам, створеним на основі тоталітарної ідеології [48]. А. Печчеї називає Захід «Першим» світом, який складається приблизно з двадцяти країн, які ООН називає «промислово розвиненими», тобто країнами з розвинутою ринковою економікою. «Основне ядро складають країни, розміщені в сприятливій континентальній зоні по обидві сторони Атлантичного океану, яким притаманна однорідна культура, коріння якої – в грецькій філософії, римському законі, християнській релігійно-етичній системі і мові латинської та англо-саксонської груп» [47, с. 321]. Очевидно, що в наведених оцінках різних авторів виділяються однакові ознаки Заходу.

Західному типу культури в філософії протиставляється східний тип, який отримав назву «традиціоналістського суспільства». Геополітично Схід пов’язувався з культурами Стародавньої Індії та Китаю, Вавилону, Стародавнього Єгипту, національно-державними утвореннями мусульманського світу. Ці культури були самобутніми і разом з тим характеризувалися деякими спільними рисами: вони

орієнтувалися на відтворення соціальних структур, які склалися в цих суспільствах, на стабілізацію існуючого ладу. Збереження традицій розглядалося як вища цінність. Види діяльності, їх засоби й цілі змінювалися дуже повільно. У духовній сфері панували релігійно-міфологічні уявлення і канонізовані стилі мислення. Науковій раціональності протиставлялася морально-вольова установка на споглядання, спокій, інтуїтивно-містичне злиття з буттям.

Як зазначалося вище, уособлення східної цивілізації є китайське суспільство, головні цінності якого склалися історично. Тільки єдина держава могла стати умовою виживання давньокитайського суспільства, тільки вона могла гарантувати його стабільність. «На Далекому Сході – головні цінності – Держава (об'єкт) і Стабільність (вектор), вони підтримуються тріадою Мир, Порядок, Традиції (перший ярус) і Ієрархія, Ритуал, Минуле (конфуціанське) знання (другий ярус)» [32, с.144]. Опорою будь якої держави є мир. На Сході він розуміється в трьох іпостасях: 1) мир всередині людини – душевно-психологічна напруга; 2) мир між людьми – соціальна стабільність; 3) мир між державою і її оточенням – зовнішньополітична стабільність. В усіх цих тлумаченнях Мир спирається на Порядок – регламентовану стійкість відносин у суспільстві і між суспільством та природою. Порядок спирається на Традиції – рецепти взаємовідношень, які вироблені минулими поколіннями. Щоб панував Мир, необхідний чіткий розподіл усіх речей і явищ життя людей по їх значимості – панування Ієрархії. Але однієї Ієрархії недостатньо, бажаний автоматизм у всіх поступках людей, який досягається неухильним виконанням Ритуалу. У традиційному далекосхідному суспільстві Ритуал охоплює практично всі дії людей. Усі названі цінності мають єдине ідеологічне обґрунтування – конфуціанське вчення, в якому можна знайти відповіді на будь-які питання, що виникають у житті людини.

Значна кількість дрібних терасних полів, зв'язаних у єдине ціле іригаційною системою, створюють єдину господарську систему, яка потребує чіткого дотримання технологічної дисципліни, зовнішнього захисту, оскільки руйнування на одній ділянці загрожують загибеллю всієї системи. Тому ця господарська система не може існувати на засадах європейських цінностей, в основі яких лежить пріоритет

цінностей Особистості. Існування ж китайської системи господарства можна забезпечити тільки принципово іншою системою цінностей – конфуціанства. Цій системі потрібний довготривалий мир: в душі людини (її праця створює основу життя не тільки його самого, але й ряду поколінь нащадків), у сім'ях, між сім'ями, між соціальними верствами (поля представників усіх соціальних верств розміщені разом, історично перемішані між собою), між Серединою державою та її сусідами (інакше вороги можуть прийти і зруйнувати добробут, створений працею декількох поколінь). Саме така система цінностей дала можливість створити технологічну систему заливного землеробства і, в свою чергу, саме така технологія стала опорою конфуціанської системи цінностей [32, с. 147-150]. Отже, основні системи цінностей є досить різними на Сході та на Заході. Кожна система збалансована, вона відповідає потребам життя людини у відповідному суспільстві, має свою логіку, свій раціоналізм, і тому до Сходу не можна застосовувати європейські поняття добра і зла.

При осмисленні питання про дилему «Схід – Захід» слід враховувати дискусійний характер даної проблеми. Захід і Схід, звичайно, є неоднорідними, оскільки культури народів цих цивілізацій досить різні. Наприклад, такі вихідні канонічні джерела як Коран, Веди, китайське П'ятикнижжя по-різному регламентують функціонування усіх сфер суспільного життя. Крім того, іноді на Заході люди відрізняються між собою більше, ніж у порівнянні з представниками Сходу. У наш час зазначити країни з чисто західним або східним цивілізаційним типом практично неможливо. Але, тим не менше, є такі сутнісні риси у способах життя, характері політичного правління, способі світоосмислення, що дозволяють дослідникам називати їх єдиним терміном «Схід» чи «Захід»: на Сході цінується найбільше те, що освячене віками, індивідуальне підпорядковується цілому, стиль східної філософії ближчий до художньо-образного, ніж до наукового, філософія максимально наближена до морального повчання; на Заході більше цінується оптимістична активність особистості, прагнення змінювати дійсність, відданість новаціям, у філософії пріоритет надається раціонально-логічним та аналітичним дослідженням.

Упродовж тисячоліть людської історії одночасно з протистоянням цивілізацій спостерігався і їх взаємовплив. Ще філософи Стародавньої Греції мали контакти із східними мудрецами, запозичили в них деякі образи та міфологеми. Завоювання європейцями країн Сходу спричиняли певний вплив Заходу і на східні цивілізації. Це дає можливість позначити Схід і Захід як вектор, виявити його сутнісні риси. Даний вектор розглядається не як геометричний, оскільки він показує не лише відмінність, а й взаємозв'язок між Сходом і Заходом.

До середини I тис. до н.е. лідерство в світі належало країнам Сходу, але пізніше перейшло до цивілізацій Середземномор'я. Стародавня Греція була поворотним пунктом руху народів. Троянська війна, описана Гомером в «Іліаді», визначила протиріччя між «західними» (тими, які стали західними) країнами і найближчими до них державами Сходу та Малої Азії. З тих пір протистояння «Заходу» (не стільки географічного, скільки соціально-культурного) з соціокультурним «Сходом» не припинялося, як не припинялася боротьба цих нових держав з кочовими племенами, які насадили на них з півночі. Продовжилося протистояння Заходу і Сходу під час греко-перських воєн. Пізніше наступ на Схід готує Александр Македонський. Під його керівництвом відбувається перша масштабна вестернізація Сходу. Він завоював Єгипет, Сірію, Персію, Середню Азію, дійшов до Індії, але не витримав випробування владою і сам став східним диктатором. А це вже був зворотній процес – поширення впливу Сходу на Захід.

Із завоювання Римом всієї Італії, а пізніше – Македонії, Греції саме Рим у Стародавньому світі стає символом культурного Заходу. І тільки через століття Англія, Франція, Іспанія, Німеччина також перетворюються в соціокультурний Захід, сприйнявши спадщину Риму. У середньовічний період європейці, протиставляючи себе людям інших континентів, називали Сходом країни Азії, де жили араби, тюрки, індійці, китайці та інші народи, які населяли арабські володіння в Північній Африці від Єгипту до Марокко. Також народи Західної Європи вважали Сходом і ті східноєвропейські країни, що не відносилися до «священної Римської імперії». Відгомін цих уявлень дійшов і до наших днів.

На відміну від європейського культурного ареалу, який виник на основі єдиної античної й частково візантійської традиції, культура Сходу, хоч і характеризується відповідною єдністю, нараховує декілька різних джерел – індійську, китайську, давньоіранську цивілізації, до яких згодом приєднався арабо-мусульманський культурний регіон. На основі цих цивілізацій виникли і розвинулися регіональні історико-культурні спільноти, які характеризуються схожістю культурних традицій, близькістю релігійно-філософських, етичних і естетичних ідей, відносною єдністю культури. Процес глобалізації відбувається під егідою і в інтересах західних цивілізацій, насамперед північноамериканської, до якої, як показано в попередньому розділі, фактично перейшло світове лідерство. У союзі з нею виступає західноєвропейська, яка переживає процес трансформації в цивілізаційну єдність у формі Євросоюзу. Певною мірою до лідерів приєднується японська цивілізація. Кінцевим результатом реалізації цієї тенденції може стати поглинання локальних цивілізацій країнами Заходу.

Можна виділити два типи розвитку, які характеризують розмаїття цивілізацій: традиціоналістський та техногенний. Перший з них пов'язаний з наявністю традиційної культури, яка ніколи не ставила своїм завданням перетворення світу, забезпечення влади людини над природою. У другому таке розуміння домінує, поширюючись не тільки на природні, але і на соціальні об'єкти, які стають предметами соціальних технологій. Людина визначається як діяльна істота, яка вступає в суперечність з природою для підкорення її своїй волі. З цього приводу В. Стьопін зазначає: «Цінність перетворюючої, креативної діяльності притаманна тільки техногенній цивілізації, її не було в традиційних культурах. Цим культурам було притаманне інше розуміння, яке виразилося в знаменитому принципі давньокитайської культури «у-вей», який проголошував ідеал мінімальної дії, заснований на почутті резонансу ритмів світу» [51, с. 331].

Специфіка Сходу і Заходу проявляється в різному розумінні фундаментальних філософських проблем «людина – природа», «людина – світ», «людина – космос». У європейській парадигмі ціниться людина, індивід, особистість. Усе інше – поле для її діяльності. А в східній філософії людина розглядається як частина

космосу. Справедливою є думка, що вектор людської активності в західній культурі спрямований назовні, на перетворення об'єкта, а в східній – всередину, на самовиховання, самообмеження людини. Майбутня цивілізація повинна скорелювати ці вектори, щоб органічно поєднати ці два типи культури.

У процесі економічного і соціально-культурного розвитку світу сформувалась не лише вже розглянута вісь «Захід – Схід» але й вісь «Північ – Південь», яка своїм головним критерієм має не тип духовної культури, а рівень економічного життя народів. Причому глобалізаційні процеси, які охоплюють усю земну кулю, мало що змінюють в економічній нерівності країн багатой Півночі і бідного Півдня. Світ поділений на елітарну групу країн, так званий «золотий мільярд», та решту країн, більшість населення яких живе за межею бідності. І хоч глобальні транснаціональні корпорації приносять у ті країни, в яких розміщують виробництво, певні інвестиції, створюють робочі місця та відкривають певний доступ до досягнень науково-технічного прогресу, проте вони вимагають за це «сприятливі умови функціонування, обмеження діяльності профспілок, створення необхідної інфраструктури, дозволу вільного переміщення прибутків за кордон і т. ін.» [27, с. 7].

Людство зіткнулося із ситуацією, коли значна частина країн опинилася за межами економічного та соціального прогресу. Це сталося внаслідок різних причин – політичної ізоляції, самоізоляції, технологічних можливостей і т. п. Внаслідок високих темпів глобалізації, що обумовлюються насамперед технологічними можливостями, розрив між передовими і відсталими країнами поглиблюється. Ця дисгармонія розвитку породжує нові проблеми: масову міграцію населення в більш багаті країни, ще більшу бідність бідних країн, появу нових конфліктів. Щоб в'ясувати реальні причинно-наслідкові зв'язки цих проблем, необхідно прослідкувати, чому сформувався розрив між високорозвиненими країнами Півночі і відсталими країнами Півдня.

У доіндустріальну епоху, коли домінуючою галуззю економіки будь-якої країни було сільське господарство, значних розривів у соціально-економічному розвитку окремих країн не спостерігалось. Ефективність виробництва залежала від природних умов. Ручна праця

не могла стати тим чинником, який би суттєво міг вплинути на ріст її продуктивності. Тому, не дивлячись на розквіт духовної і матеріальної культури в окремих регіонах Стародавнього Сходу, середній рівень життя в Єгипті, Вавилоні, Китаї, Індії, Центральній Азії навіть у їх зоряні періоди загалом мало відрізнявся від решти світу. До того ж у доіндустріальному світі першість одних регіонів над іншими не закріплювалася надовго. Тому протягом багатьох тисячоліть, аж до XIX століття, рівні економічного розвитку різних регіонів світу залишалися приблизно однаковими. Дві тисячі років тому рівні ВВП на одного жителя Західної Європи і Китаю були приблизно однакові й перевищували всі інші регіони світу в пропорції 1,1 : 1. Через тисячу років Західна Європа відстала від Китаю, Японії і решти Азії, але знову приблизно на таку ж незначну величину [66, с. 6]. Згідно з дослідженнями В. Мельянцева [36, с.58, 77], деякі важливі ознаки і передумови переходу до інтенсивного економічного росту вперше проявилися не в Європі, а на Сході, насамперед, у Китаї, за 500 – 700 років до початку аналогічного процесу на Заході. Продуктивність землі на Сході була як мінімум у 5 разів вищою, ніж у Європі. Аж до середини XVIII ст. половина всіх надрукованих у світі книг була на китайській мові.

Схід зберігав свою перевагу над Заходом за рівнем економічного розвитку практично до XVI ст. Лише в кінці епохи Відродження Західна Європа зуміла зрівнятися зі Сходом у цьому відношенні. Крім того, Західна Європа почала швидко збагачуватися за рахунок нееквівалентного обміну, а часом і прямого пограбування країн Латинської Америки та Південної Азії. Але не це стало причиною відриву Західної Європи від решти світу. Суттєвий відрив зробили не Іспанія та Португалія, які більше від усіх пограбували Латинську Америку. Вперед вийшли Англія, Франція, Німеччина, США та інші країни, в яких у XVIII ст. відбулася промислова революція. Остання не лише створила нові засоби виробництва та різко збільшила продуктивність праці, а й розширила поле застосування людського інтелекту за межами сільського господарства й ремесла. Індустріалізація стала тим фактором, що кардинально змінює темпи технічного, економічного та культурного розвитку суспільства. У країнах Заходу сформувалася індустріальна цивілізація, яка базувалася

на новій техніці, розвитку конкурентних ринків і зовнішньої торгівлі в рамках світового капіталістичного господарства, яке формувалося.

Чому ж індустріалізація розпочалася саме в Західній Європі, а не в Китаї з його давньою культурою, не в Єгипті, який досягнув висот у багатьох галузях знань задовго до Європи, не в Середній Азії, де ще в XI – XV ст. діяли такі світочі розуму, як Авіцена, Омар Хайям чи Улугбек? Це стало можливим тому, що в XVII – XVIII ст. у північно-західній Європі відбулися революційні зрушення в суспільному устрої та ідеології, в тому числі і релігійній: тут переміг протестантизм. Свобода підприємництва спонукала до особистої зацікавленості в результатах праці, стимулювала творчу ініціативу, сформувала тип людини-інноватора. Тобто, на перше місце тут вийшли економічні чинники.

У країнах Західної Європи, особливо починаючи з епохи Відродження і Просвітництва, рішучий вплив на процес розвитку мав протестантський дух, який культивує ідею унікальності особистості. Звідси й пріоритет матеріально-культурних установок у західному світосприйнятті. Проте центральною ланкою, яка об'єднує будь-яку спільноту в єдине ціле, є не матеріально-культурна, а духовна, релігійно-культурна домінанта. Саме вона визначає відмінність одного типу спільноти від іншого. Реформація церкви, культ трудової етики, зменшення невиробничих і збільшення виробничих витрат, підвищення активності та продуктивності праці людей, раціоналізація їх діяльності у зв'язку з підвищенням рівня освіти, помітним розширенням шкіл та університетів, – все це сприяло швидкому росту економіки країн протестантської Європи. Тут істотно скоротилося число свят, які становили до XVI ст. 1/4-1/3, а в пізній Римській імперії від 1/3 до 1/2 від усіх днів у році [36, с. 88, 96]. Промислова революція значно прискорила темпи економічного розвитку суспільства. Завдяки ефективним інституціональним реформам, освіті, науці, державній підтримці виробника, розвитку засобів комунікації західні країни зуміли подолати свою відсталість від Сходу і вийти вперед – у розряд країн Півночі. Країни Сходу стали консервувати «азійський спосіб виробництва», не проводили прогресивних реформ та спрямованих на перспективу перетворень і перейшли в розряд Півдня. Тут було сформоване суспільство, у якому переважали

вертикальні командні імпульси і зв'язки. Це суспільство було тоталітарним по своєму характеру, не здатним конкурувати з ринковою економікою Півночі. Рента та податки в Китаї, Індії, Ірані та в близькосхідних державах епохи Середньовіччя і Нового часу досягали 40-50% зібраного урожаю, а в цілому ці вилучення склали не менше 15-20% їх валового національного продукту. Варто врахувати і величезні витрати на утримання армій, які могли досягати 12-15 % їх ВВП [36, с. 65-66].

Творча ініціатива людей стримувалася традиційним типом суспільних відносин, релігійними догмами. Правителі країн Півдня обмежували розвиток приватної ініціативи, вбачаючи у ній загрозу своєму існуванню. Деспотичні династії, які правили на протязі століть, створили культ нічим не обмеженого всевладдя, яке породило в кінцевому рахунку некомпетентність, інертність, бездіяльність.

Якщо поряд з розвитком товарно-грошових відносин на Півночі держави заохочували внутрішньо- і міжнаціональні стосунки, стимулювали експорт готових виробів, то країни Півдня в часи пізнього середньовіччя стали дотримуватися принципу замкнутості, ізоляціоністської політики, що і послужило додатковим фактором їх історичного і економічного відставання від країн Європи, а потім США та Японії.

Капіталізм почав розвиватися з найбільш розвинених країн Європи – Великобританії, Голландії і Франції. Він «все більш утверджувався як система майбутнього з амбіціями охопити весь світ, стати в ньому домінуючою силою, визначати хід світового розвитку» [1, с. 5]. Потім капіталізм поширився на ті території, які освоювали вихідці з Європи – Північну Америку, Австралію, Нову Зеландію. Саме в цей період порушується рівновага світового співтовариства, яка спостерігалася протягом тисячоліть. Історія світу, що розвивається, і який тепер прийнято називати Півднем, поділяється на два етапи: колонізацію та деколонізацію. На етапі колонізації, яка налічує три періоди, поняття Захід і Схід набуває нового значення. Перший період колонізації – з XVI ст. до середини XVIII ст. – початковий етап колоніального розподілу світу. У цей час ще не спостерігалася чіткого розподілу країн на економічно розвинені та слабкорозвинені, на «західні» моделі розвитку та «східні». По відношенню до цього періоду поняття

«Схід», «Європа», «Захід» розглядаються в географічному, а не у суспільно-економічному, соціальному і культурному сенсі.

Розвиток країн Європи й Північної Америки вже в цей період відбувався, завдяки використанню інтенсивних методів виробництва, випереджувальними темпами. Якщо раніше Південь (Вавилон, Єгипет) тримав першість в науково-технічному відношенні, то на цьому етапі першість переходить до країн Півночі. У цей період розпочинається колоніальна експансія Європи. До кінця періоду численність жителів колоній складала менше 1/5 населення всієї Європи, виключаючи Росію, тобто один колоніальний слуга припадав на п'ятьох колоніальних панів [1, с. 5]. Це, звичайно, не могло задовольняти метрополії.

За час другого періоду колонізації (з середини XVIII ст. до початку XX ст.) відбулося завершення колоніального розподілу світу. У XVIII – XIX ст. в країнах Європи відбувся промисловий переворот. На Півдні цього не сталося, що привело до його відставання в економічній сфері та до перетворення на колоніально-периферійну частину світу. Другий період характеризується посиленням та розширенням колоніальної експансії Європи та завершенням повного розподілу світу і утворенням колоніальних імперій європейських держав та Японії. У 1913 р. чисельність населення колоній досягла 160 – 165 % чисельності населення метрополій [36, с. 125].

Третій період колонізації (з кінця першої світової війни до середини XX ст.) характеризується її завершенням. Саме на цьому етапі виникає нова сила світового розвитку – СРСР, який опинився на боці колонізованої спільноти, оскільки був зацікавлений в орієнтації країн, що визволилися, на соціалістичний шлях розвитку. З часу створення соціалістичного табору поняття «Схід» стало асоціюватися з країнами соціалізму, тобто набуло політичного аспекту і, таким чином, на той період втратило свій соціокультурний аспект. А з моменту розвалу СРСР співвідношення векторів «Північ – Південь» та «Захід – Схід» зазнало кардинальних змін. На зміну двополосному світу приходить однополосний на чолі із США, які прагнуть узяти під свій контроль ті країни, які раніше були ближчими до СРСР. Значно підвищився (за рахунок інвестицій США і західноєвропейських країн) економічний розвиток країн Південно-Східної Азії, Південної Кореї,

Тайваню тощо. Сюди проникають не лише технології країн багаті Півночі, але й їх мови, кіно, музика, речі повсякденного вжитку. Світ перестав ділитися на Схід у розумінні країн соціалістичного табору та Захід – країни капіталізму. Змінилося й уявлення про країни Третього світу. «Третій світ» часто трактують як світ, що знаходиться між капіталістичним Заходом і комуністичним Сходом. Але раніше цей термін вживався в іншому значенні. О. Неклеса дослідив, що його створив у 1952 р. французький вчений А. Сові за аналогією з терміном «третій стан», який колись привів до краху існуючий суспільний лад [39, с. 77].

Як відмітили А. Кінг і Б. Шнайдер, «концепція третього світу стала майже безмістовною із-за значних відмінностей в економічних умовах і потенціалах. Справляє враження швидкий розвиток Гонконгу, Сінгапуру, Південної Кореї і Тайваню. Їх шляхом ідуть також Індонезія, Малайзія та Таїланд. Немає сенсу групувати разом Саудівську Аравію й Сінгапур, Бразилію, Ботсвану і Бангладеш. Тому зараз більш популярно називати розвинені країни Північчю і слаборозвинені Півднем» [26, с. 205]. Через розпад світової системи соціалізму склалася нова геополітична картина Півдня. Зникла двоїстість його орієнтації – одних на світову систему соціалізму, інших – на світовий капіталізм. Разом з тим втратив своє значення рух неприєднання, який виник як протистояння обох системам, хоча й спирався на підтримку СРСР та світового соціалізму. Капіталістичні відносини утвердилися і в цих країнах, і в країнах, що раніше належали до соціалістичної орієнтації. З розпадом СРСР відбулося також географічне розширення складу Півдня – до нього влилася частина союзних республік, які входили до СРСР.

У другій половині ХХ ст. відрив країн Півночі від решти людства почав стрімко зростати. Якщо за півстоліття, з 1820 по 1870 роки, доходи на душу в промислово розвинутих країнах підвищилися в 1,7 раз, за першу половину ХХ ст. – у 2 рази, за другу його половину – в 33,3 раз. З 1820 по 2000 р. середній об'єм ВВП на душу населення виріс тут більш як у 19 раз, тоді як у інших регіонах світу – тільки в 5,5 раз [66, с. 7]. Перехід до іншої логіки розвитку, де за основу береться розвиток освіти, науки та інтелектуально-ємких технологій, призвів до зміни структури світу – поділу його по соціальній і

«економцентричній» вертикалі «Північ – Південь», що відповідає градації: Перший (багатий) та Третій (бідний) світи. Але одночасно з такою градацією світу зберігається соціокультурний вектор «Захід – Схід». Оскільки зміни у співвідношенні цих векторів загальноцивілізаційного розвитку рішуче впливають на міжнародні відносини та міжнародну економіку, дослідженню змін їх кореляції під впливом глобалізації присвячено наступний підрозділ.

8.2. Зміна співвідношення векторів «Захід – Схід» та «Північ – Південь» у процесі глобалізації світу

Значна кількість проблем, з якими стикається світова економіка в процесі глобалізації, зв'язана із нерівномірністю економічного розвитку, коли країни Півночі орієнтуються на високотехнологічне та інтелектуальномістке виробництво і рухаються до постіндустріального етапу розвитку, а Південь – ще на доіндустріальному чи, в кращому випадку, індустріальному й обслуговує Північ. Як зазначив М. Кастельс, «глобальна економіка в XXI ст. буде поширюватися, використовуючи значне збільшення потужності телекомунікацій та обробки інформації. Вона проникає у всі країни, на всі території, у всі культури, у всі комунікаційні потоки й у всі фінансові мережі, безупинно розглядаючи планету в пошуках нових можливостей для отримання прибутку. Але вона буде це робити вибірково, з'єднуючи значимі сегменти і нехтуючи місцевостями і людьми, які вже вичерпали свій потенціал або не викликають інтересу на даний момент» [24, с. 508]. Отже, значна нерівномірність світового економічного розвитку в майбутньому лише поглиблюватиметься, що загрожуватиме, на наш погляд, досить нетривкій єдності світової спільноти.

Сучасне суспільство засноване на здатності створювати, поширювати, використовувати теоретичне знання. Саме ті країни, які зробили ставку на науковий прогрес, добилися процвітання. Відірваність від сучасних досягнень у науці та техніці робить недоступним шлях до входження в сучасний глобальний світ. У наш час високорозвинені країни Півночі володіють 97 % патентів світу. На

їх долю приходиться більш як 90 % доходів від патентів і ліцензій [102, с. 13]. Надприбутки мають найрозвиненіші країни, що виготовляють й експортують новітні технології. За ними йдуть країни – виробники товарів. Найменші ж доходи у тих країн, які змушені спеціалізуватися на експорті сировини (за винятком країн – експортерів нафти і газу). Монополізувавши контроль над інформацією і створенням передових технологій, країни Півночі забезпечили інформаційно-технологічне панування на планеті і саме цим поставили в залежність від себе всі інші країни. Продукуючи новітні виробничі технології, Північ реалізує на світовому ринку товари вищої якості і встигає оновити свою технологічну базу та налагодити випуск нового покоління продукції до того, як решта країн встигнуть досягнути його вчорашніх стандартів. Інші держави приречені або тиражувати морально застарілі західні виробничі зразки, одержуючи від цього мінімальний прибуток, або задовольнятися сферами, що не потребують високих технологій, зокрема, сільським господарством і видобувною промисловістю, ціни на продукцію яких загалом не високі.

В умовах глобальної економіки інформаційні технології стають одним із важливих елементів зовнішньої політики, а створення нової економіки, яка базується на технологічному прогресі, залежить від політичних процесів, які відбуваються в країні. Глобальними стають потоки капіталу і ринки праці. Фірми можуть розмістити виробництво в різних місцях у залежності від витрат, комерційних ризиків, політичних і соціально-економічних умов, а також мають можливість запрошувати на роботу висококваліфікованих вчених, професіоналів, працівників практично з будь-якої країни світу, пропонуючи їм більш вигідні умови праці. Часто спеціалісти самі шукають роботу на глобальному ринку праці. Так, через програму «Грін-карта» спеціалісти зі всього світу шукають роботу в США. Наука, інформація і технології також являються частиною глобалізаційних потоків. Ті країни, у яких концентруються науково-дослідні центри, фактично закладають фундамент довгострокового розвитку сучасних інформаційних технологій.

Країни, які не займаються на належному рівні питаннями розвитку інформаційних технологій, поступово опиняються все в більшій

залежності від лідерів у галузі нових технологій. Капітал транснаціональних компаній на користь собі, нехтуючи інтересами окремих регіонів і людства загалом, визначає темпи і спрямованість розвитку окремих держав. Він закріплює з вигодою для Заходу характер міжнародного поділу праці, забезпечуючи штучно завищені життєві стандарти країнам свого базування, прирікає решту людства на існування в екстремальних умовах. Характеризуючи трансформації сучасного світу, А. Гриценко слушно зазначає, що воно перебуває в процесі трансформації від: а) панування відносин відокремленості до панування відносин загальності, б) від індустріально-ринкової економіки до інформаційно-мережевої, в) від нагромадження капіталу як економічної основи для розвитку до нагромадження інформації [12, с. 21].

На передньому краї глобалізації знаходяться фінансові системи та засоби масової комунікації. Сьогодні натиском комп'ютерних клавіш можна перекинути величезні кошти з одного регіону в інший, з однієї країни – в іншу, чим можна штучно створити фінансову кризу, а за нею і політичну. У випадку політичної кризи фінансисти можуть перевести кошти в безпечні регіони і тим самим до політичної кризи може додатися і економічна. Дж. Сорос відмітив: «Замість того щоб просто пасивно відображувати реальність, фінансові ринки беруть активну участь у створенні цієї реальності, яку вони покликані відображати» [50, с. 21].

Існуюча сьогодні система захисту інтелектуальних прав, патентування, яке гарантує права на інтелектуальну власність, приводить до того, що різниця між країнами, які володіють монополією на технічні винаходи і позбавленими цього країнами з часом тільки збільшується. Понад 40 % інвестицій у комп'ютерні технології припадає на частку США, які зосередили в своїй країні більше половини загальної кількості комп'ютерів, які нараховуються в світі. Співвідношення числа комп'ютерів до кількості працюючих у США в чотири-п'ять раз вище, ніж навіть у Японії чи Європі. Компанії Microsoft, Intel, IBM, Oracle, Netscape, штаб-квартири яких розміщені в США, є головними світовими постачальниками комп'ютерної техніки і програм [59, с. 14].

Символом сучасної епохи став оснований міністерством оборони США Інтернет – унікальний засіб інформаційного обміну. Доступ в Інтернет став фактичним пропуском у сучасний світ, вільний від будь-яких обмежень. Навіть знаходячись у найвіддаленіших куточках світу можна заключити угоду на Нью-Йоркській фондовій біржі, отримати останні новини від будь-яких засобів масової електронної інформації, написати репортажі і поширити їх по всьому світу. Якщо в епоху холодної війни традиційним питанням про могутність було: «Які боєголовки ви маєте?», то тепер це питання звучить по-іншому: «Наскільки швидко працює ваш модем?». Капітал одного із флагманів світової інформаційної економіки – компанії Microsoft (Майкрософт) перевищує капітали багатьох галузей промисловості.

Зростаюча економічна нерівність між групою передових в інформаційно-технологічному плані і відсталих, залежних держав нині прискорено поглиблюється. Завдяки нееквівалентному обміну протягом останніх століть – спочатку між Європою та Новим Світом, а потім – між Західною Європою та Північною Америкою і рештою людства, ці країни акумулювали у своїх руках величезний капітал. Сьогодні він набув характеру капіталу транснаціональних компаній, що базуються з відомих причин у країнах Півночі, насамперед, у США. Останні й отримують від його функціонування надприбутки, тоді як більшість інших держав опинилася в залежності від неконтрольованих жодною міжнародною організацією потоків цього капіталу, догоджає йому, як правило, на шкоду власним народам.

У епоху глобалізації виробничі зв'язки виходять за національні кордони, охоплюють всю земну кулю. Виникають транснаціональні об'єднання зі своїми наднаціональними органами координації, регулювання і управління. Саме вони визначають спрямованість та інтенсивність світових потоків товарів, інформації, грошей. Їх діяльність виходить за межі національних територій і поширюється на весь світ. Близько 75 % світової економіки опосередковується діяльністю ТНК. Фінансові трансакції ТНК світу становлять майже 0,5 квадрильйона дол. США. ТНК через свої дочірні компанії встановлюють правила гри та визначають напрями 292 розвитку економіки як окремих країн, так і світового господарства в цілому. На країни G-7 та ЄС, звідки походять чимало найбільших сучасних

транснаціональних корпорацій, припадає 50 % нагромадженого світового багатства, у тому числі природний, фізичний та людський капітал [57, с. 10, 12].

ТНК контролюють половину промислового виробництва світу, 63 % зовнішньої торгівлі, приблизно 80 % патентів і ліцензій на нову техніку. Під їх контролем 90 % світового ринку пшениці, кави, кукурудзи, лісоматеріалів, залізної руди, 85 % ринку міді та бокситів, 80 % – чаю та олова, 75 % – бананів, натурального каучуку й сирової нафти. Тільки 5 ТНК забезпечують більше половини світового виробництва товарів тривалого вжитку, літаків, електронного устаткування, автомобілів і тільки 3 компанії – майже всю міжнародну мережу телекомунікацій [37, с. 56]. Світ глобалізується десятком країн, їх ТНК і по їх ініціативі створеними міжнародними організаціями. Інші ж або змушені приймати умови, які їм диктують, або залишатися в ізоляції.

Нині ТНК контролюють понад 80 % світового товарного обороту. За даними Forbes сукупні показники 2000 найбільших компаній світу у 2016 р. були такі: виручка – 35 трлн дол. США, прибуток – 2,4 трлн дол., 304 вартість активів – 163 трлн дол., ринкова капіталізація – 44 трлн дол. [72].

Всього біля 30 найбільших корпорацій світу зосередили у своїх руках більш як 70 % біржових активів. При цьому на долю п'яти провідних країн світу – США, Великобританії, Японії, Німеччини і Франції – припадає більше 90 % найбільших корпорацій [42, с. 54]. Вплив транснаціональних організацій та багатонаціональних корпорацій настільки сильний, що на порядку денному міжнародної політики, як зазначає В. Геєць, є «питання про існування національної держави, її суверенітету і створення глобального управління» [10, с. 6].

Як показує соціально-філософський та філософсько-історичний аналіз, наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. зароджуються нові тенденції в існуванні світової спільноти. Зокрема, цивілізаційні вектори «Захід – Схід» та «Північ – Південь» зазнають змін під впливом діяльності сучасних транснаціональних корпорацій, які оплутали майже весь світ. Це дає підстави говорити про появу нового феномену – Нової Півночі, яка, як зазначив О. Неклесса, є транснаціональним світом, який визнає

«примат міжнародного права над суверенітетом при одночасному зменшенні контрольних та обмежуючих функцій урядів» [38, с. 43-44]. Ця Нова Північ зацікавлена в ліквідації бар'єрів у світовій економіці, тотальному інформаційному моніторингу, глобальних комунікаціях. Саме на її території створено промислову, адміністративну, соціальну інфраструктуру, яка дає можливість розвивати інформаційно-комунікаційні технології.

Розглядаючи глобалізацію як багатогранний процес, А. Вебер виділив такі її сторони: «матеріальний», техноекономічний процес і його ідеологічно-політичну форму. Образно він змалював глобалізацію як «свого роду кентавра, «тіло» якого – технологічна революція в сфері інформатики і телекомунікацій, прискорене зростання транснаціональних переміщень капіталу і міжнародної торгівлі, зростання взаємозалежності суспільств, а «голова» і «руки» – уряди США, інших країн «великої сімки» і контрольовані ними міжнародні фінансові організації, які діють відповідно до принципів Вашингтонського консенсусу, в дусі ідеології і політики неоліберального ринкового глобалізму» [6, с. 53]. Постіндустріальні країни на протязі останніх двадцяти п'яти років явно домінували над рештою світу. Ф. Уебстер, розглядаючи глобалізацію «як виключно складний феномен» звертає увагу на те, що «вона зводиться в основному до того, що весь світ вибудовується у відповідності до західної моделі» [60, с. 366]. Ми стали свідками утворення нової градації цивілізацій, яку очолюють країни Півночі. У холодній війні США і транснаціональні корпорації, що базуються переважно в США, отримали тріумфальну перемогу, відкинувши країни колишнього соцтабору в групу слаборозвинених і малоперспективних держав. У наш час, коли США забезпечили собі монопольну гегемонію в світі, а система транснаціональних корпорацій закріпила їх могутність, процеси глобалізації попали під їх контроль. Після розпаду СРСР Сполучені Штати залишилися єдиною супердержавою на Землі, яка має таку величезну міць, що її вплив відчувається в усіх куточках планети. Без американської присутності не вирішується ні одне вагоме питання в політиці, економіці, науці, культурі.

Вже з самого початку глобалізації гостро постало питання про владу у новому глобальному світі. Розвинуті капіталістичні країни так

званого «золотого мільярду» намагаються взяти цей процес під свій контроль і змусити жити світову спільноту за їхніми стандартами. На розробку цих стандартів мобілізовані значні інтелектуальні сили країн Нової Півночі. Одночасно вони намагаються переконати світову спільноту в тому, що глобалізація приведе до процвітання всі країни і всіх громадян цих країн. Проте сучасний етап глобалізації показує, що ті процеси, які відбуваються в світі, приносять вигоду тільки вибраній частині людства – «золотому мільярду». Країни Півночі мають можливість забезпечити своїх громадян на високому рівні споживання за рахунок нещадної експлуатації всього населення Землі. Відстань між країнами Півночі та Півдня не скорочується, а навпаки, зростає, на що акцентує увагу М. Інтрилігейтор. Він зазначає, що в рамках глобалізації відбувається не конвергенція або вирівнювання доходів, а швидше, їх поляризація. Зростаючий розрив у доходах викликає незадоволення з боку країн Півдня, що чревате міжнародними конфліктами, оскільки держави прагнуть приєднатися до клубу багатих країн і готові боротися з ними за свою частку у світовому виробництві [22, с. 13].

Деякі дослідники світової економіки вважають розрив між Північчю та Півднем таким, який подолати не можливо та запевняють, що дистанція між ними збережеться надовго, якщо не назавжди. Так, В. Іноземцев зазначає, що в процесі вестернізації створюється «однополюсний» світ і цілком очевидним є поділ сучасного світу на постіндустріальний центр і індустріальну, а почасти навіть доіндустріальну периферію, причому природна конвергенція цих складових уявляється сьогодні абсолютно нереальною [20, с. 151-152].

Здавалося б, північноамериканській наддержаві на рубежі тисячоліть вдалося реалізувати мрію про «новий світовий порядок» на вигідних для себе умовах. Це, як вважають Ф. Фукуяма та його однодумці, означало «кінець історії», «золотий вік», у якому всі народи й культури будуть схожими одна на одну. Але, як виявилось в кінці ХХ ст. при пильнішому погляді на реалії сьогодення, історія продовжується. Більше того, країни Далекого Сходу розробили ефективну альтернативу «західноцентричному» світовому устрою. Синтез власних цивілізаційних основ і передових західних досягнень, який здійснювався в Японії, Південній Кореї і на Тайвані, сьогодні

широкомасштабно застосовується в Китаї. І є підстави припустити, що китайський прискорений рух буде продовжуватися й у майбутньому. Тобто, світ знову може стати біполярним. На його полюсах опиняться Західний (розділений на Північну Америку та Об'єднану Європу) і Східний (з провідною роллю Китаю та Японії) центри розвитку. Деяким підтвердженням такого висновку може слугувати висловлювання С. Гантігтона: «Захід є і ще довгі роки буде залишатися наймогутнішою цивілізацією. І все ж його могутність стосовно до інших цивілізацій буде знижуватися. У той час як Захід намагається утвердити свої цінності й захистити свої інтереси, незахідні суспільства стоять перед вибором. Деякі з них роблять спроби наслідувати Захід, приєднатися до нього та злитися з ним. Інші конфуціанські та ісламські суспільства намагаються наростити свою економічну і військову міць, щоб протистояти Заходу, створюючи гідну противагу» [61, с. 26].

На зміну співвідношення векторів «Захід – Схід» і «Північ – Південь» у світовій спільноті впливає й нове розуміння феномену «Третій світ» або «світ, що розвивається». Як відомо, у біполярному світі з центрами СРСР і США цими термінами позначали країни Азії, Африки та Латинської Америки. У сучасних умовах однополярного світу цей простір розширився за рахунок країн колишнього соціалістичного табору. На думку А. Черветто, «імперіалізм живе тільки ціною постійного створення нових країн, які включаються у всесвітню рівновагу і змінюють її силою зброї чи економічної кризи. Будь-який капіталістичний розвиток має імперіалістичний ринок збуту, кожна країна, яка досягла капіталістичної зрілості, – це нова імперіалістична держава, яка з'являється на арені всесвітньої боротьби, будь-яка економіка індустріалізується до такого рівня, щоб мати надлишки і вивозити капітал, включаючись у такий спосіб у розподіл світового ринку» [65, с. 616].

Сьогодні поняттям «світ, що розвивається» охоплюють досить різні групи країн і регіонів: Латино-Карибську Америку, неоіндустріальні гіганти Південно-Східної Азії (індустріальний Схід), частину Африки (глибокий Південь, сировинний Південь), а також постсоціалістичні країни, які перебувають у стані переходу до ринкової економіки. «Незахід, або, точніше, багатоманітність Незаходів – образ «суми»

національних капіталізмів з усім спектром притаманних їм історичних, соціально-економічних і цивілізаційних характеристик. Не ідентичний, але такий що пересікається з поняттям «світ, що розвивається», термін «Незахід» розділяє світ не тільки по вісі технічного прогресу, але й за критеріями соціально-інституціональних і цивілізаційних відмінностей» [46, с. 45].

Поняття «світ, що розвивається» є досить розмитим, адже світова периферія досить різноманітна. В афро-азійському регіоні виділилося багато країн та їх груп, які за економічними показниками стали швидко зближуватися із Західною Європою та США. Ці країни продемонстрували здатність конкурувати на чужих ринках і підтримувати високі темпи зростання. Суспільна думка цих країн стала базуватися на вірі в те, що в найближчому майбутньому вони зможуть випередити Західну Європу та США. Після отримання політичної незалежності в цих країнах почалося відродження власних цивілізаційних цінностей, посилювалося відчуження від західно-європейської цивілізації. Особливо воно прискорилося з початком ісламської революції в Ірані. Пріоритет ісламських цінностей, крім Ірану, проголошений і в Мавританії, і в Пакистані. З 70-их років ХХ ст., після кризи 1967 – 1973 років у країнах Заходу, для отримання прибутків, спостерігається процес винесення виробничих потужностей у країни периферії, де існує дешева робоча сила та сировина. Протягом останніх тридцяти років світове виробництво різних товарів, у тому числі автомобілів, сталі, електроніки, а останнім часом і програмного забезпечення перемістилося з Північної Америки, Західної Європи та Японії в інші регіони планети.

Перегрупування цивілізаційних осей «Захід – Схід» і «Північ – Південь» пов'язано також із формуванням такого феномену загальноцивілізаційного розвитку, як «нові індустріальні країни», яке розпочалося з 70-х років минулого століття. До групи цих країн дослідники відносять: Мексику, Бразилію, Південну Корею, Тайвань, Гонконг та Сінгапур. До 90-их років з'явилися ознаки переміщення виробництва в Таїланд, Малайзію, Індонезію, Філіппіни, В'єтнам і (материковий) Китай» [4, с. 74]. Масове виробництво поступово переміщується з північноатлантичного регіону в азійсько-тихоокеанський. Тут починає зароджуватися другий промисловий

простір планети – Новий Схід (Японія, Китай, Південна Корея, Тайвань, Гонконг та Сінгапур), який прийшов на зміну країнам соціалістичної системи. Це одночасно заповнило біполярний вакуум, який утворився після розпаду РЕВ та Організації Варшавського Договору.

Ті країни, які раніше називалися «Третім світом», у майбутньому можуть перетворитися на головного опонента західної цивілізації. На західну модель інтенсифікації економічного росту вже міцно стали Японія і нові індустріальні країни (Південна Корея, Тайвань, Гонконг, Сінгапур). За рівнем економічного росту вони не поступаються країнам Заходу й разом з ним утворюють вектор «Північ». На шлях до цієї моделі стали Китай, Індія, Індонезія, Таїланд, Малайзія, ряд інших країн Сходу та Латинської Америки. В останні десятиліття тут спостерігалися найвищі темпи приросту ВВП. Так, у Китаї після реформ 1978 року спостерігаються максимальні на планеті темпи росту ВВП – 10 % в рік [41, с. 10]. Протягом багатотисячної історії Китай був вагомим центром світової політики. До XVI ст. він займав одну з провідних позицій за темпами зростання продуктивності праці та рівнем життя. Темпи економічного розвитку його в XXI ст. дають підстави для прогнозу, що Китай, при значних природних ресурсах та великій кількості населення, знову зможе перетворитися на державу, яка стане новим центром глобального світу.

Аналітики й політологи приходять до спільної думки про те, що головними суб'єктами світової спільноти в XXI ст. стануть США, об'єднана Європа, Росія, Китай, Індія та ісламський світ. Саме співробітництво між народами і державами зазначених країн при вирішенні глобальних проблем і одночасно конкуренція між ними будуть визначати світову політику в епоху глобалізації. Розмаїття світу стає все більш очевидним фактом. В основі його лежать економічні, культурні, релігійні і геополітичні фактори. До країн «золотого мільярду» не входять Індія, Китай, Росія, але вони намагаються захистити свої внутрішні ринки, зберегти національні економіки. Ймовірно, що саме вони стануть у XXI ст. економічною основою багатопольярного світу, в якому буде враховуватися вплив різних глобальних і регіональних цивілізаційних центрів.

Нині склалася ситуація, коли рух до багатополярності світу відбувається через його розширення за віссю технічного прогресу, за критеріями соціальних і цивілізаційних відмінностей. У сучасних філософських і соціологічних теоріях нинішній світ є не двополюсним, а «гексагональним» (шестиярусним), в якому виділяються такі зони: Південна (тропічна) зона, розміщена в районі Індокорейської дуги, Тихоокеанська, Євразійська, Північноатлантична, а також транснаціональна Нова Північ та сировинний Глибокий Південь [39, с. 80-81]. Насамперед, зміни відбуваються в країнах колишнього «Третього світу». А. Печчеї в 70-ті роки називав його «царством бідності». Характеризуючи його, він писав, що це світ, який включає у себе біля сотні великих і малих, давніх та нових країн з найрізноманітнішим устроєм – від традиційних суспільств до держав, які проходять важкий період економічного становлення. Ці країни виробляють менш 15 % світового об'єму продукції, крім того, цю суму постійно з'їдає інфляція. У регіоні живуть самі різні народи, їх чисельність складає майже півтори мільярди і дуже швидко зростає. Середній дохід на душу населення не досягає 5 % від рівня США. У деяких країнах демографічний ріст випереджує приріст національного продукту, так що мінімальний рівень життя не підвищується, а падає [47, с. 322].

Проте в умовах глобалізації є й позитивні зрушення в економіці країн Півдня: Південнокорейське чудо, швидкий розвиток країн Південно-Східної Азії, деяких країн Латинської Америки наблизив їх до розвитку країн Півночі. Сучасний етап становлення світової спільноти показує, що «Третій світ» розколовся на «динамічний Новий Схід, який здобув самостійне буття за рамками сировинного Півдня, але також неохайний Глибокий Південь, заражений вірусом нової бідності» [40, с. 51]. У структурі міжнародного поділу праці на даний час відбуваються суттєві зрушення на користь країн Нового Сходу. Згідно з довгостроковими прогнозами, країни, що розвиваються, через 20 років можуть створювати не менше ніж 50 % ВВП, і це при тому, що в попередні 20 років вони не створювали і 20 % світової доданої вартості [2].

Специфікою країн Півдня, з мусульманським або із значною частиною мусульманського населення, що розташовані переважно в

тропіках та субтропіках узбережжя Індійського океану, є видобуток сировинних ресурсів. Ці країни відчують себе несправедливо обділеними через невідповідність цін на світовому ринку. Підняти рівень життя в цих країнах можна тільки змінивши систему розподілу природних ресурсів. Крім цих регіонів Півдня виділяється Глибокий Південь, де процвітає тіньова, кримінальна економіка. Поява Глибокого Півдня свідчить про реальну загрозу для цих країн зовсім втратити свої соціальні та мобілізаційні функції, виставивши «на продаж» буквально все, послідовно знижуючи фінансування витратних статей державного бюджету, тобто обмежуючи витрати на відтворення організованого соціального середовища та населення.

Країни, чії соціальні організми не витримали тиску нової глобальної піраміди, деградують, коруптуються і фактично опиняються під владою кланово-мафіозних структур. Країни Глибокого Півдня опинилися на задвірках цивілізації. Саме ці слабозвинені країни є джерелом нестабільності, регіоном поширення релігійного фундаменталізму, архаїзації всіх сторін життя. Прибутки в них використовують ватажки кланів для власного збагачення. Особливе занепокоєння викликає проблема розвитку тих країн Глибокого Півдня, економіка яких тісно пов'язана з наркобізнесом та кримінальними елементами. У країнах Тропічної Африки не існує сучасної економіки, а голод, злидні, хвороби, етнічні й міждержавні конфлікти, включаючи прояви геноциду, залишаються типовою картиною повсякденного життя. Останнім часом соціальна диференціація населення на планеті не зменшилася, а, навпаки, збільшилася. Світ поляризувався: на одному полюсі «золотий» мільярд, який користується всіма благами цивілізації, а на іншому полюсі ті, хто живуть за межею бідності. Близьк о мільярда людей в світі відірвані від виробничої праці: 150 млн. – безробітні, більше 700 млн. – частково зайняті, невизначена, але значна кількість втягнута у кримінальну діяльність [40, с. 55].

Згідно оцінок ООН станом на поч. XXI ст. 54 країни стали біднішими у порівнянні з 90-ми роками. У 21 країні від голоду страждає більша частина населення. У 14 країнах вмирає більше дітей у віці до 5 років. У 12 країнах скорочуються показники охоплення дітей початковою шкільною освітою. У 34 країнах скоротилася

очікувана тривалість життя. Більш як 1,2 млрд людей, тобто п'ята частина населення Землі, живуть на менш ніж 1 долар у день. Більш як 1 млрд людей не мають доступу до безпечної питної води, а 2,4 млрд. не мають доступу до сучасних засобів санітарії [16, с. 2-9].

У порівнянні з початком ХХІ ст., у другому десятилітті, як зазначено у «Доповіді про цілі у сфері стійкого розвитку, 2018 р.» ООН, ситуація значно покращилася. Рівень крайньої бідності суттєво знизився: у 2013 р. він складав третину від показників 1990 р.. У 2013 р. за межею бідності жили 11 % населення світу, чи 783 млн людей. За останні два десятиліття число людей, які працюють по найму и при цьому живуть зі своїми сім'ями менш ніж на 1,90 дол. США на людину в день, у всьому світі суттєво скоротилася: с 26,9 % у 2000 р. до 9,2 % у 2017 р. Показники смертності та смертності дітей у віці до п'яти років в країнах Африки на південь від Сахари знизилися на 35 і, відповідно, 50 %. Частка населення найменш розвинених країн, яка має доступ до енергопостачання, виросла більш ніж удвічі. У світовому масштабі продуктивність праці підвищилася, а рівень безробіття знизився. Але разом з тим у доповіді зазначається, що безробіття серед молоді майже у три рази вище, ніж у дорослого населення. Менше половини всіх дітей і підлітків володіють мінімальними необхідними навиками читання і рахування. У 2015 р. 2,3 млрд людей не були забезпечені навіть базовими послугами з санітарії. Майже 1 млрд людей, більшість з яких живуть у сільській місцевості, усе ще позбавлені можливості користуватися електрикою. Після тривалого періоду скорочення числа людей, які страждають від недоїдання, їх число зросло с 777 млн людей у 2015 р. до 815 млн людей у 2016 р. Це було обмовлено в основному конфліктами, а також засухами и катаклізмами, пов'язаними із змінами клімату [17].

За даними канадського професора економіки Дж. Треддніка в 1960 році доходи найбагатших 20 % населення світу перевищували доходи найбідніших 20 % у 30 раз. До 2002 року прірва між ними виросла до 90 разів [54, с. 74]. Доходи 475 мільярдерів перевищували доходи половини світового населення. Сукупне багатство 225 найбагатших людей перевищує 1000 млрд доларів, що дорівнює щорічному прибутку 2,5 млрд. бідняків, які складають 47 % людства. Загальне майно трьох найбагатших людей на планеті перевищує сукупний

валовий внутрішній продукт 48 найменш розвинених країн [58, с. 8-9]. У другому десятилітті ХХІ ст. ситуація дещо змінилася. За період 2010–2016 років темпи росту доходів найбідніших 40 % населення перевищували загальнонаціональні показники в 60 з 94 країн, по яких є данні в ООН [17]. І хоч деякі країни докладають зусилля по скороченню нерівності доходів, встановлюють безмитні режими для експортних товарів з країн Півдня, надають допомогу малим острівним державам, проте, щоб досягнути скорочення нерівності, що посилюється як усередині країни, так і між ними, необхідно ці зусилля активізувати.

Про нерівномірність розвитку світової економіки свідчить і той факт, що на долю розвинених країн припадає до 70-80 % експлуатованих ресурсів світу, зосереджених, до речі, в основному на території країн з низьким рівнем доходів. Потреба в обсягах ресурсів постійно зростає, оскільки масштаби світової економіки весь час збільшуються. За прогнозом РwC49 [71], якщо до 2050 р. світова економіка змінюватиметься в середньому з темпом приросту 3 % на рік, то до 2037 р. світовий ВВП подвоїться, а до 2050 р. збільшиться втричі. Проблема енергоносіїв може бути вирішена розвитком технологій використання відновлюваних джерел енергії. Експерти МЕА прогнозують, що у 2040 р. на них припадатиме майже половина виробництва електроенергії. Передбачається також, що у 2040 р. використання біопалива збільшиться майже втричі, а використання відновлюваних джерел енергії для виробництва тепла – більше ніж удвічі [73, с. 1, 5].

Факт матеріальної нерівності багаті Півночі та бідного Півдня після подій 11 вересня 2001 року став одним із головних факторів світової політики. Глобалізація, ріст взаємозалежності національних економік, ріст мережі транснаціональних комунікацій переводять проблему розриву між «золотим» і «голодним» мільярдами в ранг світових проблем. Проте, «голодний» мільярд залишився наодинці зі своїми проблемами. Пік допомоги Заходу бідним країнам досягнутий в 1991 р. – 70 млрд доларів. Ця цифра стала з часом зменшуватися. Допомога Півночі Півдню складала на початку тисячоліття 0,25 % ВВП Півночі, що на 50 % менше рекордного рівня 1991 року. Рівень допомоги, яка надається, такий: Франція – 0,48 % ВВП, Німеччина –

0,33 %, Японія – 0,20 %, Британія – 0,27 %, США – 0,12 – 0,08 % від ВВП. При цьому 80 % суми допомоги США витрачає на потреби американських корпорацій та американських консультантів [58, с. 12]. США виступають проти пропозиції ООН про виділення 1 % ВВП на потреби бідних країн, оскільки при найбільшому в світі ВВП на долю США прийшовся би найбільший внесок. Також США відмовляються прийняти пропозицію Всесвітнього банку виділяти на ці потреби світовим співтовариством 100 млрд доларів у рік [49, с. 30].

За останні роки ХХ ст. фінансовий потік із багатих країн у бідні скоротився на 80 млрд. доларів. При цьому необхідно зважати на те, що 95 % приватних інвестицій йде в обмежену кількість країн – у 30 держав. Технологічний обмін, культурне співробітництво та військова взаємодопомога здійснюється всередині досить вузької сфери Північної Атлантики і Східної Азії – більше 90 % прямих іноземних інвестицій не покидає ці країни [58, с. 10].

Країни Півночі ігнорують той факт, що при формуванні колективної глобальної безпеки потрібно враховувати інтереси всієї світової спільноти. Варто враховувати настанови Е. Пестеля, який пов'язує майбутнє світу з реалізацією ідеї органічного зростання, що передбачає системний взаємозалежний розвиток, коли одна частина (підсистема) не зростає за рахунок інших. Такий розвиток світової спільноти має забезпечити рівні можливості для різних регіонів. Гармонійна координація цілей кожної локальної спільноти має забезпечити вирішення основних цивілізаційних суперечностей. Мобільність і гнучкість дозволять уникнути тих взаємодій, які викликають збурення і дадуть можливість іти своїм курсом, не дивлячись на несподівані впливи та зміни. У вирішенні питань, які стоять перед світовою спільнотою загалом, саме промислово розвинені країни Півночі повинні взяти відповідальність за долю мільярдів бідняків. Е. Пестель застерігає їх, що перехід від сьогоденної фази «інтенсивного» промислового зростання до «постіндустріального» суспільства буде важким, «особливо коли в найближчі п'ятдесят років сучасна Промислова Периферія – Китай, Індія, Бразилія й інші країни – з населенням біля 2 мільярдів людей докладуть усіх зусиль, щоб приєднатися до «північного Центру», в той час як мільйони людей в інших країнах намагаються досягнути

найпершої фази промислового розвитку і все ще борються за задоволення своїх життєвих потреб» [45, с. 91-95].

Аналіз сучасного економічного розвитку світової спільноти, що поділена за всіма «Захід – Схід» і «Північ – Південь», здійснений В. Л. Іноземцевим, показує, що важливими каталізаторами змін у світі можуть стати чотири регіони:

1) країни Південно-Східної Азії. Лідерство тут поступово переходить від Японії до Китаю, який досить швидко посилює економічну гегемонію в Азії;

2) промислові регіони Південної Америки, у яких, при всій бідності населення цих країн і значних соціальних проблемах, зосереджений значний технологічний та інтелектуальний потенціал, здатний відіграти відповідну роль у їх швидкому розвитку;

3) країни Передньої Азії, які частково вже подолали рубіж постіндустріального розвитку і є одними з найбільш розвинених, але при цьому найменш динамічними частинами світу;

4) Росія та європейські країни СНД, які мають високий технологічний потенціал і з часом зможуть стати невід'ємною частиною європейського економічного організму [21, с. 514-515].

Але якщо ці країни, поряд із високорозвиненими країнами Півночі, мають можливість впливати на світову політику, то країни Півдня перебувають у досить тяжкому становищі. Найтяжче воно у країн Африки, які мають мінімальний технологічний потенціал, низький рівень розвитку виробництва і є джерелом постійних етнічних конфліктів. До країн Півдня відноситься також частина латиноамериканських держав з їх значними соціальними проблемами і низьким рівнем життя населення. Малоімовірно є суттєвий господарський прогрес у перенаселених і охоплених релігійними та культурними суперечностями країнах Південної Азії (Бангладеш, Камбоджа, Лаос). Як наслідок, світова спільнота поділяється на три частини – приблизно 1/5 припадає на постеконічний (постіндустріальний) світ; 2/5 складає населення країн, які протягом першої половини ХХІ ст. з високою ймовірністю зможуть досягнути суттєвого економічного зростання; і 2/5 перебуває за межею бідності [21, с. 515].

У той час, як промислово розвинені країни сучасної Півночі перебудовують свою технологічну і соціальну структуру, що дозволить їм добитися нової якості економічного зростання, еволюційний шлях країн Півдня (колишнього «Третього світу») зовсім інший. Останні, маючи слабо розвинену економіку, змушені вести боротьбу за задоволення невідкладних потреб населення, яке останнім часом досить швидко зростає кількісно. Якщо не передати їм сучасні технології, які б допомогли підняти економіку, то економічна прірва між Північчю і Півднем буде безперервно розширюватися. І тоді нові технології, які могли б допомогти виправити становище, будуть вічно поділяти світову спільноту на багатих і бідних, замість того, щоб забезпечити здоровий розвиток. Стурбованість перекосом у цивілізаційному розвитку висловили діячі Римського клубу. Саме завдяки їх діяльності були внесені нові ідеї і теорії, які вплинули значною мірою на формування свідомості сучасного суспільства. Якщо в першій доповіді Римському клубу звучала ідея «нульового зростання» світового виробництва і споживання [69], що могло б покращити екологічну ситуацію та призупинити вичерпання невідновлюваних природних ресурсів, то згодом, усвідомлюючи, що країни Півночі зацікавленні у збагаченні за рахунок Півдня, було запропоновано концепцію «органічного зростання», згідно з якою кожний регіон світу повинен виконувати свою особливу функцію, на зразок клітини живого організму. Автори запропонували модель світу, яка включає в себе 10 підсистем (регіонів) та заявили, що недиференційоване зростання неминуче приведе до катастрофи. Тому людство для вирішення кризових ситуацій повинно вибрати органічне зростання і розвиток [70].

У доповіді М. Герньє «Третій світ – три чверті світу» висловлено думку про те, що країнам, які навіть за умови постійної значної допомоги не можуть самостійно в найближчому майбутньому вийти на шлях дальшого розвитку, було б корисно замислитися про створення регіональних співтовариств. Політичний і економічний союз національних держав одного рангу, можливо, допоміг би радикально виправити їх злиденне становище [68]. Аналізуючи відносини між країнами Півночі і країнами Півдня, група дослідників, яку очолив Ян Тінберген, вказує на той факт, що перша група

створила таку міжнародну систему, «яка веде до постійного зростання нерівності і постійного порушення принципу рівних можливостей» [52, с. 34]. Автори наголошують, що неминуchoю й правильною є позиція країн Півдня, які вимагають змін міжнародної системи, що сприяє систематичній дискримінації їх інтересів.

Розвиток світової економіки вимагає управління господарською діяльністю не тільки в межах окремих країн, але і в глобальному масштабі. Всесвітній характер економічних, політичних, культурних зв'язків на сучасному етапі глобалізації означає одночасно розширення співробітництва, а тим самим єдності, й поглиблення суперечностей, які нерідко доходять до збройних конфліктів. Претензії США на управління світовим розвитком суспільства отримують рішучий опір різноманітних сил. Глобалізації протистоїть регіоналізація. Процеси створення ефективних регіональних об'єднань спостерігаються в Латинській Америці, Південно-Східній Азії, деяких країнах Африки (Організація американських держав, Меркосур, НАФТА, Ліга арабських держав, Організація африканської єдності, АСЕАН тощо).

Об'єктивні глобалізаційні процеси, якими охоплена вся світова спільнота, суттєво трансформують економічну вісь світового розвитку «Північ – Південь». Зокрема, деякі країни Півдня, що раніше входили до «Третього світу», за рахунок інтеграційних економічних, інформаційних, фінансових процесів отримали імпульси для прискореного економічного зростання (Бразилія, Індія, ПАР, Туреччина, Південна Корея, Аргентина, Мексика, Індонезія тощо). Ці тенденції свідчать про економічну неоднорідність як Півночі, так і Півдня. Так, серед європейських країн, які входять до «Півночі», є такі, темпи економічного розвитку яких поступаються темпам низки країн «Півдня» (Італія, Іспанія, Греція тощо). Отже, світове суспільство перебуває в постійних змінах, які дозволяють зробити висновок що вона є відкритою, нелінійною, невірноваженою, самоорганізованою, тобто синергетичною системою.

Крім того, що потенційною загрозою стабільності у світі є поляризація країн на «Північ – Південь», загрозою для стабільності кожної окремо взятої країни є вертикальне розшарування між привілейованою елітою, яка користується всіма благами цивілізації та

більшістю населення цих країн, які живуть за межею бідності. Кожна країна має теж свою Північ і свій Південь. Високозабезпечена верхівка різних держав має набагато більше спільного з такою ж групою населення інших країн, ніж із рештою свого населення. Це приводить до протиріч між класами, соціальними групами, верствами суспільства всіх країн.

Перетворення соціальної структури доповнюється демографічним фактором: підвищується питома вага східних діаспор у країнах Півночі, відбувається масова міграція з Півдня на Північ, що може стати з одного боку, новим джерелом потрясінь, а з іншого – сприяти притоку фінансів від емігрантів у країни, звідки вони емігрували. Останнє може сприяти й підвищенню професійного рівня в цих країнах, оскільки повернувшись додому, колишні мігранти започатковують свій бізнес, поживляючи економіку власних країн. Хоча міграції були характерною рисою капіталістичної економіки протягом усього періоду її існування, проте, на думку І. Валерстайна, новизну створюють три умови, які змінилися: «По-перше, нові засоби транспорту і зв'язку значно спрощують цей процес. По-друге, глобальна економічна й демографічна поляризація створюють небачений раніше тиск, який виштовхує маси людей з Півдня в міграційні потоки. По-третє, поширення демократичних норм та уявлень підриває можливість багатих держав чинити опір бідних мігрантів» [5, с. 12]. У зв'язку з наростанням потоків біженців із Африки і Азії Європа зіштовхнулася з проблемою міграції, яку образно можна висловити злим жартом: «Париж – це місто, де колись жили французи». Як зазначав А. Громико, «Схід і Південь у відповідь на експлуатацію пожирають Північ» [13, с. 87]. Зміна етнічного, релігійного і культурного складу населення притаманна не тільки класичним країнам імміграції (США, Англії, Франції), але й практично для всіх європейських країн. Це веде до того, що майже всі європейські нації стають полікультурними спільнотами, тобто в кожній з них є свій Захід та Схід, що стає ще одним джерелом напруги всередині світової спільноти. Відмінності в історії, мові, культурі, традиціях, а, найголовніше, у релігії, приводять до того, що цивілізації мають різні погляди на відносини між Богом та людиною, громадянином і державою, батьками й дітьми, свободою та владою,

рівністю й ієрархією і в майбутньому, вважає С. Гантингтон, «найбільш масштабні, важливі і небезпечні конфлікти відбудуться не між соціальними класами, бідними й багатими, а між народами різної культурної ідентифікації» [61, с. 24]. Тобто міжрелігійні суперечності в майбутньому можуть породжувати центробіжні рухи в світовій спільноті, загрожуючи їй єдності.

Отже, ідею С. Гантингтона, яка стосується зіткнення цивілізацій на сучасному етапі, не можна відкидати, але необхідно шукати їй альтернативу. Уникнути конфлікту цивілізацій можна за умови налагодження діалогу культур. Обмін культурними цінностями має бути рівноправним. Традиціоналістські локальні спільноти Сходу можуть запозичити у Заходу науково-технологічні розробки, а спільноти техногенного типу від Сходу можуть перейняти духовні цінності. Адже, як зазначається в попередньому розділі, кожна локальна цивілізація має своє самобутнє, неповторне культурне багатство. І хоч у світі відбувається міжцивілізаційний обмін духовними цінностями, поширюються художні та архітектурні стилі, важливо зберегти культурне розмаїття, уникнути стандартизації культур. Розробляючи програмні засади в сфері культури, бажано, щоб держави враховували: «Закон розмаїття – універсальний фактор розвитку природи, людини і суспільства» [8, с. 119].

8.3. Україна в контексті перехрестя векторів «Захід – Схід» та «Північ – Південь»

Протягом тисячолітньої історії України вісь «Схід – Захід» була й залишається фактором напруги та вибору всередині української спільноти, оскільки географічне розташування її на шляху між Європою та Азією – це існування на межі культур та локальних цивілізацій. Україна завжди була своєрідним буфером у відносинах між Заходом і Сходом, і тому особливостями розвитку її культури є поєднання східного та західного менталітету, світовідчуття, способу життя та його осмислення в соціальних теоріях. Загострення проблеми Схід – Захід спостерігається в Україні після Люблінської (1569) та

Брестської унії (1596). У полемічній літературі того часу (Г. Смотрицький «Ключ царства небесного», С. Зизаній «Казання св. Кирила», З. Копистенський «Книга про правдиву єдність православних християн») автори захищають православну віру та обстоюють право українського народу на свою церкву та мову.

Про те, що наші східні та західні основи не суперечать одна одній писав М. Гоголь («Роздуми про Божественну Літургію»). На приналежність України до культур Заходу і Сходу та на своєрідний синтез їх у нашому суспільстві вказував І. Лисяк-Рудницький. Він зазначав, що етос і естетичне буття українського народу вкорінені в духовній традиції східного християнства. Але оскільки країна одночасно була у своїй соціальній і політичній структурі частиною європейського світу, українці прагнули до синтезу між Сходом і Заходом. Та особливість України, що вона розташована між світами грецько-візантійської і західної культур і законний член їх обох, позначилася на тому, що вона намагалася протягом своєї історії «поєднати ці дві традиції в живу синтезу» [34, с. 9].

Історично так склалася доля України, що на формування її культури позначився вплив як Заходу, так і Сходу. «За всіма своїми істотними ознаками праслов'янство органічно належало до сім'ї європейських етносів середньої смуги Європи», що дає підстави вважати праслов'янство європейським суспільством, але, водночас, розміщення на незначній відстані від цивілізації Сходу обумовило причетність його до азійського кола культур і цим зумовило «подвійність історичного буття праслов'янства» [43, с.330].

На культуру народів, які заселяли територію України в I тис. до н.е., значний вплив мала грецька культура. У скіфській міфології є розповідь про походження скіфів від Геракла, сина Зевса, і Гестії, доньки Борисфена-Дніпра. Існування на сучасних теренах України давньогрецьких міст, а пізніше візантійських, римських, генуезьких, венеціанських та турецьких колоній, їх торговельні зв'язки із слов'янськими племенами позначилися на її культурі й духовності народу. Завдяки Великому шовковому шляху, Олов'яному шляху, «шляху із варяг у греки» населення мало можливість налагоджувати зв'язки як з країнами Заходу, так і Сходу. Безпосередні зв'язки предки українців мали з народами Кавказу, Межиріччя, Персії, Візантії,

Османської імперії, країнами Балкан та ін. На території сучасної України існували утворення східних і західних готів, авар, гунів, хозар, печенігів, кримських татар. Тобто вже початок формування української спільноти здійснювався на перехрестях східної і західної цивілізаційних осей.

Зв'язки зі Сходом і Заходом поглиблюються за часів Київської Русі (IX-XIII ст.). «Вирішальні моменти еволюції Київської Русі збігаються з двома всепланетарними процесами: вивищенням Візантії і Риму як репрезентантів однієї із світових релігій – християнства, та непереборною експансією татаро-монгольських орд в Європу» [28, с. 27]. Історія України знає й двохсотрічний період (перш ніж стати частиною Російської імперії) входження до Литовської держави, що також сприяло впливу на неї європейської культури. А після Переяславської ради 1654 р. одним із вирішальних чинників розвитку більшості українських земель стає факт входження до складу Російської імперії. І хоча з початком епохи Петра I починається європеїзація Росії, у тому числі й українських земель, проте вона була досить поверховою. Тільки освічені люди, до кола яких належала й верхівка українського козацтва, опановує західноєвропейську культуру. Одним із таких осередків знайомства з науковими досягненнями Заходу стає Києво-Могилянська академія, практика навчання та виховання якої відображала як специфіку української національної культури, що було пов'язано з власним корінням, давньослов'янським світосприйняттям, специфікою давньослов'янської міфології, а з іншої сторони – безпосередньо зв'язана з загальноєвропейським культурним процесом, що був зорієнтований на теоретичні та практичні пошуки науки Нового часу. Особливу місію відводили Україні діячі Кирило-Мефодіївського братства, які бачили в ній той «наріжний камінь», навколо якого мають об'єднатися всі слов'янські народи [29, с. 30].

З кінця XVIII – початку XIX ст. розпочалася цілеспрямована політика русифікації українського народу. 1720 р. Указом Петра I було заборонено книгодрукування українською мовою (крім богослужбових видань). Продовженням цієї політики стало видання царського указу про заборону викладання української мови в Києво-Могилянській академії (1753 р.), заборона Синодом Російської

православної церкви друкування українського буквара (1769 р.), видання Валуєвського циркуляра про заборону книг «малоруською» мовою духовного змісту, навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу (1863 р.). Русифікації України сприяв також запроваджений у 1874 р. Статут про початкові народні школи, в якому визначалося навчання учнів цих шкіл лише російською мовою та Емський указ 1876 р. щодо заборони ввезення до імперії будь-яких книжок і брошур «малоросійською говіркою», заборону театральних вистав, співу, читання та друкування текстів українською мовою. Після захоплення в 1914 р. Галичини російська військова адміністрація заборонила всю українську пресу, українські народні заклади та відповідні громадські організації. Така ситуація існувала протягом кількох століть і не сприяла свободному розвитку української літературної мови. Лише в перші десятиліття ХХ ст. формується покоління власне української інтелігенції, але й воно проіснувало недовго. Наприкінці 20-их років, унаслідок репресій з боку сталінського режиму, було знищено краєвих представників української інтелігенції. Була продовжена політика денационалізації значної частини населення України, що викликало глибокі деформації в його духовно-культурному розвитку, викривлення в етносоціальній структурі суспільства, розпорошення української еліти.

Здійснена рефлексія стосовно становлення української спільноти як рівноправного суб'єкта загальноцивілізаційного процесу дозволяє зробити висновок, що це стало можливим за умови консолідації різних політичних, релігійних, громадських рухів перед загрозами іноземної навали. Упродовж багатьох віків на соціально-культурне буття українства рішуче впливала християнська культура Візантії, через що Київська Русь, на відміну від Заходу, будувалася на ідеях колективізму. Колективістську свідомість пізніше формували такі національно-релігійні громадські організації міщан і селян, як братства (XVI-XVII ст.). На їх зібраннях обговорювалися спільні справи, чинився суд, робилися благодійні внески, влаштовувалися колективні обіди тощо. У ХІХ ст. – на початку ХХ ст. ще існував цілий комплекс звичаїв та обрядів, які були пов'язані з долученням дитини до громади, або виражали общинне санкціонування тих чи інших дій селян [7, с. 73]. Але такий спосіб життя мав і негативні

наслідки, серед яких можна виокремити настрої пасивності та утриманства, примітивні уявлення про зрівняльну справедливість тощо. Ці особливості ментальності, ціннісних настанов, культурних традицій ще більше посилювалися за радянських часів і зберігаються певною мірою до сьогоднішнього дня. Для основної маси мешканців України, особливо її східних та південних, а значною мірою й центральних областей такі цінності, як мінімальний соціальний захист, скромний, але гарантований добробут, можливість працювати за колись обраним фахом, є значно важливішими, ніж висунуті етнонаціональні, мовні (ставка на українізацію) та державотворчі цілі, яким особливо віддане населення західних областей.

Західне українство протягом тривалого історичного періоду входило до Польського королівства, до якого Східна Галичина увійшла ще в XIV ст., а пізніше перебувало в межах Речі Посполитої та Австро-Угорської імперії. На цій території діяло магдебурзьке право, існували незалежні від світської і церковної влади суди, багато українців мали можливість навчатися в університетах Європи. Все це, безумовно, вплинуло на менталітет і культуру населення Західної України. Представники освічених верств населення цього регіону часто приймали унію чи переходили в католицизм та ідентифікували себе з західнохристиянською цивілізацією в її польсько-католицькій формі. Загалом на території Західної України відбувалося формування своєрідного соціокультурного середовища перехідного типу, коли Західнохристиянська цивілізація стикається із Східнохристиянською.

Особливостями позначена й територія Криму. Починаючи з XIII-XIV ст. він був залучений до Мусульманської цивілізації, став улусом Золотої орди, хоча в давні часи перебував у складі Античної, Візантійсько-Східнохристиянської та Західнохристиянської (Генуезькі володіння) цивілізацій. Як самостійна держава Кримське ханство було створене в 1433 р. на теренах Північного Причорномор'я. Проте реальним суверенітетом Кримське ханство володіло лише до 1475 р. – до встановлення над ним протекторату Османської імперії. Формальне проголошення Кримського ханства незалежним у 1774 р. було вимушеним компромісом між Туреччиною та Росією, який у 1783 р. завершився включенням ханства до складу Російської імперії. Далі історія кримських татар пов'язана з історією Російської імперії.

Більшість кримських татар і сьогодні у побутовому спілкуванні користуються російською мовою. Депортація кримських татар 1944 р., здійснена радянською владою, спричинила на даний час проблему їх повернення, облаштування та інтеграції в українське суспільство.

Поєднання на території України різних культур та цивілізацій спричинило особливості становлення і розвитку сучасної української спільноти, її стосунки із сучасним Заходом і Сходом, Північчю і Півднем, а також власну цивілізаційну ідентифікацію. Ще в XIX ст. спроби ідентифікувати себе закінчилися розколом української спільноти на «західників» та «слов'янофілів», який певною мірою існує й дотепер.

К. Ясперс, говорячи про долю народів в «осьовий час», відносить слов'ян до цивілізації Заходу: «Так, в орбіту осьового часу були втягнуті на Заході германські та слов'янські народи, на Сході – японці, малайці і сіамці» [67, с. 38]. Але вже А. Тойнбі серед основних не називає єдиної Західної чи Християнської цивілізації. Серед 21 цивілізації у нього є й православне християнське суспільство, яке вважає «близнюком ... західного суспільства». Причиною поділу «християнської людності на два окремі угруповання – західне й православне» він вважає розкол єдиної церкви «на два тіла, римокатолицьку церкву і православну» [53, с. 27]. Тобто, слов'янська спільнота у нього опиняється на перехресті Сходу і Заходу.

Схожу позицію висловлює й Ю. В. Павленко, виходячи з того, що «Київська Русь, яка водночас була і субцивілізаційною структурою Візантійсько-Східнохристиянського світу, і макроетнічною східнослов'янською спільністю, стає основою подальшого розвитку Східнослов'янсько-Православної цивілізації» [44, с. 224]. Разом з тим він заперечує існування окремої Слов'янської цивілізації, оскільки слов'янство є «етномовною спільністю народів, що у цивілізаційному відношенні чітко розподіляються між Західнохристиянським (поляки, чехи, хорвати тощо) і Східнохристиянським (росіяни, болгары, серби тощо) світами. Показово, що при органічній причетності українців до Православного світу, на західноукраїнських землях утвердилася перехідна в конфесійному і цивілізаційному відношеннях форма християнства – уніатство або греко-католицизм» [44, с. 224-225].

Приналежність населення України й до православної і до греко-католицької та католицької церков дало підставу С. Гантингтону вважати Україну територією, якою проходить лінія розмежування між цивілізаціями. Критеріями поділу він бачить не тільки релігійний, а й мовний фактор: «Україна поділена на уніатський націоналістичний захід, що розмовляє українською, та православний російськомовний схід» [63, с. 208]. З цим не погоджується український дослідник В. Р. Сіденко. Визначаючи місце України в загальній картині цивілізаційного поділу світової спільноти, він зазначає: «Вона, поза сумнівом, не «транзитна» чи «межова», а в своїй основі є органічною, західною частиною Східнослов'янсько-Православної цивілізації, з корекцією на те, що внаслідок відомих історичних обставин її західні області, що тривалий час входили до складу центральноєвропейських держав, є стиковою зоною Східнослов'янсько-Православної та Західноєвропейсько-Північноатлантичної цивілізацій» [55, с. 52]. На його думку, Україна, як і Росія та Білорусь, належить до Макрохристиянського світу (хоча на своєму півдні у вигляді Криму має стикову зону з Мусульманським світом), але в його межах відноситься не до Приатлантичної, а (разом з Росією та Білоруссю) до Східнослов'янсько-Православної цивілізації. Її західними областями проходить перехідна смуга між цими двома основними цивілізаційними компонентами Макрохристиянського світу [55, с. 52].

Взаємовплив Сходу та Заходу на формування особливостей культури східних слов'ян глибоко розкрито у фундаментальних працях «Росія та Європа» М. Данилевського та «Доля Росії» М. Бердяєва. Ці автори виходили із спільних світоглядних установок, які базуються на протиставленні Європи (матерія) та Азії (дух). Зокрема, М. Данилевський писав: «Захід і Схід, Європа й Азія постають перед нашим розумом якимись протилежностями, полярностями. Захід, Європа складають полюс прогресу, безупинного вдосконалення, безперервного руху вперед; Схід, Азія – полюс застою й закріплення... І все це – повна нісенітниця, до того зверхній погляд, що навіть заперечувати совісно» [15, с. 71]. Оскільки в культурі Росії (а також і України) поєднуються елементи як Заходу, так і Сходу, то це дозволяє розкрити потенціал, який закладений у двох істотно різних цивілізаціях та поєднати їх кращі елементи. М. Бердяєв

зазначав: «На Заході ще не відчули, що духовні сили Росії можуть визначати та змінювати духовне життя Заходу, що Толстой та Достоевський ідуть на зміну володарям дум Заходу для самого Заходу та всередині нього. Світло зі Сходу бачили лише нечисленні вибрані індивідуальності» [3, с. 11]. Отже, на його думку, перехрестя векторів «Захід – Схід» дає унікальну можливість оновлення людства через одухотворення Заходу Сходом.

Інакше тлумачили місце України в світовій спільноті М. Костомаров, М. Грушевський, В. Липинський, які вели пошук моделі її суспільного розвитку через пошук міри в поєднанні цивілізаційної специфіки культури та соціальної практики. М. Грушевський, розглядаючи зв'язок козаччини з православ'ям, бачив у тому й трагічний момент нашої історії, який полягав, на його думку, у відсутності власного українського цивілізаційного ритму після того, як висохли джерела її візантійської культури, і вона, через свою належність до східноєвропейського культурного світу, не знаходила опори в якомусь новому цивілізаційному циклі: ні в католицькому, ні в протестантському [14, с. 1507]. На причину цього вказав М. Костомаров, який, говорячи про близькість вдачі та характеру українців та поляків, все ж вважав, що «є безодня, що розділяє ці два народи й притому безодня, через яку побудувати міст не видно можливості. Поляки і Південноруси – це як дві близькі гілки, що розвинулися зовсім протилежно: одні виховали в собі й утвердили початок панства, інші – мужицтва, чи, висловлюючись словами загальноприйнятими, один народ – глибоко аристократичний, інший – глибоко демократичний» [30, с. 77-78].

В. Липинський бачив самовизначення України не у виборі альтернативи «Схід» чи «Захід», а в пошуках власного шляху. Відмінність України від Росії крилася, на його думку, в політичному факторі. «Основною різницею України від Москви є не мова, не плем'я, не віра...а інший, витворений віками устрій політичний, інший... метод організації правлячої верстви, інше взаємовідношення верхів і низів, держави й громадянства – тих, що правлять, до тих, ким правлять. І тільки опираючись на цю різницю політичну, тільки під політичними, а не під культурно-національними чи соціальними гаслами, можна від Москви відділити Київ і можна в окремі Державі

Українській перетворити малоруське плем'я в українську Націю» [33, с. XXV]. Він вважав, що «українство як рух державно-національний є дитиною культури європейської, не азіатської, то щоб зреалізуватись, народитись, воно мусить перш за все одрізати пуповиння од своєї матері: Заходу і Польщі. Без політичної сепарації від Польщі не може бути України... Одсепаруватися від Польщі, але так, щоб не утопитися в руськім морі – ось проблема, остаточного розв'язання якої не знайшло українство на протязі тисячі літ» [33, с. XXV]. Отже, він був прибічником формування України як особливої спільноти.

Звичайно, те, що Західна Україна була тривалий час під владою спочатку Польщі, а потім Речі Посполитої та Австро-Угорщини, Центральна та Східна Україна – під владою Росії, позначилося на культурі, традиціях, релігійній приналежності населення. Населення Західної України є переважно україномовним, дотримується греко-католицизму та досить націоналістично налаштоване. Населення Центру та Сходу України переважно дотримується православ'я (принаймні відносить себе до православної цивілізації), значна його частина вважає рідною російську мову. Це дає підстави говорити, що через терени України проходить цивілізаційне розмежування між Західнохристиянським і Східнослов'янсько-православним світами. На питання: «Де закінчується Європа?» С. Гантингтон дає відповідь: «Європа закінчується там, де закінчується західне християнство та починаються іслам і православ'я». Відповідно до цього С. Гантингтон вважає, що «Україна – це розколота країна з двома різними культурами. Лінія розлому між цивілізаціями, що відділяють Захід від православ'я, проходить прямо по її центру ось уже декілька століть» [63, с. 255]. Така специфіка України позначається як на двовекторності орієнтації національної еліти та світоглядних установок мас, так і на двовекторності орієнтації держави у зовнішній політиці.

Українському соціуму притаманне існування глибоких, але значною мірою пригнічених рис «європейскості». На відміну від колишніх радянських республік Прибалтики, в нашій країні не було підґрунтя для швидкої й беззастережної самоідентифікації спільноти як європейської. Після здобуття Україною незалежності дилема «Схід – Захід», як зазначив В. Кремень, «стала проглядатися у протистоянні ідеологем «західного лібералізму» і «євразійської соборності» в

суспільно-політичній думці нашої країни після 1991 р. За цим вибором простежується і досить рельєфна історична ретроспектива, і чіткі контури ймовірного цивілізаційного синтезу «Схід – Захід» у рамках культурно-політичної парадигми на просторі «Великої Європи» [56, с. 447]. Причому поняття «Захід» в українців асоціюється насамперед з Європейським Союзом, з еталоном дотримання демократичних цінностей у поєднанні з високим економічним розвитком. Здобувши політичну незалежність, Україна обрала саме ЄС як основний орієнтир для свого становлення.

Важливим чинником здійснення євроінтеграційної політики України є співробітництво з країнами Центральної та Східної Європи, насамперед з Польщею, Чехією, Словаччиною та Угорщиною. Близькість культурної спадщини наших народів, історичних традицій та цивілізаційних цінностей зумовлює можливість і необхідність їхнього подальшого зближення. Враховуючи, що ці країни широко представлені в Європейському парламенті та інших керівних інституціях Євросоюзу, їх проукраїнська політика має реальну перспективу стати позитивним фактором впливу на процес прийняття політичних рішень ЄС щодо України.

Одночасно в Україні визнається, що й Росія є нашим партнером політично, географічно й історично. Дружні, добросусідські стосунки з нею аж ніяк не суперечать ідеї євроатлантичної інтеграції, а лише доповнюють її. Українську та російську спільноти поєднує тривалий історичний шлях, на якому була не тільки експансія та гноблення, але і взаємодопомога та спільно пережиті драматичні події.

Серед українських науковців немає єдиної думки щодо перспектив і доцільності інтеграції України у західноєвропейські структури. Одні наполягають на безальтернативності орієнтації на Євросоюз, протипоставляючи Україну й Росію. Так, А. Гальчинський, прихильник європейського вибору для України, пише: «Коли Україна ставить питання про стратегію євроінтеграції, то для нас – це шлях відтворення національної ідентичності українського народу. Для Росії – це інше, це зміна цивілізаційного коду російської спільноти» [9, с. 92]. Інші науковці вказують на реальну небезпеку підпорядкування української економіки інтересам західних транснаціональних компаній та міжнародних фінансових організацій. Зокрема О. Білорус

підкреслює, що «для України особливе значення має інтеграція з Росією, Індією, Китаєм та країнами Центральної Азії», а найбільшою загрозою він вважає перетворення мільйонів громадян колишнього СРСР на наймитів глобального світу «золотого мільярда», які будуть відкинуті в соціальному розвитку і працюватимуть як некваліфікована робоча сила не за середньосвітову зарплату, а за прожитковий мінімум [11, с. 723].

Історія свідчить, що жодна з країн, що сліпо сприйняли ідеї вестернізації, не враховуючи специфіки розвитку своєї країни, не досягла успіху. Як слушно зазначає В. Сіденко, «ефективно свої інтереси можуть відстоювати лише групи цивілізаційно близьких країн, причому успіх безпосередньо залежить від того, якою мірою узгоджено вони діють на світовій арені, протистоячи тиску транснаціональних компаній та наднаціональних фінансових установ, загрози втрати політичної самостійності та деструкції власних культурно-цивілізаційних підвалин життя» [55, с. 71]. Це впливає з того, що Захід не вважає українську спільноту такою, що має тотожну з ним цивілізаційну ідентичність та відносить її до східнохристиянського світу. Але Захід зацікавлений у збереженні незалежності України від Росії та посиленні в ній власного впливу, насамперед військового й економічного. Проте соціально-економічний, політичний стан сучасної України не дає шансів для сподівань на можливість її інтеграції до Європейського Союзу з його високими стандартами життєвого рівня та соціального захисту населення. Для пересічного європейця Україна асоціюється з низкою негативів: Чорнобилем, «остарбайтерами», нелегальними емігрантами, корупцією, організованою злочинністю.

Особливості соціокультурного та соціально-економічного становища України дають підстави говорити про те, що тут відбувається не тільки накладання векторів розвитку «Схід – Захід», а й «Північ – Південь». З одного боку, наявність високоосвічених кваліфікованих кадрів, розвиток високотехнологічних галузей промисловості дає можливість долучитися до тих високорозвинених країн, які прийнято називати «Північчю». А з іншого боку, Україна все більше стає сировинним додатком для країн Заходу. Як зазначив М. Хилько, економіка України «стала однією з екологічно

«найбрудніших», перенасичена хімічними, металургійними, гірничорудними виробництвами із застарілими технологіями. Абсолютна більшість промислових підприємств пов'язані головним чином з видобутком корисних копалин та початковими стадіями переробки сировини, тобто є нерентабельними, обтяжливими і забруднюючими» [64, с. 5]. Така специфіка розвитку економіки, а також високий рівень корупції, поширення торгівлі наркотиками, тіньовий сектор в економіці та інші негативні фактори відкидають українську спільноту в коло країн Півдня. Захід зацікавлений у тому, щоб в Україні розвивалися галузі, що не потребують високих технологій, зокрема, сільське господарство і видобувна промисловість, ціни на продукцію яких загалом невисокі. Монополізувавши контроль над інформацією та створенням передових технологій, Захід забезпечив інформаційно-технологічне панування на планеті і саме цим поставив у залежність від себе всі інші країни, в тому числі й Україну. І тільки технологічний прорив, підвищення частки інноваційних галузей, активна патентна політика, збільшення видатків на науку дозволять нашій країні в стислі строки увійти до світової спільноти в якості конкурентоспроможного партнера.

Враховуючи стан соціальної сфери України, можна говорити про власні Північ та Південь, до чого привело розшарування між злиденною більшістю, представники якої значною мірою декваліфікуються, не працюючи тривалий час за фахом, та невеликим відсотком багатіїв. Рівень злиднів та майнового розшарування стає критерієм поділу України на свої Північ та Південь загалом та в кожному регіоні. До середнього класу належить близько 20 % населення, 75 % українців опинилися серед бідних. Середній клас в Україні тільки формується і його невеликий відсоток може стати дестабілізуючим фактором у суспільстві. Тому головним змістом радикальних суспільних перетворень має стати те, щоб Україна змогла увійти в русло цивілізаційного розвитку. Від того, наскільки буде здійснюватися пріоритетний розвиток освіти, науки буде залежати зміст праці та структура зайнятості, в яких домінує розумова праця, інформаційно-телекомунікаційні технології та загалом входження України в коло постіндустріальних країн Півночі.

Вибір вектору розвитку в Україні ускладнюється культурно-історичною різноманітністю регіонів країни – за рівнем розвитку регіонів можна умовно поділити їх на ті, які мають добре розвинену промислову базу, де застосовується високоінтелектуальна праця (Північ) та є переважно сільськогосподарськими, які знаходяться на дотації держави (Південь). Існуючі історичні відмінності проявляються в геополітичних, етнокультурних та релігійних орієнтаціях. Це зумовлює накладення векторів розвитку «Північ – Південь» та «Захід – Схід». У західних областях більшою мірою розвинена психологія індивідуального господарювання і підприємництва, більшою мірою поширені західноєвропейські політичні і культурні орієнтації (вектор «Захід»). Оскільки ця частина України входила до складу інших держав, то внаслідок прагнення до самозбереження у цих етносів історично склалися найміцніші традиції консолідації на національному ґрунті.

Центральна і Північно-Східна Україна, яка довгий час була під владою Російської імперії, а потім стала частиною СРСР з відповідними соціалістичними перетвореннями, значно обережніше сприймає ідеї ринкової економіки. Населення цієї території має традиційні економічні, культурні та сімейно-родинні зв'язки з Росією та Білоруссю (вектор «Схід»).

Крим та Південно-Східний регіон відрізняються найбільш різноманітним етнічним складом населення порівняно з рештою території України. Населення переважно російськомовне з традиційною історичною, економічною, культурною та сімейно-родинною орієнтацією на Росію. Регіональна специфіка України визначається і тим, що основний економічний потенціал країни зосереджений у Східному і Південно-Східному регіонах, де історично домінує російська мова і культура, порівняно з переважно україномовними центральними і майже суцільно україномовними західними територіями.

За роки незалежності України зроблено багато для формування єдиної нації. Цьому сприяє відродження національної ідентичності, української культури, народних звичаїв та традицій, розвиток українського книговидавництва, трансляція телебачення українською мовою. Українське суспільство, що складається з представників різних

народів та націй, інтегрується в українську націю, й одночасно відбувається інтеграція у світову спільноту під впливом глобалізації.

В умовах глобалізації, яка об'єднує народи, руйнує етнонаціональні бар'єри, відкриває всім доступ до світових цивілізаційних досягнень, в Україні відбуваються глибокі культурно-інтеграційні процеси. Підвищуються можливості освоєння інших культур, свободної самоідентифікації особистості відповідно до спектру ідей і ціннісних орієнтацій, зруйновано диктат єдиної ідеології. Одночасно культура української спільноти насичується елементами, запозиченими з інших культур. Репертуар театрів, концертних залів і кіно, спорт і мода сьогодні не обмежуються національними формами, в українській мові зростає кількість запозичених слів.

Внаслідок цих процесів в Україні поширюється вплив ідеологічних цінностей і моделей поведінки Заходу. Саме цінності духовної культури найшвидше проникають у суспільство, найлегше поширюються і приживаються, насамперед, серед молоді. Звідси виникає небезпека засвоєння певних негативних елементів іншої культури. Інтенсифікація інтеграційно-культурних процесів зумовлена бурхливим розвитком електронних засобів масової інформації, функціонування яких важко піддається контролю й регулюванню. Оскільки саме західні країни виступають головним рушієм глобалізації, то й культура, яку вони несуть в Україну, відбиває головні цінності, правила та стандарти, притаманні західному суспільству – суспільству масового споживання.

Процеси глобалізації досить часто проявляються в культурній сфері України в антитрадиціоналізмі, в тенденції до стандартизації способу існування людини, її матеріальних потреб та духовних пріоритетів, у поширенні масової культури, яка продукує певні стандарти життя, пригнічуючи творчий потенціал самобутньої української культури та позбавляючи її унікальності. Будь-яка діяльність розглядається винятково через призму рентабельності. С. Дорогунцов та О. Ральчук слушно зауважують: «Економізм стає і світоглядом, і «перформансом» (грою-самовираженням) нового світу, що глобалізується, його новою владою і ціннісною системою координат» [18, с. 4]. Техногенна цивілізація ставиться до людини як

до інструменту, засобу, який необхідний, але може бути замінений технікою.

Намагання індивіда забезпечити собі добробут будь-якими засобами ставить під загрозу майбутнє людської цивілізації. Коли нехтується моральна ціна, утверджується філософія незалежності людини від суспільних норм і моралі. Тому актуальною є розробка механізмів протидії експансії небажаних впливів з метою збереження і розвитку традицій, звичаїв, духовних здобутків, які відповідають перспективам демократичного розвитку.

Чим реально може бути в нинішніх умовах глобалізація у сфері духовної культури? В. Ж. Келле справедливо зазначає, що така глобалізація є «тільки її вестернізацію, поширення потужної західної масової культури й витіснення інших культур. Очевидно, що політика такої глобалізації в культурі викличе опір і спричинить чимало конфліктів, тому що багато народів не побажають відмовитися від своїх традицій, національного мистецтва, релігії та інших форм духовної культури, яка їм близька і в якій вони почувуються комфортно» [25, с. 44]. Засобом протистояння української спільноти глобалізаційним тенденціям експансії масової культури, на наш погляд, є збереження етнічних культур, звичаїв, традицій. Проте майже кожне суспільство, у тому числі й українське, за своєю структурою є поліетнічним. І тому завданням держави у сфері культури є збереження єдності культури на загальносуспільному рівні при одночасному сприянні розвитку культурної самобутності етнічних меншин.

Українське суспільство завжди відзначалося високою духовністю, гостинністю, шануванням традицій, повагою до старших, турботою про молодших. У нас завжди було прийнято поділитися останнім з гостем, навіть якщо він був непроханим. Завжди з осудом ставилися до тих, хто не піклувався про своїх престарілих батьків або віддавав свою дитину до притулку. Сьогодні ж суспільство стає все більш прагматичним, наслідуючи західні стандарти. Ситуація в сучасній Україні, коли більшість населення опинилося за межею бідності, небезпечна тим, що значна частина людей зайнята в неформальній економіці, часто живе за рахунок випадкових заробітків, а це значить, що ці люди, серед яких дуже багато молоді, яка не може знайти

стабільну роботу, змушені виживати індивідуально, де кожен може розраховувати лише на свою вдачу і випадок. Втрачається культурно-психологічний зв'язок між своєю групою, традиційним середовищем. Часто це приводить до непередбачуваності ціннісних, мотиваційних, поведінкових уподобань індивідів і груп. У таких умовах досить часто люди, особливо молодь, піддаються інтенсивному зовнішньому впливу. Через засоби масової інформації прищеплюється західний спосіб життя, споживання, проведення дозвілля. І те, що не було притаманно батьківській сім'ї, укорінюється в свідомості молодого покоління. Західні життєві стандарти, соціально-психологічна індивідуалізація здійснюють значний вплив на потреби і мотиви особистості. Молодь все менше регулює своє життя культурою, системою традицій, норм і цінностей свого соціального середовища і більше зважає на «сучасний» спосіб життя. Споживацька культура, де матеріальний добробут, покращені умови життя, за Г. Маркузе є «компенсацією за всепроникаючий контроль» [35, с. 91] над життям індивіда, маніпулюванням його свідомістю та втратою свободи, дегуманізує культуру. Індивід не створює, а лише споживає культурну продукцію, отже, відбувається відчуження культури від індивіда.

Історично формування української спільноти відбувалося під перехресним впливом західної та східної цивілізацій, що виявляється у структурі матеріальної й духовної культури України. Головні центри впливу розташовуються на географічній периферії. З цим пов'язана і головна політична проблема – збереження та консолідація цілісності країни в умовах її політичного та соціокультурного розмаїття. Під час розробки та запровадження заходів, спрямованих на оптимізацію процесу економічних, соціокультурних і політичних трансформацій в Україні необхідно враховувати розбіжності у поглядах представників різних етнічних груп, соціальних верств та мешканців різних регіонів.

Список використаних джерел

1. Аваков Р. Колонизация и деколонизация: эволюция развивающегося мира / Р. Аваков // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 9. – С. 3–10.

2. Апокин А. Ю. Мировая экономика в долгосрочной перспективе: цели и задачи субъектов. Вопросы экономики. 2012. № 6. URL:

http://www.forecast.ru/_ARCHIVE/Analitics/VoprEconom/Apokin2012.pdf.

3. Бердяев Н. А. Судьба России / Н. А. Бердяев. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 333 с.

4. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / И. Валерстайн; пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Логос, 2003. – 368 с.

5. Валлерстайн И. Социальная наука и коммунистическая интерлюдия, или к объяснению истории современности / И. Валерстайн // Полис. – 1997. – № 2. – С. 5–13.

6. Вебер А. Б. Глобализация: взгляд в будущее / А. Б. Вебер // Материалы постоянно действующего междисциплинарного семинара Клуба ученых «Глобальный мир». – 2002. – Вып. 7. – С. 52–63.

7. Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т. та ін. Український соціум / Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т. та ін. / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – 792 с.

8. Вовканець С. Й. Глобалізація і різноманіття: не тільки український контекст/ С. Й. Вовканець // Культура і сучасність: Альманах. – К.: ДАКККІМ. – 2002. – № 2. – С. 116 – 129.

9. Гальчинський А. С. Час національного пробудження. Публіцистичне есе / А. С. Гальчинський. – К.: НІСД, 2004. – 152 с.

10. Геєць В. Конфігурація геополітичної карти світу та її проблемність. Економіка України. 2011. № 1. С. 4–15.

11. Глобалізація і безпека розвитку: Монографія / [О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко, М. О. Гончаренко та ін.]; О. Г. Білорус (наук. ред.); НАН України. Інститут світової економіки і міжнародних відносин, Київський національний економічний ун-т. – К.: КНЕУ, 2001. – 733 с.

12. Гриценко А. А. Сучасна криза у контексті логіки соціально-економічного розвитку. Економіка України. 2015. № 6 (643). С. 18–35.

13. Громько А. А. Становление нового мирового порядка / А. А. Громько // США. Канада. – Экономика. Политика. Культура. – 2002. – № 1. – С. 78 – 88.

14. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. Грушевський / НАН України, Інститут української археології та

джерелознавства ім. М. С. Грушевського та ін. – Т. 9, кн. 2: 1654-1657 роки. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 871–1630.

15. Данилевский Н. Я. Россия и Европа / Сост., послесловие и комментарии С. А. Вайгачева. – М.: Книга, 1991. – 574 с.

16. Доклад о развитии человека за 2003 год: Цели в области развития, сформулированные в Декларации тысячелетия: межгосударственная договоренность об избавлении от нищеты / ПРООН. – Минск: Юнипак, 2003. – 368 с.

17. Доклад о Целях в области устойчивого развития, 2018 год. <https://unstats.un.org/sdgs/files/report/2018/TheSustainableDevelopmentGoalsReport2018-RU.pdf> (дата звернення 12.08.2019).

18. Дорогунцов С., Ральчук О. На вістрі цивілізаційних проблем / С. Дорогунцов, О. Ральчук // Вісник Національної академії наук України. – 2005. – № 5. – С. 3–19.

19. Инглегарт Р. Модернизация и постмодернизация // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С. 261-291.

20. Иноземцев В. Л. Расколота́я цивилизация. Наличествующие предпосылки и возможные последствия постэкономической революции / В.Л. Иноземцев; А. И. Антипова (ред.). – М.: «Academia» – «Наука», 1999. – 724 с.

21. Иноземцев В.Л. За пределами экономического общества. Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире / В. Л. Иноземцев. – М.: «Academia» – «Наука», 1998. – 640 с.

22. Интрилигейтор М. Сущность наших текущих экономических проблем в глобальном мире. Международная экономика. 2011. – № 9. – С. 11–14.

23. Кампанелла Т. Город солнца / Т. Кампанелла; пер. с латинск. и коммент. Ф. А. Петровського. Пер. прилож. М. Л. Абрамсон [и др.]. – М.: Изд-во АН СРСР, 1954. – 227 с.

24. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс; Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

25. Келле В. Ж. Глобализация с позиции цивилизационного подхода / В. Ж. Келле // Материалы постоянно действующего

междисциплинарного семинара Клуба ученых «Глобальный мир». – 2003. – Вып. 7. – С. 32 – 44.

26. Кинг А., Шнайдер Б. «Первая глобальная революция» – первый доклад (отчет) Римского клуба // Римский клуб = The Club of Rome: История создания, избранные доклады и выступления, официальные материалы / Д. М. Гвишиани и др. (сост.). Д. М. Гвишиани (ред.). – М.: Эдиториал УРСС, 1997. – С.195–259.

27. Коллонтай В. М. О неолиберальной модели глобализации / В. М. Коллонтай // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – № 10. – С. 3–13.

28. Кононенко П. Свою Україну любить / П. Кононенко. – К.: Твім інтер, 1996. – 224 с.

29. Костомаров М. І. Закон божий (Книга буття українського народу) / М. І. Костомаров. – К.: Либідь, 1991. – 40 с.

30. Костомаров Н. И. Две русские народности / Бюро пропаганды худ. лит. Союза писателей Украины / Костомаров Н. И. – К.: Х.: Майдан, 1991. – 72 с.

31. Кувалдин В. Б. Глобализация и рождение мегаобщества / В. Б. Кувалдин // Практична філософія. – 2001. – № 2. – С. 3–23.

32. Кульпин Э. С. Бифуркация Запад – Восток / Э. С. Кульпин. – М.: Московский лицей, 1996. – 200 с.

33. Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії / Я. Пеленський (ред.); НАН України, ін-т Східноєвропейських досліджень. – К.; Філадельфія. – Т. 6. Кн. 1: Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму: Твори. – 1995. – 471 с.

34. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / Центр досліджень історії ім.П. Яцика Канад. ін-ту укр. студій Альбертського ун-ту. – К.: Основи, 1994. – У 2-х т. – Т.1. – 1994. – 520 с.

35. Маркузе Г. Одномерный человек // Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества / Г. Маркузе; пер. с англ., послесл., примеч. А. А. Юдина; Сост., предисл. В. Ю. Кузнецова. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2003. – С. 251–515.

36. Мельянцев В. А. Восток и Запад во втором тысячелетии: экономика, история и современность / В. А. Мельянцева. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – 303 с.

37. Мовсесян А., Огневцев С. Транснациональный капитал и национальные государства / А. Мовсесян, С. Огневцев // *Мировая экономика и международные отношения*. – 1999. – № 6. – С.55–63.
38. Неклесса А. И. Ordo quadro – четвертый порядок: пришествие постсучасного світу // *Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна*. – Луганськ: Альма матер – Знання, 2002. – С. 26–48.
39. Неклесса А. И. Конец цивилизации или конфликт истории / А. И. Неклесса // *Мировая экономика и международные отношения*. – 1999. – № 5. – С. 74–84.
40. Неклесса А. И. Постсовременный мир в новой системе координат // *Глобальное сообщество: новая система координат (подходы к проблеме)* / А. И. Неклесса. – СПб(б).: Алетейя, 2000. – С. 11–78.
41. Неклесса А. И. Реквием XX веку / А. И. Неклесса // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2000. – № 1. – С. 3–13.
42. Николаев А. Под определенным влиянием глобализации предпринимаются попытки кардинального изменения системы международной безопасности / А. Николаев // *Международная жизнь*. – 2001. – № 7. – С. 53–89.
43. Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Укр. акад. наук національного прогресу, Інститут гуманітарних досліджень / Ю. В. Павленко. – К.: Фенікс, 1994. – 412 с.
44. Павленко Ю.В. Україна в системі глобальної цивілізації / Ю. В. Павленко // *Практична філософія*. – 2001. – № 2. – С.224–236.
45. Пестель Э. За пределами роста: Пер. с англ. / Э. Пестель; Общ. ред. и вступ. ст. Д. М. Гвишиани. – М.: Прогрес, 1988. – 272 с.
46. Пефтиев В. И., Черновская В. В. Развивающийся мир: глобализация или региогализация? / В. И. Пефтиев, В. В. Черновская // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2000. – № 7. – С. 39–47.
47. Печчеи А. Вызов 70-х годов современному миру // Римский клуб = The Club of Rome: История создания, избранные доклады и выступления, официальные материалы / Д. М. Гвишиани и др. (сост.). Д. М. Гвишиани (ред.) / А. Печчеи. – М.: Эдиториал УРСС, 1997. – С. 319–333.

48. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 2. Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники / К. Поппер; пер. з англ. О. Буценко. – К.: Основи, 1994. – 494 с.
49. Рутквич М. Н. Философское значение концепции устойчивого развития / М. Н. Буткевич // Вопросы философии. – 2002. – № 11. – С. 24–35.
50. Сорос Дж. Криза глобального капіталізму: (Відкрите суспільство під загрозою) / Дж. Сорос; пер. з англ. Р. Ткачук, А. Фролкін. – К.: Основи, 1999. – 259 с.
51. Степин В. С. Цивилизационного развития типы // Новая философская энциклопедия: в 4 т. / В. С. Степин. – М.: Мысль, 2001. – Т. 4. – С. 331.
52. Тинберген Я. Пересмотр международного порядка / Я. Тинберген; Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1980. – 416 с.
53. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Том 1 / А. Дж. Тойнбі; пер. з англ. В. Шовкуна. – К.: Основи, 1995. – 614 с.
54. Треддник Дж. Глобализация, международная безопасность и НАТО / Дж. Треддник // США. Канада. – Экономика. Политика. Культура. – 2004. – № 3. – С. 70–85.
55. Україна в процесах міжнародної інтеграції / За ред. В. Р. Сіденка. – Х.: Вид-во «Форт», 2003. – 280 с.
56. Україна: проблеми самоорганізації: [В 2 т.] / В. Г. Кремень, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко. – К.: Промінь, 2003. – Т. 2: Десятиріччя суспільної трансформації. – К., 2003. – 464 с.
57. Управління розвитком соціально-економічних систем у новій економіці : монографія ; за заг. ред. Л. М. Шимановської-Діанич. – Полтава : ПУЕТ, – 2015. – 358 с.
58. Уткин А. И. Новый мир после сентября 2001 г. / А. И. Уткин // Философские науки. – 2002. – № 4. – С. 5-30.
59. Уткин А. И. США в мире XXI века / А. И. Уткин // Свободная мысль. – 2000. – № 6. – С. 13–29.
60. Уэбстер Ф. Теории информационного общества / Френк Уэбстер; пер. с англ. М. В. Арапова, Н. В. Малыхиной; Под. ред. Е. Л. Варгановой. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 400 с.
61. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон; пер. с англ. А. Башкирова. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. – 635 с.

62. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
63. Хантингтон С. Захід: унікальність versus універсалізм” / С. Хантингтон; пер. з англ. О. Заремби // Філософська думка. – 1999. – № 1–2. – С. 82–100.
64. Хилько М. И., Кушерець В. И. Екологічна безпека України: у запитаннях та відповідях / М. И. Хилько, В. И. Кушерець. – К.: Знання України, 2006. – 144 с.
65. Черветто А. Унитарный империализм / А. Черветто; пер. с итальянского языка. – Милан, Италия: Издательство Lotta Comunista S.p.a., 2005. – 776 с.
66. Шишков Ю. В. Глобализация – враг или союзник развивающихся стран? / Шишков Ю. В. // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – № 4. – С. 3–14.
67. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс; пер. с нем. 2-е изд. – М.: Республика, 1994. – 527 с.
68. Guernier M. Tiers – Monde: Trois Quarts du Monde. Rapport au Club de Rome / M. Guernier. – Dunod, Paris, 1980. – 154 p.
69. Meadows D. L. and al. The Limits to Growth, Second Edition Revised, Signet. A Report for Club of Rome’s Project on the Predicament of Mankind / [D. L. Meadows and al.]. – Universe Books, New York, 1972. – 101 p.
70. Mesarovic M. and Pestel E. Mankind at the Turning Point. The Second Report to the Club of Rome. E. P. Dutton and Co / M. Mesarovic and E. Pestel. – Inc., New-York, 1974. – 210 p.
71. The World in 2050. Will the shift in global economic power continue? PricewaterhouseCoopers LLP, 2015. 44 p. URL: <http://www.pwc.com/gx/en/issues/theeconomy/assets/world-in-2050-february-2015.pdf>
72. The World’s Largest Companies 2016. Forbes, 2016. The website. URL: <http://www.forbes.com/sites/steveschaefer/2016/05/25/the-worlds-largest-companies2016/#3bfd796d37eb>
73. World Energy Outlook 2014 : краткий обзор OECD/IEA : IEA, 2014. С. 1–8.

ВИСНОВКИ

Людство в перші десятиліття ХХІ ст. опинилося в новій політичній, економічній та соціокультурній ситуації, яка корінним чином відрізняється від тієї, що була притаманна світу в 70–80-ті роки ХХ ст. На це вплинули дві події всесвітньо-історичного масштабу. По-перше, відбувся розпад світової соціалістичної системи, біполярний світ перетворився в однополярний, який хоч і неоднорідний за рівнем розвитку економіки, соціально-політичного розвитку, але знаходиться під впливом Заходу, в першу чергу – США. Ці події змінили структуру, співвідношення і конфігурацію політичних сил на світовій арені. По-друге, світ зіштовхнувся з такою тенденцією світового розвитку, як глобалізація. Світові інтеграційні процеси набули всеохоплюючого характеру і проявилися в різних сферах суспільного життя: економіці, політиці, культурі.

Основними факторами, які супроводжували процеси інтеграції, виступали: економічні зв'язки, які ґрунтувалися на міжнародному поділі праці; соціально-політичні події, які мали загально-планетарні масштаби; взаємопроникнення етно-національних культур; необхідність спільних зусиль для освоєння природних багатств та забезпечення коєволюції природи й суспільства.

Новітнім етапом інтеграційних процесів є глобалізація, яка розпочалася в кінці ХХ ст. і пов'язана з інформаційною революцією. Саме сучасні засоби зв'язку дали можливість реально здійснити єдність економічного, політичного, культурного життя народів. По своїй суті глобалізація – природний і об'єктивний процес інтеграції в світі, її вищий етап. Глобалізація відкриває перед людством величезні можливості в розширенні обміну товарами, послугами, інформацією, технологіями та капіталом, сприяє взаємодії в гуманітарній сфері, веде до збагачення культур. Під впливом глобалізації істотно міняється характер виробництва і праці, рівень знань, соціальний та професійний склад суспільства, умови побуту, стиль життя більшості людей планети.

Політикою пристосування процесу глобалізації під інтереси певних сил, насамперед, під інтереси країн «золотого мільярду», ідейно-

політичним обґрунтуванням нового світового порядку став глобалізм – суб'єктивний фактор, а саме – політика пануючих у світі країн. Важливо, щоб політика глобалізму не стала моделлю глобалізації, оскільки це б мало негативні наслідки для багатьох країн і народів: поглиблення прірви між багатими і бідними; між «золотим мільярдом» та населенням країн, що розвиваються; загроза масових міграцій з Півдня на Північ; посилення міжетнічної та міжконфесійної ворожнечі; загроза культурній ідентичності народів; поширення масової культури. Політика глобалізму породжує ряд негативних явищ: міжнародний тероризм, політичний глобалізм, глобально організовану злочинність, війни за контроль над світовими ресурсами. Останні політичні події показують, що розпочалася відкрита експансія глобалістських сил. Суть політики глобалізму – у встановленні нового світового порядку, у формуванні однополярного світу через злиття національних економік, а в перспективі – суспільних систем, у єдину світову економічну і соціально-політичну систему, знищення національних держав.

Під дією глобалізаційних процесів у світі змінюється конфігурація соціально-політичних векторів: відходить у минуле вектор політичного протистояння «Захід – Схід», ми повертаємося до традиційного соціокультурного розуміння понять «Захід – Схід». Цей вектор розвитку поєднується з новою економічною віссю – «Північ – Південь» або «Центр – Периферія». Країни, які переважно спеціалізуються на випуску інтелектуальної продукції, прийнято відносити до вектору розвитку «Північ». У зв'язку з появою феномену транснаціональних корпорацій, які контролюють основну частину світового виробництва найважливіших галузей, появляється нове поняття, що характеризує приналежність країн до диктату глобалізму – «Нова Північ». На протигагу вектору розвитку «Північ», вектор «Південь» – це країни, які спеціалізуються на доіндустріальному (сировинному та сільськогосподарському виробництві). Цей регіон включає у себе «Глибокий Південь», який спеціалізується на формально заборонених сировинних виробництвах (наркотики, екологічно брудні технології видобутку корисних копалин і т. ін.).

Метою справжньої глобалізації повинно бути створення такого світового порядку, який би базувався на соціальній справедливості. Не

культурні відмінності є тим фактором, що породжує конфлікти, а економічний фактор, боротьба за політичний вплив, за контроль над ресурсами. Глобалізацію необхідно будувати так, щоб розкрити її позитивний потенціал, а для цього потрібне узгодження глобальних програм, відкрита робота міжнародних організацій та економічних інститутів: МВФ, ВБ, ВТО та ін. Світова спільнота повинна усвідомити, що зміна економічних, політичних, соціальних, культурних відносин між народами можлива тільки тоді, коли міжнародні відносини будуть базуватися на принципах справедливості, взаємодопомоги, невтручання у внутрішні справи.

Оскільки регіони України мають виражені етнополітичні, мовні, культурні, історичні, економічні і ментальні відмінності, зусилля держави, політичних партій, громадських організацій щодо проблем гуманітарного розвитку мають бути спрямовані на формування соціокультурної єдності українського суспільства та почуття єдиної нації, досягнення громадянської ідентичності населення, становлення єдиного мовно-інформаційного простору, подолання культурно-історичної та геополітичної різноманітності регіонів України. Консолідація українського суспільства залежить значною мірою від реалізації державою регіональної політики, яка покликана зменшити міжрегіональні економічні та соціальні диспропорції – не допустити розколу країни на внутрішні Північ та Південь у зв'язку з нерівномірним розміщенням на території України економічного потенціалу. Тільки така політика, у поєднанні зі створенням оптимальних умов для співіснування різних етнічних та релігійних спільнот, може забезпечити стабільний та гармонійний розвиток країни.

Розглядаючи перспективи подальшого суспільного розвитку в умовах протистояння різних культур та цивілізацій необхідно бережно відноситися до традицій, акцентуючи увагу, що вони являють собою соціально-історичне досягнення народу, відіграють важливу роль в збереженні єдності суспільства. Людство має усвідомити, що в усіх нас – одна спільна доля. Щоб зробити цю долю щасливою та справедливою, єдино правильний шлях дій – діалог між різними культурами та цивілізаціями. Тільки в цьому випадку ми зможемо по праву вважати себе світовою спільнотою.

ПРО АВТОРІВ

Андрієнко Марія Михайлівна, кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародної економіки факультету економіки та бізнес-адміністрування, Національний авіаційний університет.

Бугайко Дмитро Олександрович, кандидат економічних наук, заступник директора Інституту міжнародного співробітництва та освіти, інструктор інституту ІКАО, Національний авіаційний університет .

ВінецькаРоза Михайлівна, проректор з економіки та господарської роботи, Національний авіаційний університет.

Грущинська Наталія Миколаївна, доктор економічних наук, завідувач кафедри публічного управління та адміністрування, Національний авіаційний університет.

Дуксенко Оксана Петрівна, старший викладач кафедри економіки повітряного транспорту факультету економіки та бізнес-адміністрування, Національний авіаційний університет.

Дяченко Марина Олександрівна, аспірант Науково-дослідного фінансового інституту ДННУ «Академія фінансового управління».

Ісаєнко Володимир Миколайович, доктор біологічних наук, професор, кандидат технічних наук, академік Академії наук Вищої школи України, Заслужений працівник освіти України, ректор, Національний авіаційний університет.

Жаворонкова Галина Василівна, доктор економічних наук, професор кафедри міжнародної економіки факультету економіки та бізнес-адміністрування, Національний авіаційний університет.

Коваленко Наталія Василівна, кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародної економіки факультету економіки та бізнес-адміністрування, Національний авіаційний університет.

Князева Тетяна В'ячеславівна, доктор економічних наук, професор кафедри міжнародної економіки факультету економіки та бізнес-адміністрування, Національний авіаційний університет.

Кочетков Володимир Миколайович, доктор економічних наук, професор кафедри міжнародної економіки факультету економіки та бізнес-адміністрування, Національний авіаційний університет.

Кошетар Уляна Петрівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології факультету лінгвістики та соціальних комунікацій, Національний авіаційний університет.

Максименко Жанна Василівна, аспіранка кафедри економіки та бізнес-технологій факультету економіки та бізнес-адміністрування, Національний авіаційний університет.

Мізюк Валентин Васильович, кандидат економічних наук, заступник начальника управління системою авіаційної безпеки Державної авіаційної служби України.

Мізюк Світлана Георгіївна, кандидат економічних наук, завідувач кафедри міжнародної економіки факультету економіки та бізнес-адміністрування, Національний авіаційний університет.

Нігородова Світлана Анатоліївна, Державна екологічна академія післядипломної освіти та управління.

Ороховська Людмила Анатоліївна, доктор філософських наук, професор кафедри міжнародної економіки факультету економіки та бізнес-адміністрування, Національний авіаційний університет.

Петровська Світлана Володимирівна, кандидат економічних наук, професор, декан факультету економіки та бізнес-адміністрування, Національний авіаційний університет.

Радзівілл Олександр Анатолійович, кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри міжнародної економіки факультету економіки та бізнес-адміністрування, Національний авіаційний університет.

Садловська Ірина Петрівна, доктор економічних наук, професор, директор Департаменту економіки та фінансів, Міністерство інфраструктури України.

Сімахова Анастасія Олексіївна, кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародної економіки факультету економіки та бізнес-адміністрування, Національний авіаційний університет.

Наукове видання

**СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО
ТА МІЖНАРОДНІ
ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ:
СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
ТА ПЕРСПЕКТИВИ
РОЗВИТКУ**

Монографія

За редакцією С.Г. Мізюк

Керівник видавничих проектів: Ястребов А.О.
Друкується в авторській редакції

Підписано до друку 18.12.2019 р.
Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman.
Умовн. друк. аркушів — 22,78.
Обл.-вид. аркушів — 19,89.
Тираж 200 прим.

ТОВ «Видавничий дім «КОНДОР»
Свідоцтво серія ДК № 5352 від 23.05.2017 р.
03067, м. Київ, вул. Гарматна, 29/31
тел./факс (044) 408-76-17, 408-76-25
www.condor-books.com.ua